KARL IPSBERG

ÜHE SIRGE MEHE ELUKÄIK

EESTI MÄLU

Eesti Päevaleht

“

Ma ei ole kellelegi midagi võlgu, ei tahaks seda ka oma isamaale olla.

”

KARL IPSBERG

EESTI MÄLU

KARL IPSBERG

ÜHE SIRGE MEHE ELUKÄIK

EestiPäevaleht
AKADEEMIA

94

EB10_6930

TALLINNA ÜLIKOOLI
AKADEEMILINE
RAAMATUKOGU

© Karl Ipsberg 2010
© Eesti Päevalehe AS 2010

Isikunimede register: Jaan Isotamm
Sarja kujundaja: Marko Russiver
Kaanejoonistus: Karmo Ruusmaa
Makett ja küljendus: Villu Koskaru

ISBN 978-9949-452-95-8 (29. raamat)
ISBN 978-9949-452-49-1 (kogu sari)

Trükkinud CPI – Clausen & Bosse, Leck, Saksamaa

SISSEJUHATUSEKS

Nur der verdient sich Freiheit
wie das Leben,
der täglich sie erobern muss.
Goethe („Faust" II, 5).*

Suur ajaloolane Thomas Carlyle soovitab kuskil, et iga inimene oma eluloo kirjutaks. Ta ei pea nähtavasti igaühe tegevust tähtsaks mitte ainult ajaloos, vaid ka igapäevases elus, isegi niivõrd tähtsaks, et tulevased põlvedki sellest teaksid. Carlyle lisab aga juurde soovi, et elulookirjutaja seda teeks peale oma 40. eluaasta möödumist. Kui mina oma eluloo kirjutamisele asusin – see oli maailmasõja lõpul ja Saksa okupatsiooni algul Eestis –, olin ma sellest piirist juba kaunis kaugele üle jõudnud. Ma tundsin nagu kohustust oma lastele lühidalt kirjeldada oma hariduse ja arenemise käiku, anda nendele pilti talutarest tulnud haritlase tööst ja tegevusest, mida ma ei söanda neile küll eeskujuks kiita, aga siiski võiks võtta nende ridade etteotsa mahutatud Goethe sõnade sügava mõtte tõestuseks.

Minu kirjutus olgu ühtlasi tänuavalduseks mu vanematele, kelle töö ja vaev ning hool mulle aegsasti seda teed näitasid, mida ma olen käinud. Ma olen üle elanud puudust ja rikkust, maitsenud rõõmu ja kurbust, armastust ja vihkamist, olen õppinud ja õpetanud, eksinud, olen võitnud ja kaotanud, palju tööd ja vähe puhkust leidnud. Ma võin õigusega ütelda: „Homo

* „...see üksnes väärib vabadust ja elu, kes seda päevast päeva võitma peab" (tlk. Ants Oras). Siin ja edaspidi toimetaja märkused.

sum, nihil humanum a me alienum puto",* ja olen püüdnud olla esimeses järjekorras ikka inimene selle sõna paremas mõttes, püüdes kasvatada ja arendada kõike seda, mis inimest selle kõrge nime väärilisek teeb. Nüüd, mil ma neid ridu kirjutan, ei ole ma ka veel jõudnud targa Saalomoni pessimismini, kes oma elule tagasi vaadates kurvalt hüüdis: „Kõik on tühi töö ja vaimu närimine." Ei, ükski tehtud töö ei ole tühine, looduse seaduste järgi ei kao ükski energiaavaldus. Saatus on mulle mõnegi raske hoobi andnud, ma olen neid kannatlikult vastu võtnud, lõpubilanssi teha on ehk veel vara, enne surma ei või ju kedagi õnnelikuks kiita. Aga muutes vastupidiseks luuletaja sõnu: „Ich hab' zwar immer Glück gehabt, doch glücklich war ich nie,"** ütlen ma:

„Ich habe nicht viel Glück gehabt,
doch glücklich war ich oft,"***

ja loodan, et mul tarvis ei oleks sellest ütlusest loobuda, mis mulle need vähesed, veel määratud aastad või päevad ka toovad.

Ma olen oma märkmetega jõudnud Siberist ja Venemaalt kodumaale asumiseni – mõne sündmusega isegi ligemale käesolevale ajale –, ja kavatsen neid edaspidi jätkata. Ei peaks ma seda teha jõudma, siis, kallid lapsed, ärge olge pahased: seda viimast ajajärku mäletate teie ka juba ise ja võite omale lõpuni ette kujutada ning meelde tuletada oma isa, eesti inseneri tegevust Aasias ja Euroopas.

Augustikuul 1933.

* Olen inimene, midagi inimlikku ei ole mulle võõras (Terentius).
** Mul on küll alati õnne olnud, aga õnnelik ei ole olnud ma kunagi.
*** Mul ei ole pole palju õnne olnud, kuid õnnelik olen olnud ma sageli.

I

KODUS

*Les vrais hommes de progrès sont ceux qui ont pour point de départ un respect profond du passé.**

Ernest Rénan

Ma sündisin Tartumaal Suure-Kambja vallas Jaska talus 22. detsembril 1869. aastal (vkj.). Nähtavasti olin ma oma ilmaletuleku suure ettevaatusega valinud, 50 aastat peale pärisorjuse ärakaotamist, mõni aasta peale selle, kui mu isa Jaska talu omale oli jõudnud päriseks osta. Olin isegi talvise pööripäeva välja valinud, et päevade pikenemine rohkem valgust juba elutee algul kindlustaks. Sündisin ma muidugi tolle aja tervishoidlikele nõuetele vastavas paremas asutuses, nimelt soojas saunas. Soe saun ja pakane, jõulueelne külm on vist minule oma vastuolu mõju selles suunas maitsta andnud, et ma oma elus ei sooja ega ka külma pole kartnud, elades mitme, tublisti erineva laiuskraadi all.

Esimese mälestusena, peale ema hellituste ja kaisutamiste, kerkib üles elumaja ehitamine. Elutare, rehetare ja rehealune olid kõik ühe katuse all. Suvel tehti nendele uus õlgkatus peale. Isal oli veel teine talu, Henno, teisel pool jõge Tartu-Võru postitee ääres, mis rendil oli minu onu Kusta Laanese käes. Onu ja onunaine võtsid mind ikka lahkesti vastu, suhkruga

* Tõeliselt edumeelsed on need inimesed, kes sügavalt austavad minevikku.

üleriputatud soojad koogid ja munapuder ilmusid kohe lauale. See meeldis mulle nii, et ma mitte iga kord ei suutnud ära oodata, kui mind ema või isa sinna kaasa oleksid võtnud, vaid ma ka üksinda Henno poole lippasin. Kuid üksinda niisugust poisipõnni sinna minna ei lubatud, nimelt kardeti, et ma üle oja minnes kitsalt purdelt võiksin vette kukkuda. Mitu korda nägi isa ülevalt katusekatmiselt mind üle heinamaa sibamas ja kutsus mu tagasi. Siis mõtlesin ma väikese kavaluse välja, tarvitasin küllaminekuks lõunaaega, mil kedagi katusel ei olnud, alt ei olnud nii kaugele näha. Õhtupoole tagasi koju tulles oli küll mõndagi karta, kuid mind aitas hädast ikka ema õrna andeksandmisega, ehk tuli keegi Hennolt kaasa mind koju saatma, mis mulle kodus hea vastuvõtu kindlustas.

Ma ei mäleta, oli see samal aastal, kui elumajale uus katus pandi, või oli see järgmisel aastal, igatahes põles meie elumaja ühel sügisesel õhtul maani maha. See oli suur sündmus minu noores elus. Tuli oli vist rehetoast alguse saanud, päike läks looja, must suitsupilv tõusis taeva poole, temale järgnes tulesammas, põlevad õletutid keerlesid õhus, inimeste ja loomade askeldamine ja hüüdmine, kõik see lõi pildi, mis unustamatult mulle meelde jäi, hirmus ja ilus ühtlasi. Isa oli Tartus sel päeval ja jõudis koju, kui juba katus ja laed maha langenud olid. Ta oli tee peal mures olnud oma noorema lapse, minu pärast. Ma jooksin talle vastu, ta silitas mu pead, ja suurem mure oli tal möödas.

Tulekahjule järgneval talvel elasime saunas. See oli kitsas ja soe, aga ka suitsune. Meie, lapsed, jooksime sagedasti paljajalu välja lumme, siis jällegi tagasi sooja. Kuid üks armsamatest mälestustest on ikkagi see talv saunas, seal tehti esimene jõulupuu, mis mulle meelde on jäänud. Isa oli linnast palju ilusaid asju kaasa toonud, millega jõulupuu ehiti. Ainult üks asi kurvastas lapsi väga: suure soojuse tõttu sulasid magusasjad ja tilkusid puu küljest maha.

Kevade tulekut ootas terve talupere pikisilmi, iseäranis meil, lastel, kippus aeg igavaks minema. Üksinda ei lubatud kaugemale saunast minna, räägiti huntidest ja marukoertest, ja iga päev ei põlenud jõulupuu, küll aga suitses iga päev kerisega ahi.

Sellest ajast suureneb minu lapsepõlvemälestuste arv. Nagu imeilusad saarekesed kerkivad nad udumere unustusest tõusva päikese paistel silmapiirile, nagu õnne ja iluduse pärismaa, mis igaviku kinnistusraamatusse minu nimele on kindlustatud, mida miski võim minult võtta ei suuda. Imelik, noores eas tungib inimese pilk kaugesse tulevikku ja

püüab peatuda oma unistustel, õhulossidel, neid vaadeldes kui mingit tõsiasja, vanaduses aga pöörab ta hing tagasi asjade juurde, mis omal ajal nagu tähele panemata, kuid siiski hingesügavusse peatuma jäid ja mille poole nüüd igatsuse tiivad teda kannavad, nagu igatseks hing sinna tagasi, kust ta on tulnud ja kuhu ta kord jällegi läheb. Kuid kes ütleb, kust ja kuhu?

Järgmisel suvel olid suured asjad teoksil. Juba talvel veeti ehitusmaterjale ja kevadel tehti uue elumaja ehitusega algust. Ehitati ka uus ait ja hobusetall, mõlemad ühe katuse alla, samuti ka uus karjalaut, küün ja eraldi elumajast uus rehi, ühes otsas ruumika rehealusega, teises otsas korraliku karnapiga vilja sissevedamiseks põllult, ja rehetare kõrval oleva aganikuga. Kõik hooned ehitati palkidest, kivist, lubjaseguga tehtud vundamendile, kaeti sindlikatustega, ainult rehi kaeti õlgkatusega. Õlgkatusega jäi ainult vana ait ja selle kõrval väike aidake, kus suvel sulased magasid. Minu uudishimul oli palju toitu, oli igal pool vahtimist ja ronimist, ükski sein ega katus ei olnud kõrge küllalt, et sinna mitte pääseda. Talu kihises kõiksugu meistritest, iseäranis lõbusad olid juudid, kes sindlikatuseid lõid ja sellejuures alati rohkesti laulsid ning oma poistega, kes sindleid katustele kandsid, rikkalikult nalja tegid. Emal oli palju tegemist, et sellele suurele perele õigel ajal sööki valmistada, tuli mul abiks olla laaste korjates ja tuld tehes. Isa oli varahommikust kuni hilja õhtuni töös, kas ise kaasa aidates, põllul töötades ehk jällegi materjale vedamas. Meile, lastele, kes jõudupidi kaasa aitasid, oli see elav tegevus väga huvitav ja meeltmööda. Võib olla, et see suvi oma kihavate ehitustöödega minule tõuke andis sellele teele, mis mulle kõik mu eluaeg nii armas on olnud, nimelt ehitada ja midagi luua, missuguse tee ma viimati ka oma elukutseks valisin, kui selleks aeg tuli.

Minu isal oli veel palju ehitustega tegemist, temal oli veel üks kolmas talu ostetud, Kurmu, Maidla mõisa postijaama taga, mille ta aga ära müüs, nähtavasti et raha muretseda oma Jaska talu hoonete ehitamiseks. Kuid enne müüdud talu üleandmist ostjale juhtus õnnetus, Kurmu talu elumaja – kamber rehega – põles maha ja isa oli sunnitud uue hoone asemele ehitama, mis ootamatuid raskusi ja palju pahandust tekitas.

Kõik lapsed olid kõvasti ametis, mäletan, et minagi kui kõige noorem sageli käisin telliskivide vedamisel kui hobuseajaja, kuna vanem vend ja sulased kive peale ladusid. Kõigest saadi üle, iseäranis isa töödekorralduse osavuse ja väsimatu energia tõttu. Suve lõpu poole oli elumaja ja sügiseks

teised hooned valmis. Esimesed magajad uues elumajas olid mu vend ja mina. Magasime puhtal hööveldatud põrandal, ema käskis meeles pidada, mis und uues hoones näeme. Mul ei ole meeles, mida ma nägin, aga mäletan, et ema mu unega rahul oli ja seda nii seletas: ma ehitavat oma elus palju hooneid. Selle seletusega olin ka mina väga rahul. Oma uute ehituste poolest oli Jaska talu esimene Kambja kihelkonnas, ja tõesti, kui ma hiljem teda teiste taludega võisin võrrelda, võis temale seda au anda. Jaska talu oli minu isa eluajal üks paremini peetud talukohti ja minu isa oli suurimas lugupidamises oma ümbruskonnas.

Sellest ehitusrikkast aastast saadik laienes minu lapselik silmaring jõudsasti, elu oma mitmekülgsuses kohises kui lainetav vesi mu ümber ja tungis mu erksate meelte kaudu noorde mõistusse, seades üles küsimusi ja mõistatusi, äratades unistusi, pannes peale ka juba kohustusi, kuigi esialgu ainult väikesi.

Aasta või hiljem peale Jaska taluhoonete ehitamist ehitati ka Hennole uus laut ja küün, parandati aida ja elumaja katuseid, nii et mõlemad minu isa päralt olevad talud täiesti korda seati. Henno oli rendil minu onu käes, Jaskat pidas isa ise. Mõlemad talud olid umbes paar kilomeetrit teineteisest eemal, kuid nende piirid kokku ei puutunud, nende vahel oli Oru talu, kuid silmaga nähtaval olid nad teineteisest. Henno oli Tartu-Võru postiteel, Jaska kirikutee ääres Maidlast Suure-Kambja mõisasse ja Kambja kiriku poole, kuhu Jaskalt viis kilomeetrit oli. Talumaad algasid alt oja äärest ja läksid peaaegu kuni suure mõisametsani välja, kirikutee poolitas neid peaaegu.

Mõni aasta peale kirjeldatud ajajärku ehitati meie ligidale Suure-Kambja vallamaja ja vaestemaja ning koguni Jaska talumaa peale magasiait, mille tõttu meie talu n.-ö. otse valla keskkohas asus ja kogu vallaelu südametuksumine meile tunda oli. Jaska talu maal asus ka valla kruusaauk, kust terve vald tee tegemiseks kruusa võttis. Ka looduse poolest asus isatalu ilusal kohal, hoonete juurest algas suur kallak alla oja poole, põldude ja oja vahel oli ilus heinamaa ja ilus metsatukk, kus kased, haavad, pajud, mõned saared ning pihlapuud kasvasid. See oli nn. koppel, ümbritsetud kindlalt tehtud aiaga, nagu ka heinamaa aiaga piiratud oli. Koplis ja peale heinaaega ka heinamaal karjatati hobuseid, oldi õitsis. Vaade meie talu murult orgupidi nii üles- kui ka allapoole ulatus kaugele ja oli ilus, üle õitsevate heinamaade, valendavate kaasikute. Kui päike keskpäevas seisis, oli Reola mõisa härrastemaja oma valgete seintega selgesti näha, ja kau-

gel, kuskil väga kaugel tõusid tornid taeva poole ja mingisugused suured majamürakad laiutasid end silmapiiril. See oli linn, mingisugune saladuslik maailm, kuhu isa peaaegu iga nädal kord sõitis ning kust ta nii ilusaid ja maitsvaid asju kaasa tõi.

See oli minu sündimise koht, kus ma üles kasvasin, mille mu isa Suure-Kambja mõisaomaniku käest oli ostnud ja mille ostuhinna väljamaksmiseks veel palju tööd teha ning vaeva näha tuli.

Minu isa, Jaan Ipsberg, sündinud 16. jaanuaril 1829. aastal, oli pärit Kambja kirikuvallast Torni talust, kus tema karjasena ja pärast sulasena teenis ning teopäevi käis tegemas Kambja kirikumõisas. Tolleaegsele õpetajale, pärastisele praost Carl Eduard Hasselblattile meeldis noor, loomuliku tarkusega õnnistatud, hoolikas ja töökas teopoiss, ja kui talude müük algas, soovitas ta teda Kambja mõisaomanikule Konstantin von Knorringule kõige mõjuvamalt, nii et mu isa, nagu juba eespool öeldud, koguni kolm talukohta omandada suutis. Kirikumõisas tutvus mu isa ka oma tulevase, kümme aastat noorema naisega Liisa Laanesega, kellega ta abiellus ja Henno tallu esialgu rentnikuna, pärast aga Jaskale elama asus.

Meie uus elumaja oli võrdlemisi ruumikas: suur köök, suurem peretuba ja kaks vähemat tuba, mis kõik eeskujulikult puhtad hoiti. Meid oli kaks õde ja kaks venda, vanaduse poolest järgmiselt: õed Anna ja Marie, vend Johannes ja mina. Peale selle elas meie juures veel meie vanaema, emaema, sünd. Steinbach (1815). Mu armas vanaemake! Ja ainuke vanaema, oma isa vanematest ja emaisast ei tea ma muud midagi, kui et nad puruvaesed inimesed on olnud, olid nad ju veel pärisorjuse aja elanikud. Kuid siiski näib emal nagu jõukam ja haritum kogukond olemas olnud: üks ema onu olnud Kambja kiriku kellamees, üks tädi elas linnas ja teised sugulased – Torniused – olid talupidajad.

Oma vanaema meelde tuletades on mul tunne, nagu oleksin ma ilusal, lõhnavate lilledega kaetud aasal kõndinud, kus hele ja soe päike, lindude laul ja heinaritsikate siristamine ning magus lillede lõhn mind väsitanud, ja nagu oleks keegi tulnud, mul käest kinni võtnud ja mulle karastavat jooki andnud ning sõnu ütelnud, mis kui ilus muusika mu kõrvadele kõlas. Ja tõesti, ta võttis mu käest kinni, pani mu oma voki kõrvale väikesele pingile istuma, laulis maheda häälega, luges mulle mõnest raamatust ja õpetas mind tähti tundma ning aegapidi, ilma suurema vaevata, lugema. Esimesed lugemisraamatud olid lauluraamat ja piibel, Tartu mur-

rakus muidugi ja gooti tähtedega. Viimaste meelespidamiseks tarvitas vanaema oma meetodit, võrreldes tähti lapsele tuttavate asjadega; *a*, *b*, *d* – a bi di – aida poole läheb tee; *a* – siiruviiruline, *ſ* – nagu sõnnikukonks; *k* – nagu kirstuvõti, jm. Lauluraamatus oli ka lühike jutustus Kristuse elust ja kannatustest, mida ma pisarsilmil kuulasin, kui vanaema seda mulle ette luges, ja Jeruusalemma linna ärahävitamisest, mis oma koledustega sügavat mõju noore lapse hingele avaldas. Vanem õde käis külakoolis, noorem õde ja vend õppisid linnas ning nende koolivaheaegadel õpetas mind noorem õde kirjutama. Minu isa ja ema mõistsid ise ka lugeda, isa luges isegi kirjutust ja mõistis numbreid kirjutada ning väga osavasti rehkendada, iseäranis peast; mõlemal oli haridusest hea arusaamine ja nad püüdsid oma lapsi õppimisele ning haridusele ergutada. Kool oli sunduslik, igal kevadel olid külakoolide ja kihelkonnakoolide katsumised, mida peaasjalikult kirikuõpetaja toimetas.

Ühel kevadel võttis isa mind käekõrvale ja viis mu koolikatsumise päeval külakooli, mis oli umbes 1,5 km Jaskalt eemal Kangru talus, kus vana hallpea Märt Zeiger kooliõpetaja oli. Ma olin alguses vähe kohmetu, kui aga praost Hasselblatt mul lahkesti pead silitas, oma juures laual olevast raamatust koha välja valis ja ette lugeda käskis, lugesin ma ligikaudu pool lehekülge selgesti ning kõva häälega maha. Minuga oldi rahul, praostihärra naljatas, isa peale näidates: „No mis sinul karta, kui sul nii suur abimees kaasas," ja kiitis mind. Kiitus oli küll meeldiv, aga ma olin siiski ülirõõmus, kui ma jällegi kodus olin. Isale anti luba mind kodus õpetada lasta ja ainult katsumiseks kooli saata. See oli minu esimene, ühtlasi ka minu viimane päev külakoolis, sest minu kodune õppimine edenes mu õe Marie energilisel juhatusel nii jõudsasti, et mind varsti Kambja kihelkonnakooli saadeti, ehk nagu seda kutsuti, köstrikooli. See oli 1879. aastal sügisel.

Selle ajani olin ma peale eestikeelse lugemise ja kirjutamise ka veel õppinud saksa- ja venekeeli lugema ja kirjutama. Vanema venna õppimine linnas ei edenenud vist iseäranis hästi, ta oli aga siiski saksa keele ära õppinud, oli rehkenduses õige osav ja isa otsustas temast põllumehe teha, sest kui kaks talu käes, peab ometi ükski poegadest talupidajaks jääma. Minu kohta olid mõned head sõbrad isale juba arvamist avaldanud ja temale nõu andnud minu koolitamisele võimalikult rohkem kulutada. Hariduse küsimus on ikka raske majanduslik küsimus olnud, tol ajal iseäranis, mil esimesed talud suurte jõupingutustega osteti, Carl Robert Jakobsoni sõnadega, „kui esimesed kuldsed tähed Eesti majanduselu tae-

vasse tõusid". Niisiis sügisel saadeti mind ühes vennaga köstrikooli. Vend oli ka veel nooruke ja raskemate tööde jaoks nõrk, isa arvas, ta võiks veel paar talve koolis käia ja nooremale vennale ehk abiks olla.

Köstrikool oli köstri elukorteriga koos ühes majas ja käisid seal ainult poisslapsed, kuna tütarlapsed külakooliga leppima pidid ehk saadeti neid linna kooli, mida aga suurte kulude tõttu ainult jõukamad vanemad oma tütardele lubada võisid. Koolipoiste tarvitada oli ainult üks klassituba, kuhu ühe pika laua juurde umbes 20–30 poissi ära võis mahtuda, ja üks külm eestuba, kus poiste söögi- ja magamise kotid alal hoiti. Viimased toodi õhtul koolituppa, kus nad põrandale laoti, nende peal magati ja hommikul jällegi ära korjati. Ainult üksikutel olid sängid tarvitada. Söök anti terve nädala peale kaasa: leiba, liha, vorsti, võid ja ankrutäis piima. Sooja toitu nädala jooksul ei nähtud, laupäeval mindi koju ja esmaspäeval oldi jällegi tagasi. Toit oli lihtne, aga küllaldane ja rammus, haigusi ette ei tulnud. Peale koolitunde mässati väljas värskes õhus, lasti liugu ja vissi ning marsiti metsa. Kooliruumide koristamine ja puhastamine oli õpilaste kohuseks, seda tegid harilikult ikka kaks poissi järgemööda kolme päeva vaheldusega, just nagu kümme aastat hiljem Inglismaal ja palju hiljem Odenwaldis Saksamaal! Meile õpetati eesti keelt, saksa keelt ja vene keele lugemist, ajalugu Jaan Bergmanni õpperaamatu ja loodusteadust Juhan Kunderi raamatu järgi, katekismust ja piiblilugu õige ohtralt ning ka rehkendamist. Köster oli tol ajal Hermann Eichhorn, tema abiks Karl Weber, mõlemad tublid koolimehed.

Järgmisel kevadel enne jüripäeva oli koolikatsumine. Mäletan, kuidas praost Hasselblatt meid eksamineeris, mis ka ilma mõne väikese vahejuhtumiseta ei lõppenud. Nii küsis ta ühelt vanemalt poisilt: „Millest lõi Jumal maailma," oodates vist vastuseks „mitte millestki", kuid poiss sähvas: „Veest ja vaimust," meeles mõlgutades esimese Moosese raamatu sõnu „ja Jumala vaim liikus vee peal". Järgnes praostihärra pikk seletus. Peast ülesanne, kui palju on 12×12, võttis ka õige palju aega, enne kui mu vend esimesena vastuse andis. Et eesti keele õigekirjutus kõvasti lonkas, võib sellest järeldada, et veel koguni kindel ei olnud, kas kirjutada „üts" või „üits", „kaits" või „kats". Meie kolme keeledoktori, Mihkel Veske, Jakob Hurda ja Karl August Hermanni mõju ei ulatunud veel niikaugele. Aga järgmisel talvel tuli uus noorem õppejõud juurde, võeti hea eesti keele lugemisraamat (vist Jakobsoni oma) tarvitusele ja mindi enam-vähem Tallinna-murrakulisele kirjakeelele üle.

Suvel käisin karjas, pean aga kohe tunnistama, et ma sel alal suurt karjääri ei teinud, olin ainult seakarjas „suure valla valitsejaks", s.o. päris karjapoisiks mind ei ülendatud. Ainult jaanipäeval ja mihklipäeval, mis karjastele ikka priipäevaks olid, olin mina karjas, kuna mul sel puhul teisiti kompensatsiooni anti, kas mesileivaga või mõnel teisel päeval hilisema ülestõusmisega.

Talvel algas jällegi õppus köstrikoolis, kust ma sama aasta jõulupühadeks lõplikult lahkusin, sest minu õpetajad, tähele pannes minu õppimishimu ja häid tagajärgi, soovitasid isale mitte aega viita ja mind aegsasti linna viia edasiõppimiseks. Mõtlen praegu veel selle ilusa aja peale Kambja kihelkonnakoolis, ja kui ma Kambja surnuaial kõndides oma endiste kooliõpetajate haudadel käin, tänutundmus südames, siis sammun ma surnuaia taha kõrgemale mäetipule ja vaatan alla koolimaja poole; silma ette tõusevad nagu pilvede tagant, siis ikka selgemini ja selgemini tuttavad noored, rõõmsad kujud, kes vallatult metsa poole jooksevad, rüselevad, üksteist tõukavad ja hõiskavad. Tahaks ise veel nende hulka astuda ja kaasa joosta; astud aga sammu edasi, komistad kadakakännu otsa, ilus pilt puruneb. Kuid silm tunneb siiski lõbu sellest ilusast väljavaatest alla Reola soo poole kuni Tartu linnani ja Kuuste ning Väike-Kambja mõisa poole, üle heinamaade, nurmede ja sinavate metsade. Ilus oled, isamaa!

Köstrikool oli minu kallal aga tähtsa töö ära teinud. Pakutud teadustevara ei olnud küll väga suur, aga ta aitas noorele puule juuri ajada sügavale kodumaa pinda, sügavamale, kui see oleks olnud, kui ma ehk varem oleksin linna kooli läinud ja otsekohe võõra keelega peale hakanud. Siin aga, saades esimest õpetust arusaadavas emakeeles, oli õppimine kergem ja ma õppisin oma emakeelt armastama. Olid ju mul tarvitada olevad raamatud ja ajalehed kõik eestikeelsed. Ja ma lugesin palju, kõik, mida aga kätte sain. Isa oli alaline ajalehe „Eesti Postimees" tellija, uut kalendrit ootasime ikka jõulupühadeks, ja tol ajal oli kalendrisabades ilus ja tuumakas lugemise materjal. Mäletan, et mõnikord isa käest koguni kaks kalendrit ühe aasta peale välja meelitasin, isegi mõni juturaamat („Jenowewa" ja „Ilus Mageloone") juhtus kätte. Vene-Türgi sõja ajal lugesin ma juba sõjakirjeldusi ajalehtedest ette, kui õhtul tüdrukud vokkide taga ketrasid ja sulased ahju juures oma jalarätte kuivatasid ning saapaid ja pastlaid parandasid. Aga ka lõbusaid ja ladusaid jutuvestjaid oli meil olemas, keda pärani suuga kuulati. Iseäranis huvitav jutustaja oli üks rändav kingsepp Känksepa Saamul, kes talust tallu rändas ja mõnes talus nädalate kaupa tööd tegi. Sel mehel

oli suurepärane mälu ja hea jutuand, ta võis kaasakiskuvalt kõnelda; mis ta kord oli lugenud või kuulnud, seda kordas ta sõna-sõnalt. Jutud keiser Peeter I-st, Aleksandr Menšikovist, Napoleonist, muinasjutud kodukäijatest, luupainajatest, puukidest, nõidadest, libahuntidest, Kalevipojast, rehepappidest, ussisõnad jne. Räägiti Krimmi aegadest, mil viljavooridega Tallinnas, Riias ja Pihkvas oli käidud. Minu isa oli ise mitu niisugust reisi Riiga ja Tallinna kaasa teinud. Vanaema mälestused ulatasid kuni Prantsuse Moskvas-käimiseni, ta teadis ka veel jutustada oma vanaemalt kuuldud mälestuste järgi Rootsi kuningas Karl XII-st; Henno talu maa peal, Tartu-Võru postiteel peatunud kuningas ühes talus oma väeosaga, seda küngast kutsuti veel tol ajal „kuninga mäeks". Ka peninukkidest, kes suure Põhjasõja ajal maad laastasid ja tatarlased olevat olnud, teadis vanaema jutustada. Muidugi olid kõneaineks ka teoorjuse raskused, mõisnikkude ja kubjaste toorused ning teopoiste peksmised ja priiuse tulek. Talvised pikad õhtud täitusid niisuguste juttudega, peerutule eest pidid lapsed hoolt kandma, kuid varsti peale uude elumajja asumist hakati petrooleumi tarvitama (tol ajal santorini nime all) ja jutuajamine ning kuulamine oli soodsam. Kool süvendas veel seda ajaloolise ja meie omapärase muinasjutulise ja luulelise õhu sissehingamist; olin linnas edasiõppimist jätkates nagu soomustatud võõra mõju vastu. Isa oli Aleksandrikooli korjandusest osavõtja, aastamaksja, igapidi ärksalt jälgides eesti elu edenemist ja jõudumööda kaasa töötades. Tema oli peakohtumees Suure-Kambja vallas ja kihelkonna kohtumees, Kambja kihelkonna poolt valitud. Kihelkonnakohust peeti Põlvas, kohtunik Voldemar Schwartzi nn. Puuri mõisas, mille alla kolm kihelkonda kuulusid: Kambja, Põlva ja Võnnu. Kihelkonna kohtumeheks oli isa kuni surmani, kuna ta peakohtumehe ametist varem juba ajapuuduse pärast loobus. Üldine lugupidamine, mis minu isale osaks sai, laienes minus lugupidamiseks kogu eesti rahva vastu.

II

Tartus koolis

Niisiis, 1881. aasta jaanuarikuul viis isa mind Tartusse kooli. Ma sattusin nende tornide ja majade sekka, mida ma Jaskalt, sauna juures seistes, kaugelt üle haljendavate heinamaade ja läikiva luha nii sageli olin silmitsenud, mõnikord kartnud, rohkem aga ikka igatsenud seda saladuslikku pilti lähemalt näha. Meie sõitsime juba õhtuks linna, et varahommikul koolis olla. Kooliks oli valitud algkool saksa kooliõpetajate seminari juures. Viimane asus Riia uulitsal, majades, kuhu peale seminari sulgemist venestamise ajajärgul linnakool asutati, pärastpoole aga eesti gümnaasium. Mispärast ma just sinna algkooli pidin astuma, oli sellest tingitud, et seal minu isal tuttavad ees olid. Seminariõpilased, tulevased kooliõpetajad, elasid kõik sealsamas ja nende toitmine oli usaldatud kellegi proua Bocki hoolde, kes väikeses puumajakeses seminari õues elas. Seal käisid kõik seminaristid hommikul kohvi joomas, lõunat söömas, pealelõunakohvil ja õhtul söömas. Isa, kes talupidamise kõrval ka jahuga kauples, muretses proua Bockile ja ka seminariõpetajatele tarvilist leiva-, peenleiva- ja saiajahu ning oli proua Bockiga maha teinud, et kui mind kooli vastu võetakse, siis pidin ma sinna kosti peale jääma. Nagu hiljem selgus, oli isa oma valiku hästi teinud.

Esimese öö linnas viitsime isaga sissesõiduhoovi juures juudipoodide vastu olevas öömajas õige puhtas toakeses ja hommiku varakult, oli veel pime, sammusime Riia uulitsat pidi üles seminari poole. Seminari direktoriks oli härra Maass, abiõppejõududeks Glage ja Lange, kõik eht

saksamehed. Algkool oli kolmeklassiline ja mind hakati eksamineerima, et näha, missugusesse klassi mu teadmised lubavad mind mahutada. Eksamineeriti muidugi saksa keeles. Ehk küll viimast lugeda ja kirjutada oskasin, ka kõnest enamasti aru sain, ei mõistnud ma siiski seda hästi kõnelda, mispärast siis ka mu vastused küsimustele puudulikuks osutusid, nii et Lange ja Glage otsustasid mind kolmandasse, s.o. kõige alamasse klassi vastu võtta. Köstrikoolis käies olid minu koolivennad peaaegu kõik vanemad ja suuremad olnud kui mina, siin eksamil olid aga minu kaaslased, nagu ma oma ärritusele vaatamata silmitseda jõudsin, peaaegu kõik väiksemad ja nooremad kui mina ning mulle näis nagu ülekohtune, isegi vastik olevat nende väikeste klunnidega ühes õppima jääda, ja kuuldes, et mind see saatus ootab, pistsin ma nutma. Minu nutt äratas eksamineerijate tähelepanu, mind võeti uuesti ette, anti üks rehkenduse ülesanne kirjalikult teha, mille ma õnnelikult õigesti ära tegin. Selle peale võeti mind teise klassi vastu, avaldati aga kohe arvamist, et ega ma teise klassi õppekava ikkagi ühe semestriga läbi teha ei suuda ja järgmiseks kooliaastaks arvatavasti veel teise klassi edasi jään. Mina olin aga üpris rõõmus, sõime isaga kõige paremas tujus lõunat, jõin teed magusa saiaga, ja peale lõunat, kui isa kodu poole sõitma hakkas, viis ta mu proua Bocki juurde ning jättis tema hoole alla.

Proua Bock oli hea südamega inimene ja väga lahke mu vastu, näitas ennast täiesti emalikult minule ja hoolitses armastusväärselt selle eest, et talutarest tulnud poisijõmpsikas uue eluoluga kohaneks. Sest ei olnud kerge uue ümbrusega, uute inimestega ja seltsilistega ära harjuda, kes linnas üleskasvanud, libedamate kommetega ja teravama keelega olid, mille teravust ka minu kallal prooviti. Saksa keelt ma kõnelesin halvasti, ja et naljahammastele mitte materjali muretseda, vaikisin ma kangekaelselt. Sagedasti, kui ma kurvalt istusin, kas koduigatsuses või meelepahas mõne arusaamatu sõna üle, astus proua Bock minu juurde, silitas mu pead, ja tema osavõtlike ning armsate sõnade mõjul kadus varsti igasugune tusk ja meelepaha. Ma armastasin teda kui ema ja suurim heameel oli mul, kui ta mu enesega kaasa võttis, kui ta poodidest ostusid tegi, ja ma olin ülirõõmus, kui tagasi tulles tal pakke kanda aidata võisin. Tema pere koosnes kahest tütrest ja kolmest tütrelapsest (tütar ja kaks poega), kes ka koolis käisid, üks gümnaasiumis, teine poiss aga Gustav Blumbergi juures. Blumbergil, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi tütremehel, oli kool, mis gümnaasiumile ette valmistas, ta ise oli paks ja ümmarguse

näoga mees, poisid kutsusid teda tagaselja „Luna", ja tema õpilasi sõimati „Lunakälber".* Üks proua Bocki tütardest, Blandine, läks mehele õpetaja Gustav Pungale, teine, Charlotte, füüsik Rosenthalile. Viimasega sain ma kokku hulga aastate järel kauges Siberis Irkutskis, kus ta meteoroloogia ja seismograafia observatooriumi juhatajana teenis ning kus ta ka suri. Kõne all oleval ajajärgul olid mõlemad üliõpilased ja pr. Bocki alalised võõrad. Peale selle elasid seminaris kolm juhtivat õpetajat oma kaunis arvurikaste perekondadega. Muidugi olid lapsed kõik üksteisega tuttavad ja mängisid koos õues või suures aias. Aeda oleks võinud nimetada pargiks oma suuruse pärast, ulatas Riia uulitsast kuni saksa *Handwerkerverein*'i** aiani välja. Nüüd läbistab tolleaegset suurt aeda uuesti rajatud Aia uulits.

Koolis oli kõva preisi distsipliin, nõuti täpsust, hiljaks jäämist karistati järeleistumisega, samuti ka halvasti õppimist. Nõuti piinlikku puhtust, määrdunud kätega kooliilmujatel ja vihikute määrijatel klopiti lineaaliga peopesa, nii et mõnel poisil sinised jutid järele jäid. Ma arvan, et niisugune distsipliin kellelegi kahju ei teinud. Õppimine ei teinud mulle raskusi, ma sain seletustest ruttu aru ja mu mälu oli hea. Takistusi tegi ainult asjaolu, et ma saksa keelest igakord hästi aru ei saanud, mis mu õppimise himu juures mõnigi kord pisarad silma ajas. Aga see takistus vähenes iga päevaga: kodus ja koolis ja mängimisel teiste lastega, kus ikka kuuldus saksa keelt. Kuni lihavõttepühadeni kestis mu keelelukustus, aga siis, kui ma pühad kodus olin veetnud ja nagu uut jõudu ning julgust kogunud, läksid mu keelepaelad lahti ja ilma häbenemata hakkasin saksa keelt soravalt kõnelema. Võõra keele äraõppimisega läks õppimine mänguasjaks ja aega jäi küllalt lugemiseks. Lugemismaterjali oli mul ka küllalt: kõik sama hoovi peal elavad lapsed – ja neid oli, nagu eelnevast võib järeldada, õige palju – tõid oma kooli raamatukogust raamatuid koju ja neid sain mina ka tarvitada; ma tegin seda laialt, mis muidugi ka minu saksa keele mõistmisele ja õppimisele suurelt kaasa aitas, milletõttu tee ka teiste ainete juurde avanes. Sest kõiki aineid õpetati saksa keeles, ainult vene keele jaoks olid oma kindlad venekeelsed tunnid, kus aga ka seletusi saksa keeles anti. Meie maa oli ju tol ajal nagu mõni Saksa provints, kus koolides, kohtutes, ametiasutustes ja suuremates ärides saksa keel valitses. Vist tolle ajajärgu kohta käib anekdoot, mida ma Venemaal hiljem kuulsin, selle üle, kuidas sakslane Baltimail vene keelt olevat õpetanud: „Na russkom jazõke tšastitsa „tsu" stavitsa vsegda v kontse

* Luna vasikad.
** Käsitööliste seltsi.

slova, naprimer: dévitsa moet svoemú litsú, soldàt útšat na platsù. No jest jedinstvennoe iskljutšenie, gde tšastitsa „tsu" stavitsa v natšale slova. Eto slovo „tsukin sõn"."* Pean aga ütlema, vene keele õpetamine nii anekdootlik ikkagi ei olnud; kui tagajärjed just hiilgavad ei olnud, siis mitte õpetajate ega ka õpilaste süü pärast, vaid ainult venekeelse praktika puudusel. Tolleaegsete Baltimailt Venesse asunud haritlaste kohta käis teine anekdootlik ütlus, mis oma tõelikkusega esimesest üle oli: „Prokljatõi nemets, võgovor plohoi, no znaet, kuda ѣ postavit."** Ei olnud kerge selle pagana „ѣ"-i õigesti asetamist ära õppida, ei olevat seda kunsti mõistnud isegi kroonitud pead, nagu Katariina II ja Nikolai I. Viimasele olevat ta küsimusele, mis otstarbeks see täht üldse olemas on, Vassili Žukovski vastanud: „Selleks, et vahe kirjaoskajate ja kirjaoskamatute vahel näha oleks." Enamlased kaotasid oma nivelleerimise tendentsis selle piinliku vahe ära. Heine, kes temale omases vaimuteravuses kirjutas Ameerikast kui „Land der grossen Freiheitsflegel, wo man ohne Spucknapf speit, wo man ohne König kegelt,"*** oleks vist ka selle sündmuse kohta tabava sõna leidnud.

Olen vähe kõrvale kaldunud, vist soovi pärast surnud tähele kui vanale sõbrale mõni hea sõna hauda järele hüüda. Ta langes nagu mõnigi praeguse aja suurus üldise nivelleerimise katsete ohvriks. Näib, nagu oleks nivelleerimine see õige abinõu, mis elu ebanähtused kõrvaldab, ja arvatakse tasapinda ainult lõhkumise ja laialikandmisega kätte saada. Unustatakse ära, et Mont Blanc ja Himaalaja ei ole tekkinud mahakaevamise, vaid gigantlike loodusjõudude tõstetöö tagajärjel. Niisugused gigantlikud jõud tegutsevad ka vaimses ilmas, ja keset tasandatud, mudaga kaetud lagendikku on ühel ilusal päeval hirmu ja uudishimu äratav mäestik ning härjapõlvlastele jätkub jällegi tööd selle tasandamiseks.

Minu õppimishimu ja teiste eespool kirjeldatud soodsate tingimuste tõttu oli esimese semestri tulemuseks minu üleminek järgmisesse, s.o. esimesse klassi. Iseäranis oli proua Bockil heameel seda mu isale teatades. Emal olid muidugi rõõmupisarad silmas, kuna isa selle kui iseenesestmõistetava sündmuse peale vaatas ja mulle sel puhul ilusa Ameerika

---

* Vene keeles paigutatakse partikkel „-tsu" alati sõna lõppu, näiteks „neiu peseb nägu (*litsu*)", „soldateid õpetatakse platsil (*na platsu*)". Aga sellest on ainult üks erand, kus partikkel „tsu" paigutatakse sõna algusse. See sõna on „litapoeg" (*tsukin sõn; teg. sukin sõn*).

** Neetud sakslane, hääldamine on tal halb, aga teab, kuhu „ѣ" panna.

*** „...suurest vabaduse-tallist, kus kõik aina jauravad ühesarnasusest hallist. Kuid ma kardan rahvast, kes näritubakat ei hülga, kuningata keeglit lööb ega süljetopsi sülga." (H. Heine, „Kuhu nüüd?", tlk. A. Kaalep).

kirvekese kinkis, mille üle ma peaaegu rohkem rõõmu tundsin kui koolis kõrgemasse klassi saades.

Kodust ära olles oli kodu veel armsamaks läinud ja koolist koju suvevaheajale jõudes oli kõik nagu uus. Kõik kohad joosti ja vaadati läbi nagu suur uudis, koppel, tagumised nurmed, mindi Hennole, ja hakati uut kirvest katsuma. Meie õu piirdus mäekallakul kopliga ja seal algasid mitmed veeallikad, mis kraavepidi heinamaale jooksid ja sealt edasi oja poole. Mulle meeldis neid kraavikesi puhastada, nendele sulgusid või paise ehitada, vesirattaid teha ja neid käima panna. Minu uus kirves oli mulle hiilgavaks abimeheks.

Oli see aga ilus aeg! Toomingas õitses, musträstad ja ööbikud laulsid, lepad ja kased kohisesid, oja vulises ja mu veskike käis lipa-lapa, lipa-lapa, heinamaa õitsvaid lilli täis, ja kaugel Tartu oma tarkusesalvedega, kodus vanemad oma hella armastusega. Süda hõiskas ja aimas midagi ilusat, kõrgemat, mida oleksin heameelega jaganud kõikidega, kogu maailmaga. Siit on vist pärit minu optimistlik ilmavaade, minu vastutulelik iseloom, minu usk inimese headusesse ja aususesse, millest ma olen ikka kinni pidanud usaldusega iga inimese vastu, nii kaua kui seda usaldust kurjasti ei tarvitata. Nii mõnigi kord olen ma pidanud oma optimismi pärast kannatama, kuid ma ei kahjatse seda mitte ega muuda oma meelt. Kergem on heas usus ja usalduses elada kui alalises kahtluses ja kartuses. Aga elupettumused? Olgu öeldud prantslasega: „D'apprendre de la vie à souffrir la vie."* Ma olen palju oma elus unistanud, õhulosse ehitanud; kes teab, kui mu isa ei oleks mulle ilusat Ameerika kirvest kinkinud, kas minust oleks saanud külma distsiplineeritud mõistusega töötav insener? Aga et mulle ka mõistusekirves juba noorelt pihku pisteti, olen ma seda tublisti tarvitanud, sealjuures aga ka mõne ehituse kõrgel tipul seistes mitte ära unustanud, et peale mu jalgealuse ka veel mu ümber ilus maailm ja peakohal lõpmata kõrguses taevalaotus oma säravate tähtedega olemas on. Köstrikoolis õpitud lihtne laulukene tuleb meelde:

„Ma vaatan taeva ülesse
mul tuleb meelde see,
et seal mu helde karjane,
ma tema talleke."**

* „Elust õppida, selleks et elada" (N. Chamfort).

** „Kui vaatan üles taevasse, siis tuleb meelde see, et seal üks hea Karjane, ma tema talleke..." (Martin Körber, „Ma olen väike karjane").

Jah, kui see kõik nii lihtne oleks! Võib-olla on meie Päikesesüsteem oma planeetidega ainult üks õppeabinõu, millega mõnes kõrgemas klassis osav õpetaja oma kõrgeandelistele õpilastele tsentrifugaaljõudude küsimust selgitas, selleks tarviline väike mudel, ja klassi aknast on meil võimalus avanenud suure ilma laotusesse pilku heita! Kui aga kord aken kinni ja mudel puruks lüüakse?

Suve lõpu poole, augustikuu keskel algas uus õppeaasta ja juba julgemini jätkasin ma õppimist. Ka kultuurilisemaks muutus mu eluolu. Säärtega saapad olid suve jooksul väikseks jäänud, sain kamassid nende asemele, pikad püksid jalga, krae kaela ja lipsu ette endise kaelarätiku asemel, nii et ma linnapoistest oma välimuse poolest enam palju lahku ei läinud. Uus õppeaasta läks ruttu mööda ja järgmisel juunil lõpetasin ma algkooli. Ma ei ole pärast elus oma tolle aja koolivendadega kokku puutunud, välja arvatud mõni üksik. Nii mäletan ma, et ma pärastise arhitekti Georg Hellatiga koos ühes klassis olin, kes saksa keele mõistmisega minust ees oli.

Nüüd tekkis küsimus, kuhu edasi? Et mu vanemad mind edasi tahtsid koolitada, oli kindel. Pean nende auks ütlema, et nii isa kui ka ema haridusest suurt lugu pidasid ja jõudumööda oma lapsi harida ja koolitada tahtsid. Vanem õde oli ainult külakoolis käinud, tol ajal olid rasked asumise ajad; teine õde oli peale külakooli juba mõni hea aasta linnas koolis käinud, nii et ta minule saksa ja vene keelt õpetada võis. Samuti oli ka mu vend linnas Weinbergi algkooli lõpetanud ja käis veel paar talve köstrikoolis minuga koos. Kui mina algkooli lõpetasin, oli vanem õde juba mehel, teine õde ja vend ka n.-ö. oma kooliskäimise lõpetanud ja mina üksinda poole tee peal. Kuna aga vanemate käsi nüüd hästi käis, oli neil võimalik minu koolitamisele rohkem kulutada, kui teiste laste juures see võimalik oli olnud.

Hea on, kui vanemad ise on kooliharidust saanud ja neil teed ning väljavaated tuntud on, nende lastel jääb nii mõnigi eksisamm ning kõrvalekaldumine õigelt teelt tegemata. Minule andsid seminari õpetajad nõu Tartu reaalkooli astuda, mis just tol ajal asutati; kui ma ei eksi, kasvas ta endisest kreiskoolist välja, pidi ümmarguse hariduse kooliõpetajatele andma, neid praktilisele tegevusele ette valmistama, mis minu isale ka näis meeldivat, sest ülikoolile ei mõtelnud tol ajal veel ei mina ega ka tema.

1882. aasta augustikuus ilmusin ma mitme teise maapoisi hulgas reaalkooli direktori Johannes Ripke juurde. Viimane oli väga imponeeriva välimusega härra, suure laia, vähe hallipoolse habemega, väga targa näoga,

säravate kindla, valju vaatega silmadega, kuid siiski väga lahke ja meeldiv. Meie olime kaunis kohmetud ja küsimuse peale: „Na Jungens, was wollt ihr denn?" tuli alles tükikese aja järgi vastus minu poolt: „Wir wollen lernen."* Vastus meeldis direktorihärrale, ta vaatas meie dokumendid läbi, minu koolitunnistus oli läbi ja läbi hea, ja ta võttis mind kohe alumisse klassi vastu, kuna teisi veel vähe eksamineeriti.

Tartu reaalkool oli üks esimestest uut tüüpi ja uute õppekavadega asutatud koolidest, mis uue aja nõuetele rohkem pidid vastama kui humanitaargümnaasiumid. Kuna viimastes suurt rõhku pandi klassikalise hariduse andmisele, järjelikult vanade keelte õpetamisele, olid reaalkoolides esiplaanile nihutatud uuemad keeled – vene, prantsuse ja inglise keel, matemaatika ja loodusteadus. Õppekeeleks oli saksa keel, sunduslikud vene ja prantsuse keel, fakultatiivsed inglise ja ladina keel, mida väikese erimaksu eest võimalik oli õhtupoole päeva kaks-kolm tundi nädalas erigruppides kaasa õppida. Õpetajate koosseis oli minu tolleaegse ja ka praeguse arusaamise järgi hea ning ajakõrgusel, komplekteeritud vilunud, kõrgema haridusega pedagoogidest. Olgu siinkohal nimetatud nende nimed, kellele mina isiklikult suurt tänu võlgnen nende hoolsa, asjaliku ja kannatliku õpetamise ning iseäranis nende südamliku, sõbraliku, isegi isaliku ümberkäimise eest nendele usaldatud noorte inimhingedega. On ju noores eas inimene vastuvõtlik igale muljele, iga suurem või väiksem näpunäide jätab hinges kui pehmele vahatahvlile jälje järele. Õnn, kui need jäljed osava käega ja sooja südamega on tehtud, ei tunne siis õppija väsimust ja vastumeelsust, ei õpetaja oma ameti raskust ja tüdimust, käsikäes sammusime laial teaduste väljal, ja teineteisest arusaamine teeb mõlemale lõbu ning kergendab nende kohuste täitmist.

Algan vanemate nimedega. Loodusloo õpetaja Andreas Bruttan, näo poolest suur sarnasus Darwiniga, selgete sõnadega, arusaadavalt seletaja, ise innukas uurija. Üksikute loomade kirjelduses oli iseäranis huvitav tema ettekanne loomade eluviisi üle: pesitsemine, kooselamine, toitmine, rändamine, võitlused jne., mida kõike palju huvitavam kuulda ja teada oli kui kuiv klassifitseerimine ning välismärkide tundmaõppimine. Kuid kaudselt tõusis huvi ka viimaste vastu. Botaanikat õpetati näitlikult, kevad- ja sügiskuudel oli ikka oma 7–10 õpilast kohustatud igaks õppetunniks taimi muretsema, mis siis tunni jooksul läbi võeti kirjelduse ja klasside

* „Noh, poisid, mida teie siis tahate." – „Meie tahame õppida."

tunnusmärkide järgi, sealjuures muidugi anti seletusi taimede tarvitamise, nende geograafilise päritolu jne. üle. Igaühel tekkis niiviisi oma väike herbaarium, kus peaaegu kõik kodumaa taimed nende teaduslikkude nimedega aset leidsid. Mineraloogiaga oli asi halvem, puudus suurem korjandus. Kõigist Bruttani seletustest käis läbi soe heatahtlik tunne nii elava kui ka surnud looduse vastu, mis noortes hingedes loomulikult vastukõla leidis. Temast võiks koos Faustiga ütelda: „und lehrst mich meine Brüder im stillen Busch, in Luft und Wasser kennen".* Olles kindel Darwini arenemisõpetuse pooldaja, ei seganud ta iialgi oma õpetust mingisuguse poleemikaga usu asjus. Küll puudutas ta kord prof. Karl Ernst von Baeri Darwini-vastast seisukohta, andes meile noortele oma asjaliku seletusega suuremat selgust asja kohta.

Usuõpetaja Frantzen, nagu mõni Vana Testamendi prohvet oma tihedate, hallide, kuni õlgadeni ulatavate juustega, pikasammulise kõndimisega, silmadega, millest paistis kindel usk ja lootus millelegi, mis suurem ja tähtsam kui meie maine elu ning askeldus. Ei nõudnud ta seda suurt tuupimist, mis meie sotsid ja teised usuõpetuse vastased alati ettetoonud. Õpetus oli lihtne, elust võetud, näited täiendasid piiblilugu ja lühikest katekismuse õppimist. Vana Testament oli vähem usu alusmüür kui rahvaluule, mille iludusi Frantzen mõistis avada, seletades heebrea luule mõteteparallelismi ja võrreldes viimast eesti rahvalaulude kordumistega, heietamisega. Karistada vist küll ükski õpilane temalt ei saanud. Mäletan niisugust juhtumist. Oli ühes alamas klassis mingisugune küsimine antud ja meie pidime klassis kirjalikult selle kohta pikema vastuse andma, ilma et raamatut oleks tarvitada lubatud. Mõned poisid olid oma kehvade teadmiste tõttu sunnitud salaja raamatust järele vaatama, „špikkima", nagu öeldi, teised tegid seda ka moepärast, et ainult pärastpoole hoobelda, et ka nemad nii osavad on olnud, ilma ettevalmistamata korralikku klassitööd kirjutada.

Millega mõnikord ei hoobelda, isegi rumalusega! Mul juhtus äpardus, et Frantzen mind niisuguselt, mulle mitte sugugi tarviliselt katselt raamatust špikkida, tabas. Ta ei lausunud mulle ühtki halba sõna, vaid ütles ainult: „Mispärast sa mind ja iseennast petad? Kui sa tõesti ei tea, siis võta raamat ilusasti lauale ja vaata järgi, siis pane ta jälle ära ja kirjuta edasi." See mõjus rohkem kui tõrelemine või karistus, ma oleksin häbi pärast maa alla vajunud; ma olin õppuse saanud, mida ma kunagi ei ole unustanud.

* „...ning õpetad mind tundma minu vendi vees, õhus, vaikses puhmas" (tlk. A. Oras).

Ajaloo ja maadeteaduse õpetaja oli Titus Christiani. Suure tüseda kasvuga, mustade vurrudega, lühikeseks pöetud juustega *à la* Titus, ja kole kõva häälega, mis viimases klassinurgas ja koridoris ukse tagagi selgesti kuulda oli, päris stentori* hääl. Oma ainet valitses ta täiesti, kõik ettekanded tegi ta peast. Alalised võrdlused just käesolevast ajajärgust juba läbivõetud ajajärgu sündmuste ja kangelastega aitasid õpitud materjali meeles pidada. Igal koolivaheajal tegi ta mõne õppereisi ja esimesed tunnid kooliaasta algul tarvitas ta nähtud maade ning linnade kirjeldamiseks. Need kirjeldused olid läbi põimitud ajalooliste andmetega ja seletustega, mis meis muidugi suurt huvi äratasid oma otsekohesusega. Harilikult istus ta niisuguste jutustuste ajal klassi keskel koolilaual, jalad pingil, meie kogunesime ta ümber ligemale, panime, kes lähemal, käe talle õlale, ja kuulasime. Ükski õpperaamat ei oleks nii huvitav võinud olla! Iseäranis kodus oli ta Balti ajaloos, mille üle ta tähtsaid uurimusi on avaldanud, õppereise tehes selleks otstarbeks Rootsimaale, kus ta Stockholmi arhiividest mõnegi algmaterjali välja uuris ja kaasa tõi. Oli viimased eluaastad Tartu linnaarhivaar ja üks Õpetatud Eesti Seltsi tegevamatest liikmetest. Üks nõrkus oli temal: Bismarcki ja keiser Wilhelmi nimetamata ei möödunud vist küll ükski ajalootund, põhjust nende meeldetuletamiseks leidis ta igas ajajärgus. Vene kultuurist ei pidanud ta palju lugu, ta oli täiesti lääne-eurooplane, ülistades kõige rohkem saksa kultuuri, ilma prantslastele ja inglastele ülekohut tegemata. Ta õpetas alumisest klassist kuni lõpueksamini.

Matemaatika õpetaja oli Johanson, vana paks härra, halli peaga, habemeta näoga, seistes vähe ettepoole kalduva kehaga, nii et pikk kuub ähvardas eespoolt põrandat puudutada; nooremate klasside hirm ja ahastus, kõu ja välk, nõudlik ja vali koolimees. Ta mõistis oma teadusharule osavalt tublit alusmüüri ehitada, tarvitades selle juures ergutusi ja karistusi, viimaseid õige ohtralt. Ei möödunud vist ühtki pühapäeva, et kaks-kolm poissi või rohkemgi tema juures kodus või veel suuremal arvul koolis järele ei istunud nädalapattusid pihtimas ja meelt ning mõistust parandamas. „Du erscheinst Sonntags 9 Uhr mit Papier und Feder bewaffnet bei mir,"** oli tema alaline lahke kutse. Tema sõimunimi õpilaste keskel oli Nosnahoi, mis tema nime tagurpidi lugemisest tuli, ehk lühidalt Nosna. Häda sellele klassile sel päeval, mil temale see nimi oli kõrvu kostnud! Siis oli pühapäevavõõraste arv eriti suur.

* Sks *die Stentorstimme* 'müriseval vali hääl'.

** „Sa ilmud pühapäeval kell 9 paberi ja sulega varustatult minu juurde."

Vanemates klassides õpetas matemaatikat ja füüsikat Julius Amelung, täieline vastand Johansonile. Pikk, kõhn, noorevõitu, hea südamega, vähe häbelik, selle juures alati pahema käega, selle laiali aetud sõrmedega oma juukseid kammides, mõistis füüsikat väga huvitavalt ette kanda ja eksperimenteerida. Vabajoonistamise õpetaja oli Peter Barth, endine päevapiltnik, heade annetega, kuid segane seletaja. Perspektiiviõpetust seletas ta paar aastat, aga vist keegi ei saanud temast aru; mulle näib tagantjärele, pärast seda, kui ma seda ainet Riia Polütehnikumis prof. Becki juures kuulasin, et ta vist ise ka seda õieti ei tundud, küll vahest praktiliselt, aga mitte teoreetiliselt. Meie hakkasime aru saama alles siis, kui eelviimases klassis insener Hermann von Kügelgen meid projektsiooniõpetuse algmõistetega tutvustas.

Prantsuse keelt õpetas meile A. Vogt, šveitslane, lõbus härra, alati heas tujus; vene keelt Aleksandr Konstantinovski, hea südamega venelane, kelle üle palju sai naerdud tema puuduliku saksa keele mõistmise pärast.

Kõige markantsem õppejõud, üks tähelepanuväärivam isik, keda ma ülepea oma elus olen näinud, oli kooli direktor Johannes Ripke. Tema välimust ma kirjeldasin juba lühidalt. Keskmise kasvuga, mitte liiga paks, aga siiski teatava *bonpoint*'iga,* nagu see 40-aastase juures harilik nähtus. Imponeeriva olemisega, nõudlik, vastupanemata sõnakuulmist pealesundiv käskija, keda kõik kartsid, aga ka armastasid. Tema autoriteet oli kindlam kui kalju, üks laitev sõna tema suust kurvastas meid pisarateni, kuna tema väiksemgi kiitus meid hõiskamisele vaimustas. Pahas tujus võis ta aga ka õige ropp olla. Tema eriala oli saksa keel ja kirjandus, mida ta ideaalselt õpetas. Ma olen palju kirjanduse alal, eriti saksa kirjanduse alal, kriitikat ja kommentaare lugenud ning ettelugemisi kuulanud, pean aga tunnistama, et nii huvitavat, arusaadavat ja nii soravat ettekannet kui Ripkel oli, ei ole ma leidnud. Arusaadav, et meie kõik tema õpetusest vaimustatud olime, isegi võrdlemisi kuivast grammatikast. Minul oli juba varem kirjanduse vastu suur huvi, mis selles väljendus, et ma hästi palju lugesin, mis aga kätte sain. Nüüd hakkasin aga õieti aru saama kirjanduslikkude tööde sisust ja väärtusest ning lugemismaterjali valiku tähtsusest. Koolis oli korralik raamatukogu, kus tähtsamad kirjatööd olemas olid, peale saksa kirjanduse veel saksakeelses tõlkes inglise, prantsuse ja iseäranis ka kreeka ja rooma klassikud. Ja Ripke mõistis huvi äratada, lugemiseks tuu-

* Ilmselt kehalise soliidsuse tähenduses.

makaid töid välja valides, eraldi aga kirjanduslikkude teemadega peastkirjadega*. Kirjanduslikud teemad viimaseks otstarbeks olid temale kõige armsamad. Neid anti koguni teistest töödest ja autoritest, mida klassis läbi ei võetud; niiviisi olime sunnitud kodus iseseisvalt hulga töid läbi lugema, et antud teemast jagu saada. Huvitav oli Ripke kriitika meie tehtud peastkirjade kohta.

Ripke oli täiesti saksameelne mees, oli aga õiglane kõikide vastu. Ta katsus oma uut kooli kõigiti tõsta distsipliini ja korralikkuse abil, muu seas ka sellega, et lapsi hääst perekonnast heameelega vastu võttis, nimelt ka mõisnikkude perekondadest. Ta oli abiellunud ühe krahv Igelströmi tütrega, nagu kuulda, õige romantiliselt, olles krahvi juures kodukooliõpetajaks, vastu vanemate tahtmist. Ägeda, ekspansiivse, aga õiglase iseloomuga, ei teinud ta aga vahet talupoja- ja mõisnikupoegade vahel: kui tarvis, said mõlemad tõrelda või kiita. Niipalju kui mäletan, ei olnud minu ajal kooliskäivate mõisapoegade hulgas ka ühtegi iseäranis andekat, kuna aga tolleaegsetest eesti poistest nii mõnigi tubli tegelane ja töömees on võrsunud. Ja Ripkel tuli mõnigi kord, kui saksa poiss tema küsimustele vastata ei mõistnud ja eesti poisid sõrme tõstsid, pahameelega kärgatada: „Da habt schon der Ipsberg seinen schmutzigen Finger in die Höhe und Du weisst wieder nichts."** Sõrmed olid mõnikord tõesti tinti näinud.

Ripke oli pärast, kui ma ei eksi, peale 1890. aastat, Tallinna Toomkooli direktor, kus tema vahekord parunitega õige halvaks muutus. Arusaadav, Tallinnamaa mõisnikud olid ju kõige kolme Balti kubermangu mõisnikkudest kõige vähem haritud ja kõige rohkem Lääne-Euroopa kultuurist maha jäänud. Üks Tallinnamaa mõisnik ütles mulle kord Ripke kohta järgmist: „Temaga oli raske läbi käia, ta võttis meid oma kabinetis vastu kui mõni valitsev vürst." Minu isa oli paar korda Ripke juures käinud ja kiitis väga tema vastuvõtmist! Nähtavasti ei tunnistanud Ripke parunite upsakust, ta oli omal alal tõesti valitsev vürst. Toomkooli rüütlid maksid temale aga kätte, lasksid ta, Vene võimude survet venestamise ajajärgu algul ette tuues, ametist lahti ilma pensionita. Selle järele oli Ripke „Peterburger Heroldi" peatoimetaja, kus nii mõnigi artikkel Balti feodaalolude ja isandate vastu ilmus. Peale ilmasõja lõppu elas Ripke Saksamaal, kus tema pojad töötavad, ja suri Düsseldorfis. Temal oli arvurikas pere, mõned lapsed läksid Saksamaale, mõned on Venemaal.

* S.t. kirjanditega.

** „Seal on Ipsbergil juba oma määrdunud näpp püsti, aga sina ei tea jälle midagi."

Temal oli veel üks kiiduväärt abinõu kirjandust õpilastele tuttavaks teha: iga saksa keele tunni algul oli ikka kaks õpilast kohustatud mingit päheõpitud luuletust ette kandma, korraliku deklamatsiooniga ja selge väljaütlemisega. Luuletuse suurus ja mis rahva kirjandusest nad olid valitud, ei olnud tähtis. Tähtis oli aga, et õpilane ka tähtsamaid andmeid luuletaja eluloost ja töödest tundma pidi, mille tõttu meie ekskursioone iga rahva kirjandusse ette võtsime.

Eesti keelt meile ei õpetatud, aga üldine suur huvi kirjanduse vastu, mida Ripke mõistis äratada, laienes eesti poiste hulgas ka eesti kirjandusele, mida me hoolega jälgisime.

Olid veel mitmed õppejõud, kes lühikest aega töötasid, ma piirdun eespool nimetatutega. Ainult ühte pean oma kohuseks veel nimetada, kes meile tuli, kui mina juba viimastes klassides olin, nii et ma ainult lühikest aega tema õpilane olin, kes aga iseäraliselt minule sõbraks ja mõnel raskel momendil truuks abimeheks oli. See oli Woldemar von Bunge, ilus, sihvaka kasvuga, suure, rinnani ulatuva habemega, päris Barbarossa. Ta õpetas meile matemaatikat, muuseas ka analüütilist geomeetriat, tubli, osav õpetaja ja suurepärane inimene.

Niisugused olid meie juhid; andku nad mulle andeks, kui ma neid nii elavalt ja tõetruult ei mõista kirjeldada, kui ma seda oma tänulikus meeles tahaksin. Ei ole vist küll ühtegi enam elavate hulgas nüüd, mil ma neid meeldetuletamise ridasid kirjutan. Koolitöö järele maitsete teie pikka puhkuseaega, mille järgi igatsus ka mind mõnikord valdama kipub.

Kooliaastad veeresid kiirelt üksteise järele, vaheldusid linnas õppimine, maal vanematekodus ilusas looduses puhkamine, aga ka füüsiline töötegemine. Isaga ja vanema vennaga koos tegin ma koolivaheajal, eriti suvel, kõik põllutööd kaasa. Sai heinal käidud, vilja kokku pandud, küntud ja rehte rabatud. Praegusel ajal, mil masinad laialt tarvitusel on, ei tunne vist meie noorsugu seda rasket tööd, tol ajal oli see aga möödapääsematu.

Aga ka vaimsed huvid ei puudunud meil maal. Otse meie naabrusesse ehitati vallamaja, ja vallakirjutajaks sai endine Kambja köster Hermann Eichhorn, kes kuuldavasti praost Hasselblattiga mingisugusesse halba vahekorda oli sattunud ja sellepärast paremaks arvas köstriametit vallakirjutaja ameti vastu vahetada. Eichhornil oli suur pere, kolm tütart ja kaks poega, nendest üks tütar ja üks poeg umbes minuvanused. Niiviisi olid mul koolivaheaegadel alalised kaaslased, kellega lõbusasti sai aega viita. Kõik Eichhornid olid muusikaarmastajad, mis ka minu peale mõju

avaldamata ei jätnud, hakkasin viiulimängu õppima, võtsin isegi viiulitunde ühe vene kooliõpetajate seminari õpetaja juures. Ma olin aga tark küllalt ja sain varsti aru, et mul muusikalised anded puuduvad. Aga teatava mõistmise muusikast sain ma ikkagi ja kuulan muusikat heameelega, ehk ma küll teda omamoodi maitsen: ma tõlgin nimelt muusika ümber luulesse, iga kuulatav muusikateos on minul võrdne luuletusega. Ümber pöörda seda ma aga kuidagi ei suuda. Eichhorni vanem poeg aitas kaasa isal ametit pidada, kuid nähtavasti ei nõudnud see amet palju aega, ikka oli aega kalal ja vähjal käimiseks, mis noorte tütarlaste kaasatulekul õige lõbusateks piknikudeks muutusid.

Suure-Kambja mõisa rentnikuks oli Georg Fuchs, kellel ka suur ja iseäranis tütardega rohkesti õnnistatud perekond oli. Ka Fuchsidega sai läbi käidud. Noorte meeste kasvatuse ja nende tormiliste hingeomaduste arenemisele ei mõju küll vist miski nii suurelt kui pehmendav ja taltsutav seltskondlik läbikäimine õrnema sooga. Mindki mõjutas see läbikäimine, ilma et ma sellest tol ajal arugi oleksin saanud. Ma olen elus mõnigi kord ennast õrnadest kätest juhtida lasknud ja hella naisterahvasüdame nõuandmist tänulikult vastu võtnud, ilma et seda oleks kahjatseda tulnud. Vallamaja ligidus tõi ka muud elevust kaasa, kokkupuutumist vallarahvaga, ka vallavaestega – vaestemaja oli vallamaja juures –, kelle vastu minu vanematel ikka helde käsi oli, ja *last not least*, ka posti, sellega ajalehtede rutulise kättesaamise. Minu isa oli, nagu varem juba öeldud, alaline „Eesti Postimehe" lugeja. Ma mäletan, et mul oli korda läinud teda „Sakala" tellimisele meelitada, sest mina lootsin sealt uut lugemismaterjali saada. Kuid see lõbu ei kestnud kaua, kas ülepea lõbu oligi, jääb küsitavaks, sest „Sakala" ilmumise ajal ma poliitilistest küsimustest veel õieti aru ei saanudki. Ühel ilusal päeval viskas isa „Sakala" ahju ja tellimist ei uuendatud. Alles hiljem, peale Jakobsoni surma, seletas isa, mispärast ta seda teinud: temale ei meeldinud Jakobsoni kallalekippumine vanale Johann Voldemar Jannsenile, kellest mu isa väga suurt lugu pidas. Ahjuvisatud numbris olevat olnud üks pilkelaul selle kohta, nagu oleks üks Jannseni poegadest üliõpilasena purjutamise pärast pogrisse sattunud. Laul hakanud peale järgmiselt:

„Mis oled Sina armas postipapa teinud,
et Sinu poeg on hullumeele läinud,
kes kirjeldab küll seda ohtu,
mis viinast johtu."

Edasi ei mäleta, kuid pealkirja all olnud märkus: laulda viisil „Mis oled sina armas Jeesus teinud". Kui isa mulle seda seletas, oli ta veel püha viha täis, võib ette kujutada, mis tujus ta tookord „Sakala" numbri ahju viskas! Mul ei ole võimalik olnud isa sõnade järgi tsiteeritud salmi kontrollida, arvan aga, et asi võis nii olla, tundes oma isa lugupidamist perekonnaelu, käesoleval juhul oma lugupeetud postipapa perekonna vastu. Ilma suurema põhjuseta isa ennast kunagi ei ärritanud.

Postipäeval sammusin mina, mõnikord isaga koos vallamaja juurde ajalehe järele, kusjuures enne oma lehe lugemist veel mõni teine leht sai läbi vaadatud ja ühtlasi ka kirjutajaperega lõbusasti aega viidetud. Mõlemad, nii Eichhorn ise kui ka tema abikaasa, olid lahked ja jutukad inimesed ning käisid ka sageli meil võõrsil, mille tõttu muidugi ka minu läbikäimine nende lastega elav oli. Suvistest lõbudest ma juba jutustasin, talvelõbud olid peaasjalikult Jaska mäest liugulaskmine alla oja poole orgu, sõidud kirikusse, külla jne. Minu vanemad olid hernhuutluse poolehoidjad, ehk nagu neid nimetati, „vanavelised". Kui ma ei eksi, tekkisid esimesed hernhuutluse kogudused meil 1835. ja 1840. aastate vahel, kuid minu kirjeldatud ajajärgul, 1882.–1888. aastatel, oli esialgne teravus vanaveliste ja kirikuõpetajate vahel kadunud ning valitses leplik vaim. Vanavelised käisid kirikus, peale kirikut läksid nad aga oma palvemajja, lapsed ka kaasas. Õhtul käidi aga veel valla koolimajas, kus koolmeister palvetunde pidas. Niisugune, iseäranis jõuluaegne palvemajades käimine oleks võinud orjuseks muutuda, kui ta sunduslik oleks olnud. Aga pean ütlema, et minu vanemad olid selles asjas õieti vabameelsed, survet ei tarvitatud, aga just sellepärast käisime meie heameelega nii kirikus kui ka palve- ja koolimajas. Ühes asjas oli aga isa nõudlik: kui keegi kirikus või palvemajas käis, siis pidi ta ka teadma ja kodus seletada mõistma, mille üle jutlus oli peetud ja mis laulud lauldud. See nõudmine sundis tähelepanelikult kuulama ja mõnigi kord tuletasin oma vennale koduteel isa nõudeid ning ühtlasi seekord tarvilisi andmeid meelde, sest eksam seisis ees ja oli teadmata, keda varem küsitakse. Arusaamatu on mulle meie sotside ja tööerakondlaste vaen kiriku ja usuõpetuse vastu, võiks ju vaielda viimase ulatuse ja meetodite, aga mitte asja enese vastu. Ma ei ole teoloogilistes küsimustes spetsialist, aga ka mitte koguni võhik. Iga inimene, kes kindlat ilmavaadet otsib, peab selles otsimises peale teaduslikkude küsimuste ka usuliste küsimustega tegemist tegema, tahes või tahtmata. Jonnakas ühekülgsus teeb elu vaeseks ja külmemaks. Ja kui ma kõik teaduslikud oletused

ja kahtlused meelde tuletan, ei ole nad jõudnud kustutada palju hingeülendavaid tunde, mis ma noores eas isa-ema kõrval palvekodades olen mööda saatnud. Kaugelt kostab tuttav kirikukellahelin veel praegu kõrvu, igavene armuõpetus „armasta oma ligimest, armastage teineteist, tulge mu juurde, kes te vaevatud ja koormatud olete", ei lähe meelest. Viimase paari tuhande aasta kestel ei ole inimese peaaju midagi paremat suutnud produtseerida. Francis Baconil on õigus, kui ta ütleb: „Üks sõõm mõttetarkuse karikast viib Jumalast eemale, teine sõõm viib aga tagasi Jumala juurde." Usuvastased on vist alles esimese sõõmu osalised. Teine suur mõttekangelane Goethe formuleerib oma seisukoha usuküsimuses nii: kes omab kunsti ja teadust, sellel on usk, kellel neid mõlemaid ei ole, sellel olgu usk (religioon). – Mitte vähem kui koduse kirikukella helin kõlab mu meeles saani aisakellakese hõbehääl, lauldes ka ülemlaulu igavesest armastusest, kui tihedast metsast läbi sõites lumi saanijalaste all ragises, tähed sinises taevas särasid ja naabri ilus tütreke mu kõrval istus ning ta hõbehele naer aisakellast kõvemini kõlas, äratades tundmata igatsust, esimese armastuse igatsust!

Ma ei taha pikemalt väikeste koolielu harilikkude vallatuste ja rõõmude juures peatuda, eks nad ole igaühele armsad ja enam-vähem ühtelaadi, ära rippudes õpilaste iseloomust ja ümbrusest. Õppimine edenes mul hästi, iga aasta sain üks klass edasi. Õppimine ise raskusi ei teinud, sellepärast jäi aega üle lugemiseks ja ainete õppimiseks, mis just sunduslikud ei olnud. Nii võtsin ma veel inglise keele ja ladina keele tunde.

Üks koolivend, kes minust mõni aasta vanem oli, Johan Orav Nõost, tutvustas mind dr. Veskega, kelle käest meie kahekesi umbes üks aasta soome keele tunde võtsime. Suuri edusamme me vist ei teinud, sest dr. Veske oli parem õppija kui meie. Ta uuris, nagu teada, põhjalikult eesti keelt, ja meie olime kui Tartu murraku kõnelejad temale õige huvitavad eksemplarid. Alati laskis ta meid Tartu murrakus lugeda, uurides meie väljarääkimist jne. Meie olime ka esimesed tema poolt väljaantava ajakirja „Oma Maa" tellijad ja lugejad. Ta elas Puusilla ligidal Emajõe kaldal, kroonuaia naabruses. Lahke, valkjate juuste ja valkja suure habemega ning siniste silmadega, enam luuletaja kui õpetlane, igatahes aga mitte ärimees, kes oleks kohane olnud „Linda" laevaseltsi tegevust juhatama. Ma nägin ka tema korteris sahtleid vähemate kastikestesarnaste jaotustega, kuhu ta materjale suurema sõnaraamatu tarvis kogus, mis aga ilmumata jäi, vist Veske Kaasani ülikooli juures asumise ja tema varajase surma tõttu

1890. aastal. Mõnikord õhtupoole nägin ma teda mustas mulgi kuues punaste palistustega.

Kui ma veel algkoolis olin, siis nägin ma ka kord C. R. Jakobsoni. Meile oli teatavaks saanud, et ta Eesti Kirjameeste Seltsis Jaama uulitsas kõnet peab, ja mina ning veel paar poissi läksime teda kuulama, kuid koolipoisse, iseäranis niisuguseid väikseid plõnne nagu meie olime, ei lastud sisse, vaatasime ainult läbi akna. Keegi väljasolijatest näitas meile tüsedat musta habemega meest, kes tema seletuse järgi pidi olema C. R. Jakobson.

Ülikoolis peeti populaarseid loenguid, millest keskkooli vanemate klasside õpilastel lubati osa võtta, missugust luba mitmed tarvitasid. Nii kuulasin ma prof. Bernard Brunneri ettelugemisi puutehnoloogia, prof. Arthur von Oettingeni loenguid füüsika ja prof. Carl Schmidti loenguid keemia üle. Huvitavad loengud, kuid vaatamata oma populaarsetele seletustele siiski õige raskelt arusaadavad. Arusaadavamad, vähemalt minule, olid Alexander von Oettingeni loengud Goethe „Fausti" üle. Enamjagu pealtkuulajaid olid ka nähtavasti vähe ettevalmistatud ja keegi ei mõistnud järele kirjutada,* et niiviisi paremini meeles pidades ettekandjaga kaasa sammuda. Minule olid loengud nagu välguheitjad tundmata aladele, nagu oleks ettelugeja mingi salapärase ruumi eest eesriide vähe ära tõmmanud, vähe valgust sisse lasknud paista, et vaatajate, õigemini kuulajate uudishimu äratada, neid salaruumidesse tungimiseks avatledes.

Tol ajal õpetas Juhan Kurrik eesti stenograafiat, kiirkirja, ehk nagu Kurrik ise seda nimetas, „nobekirja". Ka mina käisin paar kuud igal pühapäeval tema juures Jaama uulitsas „Vanemuise" – või oli see Kirjameeste Seltsi – ruumes nobekirja õppimas. Tarvitada seda ei saanud ja muidugi ununes ta. Ka tantsutundide võtmiseks jätkus aega ülikooli tantsmeistri vana Eberhardi juures.

Tol ajal asutas Hugo Treffner oma eragümnaasiumi, mis nii mõnelegi eesti noormehele võimaldas edasiõppimist, kes muidu oma vanaduse pärast kroonu koolidesse ei pääsenud, siin aga vabalt ettevalmistust sai ja eksternina gümnaasiumi lõpueksamile ilmus, kus vanadus enam takistuseks ei olnud.

Minul olid seal mitu tuttavat, kes mind Treffneri, Jaan Jõgeveri ja mõne teise õpetajaga tutvustasid, nii et ma seal mitmel korral kooli jõulupidudel käisin, isegi mõni semester ladina ja kreeka keele tundidest, mida

* S.t. konspekteerida.

õhtupoolsel ajal anti, osa võtsin. Maks nende tundide eest oli odavam kui reaalkoolis.

Nii möödusid aastad õppides, vaheaegadel kodus ilusas looduses tööd tehes ja ka lõbutsedes ning aias suure lõhmuse all unistades, mureta, kuid mitte kunagi tegevuseta olles. Mul ei olnud küll millestki puudus, ei koolirahast, õppeabinõudest ega ka pansioni eest tasuda; ka vähe taskuraha oli ikka olemas, aga koolivaheaegadel isa ja vennaga rasket põllutööd tehes nägin ma selgesti, kui suuri jõupingutusi vanematel tarvis oli, et mulle korralikku kooliskäimist võimaldada. Kohusetunde kasvamine ja tahe vanematele minu väljaminekuid vähendada sundis mind mingisuguse teenistuse järele ringi vaatama, mida peaaegu ilma minu kaasabita ka leidus. Nii andsin ma mõnel koolivaheajal tunde meie naabruses elavatele koolipoistele, kellele järeleksamid olid osaks saanud. Esimese raha, 25 rubla, teenisin Maidla mõisa rentnikult ja postijaama pidajalt Redlichilt. Edaspidi praktiseerisin Suure-Kambja mõisa rentniku Georg Fuchsi ja Kiidjärve valla taluomaniku Friedrich Tarraski juures, andes nende poegadele matemaatikatunde. Niisugune töö täitis mind teatava rahuldusega, seda enam, et mu vanemad ka selle üle nähtavasti hästi rahul olid. Ühtlasi oli sarnane läbikäimine mitmes perekonnas heaks abinõuks seltskondliste kommete omandamiseks ja inimeste tundmaõppimiseks. Pean ütlema, et ma võrdlemisi headele kasvatus- ja haridusoludele vaatamata ikka häbeliku ja tagasihoidliku olemisega olen olnud, kunagi ei ole ma oma teadmistega või mingisuguse osavusega tahtnud hiilata, iseäranis mitte siis, kui ma tundsin, et mu ümbrus minust nõrgem on olnud. Viimasel korral, ehk mul küll teatav üleolemise tundmus rinda täitis, hoidusin ma seda kuidagi näitamast, kartes oma ümbrust sellega haavata. Minu uhkus oli midagi olla, aga võimalikult vähe seda näidata, ei üleolemisega ega ka enese alandamisega liia, tehtud viisakuse kaudu. Sarnane näis minule ka mu isa olevat.

Suurelt pühitseti 1883. aastal usupuhastaja Martin Lutheri 400 aasta sünnipäeva. Oli ju luteri usk meie maal domineeriv, vaatamata 40 aastat varem alanud vene õigeusu sissetungimisele ja selle ametlikult toetatud levimisele. Nimetatud pidustused, millest üle maa linnad ja koolid jne. osa võtsid, oli nagu viimane ühine akord, millega lõppes Balti idüll, mis koosnes saksa keelest, saksa ülevõimust koolis, kirikus ja administratsioonis, üldse saksa kultuurist. Sest keiser Aleksander III valitsemisele asumisega 1881. aastal pööras Moskva panslavistide poliitika ennast suurema huviga

Balti kubermangude poole. Umbes 1885. aastast peale võib venestamise ajajärku arvata. Koolis märkasime seda vene keele tundide arvu suurendamisest, Vene kõrgemate ametnikkude kooli ilmumisest. Muu seas mäletan kuraator Kapustini ja koolide inspektori Lebedevi revideerimisekülastusi. Viimane käis meie kooli sagedasti vaatamas. Ühel päeval valis direktor Ripke kuus-seitse sekunda* õpilast välja, nende hulgas ka minu, ja saatis meid inspektor Lebedevi juurde koju, viimase soovil. Ta võttis meid lahkesti vastu, ajas meiega vene keeli juttu, nagu tahaks ta meie keeleteadmisi katsuda, kuid küsimused võtsid varsti teise suuna ja selgus, et inspektorihärra usutles meid igapidi meie õpetajate tegevuse üle, nende poliitiliste vaadete kohta tuntud ajalooliste sündmuste ja isikute suhtes, iseäranis Vene ajaloo kohta. Meile sarnane spionaaž ei meeldinud, tuli meile, meie arusaamise järgi, päris alatu ette ja meie vastused olid kõik niisugused, et õpetajad täiesti kaitstud olid. Ainukesed, kes ehk mõnda nalja Vene üle ja teatavat Lääne-Euroopa kultuuri üleolemist Vene omast järsemal kujul väljendasid, olid direktor Ripke ja ajalooõpetaja Christiani. Lebedevi katse meie käest mingit materjali nende vastu leida läks igatahes nurja. Pean ütlema, meie õppisime vene keelt heameelega, millele kaasa aitas vene keele õpetaja Konstantinovski heatahtlik iseloom.

Tol ajajärgul, s.o. 1885. aastal, vaatasin ma esimest korda sügavamalt neiu sinistesse, süütuisse silmadesse, mis sügavad kui meri, säravad kui taevatähed, aimdusi ja igatsust äratavad kui kevadine lillede lõhnaga täidetud õrn õhk. Preili M., vist 17-aastane tüdrukukene, ja mina elasime Riia uulitsas Stolzenwaldi majas, kus asus mitu pansioni arvurikaste õpilastega. Kooli minnes pidi tema minu aknast mööda minema, seda momenti ootasin ma põnevusega ja sammusin tema kannul kooli poole. Sihvakas tüdruk, kahe pika valkja patsiga, kerge käiguga, kerges sinises palitukeses, ei aimanudki oma austajat. Minu häbelikkus ei lubanud suuremat tutvust teha, kui ainult mõnikord teiste hulgas hoovipeal kaasa mängides temale silma vaadata, soovides tema ette langeda ja palvetada. Järgmisel kevadel läksin ma teise pansioni, preili M. lõpetas kooli ning ma ei ole teda iialgi enam näinud. Kuid kui ilus viirastus mõlgub ta mu meeles, ja nii tõeliselt, et unustad möödunud aastad, näed silma ees jällegi kahte pikka juuksepatsi ja sammuksid heameelega nende järele, lootusega, et ehk pöörab peake ja sul oleks jällegi võimalik lapselikesse süüta silmadesse vaadata

* Eelviimase klassi.

ning unustada kõik, mis halb ja kõlvatu, Heinega hüüdes: „betend, dass Gott dich erhalte, so schön und rein und hold".*

Olles priimas** kooliaasta esimesel poolel, sügisel, leidis aset järgmine haruldane sündmus. Mitu õpilast oli tähele pannud, et nende raamatud koolis kaduma olid läinud. Nagu pärast selgus, oli siin tegemist varastamisega ja kui ma hästi mäletan, oli see esimene selline juhtumine minu kooliajal. Direktori poolt oli salajane uurimine raamatukauplustes, mis vanu raamatuid ostsid ja nendega kauplesid, toime pandud. Kahtlus langes ühele meie klassi õpilasele. Ühel päeval seletas direktor Ripke meile lühidalt sellest häbistavast asjaloost ja kutsus süüdlast üles vabatahtlikult end üles andma. Sündis enne iialgi olnud lugu: keegi end süüdlaseks ei tunnistanud. Pean siin seletama, et meil loeti ikka auasjaks mingisuguse väärratuse puhul, ikka kui küsiti, otsekohe välja astuda ja vastutust kanda võtta, ilma pikema uurimiseta. Kes seda ei teinud, kaotas oma seltsimeeste lugupidamise. Järgmisel päeval jäi koolist ära meie klassi õpilane Holzschmidt, nähtavasti oli ülemus teda süüdlaseks pidanud. Holzschmidt oli üks vanematest õpilastest, ausa, otsekohese iseloomuga eesti poiss, minu, Gustav Nurmi, Johan Orava ja Oskar Vesteli parim sõber; meie meeleolu oli murtud ja me pidasime kurva meelega nõu, kuidas aidata, sest Holzschmidti süüd ei uskunud keegi meist. Juhtumisi käisin ma Treffneri koolis ühe tuttava õpilase juures, seal nägi mind H. Treffner ja kutsus oma juurde. Tema oli meie koolis juhtunud äpardusest kuulnud ja rääkis mulle sellest, kusjuures selgus, et varastatud raamatud olevat leitud Martin Varese raamatukaupluses Raatuse uulitsal ja Vares olevat nende müüjast kellegi reaalkooli vanema õpilase kirjelduse andnud, kuid nüüd olevat tema aga väga kahevahel, kas ta kirjeldus õige on; võib olla, et süütu isik on karistuse alla langenud, sest vanade raamatute müüjaid käivat tema juures mitmeid ja mitmeid. Minul tärkas kohe lootus oma sõpra päästa ja lubasin sellest jutuajamisest kohe direktor Ripkele teatada ning direktor Treffneri kui tunnistajat üles anda. Kuid Treffner ei tahtnud asjast enam midagi teada ja palus end rahule jätta, millega mina aga kuidagi leppida ei võinud. Lõppude lõpuks ütles Treffner, et kui mina teda sellesse asjasse katsun segada, siis tema meie vahel olnud jutuajamise lihtsalt maha salgab. Jällegi ootamata üllatus minule: mees, kes on suure kooli juhataja, kellest mitte ainult mina lugu ei pidanud, vaid kellel suur austajate ringkond oli, see mees ähvardas

* „...oh jääksid igavesti nii süütuks, kauniks sa!" (H. Heine, „Kui lillekene nurmel", tlk. A. Haava).
** Lõpuklassis.

valetada. Vihaga tormasin tema juurest välja ja otsekohe direktor Ripke juurde, kellele ma kõik ära seletasin. Viimane andis minule Holzschmidti vastu olevast materjalist ja kõigest uurimiskäigust täie pildi – ma olin umbes kaks tundi Ripke juures –, ja avaldas kahjatsedes väga vähe lootust, et keegi teine süüdlane võiks olla. Kuid minu tungiva palve peale, mille ma oma ja eespool nimetatud sõprade nimel ette kandsin, lubas ta siiski asja veel kord läbi uurida. Ta tegi seda, Holzschmidt kutsuti Varese juurde, kes kategooriliselt seletas, et too tema poes raamatuid müütamas ei käinud. Vahepeal oli ka süüdlane, südametunnistuse piinas, ise tõe teatavaks teinud ja Holzschmidt sai rehabiliteeritud. Üks ilusamatest momentidest oli satisfaktsioon, mida Ripke Holzschmidtile andis: terve klassi ees seletas ta kogu selle asjakäigu ja vabandas oma eksimist, et ta oli Holzschmidti nii alatus ja autus kuriteos süüdlaseks pidada võinud. Ainult suurejooneline iseloom võis nii otsekoheselt kõnelda.

Treffneriga, kellega ma ikka heas vahekorras olin olnud, oli mu sõprus otsas, ma ei tahtnud teda uulitsal enam teretadagi. Et ma varsti Tartust lahkusin, ei puutunud me ka enam palju kokku. Nüüd, pikkade aastate järel näib mulle küll, et ma temale ülekohut tegin. Mina oma nooruse ägeduses ei saanud vist tema lihtsast soovist, võõrasse asjasse mitte segatud saada, hästi aru, ja ta tahtis vist oma ähvardusega, meie jutuajamist maha salata, mind sundida asjast loobuma. Seda ma aga teha ei võinud, oma sõbra au päästmine oli meile tähtis.

1888. aasta kevadel pidin ma kooli lõpetama, lõpueksamid pidid maikuu lõpul algama. Meid oli viimases klassis 11 noormeest, alumises klassis oli meid olnud umbes 40. Tööd tehti tublisti ja suure huviga, ja meil oli kõige parem vahekord oma õpetajatega. Ainult usuõpetaja Georg Neikeniga ei sobinud vahekord kõige paremini, sest tema oli, võrreldes vana südamliku Frantzeniga, liig kuiv ja peale selle suur fanaatik. Noored mehed olid enamasti õige andekad õpilased, iseäranis meie alaline priimus Oskar Vestel, tuntud tegelase ja pärastise Eesti Vabariigi rahaministri Georg Vesteli vanem vend, nii et aega nii mõnegi asja jaoks üle jäi. Nii oli meil viimastel aastatel koguni väikene orkester loodud, milles ka mina teise viiuli mängijana vähe kaasa mängisin. Isegi ühe kontserdi andsime 1888. aasta märtsis Laiuse kiriku heaks, mille eelmisel aastal pikne põlema oli löönud.

Tol ajal ehitati Riia-Pihkva raudteed, mille üks haru Valgast kuni Tartuni tõmmati. Meile oli see suureks uudiseks, sest pidime ju meie, kooli-

lõpetajad, otsustama suure küsimuse, mida peale kooli lõppu peale hakata. Sagedased jalutuskäigud ehitataval raudteel, pealiskaudnegi tutvumine mullatöödega, sildade ja hoonete ehitamisega, nende plaanidega jne. ei jätnud meile oma sügavat mõju avaldamata. Me nägime oma silmaga, mis otstarbeks matemaatikat, loodusteadust, füüsikat õpetatakse, kui huvitav küll peaks olema teadust elunõuetele vastavalt tarvitada. Tahes või tahtmata sihtisid silmad Riia Polütehnikumi poole, lasti omale õppekavad saata ning istuti ja uuriti teaduskondade programme, mis nii rikkad olid võõrkeele sõnadest, mille arusaamatus suuremat aukartust nende vastu äratas, kui pärastine nendest arusaamine seda suutis teha. Mitmed valmistasid end üliõpilaselu vastu juba ette. Üheks niisuguseks ettevalmistamiseks oli ka veel üks tantsukursus, mida suurem osa priima ja mõni sekunda õpilane koos läbi tegid. Sella tantsukursuse lõpupäev tõi meile aga äparduse.

Tol päeval oli, kui ma ei eksi, ühe meie kaasõpilase Theodor Higieri sünnipäev; temal oli oma vennaga, arstiteaduse üliõpilasega, kahetoaline korter Peterburi uulitsal Henningi platsil, suures, endise „Linda" seltsi kivimajas, ja ta kutsus meid oma juurde, lasi korvi õlut tuua, millele veel omalt poolt juurde lisasime, ja joomapidu oligi valmis. Higieri vend oli Tartust ära sõitnud – olid Poolamaalt pärit juudid – ja meid ei seganud keegi. Tuju oli hea, tehti nalja, lauldi buršilaule kuni hommikuni. Meie all elas keegi „Knochen",* nagu omavahel õpetajaid nimetati, härra Karl Lauge. Arusaadav, et tema öörahu meie mürgli all kannatas. Ta oli vist ka teenija läbi rahu palunud, kuid Higier oli seda tähelepanemata jätnud ja meie mürasime edasi, n.-ö. tema üliõpilasest venna arvel. Kuid õnnetusel on nobe jalg. Meie trepist alla koju minnes oli aga Lauge oma korteri uksest välja vaadanud ja näinud, et käratsejad olid reaalkooli õpilased olnud, oli ka mõne neist ära tundnud. Mõni tund maganud, olime jällegi koolis, ehk küll vähe uimaste peadega, kuid kõige paremas tujus ja jutustasime oma lõbusast koosviibimisest nendele, kes üldse sellest osa ei võtnud või kes varem ära läksid. Ühe vaheaja järel ei ilmunud Higier teistega ühes klassi, vaid ainult umbes pool tundi hiljem. Mõnegi süda lõi kahtlema. Järgmise tunni algul ilmus direktor Ripke lõkendava näoga klassi, nimetas viis või kuus õpilast, ütles kahe-kolme sõnaga, et sellise sigadusega mahasaanud isikud enam kooli ei või jääda: „Võtke oma raamatud ja kasige koju!" See

* Sks. *der Knochen* – kont, luu.

oli välk selgest taevast. Võtsime raamatud, kuid nii vara koju minna oli piinlik, sellepärast läksime Toomele jalutama ja ilmusime alles harilikul ajal koju oma pansionaati. Võite omale ette kujutada, missugust hingevalu meie üle elasime, sest meile näis sarnane vali karistus ülekohtune olevat. Me olime ometi alati korralikud õpilased olnud, hoolega oma arenemise kallal töötanud, harva mõnikord mõne õllepudeli tühjendanud, ja nüüd võrdlemisi süütu sündmuse tagajärjel koolist välja, kriips peale kõigile meie lootustele!

Järgmisel päeval kutsus direktor meid kalfaktori – kooliteenri – kaudu oma juurde, igaühte teataval kellaajal. Algas pikk juurdlemine, risti ja põigiti küsitlemine, iseäranis kuhu meie peale joomingut olime läinud, kas koju või veel kuhugi mujale? Kolmandal päeval võtsin ma südame rindu ja läksin meie klassi ordinaariuse, matemaatikaõpetaja Woldemar von Bunge juurde, kellega mul iseäranis hea vahekord oli, kes mulle ikka isalik sõber oli olnud ja seda ka nüüd arvasin olevat. Ma ei eksinud, Bunge seletas minule saladuse katte all ära, kuidas väljavaated olid. Direktor olevat väga vihane, iseäranis just sellepärast, et paremad õpilased joomingust osa on võtnud, ta uurivat veel, kas peale joomingut ei ole käidud kurikuulsates Allee ja Oa uulitsate lokaalides. Viimasest asjaolust rippuvat meie saatus suuresti ära. Mina tõendasin Bungele ausõnaga, et me ei käinud kuskil mujal kui Higieri korteris ja sealt läksime koju. Ta lubas meie teguviisi konverentsil kaitsta ja arvas, et ta mitte üksinda oma kaitsega ei jää. Peaks aga koolist väljaheitmine enam-vähem kindlasti välja kujunema, siis soovitas ta juba varem sellekohane palvekiri sisse anda, sest tol ajal oli ülespidamise pärast koolist väljaheidetutel ülepea võimatu kuhugi kooli veel sisse pääseda. Ta lubas mulle oodatavast otsusest üksikute õpetajate meeleolu järgi varakult teatada.

Asi oli päris täbar. Silma ette kerkisid vanemate kurvad näod, kui ma niisuguse häbiga peaksin koju ilmuma. Ma hakkasin teid otsima, kuidas pääseda ja mis teha, kui tõesti kõige valjem karistus peaks määratama. Plaan oli varsti valmis. Nimelt kavatsesin ma Miitavisse sõita ja seal eksternina reaalkooli juures eksami teha, selleks oli veel aega. Kirjutasin oma õele Mariele, kellega mul alati kõige südamlikum läbisaamine oli, pikema kirja, milles kõik täpselt ära seletasin, ja palusin temalt raha. Tema oli mehel Abja mõisa Musta karjamõisa rentnikul Johansonil ja võis niipalju raha kergesti muretseda. Oma koolivenna ja parema sõbra Gustav Nurmi saatsin Kambjasse minule passi muretsema, kirjaga vallakirjutaja Ewald

Eichhorni nimele, kes oma isa asemel kirjutaja ametit pidas. Õhtuks oli pass käes, vallavanema Jüri Hanko allkirjaga, ja paari päeva pärast pidi ka õde Marie linna sõitma. Olgu äpardused või õnnetused ka kui suured, elav tegevus võtab nendelt teravuse ja annab inimesele jõudu neid kanda ning nendega võidelda ja neid võita. Minu ahastus ja ärevus kadus ning ma ootasin külma verega, tuleb mis tuleb. Väga rahustavalt mõjus Bunge abi ja tema usk, et me ikka nii kõlvatud ei olegi, kui see ehk pooleli uurimisel veel näib olevat. Meie tuju paranes seda rohkem, mida pikemalt juurdlus venis, murdmatu noorus lehvitas jällegi oma longu lastud tiibu, ilmus huumor ja teatav üleolemine meie peale tulnud õnnetusest. Unustamatu on mul vastus, mis Orav direktor Ripkele kord andis. Juurdlemise lõpul olime vist kõik jällegi direktori juurde kutsutud, kes meid üksikult oma kabinetis ette võttis. Et Ripke enamasti kõvasti kõneles, oli peaaegu kõik kuulda, mis tema kabinetis sündis. Johan Orav, kroonuvalla peremehe poeg, oli üks omapärasematest poistest, originaal, kes originaaliks on ka jäänud oma vanas eas, otsekohene, südamlik, aus läbi ja läbi, kohmetu oma kommetes. Nii on ta praegu veel, mis ta tol ajal oli, millest siin jutt on. Ripke kärgatas temale kurjasti peale, sest Orav oli üks vanematest õpilastest klassis, ja lõpetas oma tiraadi sõnadega, mis selgesti ukse taha kuulda olid: „Und Sie alter Bengel, haben Sie sich nicht geschämt an solch einer Sauerei teilzunehmen?" Mille peale Orav ilma pikema järelemõtlemiseta otsekohe vastas: „Herr Direktor, anfangs schämte ich mich wohl, aber alle besoffen waren, da war es urgemütlich." Väike vaikus, siis: „Hinaus!"* ja Orav ilmus kõige rahulisema näoga, kuna meie ainult suure vaevaga naeru kinni pidada suutsime.

Veel mõni päev tüütavat ootamist ja ühel õhtul ütles mulle Bunge: „Juurdlus on lõpetatud, konverents on oma otsuse teinud, homme annab direktor selle teile teada." Missugune on otsus, küsisin mina. „Konverentsil olijatelt on sõna võetud, mitte kellelegi sellest rääkida, muidu kaotab direktori teadaanne oma efekti. Karistus on suur, kuid mitte väljaheitmine. Teil ei ole vist tarvis Miitavisse sõita." Sellest kuuldusest teatasin oma kaaskannatajatele ja me kavatsesime hästi külmavereliselt meile määratud karistuse kuulutamist vastu võtta.

Teisel hommikul, kohe peale hommikupalvet, pidas Ripke meie klassis oma müristava kõne maha, mida seistes ära kuulasime, kusjuures ta

* „Ja teie, vana poisinolk, kas teil häbi ei olnud sellisest roppusest osa võtta?" – „Härra direktor, alguses oli mul küll häbi, aga et kõik olid täis, siis oli see väga õdus." – „Välja!"

õige kõvu sõnu tarvitas ja kõiki eksimisi meelde tuletas, mis kellelgi meist koolis olles oli juhtunud. Ta tegi meid koledasti maha ja määris meid nii mustaks, et tõesti meile määratud karistus pidi nagu mõneks armuanniks välja kujunema. Oli otsustatud meid lõpueksamile mitte lasta, vaid üheks semestriks veel kooli jätta, lõpueksamile meid lubada alles detsembrikuus, peale selle pidime meie mõne pühapäeva koolis järele istuma. Otsuse kuulasime rahulikult ära, ainult Higier tõmbas vahetevahel taskurätiku välja ja pigistas pisaraid silmist. Nii olime siis tolle sündmuse haripunktile jõudnud, nimelt Gustav Nurm, Johan Orav, Osvald Holzschmidt, Harry Kedder, Georg Tšernov, Theodor Higier ja mina. Nendest astusid Nurm, Orav, Holzschmidt ja Tšernov koolist välja. Esimesed kaks jõudsid teisel teel Riia Polütehnikumi, Tšernov astus oma isa ärisse Tartus, Holzschmidt astus väeteenistusesse, ma ei ole temast enam midagi kuulnud, Kedder suri järgmisel semestril.

Samal päeval, kui meile kirjeldatud otsus teatati, jõudis mu õde Marie linna ja tõi tarvilise raha kaasa. Kuid ma olin juba ümber otsustanud, Miitavisse ma sõita enam ei kavatsenud, mulle näis asi riskantne olevat. Oli küll valus alla anda, iseäranis et mitmed teised uhkelt koolile selja pöörasid. Peaasjalikult ei tahtnud ma oma vanemate pärast riskantset sammu ette võtta, ja Bunge, kellega ma nõu pidasin, oli minuga täitsa ühel arvamisel.

„Das alte Wort, das Wort erschallt:
Gehorche willig der Gewalt!
Und bist du kühn, und hältst du Stich,
So wage Haus und Hof und – dich."*

Vanemate ringkondades ei oldud määratud karistusega rahul, öeldi, see ei ole karistus lastele, vaid vanematele, kellele poole aasta koolikulu üleliigsena kaela veeretati. Õde Marie sõitis linnast kodu poole üle Kambja, et isale kõike seda asja ära seletada. Mõni päev läks mööda, enne kui isa linna tuli, ta ei tõrelenud minuga, kuid meelepaha oli nähtavasti suur; tema oli ka sellel arvamisel, et karistus süüta vanemaid rohkem tabab kui süüdlasi endid. „Hea keretäis kuluks teile kõigile ära," arvas isa, ja ma oleksin heameelega keretäie vastu võtnud, kui aga kallile isale sellega tööd ja vaeva kergendada oleksin võinud.

* „See teada ammu: vägivalla ees anna alla, anna alla! Kui paned, jultunu end mängu, siis kaota kodu, kao ja kängu!" (J. W. von Goethe, „Faust" II, 5; tlk. A. Oras).

Kõik läks hästi, kuid just isa kojusõitmise eel pahandasin ma ta siiski veel ära. Olin just päevapildi, grupi, kätte saanud, mida priima oli teha lasknud, keskel pildi peal oma lugupeetud ordinaariuse* Bungega, kes auväärt väljanägemisega, suure habemega ja palja peaga. Seda pilti isale näidates ja temale seletades, kes need võrukaelad on, keda eksamile ei lasta, ja kes need õnnelikud on, kel võimalus on kooli lõpetada, näitasin sõrmega palja peaga Bunget, et vaata, missugused klassisõbrad mul on. „Pea suu, ole vait, poiss, ära tee rumalat nalja," käratas isa. See oli esimest ja viimast korda, kus ma teda nii pahasena minu peale nägin olevat.

Paar nädalat oli veel kuni suvevaheajani koolis käia, istusin pühapäevad koolis kinni, kus ajaviiteks Ripke igaühele eraldi peastkirja teema andis. Ühte minule antud teemat ma mäletan: „Schätze gräbt man schweigend,"** mis mulle väga meeldis ja mille kallal ma suure innuga viis-kuus tundi töötasin. Mul oli meeles suur tagavara eesti ja saksa muinasjutte varakaevajatest, kes kõik vagusi pidid talitama. Selle teguviisi tõin ma üle teadusevara kaevamisele jne., läksin kohati ka joomise juurde – *in vino veritas* –, ka seal peab toimima ilma kärata, et mõni *Knochen* enneaegu unest ei ärkaks ja tõeotsijaid äpardus ei tabaks, ja niiviisi kirjutasin õige palju. Ripke ütles mulle selle kirjutise kohta, kui ma temaga suveks koju minnes jumalaga jätsin: „Da haben Sie was zusammen phantasiert, aber keine schlechten Gedanken."***

Nagu ei oleks kõigest kirjeldatud karistusest veel küllalt olnud, võttis usuõpetaja Neiken mind veel eraldi oma palvele ja hakkas mu hinge päästma. Mina teda tema kuiva ja fanaatilise iseloomu pärast ei sallinud, ja mõnikord, kui ta väga tarku, kuid kuivi seletusi andis, vaatasin ma klassiaknast välja ja tegin näo, nagu ei paneks ma sugugi tähele, mida ta seletab. Harilikult tahtis ta mind tabada ja pani mulle niisugustel juhtumistel kohe küsimusi ette. Seda ma aga aimasin ja panin tähele rohkem kui kunagi muul ajal. Lõpp oli see, et ma tema küsimustele ikka korralikult vastasin ja pärast natuke naeratasin. See naeratamine tegigi ta vihaseks, ta nägi selles midagi Jumalat teotavat, midagi, mis tema arvates noore hinge täielist rikkiminekut väljendas.

Nüüd, peale kõige selle äparduse ja karistusega pealepandud hingepiina, tellis Neiken mind ühel õhtupoolel oma juurde koju, pidas mulle

* Klassijuhataja.

** „Aardeid kaevatakse välja vaikides."

*** „Siin olete midagi kokku fantaseerinud, aga ilma pahade mõteteta."

pikema kõne patustamise ja patust pööramise üle ning seletas pikalt-laialt, et inimene enne patust lahti ei saa, kui ta seda ei kahjatse ja Jumalat appi ei palu. Kõik ma kuulasin rahulikult ära, kuid kui ta pika sissejuhatuse järel n.-ö. *Nutzanwendung*'i* tegi, s.o. käesoleva juhtumise juurde asus ja mind kui vaest patust maalis, siis läks ka minul hing täis ja ma andsin asja kohta ka oma seletuse: „Jaa, ma tunnistan, see joomingust osavõtmine on üks eksitus, millest aga ilma suure vaevata üle saab. Ma võrdlen ennast jalutajaga, kes kogemata rentslisse on kukkunud, ta tõuseb üles ja sammub edasi, kuna aga joodik maha lamama jääb. Ka mina sammun edasi ja Jumal ei võiks minu peale pahane olla, et ma selles tühjas asjas teda tülitama ei tule." Neiken oli minu südame kalestamisest, nagu ta seda nimetas, püha viha täis, meie sõprus oli jäädavalt katkestatud. Ta andis mulle veel ühe laulu päheõppida, mida ma heameelega tegin, ja siis lahkusin temast; minu hinge ta päästa ei suutnud, vana heasüdamlik Frantzen oli juba tema eest niivõrd hoolt kandnud, et Neiken nagu lahtistesse ustesse tormas. Ta ei teadnud, et südameharidust raskem on anda kui mõistust arendada, et usk rohkem tundmuste kui mõistuse asi on, ja tundmusi ei saa peale sundida.

Ükski semestrilõpp ei olnud nii igav ja tüütav kui kirjeldatu oma. Tolleaegset tüsedat sõna tarvitades ütlen lühidalt: „Die Stimmung war eineksch..."** Lõpuks tuli aktus, atestaatide üleandmine koolilõpetajatele, kõned, palve. Aamen! Ometigi ükskord jälle maale, looduselaps – looduse hõlma, unustama esimesi elult saadud kõrvakiile.

1888. aasta suvel käisin ma leeris, Kambjas praost Hasselblatti juures. Meid oli kuus leerilast: endise köstri ja pärastise vallakirjutaja Eichhorni noorem tütar Alma ja noorem poeg Karl, mõlemad minu alalised koolivaheaegsed mängusõbrad, viimane ka veel koolivend, ehk küll noorem ja klass minust madalamal, kuid elades ühes pansionis, olime alati lähedases sõpruses ja mõnigi vallatus sai koos äratehtud. Teised leerilapsed olid Väike-Kambja mõisa omaniku Gernhardti noorem poeg Felix ja tema kooliõde Annchen Uder, ja veel üks noor preilike Tartust, Gretchen, kelle perekonnanime ei mäleta. Väike, kuid kena seltskond. Mulle meeldis kõige rohkem prl. Uder, kes kõige ilusam, lahkem ja kõige jumalakartlikum oli. Kõneles vana praost Jumala headusest ja ligimesearmastusest, oli ainult vaja prl. Annchen peale vaadata ja asi oli selge ja arusaadav ning

* Praktilise rakenduse.
** Tuju oli s..t.

iseenesestmõistetav, igatahes palju selgem ja ilusam kui Neikeni fanaatilised dogmaatilised seletused.

Vana Gernhardt oli *self-made-man*, oli vaesena Saksamaalt tulnud, räägiti, et ta oli Antsla mõisas tükk aega lambur olnud. Oli kuidas oli, aga oma osavusega ja vist oma suguvendade toetusega oli ta mõisaomanikuks tõusnud ja oli suure perekonna isa. Temal oli üksteist poega ja üks tütar. Küsimusele, kui palju tal lapsi on, vastas ta võõrale: „Kuus ja üks pooltosin poegi, ja igal pojal üks õde." Vanahärra pidas minu isast ja minu vanema õe mehest Gustav (Kusta) Kevendist suurt lugu. Kevend ostis Parve talu Väike-Kambja vallas, kaks kilomeetrit Kambja kirikust, ja minu isa abiga ning vana Gernhardti vastutulekul omandas ta veel kaks talu juurde. Kõik kolm talu krunditi ilusasti, kui ma köstrikoolis käisin, ehitati uued hooned ja seati talud korda. Kuid G. Kevend, kes väga agar ja kommertsannetega töömees oli, suri noorelt. Minu isa juhtis kui järelejäänud laste eestkostja umbes viis aastat Parve talupidamist, kuni õde 1886. aastal uuesti mehele läks ja tema mees Reinhold Zeiger talupidamise oma kätte võttis. Leeriskäimise ajal elasin ma Parvel. Kaks korda päevas, kuus nädalat järgemööda, käisime praosti juures. Suvi oli ilus ja ülendavad olid need igapäevased jalutuskäigud õitsevate rukkipõldude vahel, üle surnuaia ja läbi metsa. Miski ei avalda nii head mõju arenemisvõimelisele noormehele, kui looduse ilu maitsmine ja õrnema soo austamine. Tabav on suure luuletaja sõna: „Willst du genau erfahren, was sich ziemt, So frage nur bei edlen Frauen an."* Nii läks kõik paremat rada, kevadine äpardus ja meelepaha sulasid kui lumi päikesepaistel ja lume alt tõstsid pääd lumikellukesed, kullerkupud, lõhnavad sirelid, sinised rukkililled ja valged roosid. Noorus ei põe kaua hingevalu, ja sellised mured, mis inimest oma võrku püüavad ja teda kunagi enam lahti ei lase, olid veel tundmata. On hea, et teatav aeg vanemad murekoormat on sunnitud kandma, et noored ometi vähegi ilma mureta võiksid olla, omale vaimlist tagavara korjata, et kui nad murevõrkudesse kord siplema satuvad, seal mitte ära ei väsiks, vaid ka oma lastele samasugust mureta, ehk veel pikematki ajajärku võimaldaksid, kui nad ise seda on maitsnud. – Kui ma linna musta kuue, valge lipsu ja lauluraamatu järele sõitsin – leerilapsele tarvilikud asjad –, astusin ma ka oma usuõpetaja Neikeni juurde ja palusin temalt mõne rea mälestuseks lauluraamatusse. Ta täitis mu palve ja me lahkusime leplikus meeleolus.

* „Kui tahad teada täpselt, mis on sünnis, siis küsi üllailt naistelt" (J. W. von Goethe, „Torquato Tasso" II, 1; tlk. K. Merilaas).

Kirikusse mindi paariviisi: preilid Annchen ja Gretchen, Karl Eichhorn oma õega ja mina noore Gernhardtiga. Ka minu isa meelepaha, mis tal ehk võis minu kevadise äparduse pärast olla, sulas tol päeval, kui temal vanad mõisnikud von Knorring ja Gernhardt kätt surusid. Vist mõnigi iseäralik mõte vilksatas ta peast läbi, nähes oma, vana teoorja, poega käsikäes mõisniku pojaga kõndivat. Emal olid muidugi pisarad silmas, nagu see tema õrnale südamele kohane. Peale jumalateenistust oldi koos Jaskal, kuhu meie terve pere kogunes. Isa oli heas tujus ja manitses meid üksteisega kokku hoidma, vennalikus ühismeeles teineteisele abiks olema. Palju rõõmu ta kahjuks minust enam ei näinud, sest ta suri juba järgmisel kevadel.

Detsembrikuus lasti meid, järelejäetuid, lõpueksamile, mille mina ka väga hästi ära tegin. Ma olin Ripke peale pahane, sest selgus, et tema pansionärid olid väga kahtlastes kohtades käinud, sellepärast uuris ta ka nii kangekaelselt, et tõendusi leida meie kohta samasuguses süüs; siis oleks meiega muidugi kõige valjemalt ümberkäidud ja tema pansionäride au oleks olnud puhtaks pestud. Ka olin ma ikka arvamisel, et tõesti meie karistus õieti rohkem meie vanemaid tabas kui meid. Lõppkonverentsil, kus atestaatide andmine päevakorral, oli tähtsamaks küsimuseks olnud, kuidas hinnata „ülespidamist". Viimase hindamine oli tol ajal väga tähtis just ülikooli astujatele. Neiken oli kategooriliselt ülespidamise hea atestatsiooni vastu, kuid seal oli Ripke suuremeelsem olnud, kes tingimata väga head atestatsiooni nõudis ja selle ka läbi viis. Nii kustus ka siis minu meelehärm tema vastu, ja lepliku ning tänuliku südamega võtsime oma lõputunnistused vastu. Oma viimases sõnas tsiteeris Ripke meile veel eluteele viimase memento „Faustist":

„Das ist der Weisheit letzter Schluss:
Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
Der täglich sich erobern Muss." *

Kodus oli muidugi heameel kooli lõpetamise üle, kerkis aga üles küsimus, mis nüüd edasi. Himu oli edasi õppida, uue raudtee ehitamine ja tutvumine Riia Polütehnikumi õppekavadega suurendas aina seda himu. Oli ka teateid mõne vanema Tartu reaalkooli lõpetaja käest saadud, kes Riia

* „...ses koos kõik tarkus, mida teab: see üksnes väärib vabadust ja elu, kes seda päevast päeva võitma peab" („Faust" II, 5; tlk. A. Oras).

Polütehnikumis õppisid, studeerimise kulude kohta, ja need teated rääkisid, et stuudium Riias oli märksa kallim kui Tartus. Isa kratsis kõrvatagust, kui tarvilistest summadest jutt oli, ja ema ohkas. Mõlemad arvasid, et saadud haridusega mõne koha kuhugi kontorisse või ärisse saaksin, ja nagu isa naljatades ütles, kui mõni heatahtlik inimene õigel ajal tubli kõrvakiilu annaks, võiks poisist tubli mees saada. Neil oli ju õigus, miks ei olnud võimalik minu haridusega läbi saada, kuna mul isalt Henno talukoht ka pärida oli. Aga soovitatud väljavaated mind siiski ei rahuldanud. Peaasjalikult ajas mind taga puht õppimise himu, mitte mingisugune igatsus suure sissetuleku järele. Leivaküsimus ei huvitanud mind, ma ei olnud kunagi veel puudust kannatanud ja mulle näis, et kunagi puudust ei võigi tulla. See naiivne usk oli mul ikka ja on ka praegugi veel, ma olen ikka arvamisel olnud, et nälga ükski töökas inimene ei jää. Rikkus on ju väga relatiivne ja veniv mõiste, kuid tõsi on, mida vähem sa tarvitad, seda rikkam sa oled.

Küll oli aga peale õppimise himu veel üks teine motiiv, mis mind Riia poole taga ajas. See oli talupojaseisuse võrdlemisi väga piiratud õiguslik seisukord. Ma tahtsin pääseda vabamasse õhkkonda, nn. literaatide hulka, kes talupoja koormatustest vabad, „exant"* olid. Võib-olla et mul mõlemate seisuste õigusliku olukorra üle täielikku selgust ei olnud, aga teine näis mulle ikkagi parem olevat kui esimene, ja põllutööst hakkasin ma juba vähe võõrduma. Ei või ka ütelda, et talupojaseisus minule senimaani mingisuguseks takistuseks oleks olnud, mitte sugugi. Meie kasvasime kodus üles täies vabaduse arusaamises, ei olnud meil teopäevi, ei ülepea mõisaga midagi tegemist, ei kartnud ühtegi ülemust, sest kõik, nii mõisnikud kui ka kohtunikud, olid isa sõbrad. Rikkas talukohas kasvades ei tundnud meie puudust, ei kartust ega kadedust, ja noorelt juba linna vaba eluga tutvudes ning heade õpetajate juhatuse all olles tundsin ma end täiesti vaba kodanikuna. Ka eesti rahvuslik liikumine, mida Vene valitsus tol ajal vastukaaluks saksa ollusele sallis, oli minu esimestele sammudele hariduse alal soodne. Niisiis pidasime vanematega pikki läbirääkimisi ja tegime tulevikuplaane. Üks oli kindel: õppekavadest oli näha, et polütehnikumi õppeaasta algas septembrikuus ja ainult ajakaotus oleks olnud, kui jaanuarikuus Riiga sõita. Tuli loomulikult oodata kuni sügiseni, kui üldse Riiga minek ette võtta.

Ühel talvisel detsembrikuu viimastest päevadest sõitis isa Väike-Kambja mõisa vanahärra Gernhardti jutule, temalt nõu küsima. Mina sel-

* Ilmselt tähenduses „väljaspool".

lest midagi ei teadnud, vaid ema rääkis mulle sellest hiljem. Isal oli oma iseloomulik ümberkäimine lastega: ta kaisutas ja hellitas meid ning mängis meiega, aga ta ei kiitnud ega ka laitnud meid, samuti ei rääkinud ta ka kunagi võõrastega oma lastest ei kiitvalt ega ka laitvalt, ei ütelnud ka lastele kunagi, kas keegi võõras neid tema ees oli kiitnud või laitnud. Tema õrnatundeline, ma ütleksin aristokraatlik iseloom ei lubanud võõraid oma perekonna asjadesse tungida. Ta oli minu kooli lõputunnistuse kaasa võtnud ja seda Gernhardtile näidanud. Vanahärra olevat ütelnud: „Kuule, Jaan, ära muretse, minul on üksteist poega ja ükski pole neist mulle nii head koolitunnistust veel koju toonud. Lase poisil edasi õppida, kui sul rahast puudus peaks tulema, eks vaatame, kui algus tehtud, ehk aitan kaasa, küll poiss pärast ise ära tasub." Vanal Gernhardtil oli üks poeg Riia Polütehnikumis õppinud, kuid mitte lõpetanud, sellepärast oli temal ka asja kohta ülevaade ja arusaamine tulevase inseneri tegevusest. Kodus olevat isa seda lugu meeleliigutusega emale jutustanud, minule ta aga midagi märgata ei lasknud. Ma küsisin emalt, miks isa Suure-Kambjas von Knorringi juures ei käinud nõu küsimas? Ema seletas, Knorring olevat isale nõu andud, kui ta minu koolisaatmisest linna oli kuulnud, seda mitte teha, sest koolitatud eestlastest tulevat ainult hobusevargad välja. Selle üle olevat isa pahane ja laste koolitamisest Knorringiga iialgi enam ei kõnelevat. Minule isa sellest ka midagi ei rääkinud, küll kõneles ta kord, et veel vanemal ajal ilma mõisniku loata maalapsi üldse linna kooli vastu ei võetudki.

Ootasime rahulikult, mis tulevik toob, sest praegu, nagu juba varem öeldud, ikkagi midagi ette võtta polnud võimalik. Emale ei olnud minu kavatsus Riiga õppima minna, mille vastu isa aga Gernhardti juures käimisest saadik enam ei rääkinud, sugugi meelt mööda. Sageli soovitas ta mulle, kui juba tingimata studeerida tahan, katsuda kuidagi Tartu ülikooli pääseda, ehk saaks minust kirikuõpetaja. Sarnane soov mõlkus vist küll iga eesti ema peas, kelle poeg oma edasiõppimisega juba ülikooli lävele oli jõudnud. Esimeses järjekorras hinnati õpetaja, siis tohtri ametit. Olid ju ka meie esimesed haritlased suuremalt jaolt just need ametid omale valinud. Hiilgavaks eeskujuks oli õpetaja Jakob Hurt, kelle isamaalist tegevust mu isa tuliselt pooldas ja Jakobsoni tema kõrval tülinorijaks lõhkujaks pidas, eriti Kirjameeste Seltsi asjus. Samuti oli ka isa Jannseni austaja ja lugeja, kuna ta Ado Grenzsteini palju ei sallinud.

Kirikuõpetaja kutse mind aga ei huvitanud, Tartu ülikooli õppekavadest näis mulle kõige rohkem meeldivat ajalugu ja kirjandus. Vabal ajal

olin ma katsunud oma hingeliigutusi ja igatsusi värssidesse valada ning mul oli õige hea käputäis oma luuletusi tekkinud, alguses saksa keeles, pärastpoole eesti keeles. Ma olin aga heade luuletuste armastaja ja minu kriitika ees ei leidnud mu enda omad armu. Üliõpilasena kütsin ma nendega ahju; nüüd, vanu mälestusi ja pabereid sorides leidsin ma mõne väikese vihukese, milles esimesed nõrgad katsed kogemata alles on jäänud. Nad on enamasti kõik mõne sündmuse, juhtumise, emotsiooni tagajärjel tekkinud, tuletavad meelde ammumöödunud kuldseid päevi, armsaid säravaid silmi ja naerul suud, kellele mu tundmusrikkad, lonkavad riimid olid pühendatud. Tahaks öelda Goethega:

„Gleich einer alten, halbverklungnen Sage,
kommt erste Lieb' und Freundschaft mit herauf."*

Ma ei suuda neid tulle visata, tehku seda keegi teine, kellele nad midagi ei ütle. Kui dr. Hurt vanavara korjamisele asus, siis saatsin ka mina ühe väikese korjandusekese temale, mida ma oma ümbruskonnast olin üles kirjutanud, ja olin üpris õnnelik, kui ajalehes ilmunud teiste päranduskorjajate hulgas dr. Hurt ka minu korjandust nimetas märkusega „kõlbab materjaliks". Oma harilikus tagasihoidlikkuses ei teatanud ma oma nimegi, vaid ainult kaks tähte. Arusaadav, et ma oma luulekatsetega kedagi tülitama ei tükkinud.

1889. aasta jaanuaris pühitses isa oma 60 aasta sünnipäeva. Peale seda läksin ma linna, n.-ö. maad kuulama. Kodus oli talvel tegemist vähe ja ma tahtsin ennem linnas, kus raamatud saadaval, kui maal, talve mööda saata, kuid ma ei tahtnud oma vanematele selle juures kulusid teha. Leidsin ka kergesti tööd ja teenistust, mu sõber Bunge soovitas mulle mitmed matemaatika eratunnid, peale selle andsin Kahkva mõisa rentniku Mathieseni perekonnas lastele tunde, poistele matemaatikat ja tütreid aitasin prantsuse keele koolitööde juures. See oli väga sümpaatne perekond, neli last käis koolis, sellepärast elas ema kõigi lastega linnas – kaks ei olnud veel koolialised –, kus neil oma maja Pepleri uulitsas oli. Lapsed olid hea kasvatusega ja majaproua oli lahke, nii et ma end kui kodus tundsin olevat. Oma äraootavas seisukorras olin ma oma saatusega päris rahul. Kuid saatuselöök oli tulekul.

* „...taas tunnen sõprust noort kui kauget kaja, taas meenub esmaarmu muinasjutt" („Faust" I, „Pühendus"; tlk. A. Oras).

Isa raudne ramm ja tugev tervis ei lubanud temal surmale mõteldagi, veel vähem seda võimalust karta. Aprillikuu lõpul, teedelagunemise ajal, oli isa kuskilt laadalt koju sõites ümber kukkunud ja läbi ning läbi märjaks saanud. Külmetuse tagajärjel tekkis kopsupõletik, millele terve keha mõni aeg vastu pani tööd tehes, kuni palavik ja valu kopsudes kange mehe voodisse sundis heitma, kust ta enam üles ei tõusnud. Pühapäeval oli ta veel emaga kirikus armulaual käinud, kesknädalal toodi linnast tohter haige juurde – lähemal tol ajal arsti ei olnud –, kellega mina kaasa sõitsin, ja neljapäeva, 4. mai 1889. aasta varahommikul uinus mu isa igavesele unele. Esimene, suurem, vägev valu läbistas mu rinda! Kõik lapsed olid viimsel silmapilgul ta juures, veel õhtul naljatas ta meiega. Ma tormasin toast välja, päike paistis imeilusalt, linnud laulsid, puudes värsked, õrnrohelised lehed; süda musta kurbust täis, läksin kopli poole, istusin sauna juures mäekallakul kivile ja nutsin, nutsin nii härdasti, nii palju ja nii valusalt, kui ma kunagi oma elus enam nutnud ei ole. Järgmisel pühapäeval sängitasime isa mulda Kambja surnuaiale suure rahvahulga osavõtul, tema endine peremees ja alaline toetaja ja sõber praost Hasselblatt pidas hauakõne. Väga halli peaga koolmeister Märt Zeiger pidas kodus südamliku kõne, ta pöördus mahajäänud laste poole manitsusega oma leske-ema austada, üteldes: „Isa õnnistus ehitab lastele hooneid, kuid ema vanne lõhub nad maha."

Õhtu eel sõitsin ma tagasi linna, kus mind mu väiksed kohustused ootasid. Nädala eest oli isa veel linnas käinud, mul ei olnud aega temaga tookord kaua koos viibida, pidin ühte tundi ruttama, ta nagu tahtis minuga pikemalt kõnelda, kuid ütles: „Oled sa lubanud, siis pea oma sõna, sõnapidamine on õige mehe tundemärk." See oli viimane õpetus, mille ma oma isalt sain, ma olen selle järele käinud oma eluaeg, ma tegin temast omale moto: „Lubamine on raskem kui täitmine." – Õhtuks olin ma jälle linnas oma toakeses, üksinda oli parem olla.

III

Kas Tartu või Riia?

Käes on 1918. aasta detsembrikuu. Ma lõpetasin õnnelikult Riia Polütehnikumi, töötasin Lõuna-Venemaal, Siberi raudtee ehitusel Hiina piiril ja Baikali järve ääres, ja jällegi Venemaal. Igatsus kodumaa järgi ning soov oma rahvale kasulik olla ja tema heaks ka midagi ära teha on mind kodumaale ajanud. Viimaste aastate sündmused on mu isamaale kannatusi, viletsust, aga ka suuri muudatusi toonud, mille tagajärjed veel kaugel on. Vene revolutsioon ei ole veel lõpule jõudnud ja tema tulemused ei ole ette näha, *fraternité*, *égalité* ja *liberté** vist küll mitte. Peab imestama, kui palju vihkamist, vaenu ja hävitamise himu end igal pool ilmutab. Meil on sõda enamlaste vastu käimas, kas läheb meil korda neid tagasi lüüa ja meie kultuuri, haridust ja varandust nende röövikute eest päästa? Mina töötan vastutusrikkal kohal, nimelt Eesti laiarööpalise raudtee ülemana, ma olen õnnelik, et oma laialdasi kogemusi oma rahva kasuks võin tarvitada. Hiljuti käisin ma Tapal, kus kindral Aleksander Tõnisson oma staabiga asub, taganedes Narva poolt. Nüüd on ka Tapa juba enamlaste käes, Tallinnas kipub ärevus maad võtma, mõned ministrid olevat juba plehku panemas. Mina olen tööga ülekuhjatud ja mõtlen ainult oma tööle. Mõnigi küsib, kas ma ei mõtle ka ärasõitmisele? Mina ei sõida kuhugi. Kas ma siis selleks kodumaale olen tulnud, et esimese võimaluse juures, mil ma oma kalli isamaa heaks

* Vendlus, võrdsus, vabadus.

oma jõudu võin ohverdada, ära jooksen, eriti veel kus igat mees tarvis on?

Ei, tõesti mitte! Tulgu mis tuleb. Aga kui meie peaksime kaotama, siis on ainult meie äärmiste pahempoolsete närused juhid selles süüdi, kes oma kommunistlike kalduvustega töölisi ja rumalat rahvast Vene enamlaste mõrda ajavad.

Varsti on jõulud. Oma perekonna asutamisest saadik olen ma seda päeva ikka oma abikaasaga ja lastega koos pühitsenud, teen seda ka nüüd, olgu see kas või viimane kord. Nad ei aimagi praeguste päevade suurt tõsidust, mul ei ole aega sellest palju rääkida. Lapsed loevad uudishimuga sõjakäigutelegramme ja usuvad, et varsti eestlased võitma hakkavad. Nad näivad ka optimistid olevat nagu nende isagi. Olgu saatus teile armulik!

„…Schwill, Woge! schwimme, Nachen!
Der Storm ist wach und alles auf dem Spiel."*

•••

Kaua on Apollo kuldne tuline vanker taevavõlvil veerenud, mitmeid kordi on Koit ja Ämarik teineteisele armastuse igatsuses käed vastu sirutanud, sest ajast kui eelmised read olid paberile pandud. Sõjakära on lõppenud, rahu valitseb rahvaste meeli, ehk küll nagu tormi järel meri veel kohati mühab, ilma et tuul teda just piitsutaks. Ka meie väiksel rahval on rahupäevad käes, kätte on võideldud iseseisvus, s.o. rohkem kui seda kõige julgemadki loota võisid. Kodanikud on tööl nagu sipelgad oma kodu, oma riigi ülesehitamisel. Ma olen õnnelik, et ka minul võimalus oli sellest ülesehitavast tööst jõudumööda osa võtta, mul on magus tundmus, nagu oleksin ma mõne vana võla ära tasunud, n.-ö. auvõla. Ma ei ole kellelegi midagi võlgu, ei tahaks seda ka oma isamaale olla.

Aga ei, ma liialdan, kas tõesti mitte kellelegi midagi võlgu? Mu silma ette kerkivad nii mõnedki head inimesed, kellele ma palju tänu nende heatahtlikkuse, nende südamliku osavõtu ja toetuse eest võlgnen, ja mis kõige kurvem, seda võlga kunagi enam tasuda ei suuda, sest nad on juba ära läinud ja oma võlglastele igavese moratooriumi andnud. Ehk läheb mul korda mõnda lille – ära-unusta-mind-lille – nende haudadele istu-

* „…voog, paisu; uju paat! Torm on nüüd tõusnud, kõik on pandud mängu" (Shakespeare, „Julius Caesar" V, 1).

tada, nii kaua kui Homerose päike veel minule paistab. Ja ta paistab nii ilusasti, vajub tasa, aeglaselt merepinnale. Ma istun lahtise akna juures ilusas Haapsalu linnakeses, akna all õitsevad ja lõhnavad sirelid, meri läigib kui peegel rohelises raamis, mõtted liuglevad mälestuste tiibadel tagasi ja peatuvad Kambja kirikuaial, värskel kalmukünkal, kus ma oma esimese suurema ja valusama kaotuse puhul rohkeid pisaraid olin nutnud.

Ema ahastus isa surma puhul, mis kõigile nii järsku ja ootamata tuli, oli kirjeldamatu ja mõjus ka minu kavatsustele. Kui raske kevade ja kurva suve järel sügis kätte jõudis, ei suutnud ma kodumaalt lahkuda, s.o. Riiga sõita ja ema maha jätta. Mul tuli mõte, tema nõu kuulda võtta ja katsuda Tartus õppimist jätkata, jäädes seega temale ligemale. Kulusid ma selle juures ka ei teinud, sest eratundide andmisega näis mu ülalpidamine Tartus kindlustatud olevat, ajakaotust ei mõistnud ma veel hinnata. Elu näis ju nii pikk ja kuldrannake veel nii kaugel olevat, siit üle laia merevee.

Niisiis asusin ma sügisel jällegi linna, mu vana isalik sõber Woldemar Bunge muretses mulle matemaatika ja füüsika tunde, mis minule küllaldaselt sissetulekut andsid ja ka edasiõppimist võimaldasid. Ma hakkasin ka agarasti ladina ja kreeka keelt õppima, et võib-olla tarbekorral eksternina veel gümnaasiumi lõpueksam ära teha ja siis Tartu ülikooli astuda. Ladina ja kreeka keele tunde võtsin ma vana keeleteadlase Schönrocki juures, kellel omal alal suur praktika ja laialdane klientuur oli. Ise andsin tunde jõukate vanemate lastele, enamjagu mõisnike poegadele, kes mu vaeva võrdlemisi hästi tasusid, keskmiselt üks rubla tunni eest. Samasugust hinda maksin ma ka Schönrockile, kelle juures mul iga päev tund oli. Kuulus mõttetark Kant ütleb oma pedagoogikategevuse kohta, olles noores eas kodukoolmeistriks mitmes aristokraatlikus perekonnas olnud, et vaevalt küll ühelgi koolmeistril nii head põhimõtted on olnud kui temal, kuid vaevalt ka kellelgi jällegi nii viletsad tagajärjed selle juures oleksid olnud kui temal. – Mina võiksin ümberpöördult ütelda: minu pedagoogilised põhimõtted olid vist küll väga nõrgad, kuid mu õpetamise tulemused olid kõige paremad. Minu õpilased, keda ma kohustatud olin teatavasse klassi või lõpueksamile ette valmistama, tegid oma eksamid rahuloldavalt ära. Aga ma ise jäin jänni. Ehk ma küll kiires tempos õppisin, ei jõudnud ma siiski vanade keeltega nii kaugele, et kevadel oleks julgenud eksternina eksamile minna. Ladina keeles garanteeris Schönrock mulle küll edukat eksamit, kuid kreeka keeles kindlat läbikukkumist. Mis mõte oli siis eksamile minna? Ma elasin koos üliõpilaste Mihkel Soomelti ja Johann

Sitzkaga. Mõlemad olid tol ajal asutatava Fraternitas Viliensise liikmed, mõnigi kord sai vähe mõnest pummeldamisest osa võetud vanas „Vanemuises", ka oma eratundide andmine võttis palju aega. Aga peaasi oli ikka see, et täit gümnaasiumi kreeka keele kursust oli raske ühe aasta jooksul läbi võtta. Homerost lugesin, näiteks, ainult paar kuud, ja kreeka keelt on raskem õppida kui ladina keelt. Munkadel oli õigus ütelda: „Quae graeca – non leguntur."* Ja klassikaliste keelte õppekava oli tol ajal palju suurem kui praegu. Tuli silmi jällegi Riia poole pöörata. Veel teine põhjus sundis mind seda tegema, nimelt seisis mul ees soldatiks minek, millest ma ainult kõrgema õppeasutuse õpilasena ajapikenduse abil esialgu pääseda võisin. Poolteist aastat läks juba kaotsi, ja sõjaväeteenistuses veel mõni aasta kaotada, see oleks minu edasiõppimise küll üldse küsitavaks teinud. Niisiis tuli kiiresti otsustada.

Peale isa surma testamenti ei olnud, kuid meie, kaks õde ja kaks venda, leppisime päranduse asjus ilusasti kokku. Olid ju õed meheleminekul juba kaasavarana oma päranduse peaaegu kõik ette kätte saanud, ja talude jaotamine vendade vahel oli ka juba varemalt läbi räägitud. Jaska jäi mu vennale, kohustusega ema ülalpidamise eest hoolitseda, mina pärisin Henno, mis rendil oli. Ja mina otsustasin oma talule selja pöörata ja Riia Polütehnikum astuda. Õemees Juhan Johanson lubas mind esialgu toetada, ka vend tegi sedasama. Niisiis täitsid mu rinda kõige paremad lootused, mu edasiõppimise himu näis täitmist leidvat. Ma valmistasin ennast Riiga sõidu vastu ja likvideerisin kevadise semestri lõpul oma Tartus elamise, andsin mõned pooleli jäänud tunnid teistele lõpule viimiseks edasi jm., jätsin jumalaga ka väikese mustajuukselise käharpeaga, läikivate kaevusügavate mustade silmadega, häbelikult punetavate põskedega neiu H.-ga. Ta aken vaatas teisest hoovist minu aknale vastu. Meie olime kibedasti töös, tema oma prantsuskeelse, mina oma kreeka ja ladina keele grammatika kallal. Kuid aega leidus Marconi-eelse sädeaparaatide paari tarvitamiseks, millele veel teised heliograafilised märguandmised appi tulid. Tutvus ja sõprus sõlmiti ruttu, noored hinged on selles osavad ja kärmed. Horatiuse ja Homerose luule oli arusaadavam kui Lydia ja Briseisi kujud sul ilusas kehastuses ligidal olid. Armastusest soendatud südamed on luuletajate kõige tänulikum publik. Hommikul saatsin ma teda sageli kooli poole, mille viimases, s.o. kõrgemas klassis ta õppis, ja kandsin ta raamatukim-

* „Mis kreeka keeles, seda ei loe(ta)."

bukest. Õhtupoole olid kohtamised, harilikult Toome peal, iseäranis ühel sirelipõõsast kaunis hästi varjatud pingil, õnnetu „Vater Rheini"* endise, juba unustatud asupaiga ligidal. Ta silitas mu sasis juukseid otsaesiselt ja ta maasikamarja magusad huuled eemaldasid igasuguse mure ning kurbuse südamest. Paremat troosti maailmas vist olemas ei ole, kui osavõtlik õrn süda, ja armsad, südamest tulevad sõnad. Aga lahkumise tund tuli ja selle kibedust, ühtlasi ta magusust ei unustanud vist kumbki kunagi. Õitsev kevad sammus võidukäigul looduses, tema sammude kaja kõlas meie südametes, päikesejumala hobused tormasid aga edasi, olles valmis mind kaasa võtma ja edasi viima vastu tundmatule tulevikule. Kas nad ei paiska mind lõppude lõpuks maha kuhugi tühja kõrbesse või kaljusele mererannale, jättes mind üksinda oma unistustega, purunenud lootustega, jättes mulle ainsaks ametiks korjata kuldse noorpõlve mälestusi kui liivaterakesi igavikuvete kaldalt?

Mu ema leppis viimaks ka minu otsusega, seda kergemalt, et juba mõned noored mehed meie tutvusringkonnast, selle tõttu, et ma Tartusse üle aasta peatuma jäin, minust ette Riiga olid jõudnud, näiteks Oskar Raudsep ja Konrad Tarrask, esimene nendest pärastine kitsarööpalise raudtee ülem, teine maksuinspektor. Ma jõudsin nendele pärast järele ja lõpetasin polütehnikumi isegi enne neid. Oma Tartus viibimist ma ei kahjatse, ma õppisin elu rohkem tundma ja iseseisvust maitsma ning hindama, laiendades ühtlasi oma silmaringi uute tutvuste kaudu ja süvendades oma haridust vanade keelte klassikute abil, kelle lugemise juures ma vana Schönrocki nõuandel, et nende sisust paremini aru saada, terve teose heas saksakeelses tõlkes enne läbi lugesin, muidu oleks, nagu see mõnelgi juhtus, mets puude pärast nägemata jäänud. Ma arvan, et mul vanast Kreeka ja Rooma kultuurist mitte vähem teadmisi ja arusaamist ei olnud kui humanitaargümnaasiumi lõpetajatel.

Otsus Riia Polütehnikumi astuda oli üks suurematest otsustest mu elus, ja ma sain selle tähtsusest juba tol ajal aru. Ees seisis lahkumine kodusest ümbrusest, millega noorest peale olin harjunud, lahkumine vanemate tööpõllult, võõrsile elama asumine, esiti küll mitte kaugele, kuid edaspidi kes teab kuhu tulevane ametitöö sind paigutab? Ees seisis suur pööre noores elus, senisele mureta kuldsele nooruspõlve elule, vanemate kodukoldele, armsale mängumurule, õitsevale heinamaale, kohisevale kaasikule,

* „Isake Rein"; Tartus Toomemäel praeguse ohvrikivi kohal asunud kuju, mis 1880. a-te alul püssirohu abil purustati.

vulisevale ojale, hõljuvatele viljaväljadele tuli „jumalaga" ütelda. Ala, mille poole silmad sihtisid, oli õieti päris tundmatu. Meie tuttavate hulgas ei olnud ühtegi inseneri ega ka arhitekti, ja saadud käesolevad õppekavad oma tundmatute õppeainete nimetustega ei andnud mingit ülevaadet tulevasest tegevusest või praktilisi näpunäiteid viimase valimiseks. Kuid välja minnes uue raudtee ehitusel nähtud asjaoludest ja oma talupojalikust tarvidusest, võimalikult palju väljas värskes õhus töötada, otsustasin ma ehitusinseneri fakulteedi õpilaseks hakata. Augustikuu lõpul pidi Riia reis ette võetama, uus raudtee oli aasta varem avatud. Ema soovil käisin temaga veel Kambja kirikus, kus ma paar aastat varem leeris käisin, armulaual, siis isa haual palvetamas, isa õnnistust paludes.

Lubage mulle lapsed, sõbrad, kes neid ridu kord loevad, veel vähe peatuda selle kalli mehe hauakünkal ja mõnda meelde tuletada, mis tema eluolu iseloomustab ja minu tänulikku südant kergendab. Puhkab ju nüüd 1903. a. saadik ka mu ema ta kõrval, 1911. aastast mu vanem õde ja 1914. a. mu vend seal samas.

„Istuta poeg isa iluks,
Isa iluks põõsakene,
Ema iluks õnnelille,
Orjavitsa õele iluks,
Vislapuuda venna iluks."

Võrdlemisi mitte vanana oli isa hauda varisenud, olles vana alles mõni kuu üle 60 aasta. Tema surm ei toonud järelejäänud perekonnale majanduslikke raskusi kaasa. Õed olid mehel, elasid õige jõukalt, vennale jäi ilus, täiesti korras talukoht Jaska ja minule teine talukoht Henno päranduseks. Ma kahtlen, kas minu surma puhul mu lapsed varanduslikult nii kindlustatud seisukorras saavad olema. Aga meie kaotasime eeskujuliku hoolitseja, tugeva töömehe ja haruldaselt andeka isiku, kes oma tarkade nõuandmistega, alati lahtiste, aitamiseks valmis kätega kogu oma ümbruskonnas tuntud ja lugupeetud oli. Ta ei olnud suur kõnemees või lõuamees, aga alati lõbusas tujus, teravmeelne ja suure huumoriga jutuvestja, kes iga koosviibimist elustada mõistis. Oma hea mälu tõttu oli temal kõik loetud ja kuuldud teadmise tagavarad alati käepärast ja tema huvide ring ei olnud mitte väike. Oli ju temal kui endisel valla peakohtumehel, pärastisel kihelkonna kohtumehel, kirikukonvendi liikmel maal ja kui ärimehel

ka linnas suur tutvuskond. Köster Weber, kes omal ajal vallakirjutaja oli, rääkis mulle imestades, et vallamaksude määramisel minu isal ikka maksude summa peast varem kokku oli arvatud, kui kirjutajal raamatute järgi. Praost Hasselblatt jutustas mulle, kui ma leeris käisin, kuidas mu isa kirikumõisas teol käies kõige oma olemise ja töötegemisega teistest teopoistest silma olla paistnud. Hobusemehena olla tema, kui lõunakell tööle kutsus, ikka veel puhanud, kuna teised juba hobuseid ette rakendasid. Kuid ülestõustes jõudnud ta oma kiire talituse tõttu põllule ikka varem tööle kui teised. Kord olnud Suure-Kambja mõisa omanik von Knorring tema juures võõrsil ja Hasselblatt juhtinud tema tähelepanu oma teopoisile, öeldes, vaadake, sellest saab teie valla peakohtumees. Selle peale vastanud Knorring: „See on ju võimatu, kohtumehed valitakse peremeeste hulgast." Aga, jutustas Hasselblatt mulle edasi, mõne aasta pärast oli teie isa Suure-Kambja vallas kohaomanik ja peakohtumees. Kui venestamise ajajärgu algul saksa mõisnikud kaunis visalt vastu panid, mitmel pool rüütelkonna kulul ülalpeetavad koolid suleti, katsuti Kambja kiriku konvendil mõisnikkude poolt, nagu mulle köster Weber jutustas, köstrimaad mõisale tagasi võtta, kuid katse olevat nurja läinud minu isa agaral vastuseismisel, kusjuures ta mõjuvalt põhjendanud oma arvamist sellega, et maa pole tarvilik mitte ainult köstrile, vaid ka kooliõpetajale palgaks, ja haridust on rahvale tarvis. Näiteks olevat ta ette toonud minu koolitamise loo, näidates, et ilma kihelkonnakoolita üldse raske on linna koolidesse lapsi mahutada, kuna aga kihelkonnakool ettevalmistamise elavamaks teeb. Oma suure energiaga ja kindla tahtejõuga oli ta kõigile eeskujuks, tema osavus, ausus, julgus ja jõud andsid temale suure autoriteedi nii kodus kui ka väljaspool kodu, ja iga tema ettevõtmine õnnestus. Vana külakoolmeister Märt Zeiger jutustas mulle järgmise lookese. Mõlemad sõitnud kord laadale, tema viinud ühe lehma müügile, minu isa kaks hobust. Viimased olnud varsti müüdud, kuid laada lõpu poole olnud tema lehm ikka veel müümata. Ta tulnud minu isa juure, kes juba hakanud kojuminekut tegema, ja ütelnud, kuule Jaan, ma seon oma lehmamullika õige sinu vankri külge, sul on rohkem õnne, ehk saan ta siiski ära müüa. Ja imelik lugu, jutustas hallpea koolmeister, ei läinud poolt tundigi mööda, siis olid mitmed ostjad juures ja ma müüsin lehma ära, sain isegi tema eest rohkem kui ma arvasin. Minu vankri küljes ei pannud teda keegi nagu tähelegi. Meie kodumaa sündmustest ja arenemisest oli isa täiesti orienteeritud ja jälgis neid teadlikult, lugedes ajalehti ja võttes jõudumööda osa uuema aja eluavaldustest. Tema

toetusel etendati Parve talu rehe all Aleksandrikooli heaks näitemäng „Mulgi mõistus ja tartlase tarkus", see oli tol ajal, kui peale tütre Anna esimese mehe surma tema ise suure Parve talu majapidamist juhtis. Minu isiklikus mälestuses on isa kuju üks tüsedamatest, keda ma mäletan.

Unustamatud on mul meie jutuajamised tee peal vankris või saanis, linna kooli või linnast kodu poole sõites. Oma rahuliku, tasakaalus, teiste asjadest ja hädadest arusaamisega mõjus ta kodus nii lastele kui ka pererahvale rahustavalt ja julgustavalt. Ehk küll usklik ja kirikuskäija, ei olnud ta teiste suhtes selles asjas kunagi pealesundiv, vaid väga tolerantne. Aga mingisugust irvitamist usuasjades ta ei sallinud, ka mitte võõra usu kohta. Mu ema oli kärsituma iseloomuga, hea südamega, kuid sagedasti tujukas, tühi väike asi võis teda valusasti haavata ja kurvastada – olnud lapsed oma vallatustega küllalt süüdi selles –, teinekord aga jällegi pisarateni rõõmustada; isa ei kaotanud kunagi oma tasakaalu ja olude ning inimeste hindamist toimetas ta ikka erapooletult ja õiglaselt. Ehk ta küll mõisnike eesõigusi talurahva kohta ülekohtuseks pidas, ei õhutanud ta meis vihavaenu mõisnike vastu, vaid õpetas kannatust ja töötegemist, üteldes, „aeg annab arutust". Ka mõisnikud pidasid temast lugu, ilma et ta oma laia selga oleks painutanud ja kübarat rohkem kergitanud kui teretamiseks tarvilik, olles alati viisakas, kuid lubades ka omale mõnda nalja. Nii mäletan ma oma õe Anna teisele mehele minekut. Pulmas oli palju võõraid, Väike-Kambja mõisaomaniku pojad, praost Hasselblatt oma perega. Minu isa lõi proua Hasselblattiga klaasid kokku ja naljatas heas tujus: „Armuline proua, teil on veel tütar preili ja minul poeg kooliskäija, meie võime ka veel sugulaseks saada." Pärastpoole ma kuulsin, kuidas proua Hasselblattile see ei meeldinud ja ta kellelegi saksa keeles ütles: „Wie die Zeiten hochmütig zu werden."* „Hochmütig" mu isa küll ei olnud, aga teatav uhkus tal oli. Kui ma hiljem temale seda ütelust edasi andsin, naeratas ta ja ütles: „Ma märkasin ka, nagu oleks praostiproua minuga klaasi kokku lüües moka vähe viltu tõmmanud; karta pole meil kummalgi, sest sina oled liiga noor ja tema tütar liiga vana." Kohtumehe amet teritas tema arusaamist seadustest ja nende tarvitamisest kohtumõistmise juures, nii et rahvas teda tagaselja kutsus Kaval-Jaaniks. Nagu mulle Suure-Kambja rentnik Georg Fuchs rääkis, olevat vana praost Hasselblatt seda nimetust parandanud: mitte Kaval-Jaan, vaid Tark-Jaan on ta nimi.

* Kui upsakaks on aeg muutunud.

Nii seisad sa, kallis isa, mul meeles, oma mehise välimuse, suurte joontega näoilmega, oma suure kasvuga, laiade õlgade ja oma suurepäraste iseloomuomaduste ning andekusega. Nii mitme tegevuse ja otsustamise juures on sinu eeskuju mulle abiks olnud, sest sageli seadsin ma omale küsimuse, mida teeksid sina niisugusel juhtumisel, ja ma otsisin vastust sinu käest ning leidsin teda ka, kuid arvan, sina oleksid paremini talitanud kui mina. Peab ütlema, et lapsed, kes oma vanematega nende töö ja tegevuse juures rohkem kokku puutuvad, nendelt ka palju rohkem õpivad kui need, kes ainult võõrastelt kui ka võib-olla päris patenteeritud kasvatajatelt õppust saavad. Hea eeskuju on ikka kõige parem kasvatusabinõu. Sa puhkad nüüd oma tööst ja vaevast, aga su töö ei ole tagajärgedeta jäänud, su mälestus ei kustu, lapsed ja lastelapsed astuvad tänutundmusega su hauale.

Koltunud lehelt leidsin read, mis ma su haual kirjutanud enne Riiga sõitmist:

„Üks kirik asub järve kaldal,
On puude okstest kaisutud,
Seal laulvad linnud õitsval ajal,
Mu süda õrnalt liigutud.
Mets kohab kõrgel mäe nõlval,
kust näha järv ja kirik seal,
Ja ööpik hüüab kalmukünkal,
Kuid kurvalt heljub tema hääl.
Ta laulab, kuidas ajad läinud
Ja möödund suure rutuga,
Ta laulab, kuidas rõõmud kustund,
Ja kurbtus tulnud nutuga.
Üks noormees puhkab puude varjul,
Ta mõtted kalmukünka all;
Ta silmis pisarad on varjul,
Miks on nii kurb ta kaunil a'al?"

IV

RIIA POLÜTEHNIKUMIS

Niisiis täitus lõpuks minu palavam soov. 1890. aasta augustikuu lõpul astusin ma Riia Polütehnikumi, kõik teed olid silutud, isegi Riia-Pihkva raudtee Valga-Tartu haru oli avatud. Küll oli mõnus tundmus vaba üliõpilane olla: õpperaha terve aasta eest makstud (150 rubla, soolane küll!), legitimatsioonikaart pidulikul aktusel – *manu stipulata** – kätte antud, tee nüüd, mis tahad. Ja mida noor inimene, kes esimest korda suuremasse linna sattunud, ei taha? Kes varustatud „mit allem guten Mut, leidlichem Geld und frischen Blut"**? Esialgu tutvusin linna enesega, mis oma keskajaliste südalinna ehitistega, kirikutornidega ja ligema eeslinna suurepäraste modernsete ehitistega, oma suure laia jõega ja viimase pinnal liikuvate ning sadamasillas seisvate suurte laevadega uuele elanikule sügavat muljet avaldas. Pargid, kanaliäärsed puiestikud, vana loss, raekoda, Mustpeade maja, vanad tornid, vabrikukorstnad, kõik oli suurepärasem kui Tartus. Oli mida vaadata, ja sügisesed ilmad olid ilusad ning päiksepaistelised.

Aga tarvis oli tarkuseallikale ligemale astuda, tuli kuulata aineid, mille võõrkeelsed nimetused juba varemalt oma arusaamatusega himu ja ühtlasi hirmu äratasid, mille sisu algusest peale aga päris arusaamatu näis olevat. Aga aja jooksul lahenesid tumedad pilved, selgemale ja kõrgemale

* Käepigistusega.

** „Mu veri elav, rahapung mul täidet, suur mu teadmistetung" („Faust" I, „Fausti töötuba"; tlk. A. Oras).

kerkisid üksikud teadusevallad oma kindlate meetoditega. Külma iseloomuga, uhke kõnnakuga, vananenud näoga proua Matemaatika; elegantse, sihvaka hüperboloidteljega m-lle Kujutav geomeetria oma õhulosside perspektiiviga ja igavikku ulatuvate sirg- ja kõverjoontega; väga painduv, kuid paljudele korvi andes vanemates aastates seisev neitsi Mehaanika, kes tarvitades nii teooriat kui ka praktikat, mõistis noori mehi oma võrkudesse meelitada. Kõigi nendega tuli tutvust teha.

Peab ütlema, Riia Polütehnikum mõistis omale õppejõude valida, kes ka kõige kuivemat ainet huvitavalt ette kanda mõistsid. Näiteks ei tulnud kunagi prof. Alexander Becki kujutava geomeetria või prof. Martin Grübleri mehaanika ettelugemistel tarvidust kahetunnilise ettekande ajal kordki kella järele vaadata. Mitmed õppejõud, kes oma tegevust Riias algasid, äratasid tähelepanu Lääne-Euroopa teadusilmas ja jätkasid seal oma õppetegevust. Olgu mõned nimed toodud: keemik Carl Adam Bischoff, grafostaatik Karl Wilhelm Ritter (Karl Cullmani õpilane), keemik Wilhelm Ostwald, Paul Walden, arhitekt Karl Mohrmann, prof. Beck, Grübler jmt. Õppimine oli vaba, ainete järgi, mitte kursustega seotud nagu Vene ülikoolides. Selline süsteem nõudis muidugi suuremat iseloomu arendamist kui kursustest läbi piitsutamine. Ettelugemiste kuulamine oli sunduslik selle tõttu, et järelkirjad – konspektid –, nagu nad Venes tarvitusel olid, meil täiesti puudusid, koguni keelatud olid.

Aga ka üliõpilaskonna kogu elu oli teisele alusele rajatud kui Venes: vabadus, iseseisvus, ausus (*Honorigkeit*), kindel iseloom, julgus, rüütlikkus naisterahva vastu, aukartus vanade, eriti professorite vastu, need olid kaaluvad väärtused, mida vana ja noor hindasid. Üliõpilaskonna juhtimine oli korporatsioonide käes, kellel suur autoriteet oli ka veel pärast seda, kui Tartus juba korporatsioonid ametlikult keelatud olid. Riia korporatsioonid olid kinnitatud Vene keisri poolt 1877. aastal, kuna Tartu omad õppekonna kuraatorist äraripuvad olid, mispärast ka Riias korporatsioonide elu isegi siis veel õitses, kui venestamine polütehnikumis algas ja läbi viidi. Mind huvitas korporatsioonide elu, nende mõte ja mõju noorte meeste haridus- ja arenemiskäigule. Juba Tartus oli mul võimalus, kuigi ainult enam-vähem väliselt, nende eluolu jälgida. Riias näis küll väliselt, mis seletatav suurema ja kultuurilisema ümbrusega, korporatsioonide elu rohkem tagapool, vähem nähtav olevat kui Tartus, kus sagedased joomingud ja räuskamised rohkem silma paistsid. Riias seda ei olnud nii toorel kujul, suurema linna elu nõudis peenemaid, kultuursemaid kombeid ja

suuremat süvenemist, kui korporatsioonide seltskonnas ja üliõpilaskonnas tahtis mõjuda. Ja korporatsioonidel oli suur mõju nii polütehnikumis kui ka seltskonnas.

Ka minul tekkis mõte kuhugi korporatsiooni astuda. Tol ajal oli Riias kuus korporatsiooni: kolm saksa oma, Fraternitas Baltica (asut. 1862. a.), Concordia Rigensis (asut. 1870) ja Rubonia (asut. 1875. a.), kaks poola oma: Arkonia (asut. 1879. a.) ja Welecja, ning üks vene korporatsioon, Fraternitas Arctica (asut. 1880. a.), peale selle veel läti korporatsioon Selonija, mis aga *Chargiertenconvent*'i* poolt tol ajal veel kinnitamist ei leidnud, kuid kindla organisatsioonina 1880. aastast saadik tegutses, kuni ta 1897. a. kui tunnustatud korporatsioon üles astus. Küsimuse alla, kuhu astuda, näis tulevat ainult mõni saksa korporatsioon, on ju korporatsioonide idee Saksa ülikoolidest meile tulnud ja olid tolleaegsed Baltimaade haritlased Lääne-Euroopa, eriti saksa kultuuri mõju all üles kasvanud. Kuid tähelepandud saksa, eriti kadakasakste upsakus ei tõmmanud mind sinnapoole. Ka ei olnud saksa korporatsioonides mul ühtegi head tuttavat ees. Ringi vaadates jäin ma peatuma vene korporatsiooni Arctica juurde, kuhu juba mõned eestlased (O. Raudsep, Tarrask, Johan Orav) olid astunud. Ka näis mulle vene rahva iseloom vastutulelikum ja südamlikum olevat, milles ma ei eksinud; ja aimdus, et vene rahva sekka ehk mu tulevane tegevus võiks mind paigutada, ajas mind taga selle rahva poegadega tutvust tegema.

Nii astusin ma siis Arcticasse, elasin kuni jõuludeni rebasena kaasa, täites oma kohuseid kaunis agaralt, mille tõttu nii mõnigi ettelugemine kuulamata, seega terve aine hooletusse jäi, sest matemaatiliste ainete kuulamine muutub asjatuks, kui sa järjekindlalt kaasa ei tööta ja kui mõned vahelülid ketis puuduvad. Isegi ühe mensuuri jõudsin esimesel semestril läbi teha, ühe Concordia rebasega (Hugo Schwalm). Semestri lõpul jõudsin arusaamisele, et olen Arcticasse astumisega eksisammu teinud. Sellele veendumusele oleksin ma vist ka jõudnud, kui ma mõnda saksa korporatsiooni oleksin astunud. Kõik Riia korporatsioonid olid võltsimatu rahvusliku värviga ja nendega – ükskõik missugusega – kaasa elamine oleks pääsmatult viinud teise rahva liikme enamale ehk vähemale ümberrahvustamisele. Minule näis see hädaohtlik olevat, iseäranis arvestades kasvava eesti soost üliõpilaste juurdevooluga Riiga. Ei tahtnud mina

* Korporatsioonide eestseisuste esinduskogu.

oma eeskujuga neid eksiteele viia, Jaska talutare eesti õhk ei lubanud seda. Kaaludes jõuluvaheajal küsimust kõigiti, astusin ma kohe teise semestri algul Arcticast välja. Selle semestri algul oli polütehnikumi astunud ka mu koolisõber Gustav Nurm, ja kohe minu eeskujul ka Arcticasse astunud, kuid nüüd – mõne päeva pärast – astus ka tema sealt välja.

Oli see otse nüüd või vähe hiljem, seda ma ei mäleta, samuti ei mäleta ma, kes seda mõtet esimesena väljendas, kas mina või Nurm, kuid kindel oli meie mõlema arvamine, et eesti üliõpilastele kohane on ainult eesti korporatsioon ja et selle asutamine Riias on tarvilik. Me otsustasime selle idee teostamisele asuda, esialgu küll ainult eeltöödele, tutvuda kõigi Riias olevate, väljaspool korporatsioone seisvate eesti üliõpilastega, koguda juurde tulevaid noori mehi ja neid meie ideele võita. Ettevõtmine näis raske olevat ja nimelt materjali puudusel: eestlasi õppis tol ajal Riias veel vähe, sest elu oli seal võrreldes Tartuga tunduvalt kallim. Esimese tutvuse tegime keemia üliõpilase Eduard Eisenschmidtiga, kes meie ideed pooldas, ja ühel ilusal kevadisel õhtupoolikul 1891. aastal pidasime kolmekesi oma „esimese konvendi", nagu seda nimetasime, Stintsee ääres väikeses ja vaikses restoranis. Suuremaid tagajärgi meil esialgu ei olnud, ka järgmistel aastatel ei võtnud Eisenschmidt meie korporatsiooni asutamise tegevusest enam osa, sest tema oli juba mõni hea aasta studeerinud, asus lõpueksamite tegemisele ja kadus varsti Riiast. Aga noori mehi tuli juurde: Richard Mitt, kellel küll alguses suur himu oli mõnesse saksa korporatsiooni astuda. Tol ajal olid ka mitmed eesti haritlased Riias omale kodu muretsenud (advokaadid Paul Kuppitz, Johan Arro) või ajutiselt ametis, nagu Gustav Seen, kellega ma Tartust saadik tuttav olin, ja Karl Parts, mõlemad Riia ringkonnakohtus kohtuameti kandidaadid, pärastpool esimene Viljandis notar, teine riigikohtu esimees Tartus, ja mõlemad minu ettevõtmise heatahtlikud toetajad. Mõlemal oli alati hea meel, kui ma nendega kokku saades võisin teatada, et jällegi mõni eesti üliõpilane Riiga on ilmunud ja mul korda on läinud teda oma ideele võita. Iseäranis jõudsasti hakkas meie arv suurenema 1892. ja 1893. aastast; ilmusid Ferdinand Mitt, David Koik, Ernst Enno, Hans Margens, Aleksander Lukk, Johan Raudsep, hiljem Jaak Lilienkampf, Arthur Uibopuu jmt.

Tuletan meelde ka K. Partsi vanemat venda Mihkel Partsi, kes Riia-Pihkva raudteel mingisugusel väiksel kohal teenis, aga minu, Nurme ja Oravaga heas sõbralikus vahekorras oli. Mõnegi pudeli õlut tühjendasime koos ja heitsime tuleviku heade lootuste kohast nalja. Meie kolm olime

kõik inseneriteaduskonna õpilased ja M. Partsil juhtus see äpardus, et tema kui ajutine tööjõud ühel päeval oma koha kaotas; siis võttis ta meilt sõna, et kui meie kord raudteeülemad peaksime olema, temale jällegi raudteel koha muretseksime. Muidugi lubasime seda. Ja tõesti, minul läks korda oma sõna pidada. Kui ma Eesti Vabadussõja ajal Eesti riigi raudteeülem olin, ilmus M. Parts minu juurde, mõlemale tuli 27 aasta eest olnud episood meelde ja ma paigutasin tema kui ausa inimese rongide revidendi kohale, mõlemal oli hea meel.

Kahju, et ma oma kadunud isale, kes omas viimases jutuajamises minule sõnapidamist kui õige mehe tunnusmärki soovitas, seda jutustada ei võinud, temal oleks vist ka hea meel olnud.

Kahjuks ei edenenud eesti korporatsiooni asutamine nii kiiresti, kui selle idee kandjad soovisid, sest esiteks ei olnud noorte meeste juurdevool Riiga suur ning kiire küllalt, ja teiseks kadus siiski mõnigi eestlane võõra rahva korporatsioonidesse. Kuid nende asemel seltsis meiega jällegi nii mõnigi mitte-eestlane, kes küll eesti korporatsiooni liikmeks ei oleks astunud, aga nii kaua kui see küsimus veel elujõulist kuju ei võtnud, meiega hea meelega läbi käisid, näiteks Fr. Schroeder, W. Seeland, Morflür, Fr. Wihksning, J. Werther. Nii et meid õige hea salgake häid sõpru oli, kes omakeskel kaunis lõbusasti üliõpilaselu maitsesid. Korraldati koosviibimisi, referaate, käidi koos polütehnikumi aastapidudel Wöhrmanni pargis, nn. *Völkerkommers*'idel,* keemiakollokviumi aastapäevadel jne. Need peod olid eriti lõbusad, nendel istuti koos professoritega õlleklaasi juures, keemiakollokviumidel kopeeriti populaarsemaid professoreid ja lõbustati koosviibivaid mitmesuguste ettekannetega ning kupleedega üliõpilaskonna päevaküsimuste üle. Vahekord professorite ja üliõpilaste vahel oli sõbralik ja lojaalne. Asutati ka üliõpilaste orkester, mis mitu kontserti Wöhrmanni pargi kinnistes ruumides korraldas, mis jällegi professorite kolleegiumi ja üliõpilaskonda rohkem ühendas. Sellistel kontsertidel oli kaastegev väga populaarne ja osav kõnemees professor Bischoff, kellele ikka suuri ovatsioone üliõpilaste poolt tehti. Muidugi venis õppimise aeg enamal jaol õpilastel pikemaks kui õppekavas ette oli nähtud, aga tolleaegse õppesüsteemi tõttu oli ka võimalik esimestel aastatel kaotatud aega kas järgmistel aastatel kiirema eksamite tempoga ehk suurema teadusesse süvenemisega kompenseerida. Tähtis polnud, nagu kauaaegne direktor

* Korporatsioonide ühine vennastuspidu.

Gustav von Kieseritzky ühel *Völkerkommers*'il peetud kõnes ütles, mitte see, kui kaua keegi studeeris, vaid see, et ta oma studeerimise lõpule viis.

Ei hakka tolleaegsest üliõpilaste elust pikemalt kirjutama, nendest üleelamistest, mis sageli traagilised, rohkem aga – nooruse tõttu – koomilised ja roosilised olid. Kes seda kõike läbi on teinud: rõõmsad joomingud, kibedad rahapuudused, süütud flirdid, tantsupeod, väiksed võlad, pandimajad, kisklemised, mensuurid, väljasõidud, eksamite hirm, läbikukkumised, õnnelik lõpetamine –, see teab seda isegi, ta peatub ehk neid ridasid lugedes ja noorpõlve mureta päevad liiguvad ta silmade eest mööda ning kõrvades kõlab mõni vana rõõmsalt, õitsval nooruse ajal lauldud viis: „Gaudeamus igitur", „Ja es geschmauset", „Ist kein Geld in Schränken", „Wenn von dem Tanze sanft gewieget", „Die Philister müssen pumpen", „Letzte Hose, die mich schmückte", „Hat der Schmiss gesessen, ist der Tusch vergessen", „Man kann nicht immerfort studieren", „Mir ergreift ein banges Frieren denk…", „Bemooster Bursche zieh' ich aus" jne. Kes ei ole seda üle elanud, see ei saa sellest üliõpilase romantikast aru, kui pikalt ka kirjutada. Joogu see kuremariini ja needku kõiki teisiti mõtlejaid, ülistagu oma „õigekirjutamise päheõppimise" või muu kõlava nimega seltsikest ja siunaku elurõõmsat, julgesti ellu sammuvat korporanti. Meie, korporandid, teeme mis meie kohus on, meie ei hoople ainult oma isamaa-armastusega, vaid ohverdame, kui isamaa kutsub, ka oma elu isamaa eest, ja hüüame kuremariini seltsivendadele naerdes: „Pereat tristitia, pereant osores!"*

1896. aastal oli meid juba nii palju kogunud, et võisime tõsiselt eesti korporatsiooni asutamisele mõelda. Pean ütlema, meil ei olnud kunagi vaidlusi selle üle, mida asutada, kas korporatsioon või Riia eesti üliõpilaste selts, kõik olid korporatsiooni poolt. Mina käisin ka 1897. aasta algul direktor Theodor Grönbergi juures uue korporatsiooni asutamise asjus; ta vaatas asjale heatahtlikult, soovitas aga siiski arutamisele võtta küsimust, kas ei oleks parem, kui eesti üliõpilased saksa korporatsiooni tiibade all varju otsiksid, leppides aga siiski, kui ma vastu vaidlesin, meie seisukohaga. Minu korteris asuti põhikirja kokkuseadmisele, vahetati mõtteid nime üle. Küsimuse all oli kolm nime: Vironia, Rotalia ja Fraternitas Rivalensis. Mina pöördusin kirjaga „Postimehe" toimetaja Jaan Tõnissoni poole, pärisin järele, kas Vironia on vaba tarvitamiseks, sest selle nime all

* "Maha nukrus, norutus! Maha vaenustajad!" (C. W. Kindleben, „Gaudeamus"; tlk. M. Puhvel).

katsusid Tartus eesti üliõpilased 19. sajandi seitsmekümnendatel aastatel korporatsiooni asutada, samuti palusin teda Tartu keeleteadlastelt selgust muretseda Fraternitas Rivalensise nime kohta. Viimasele andis prof. Leo Meyer filoloogilise *passe-partout**, kuid et Vironia nime kohta kuskilt poolt pretensioone ei olnud, nagu J. Tõnisson mulle kirjutas, leidis Vironia suuremat poolehoidu. Oma kirjas soovis Tõnisson minule korporatsiooni, nimelt korporatsiooni, mitte seltsi asutamiseks edu, ja ma olin väga üllatatud nendest Tõnissoni sulest ilmunud korporatsioonivastastest artiklitest, mida ma hiljem Siberis töötades lugesin, kui Vironia mõni aasta pärast oma ülesastumist Tartus ühe suurema balli korraldas, et Tartu seltskonnale võimaldada noore, väljaspool kodumaad asuva eesti korporatsiooniga tutvuda.

Samal 1896. aastal tegin ma oma suusõnalised lõpueksamid, 1. mail 1897. aastal lõpetasin oma kirjaliku diplomiprojekti ja lahkusin Riiast, jäädes korporatsiooni asutamisest eemale. Noori jõude tuli juurde, nende agara töö tagajärjel astus 26. novembril 1900. a. Vironia oma violett-must-valgete värvidega üles, esimene eesti korporatsioon Riia üliõpilaskonna rahvusvaheliste korporatsioonide peres, esimene eesti üliõpilaste korporatsioon üldse, minu vana sõbra ja kaasvõitleja Gustav Nurme kui tema esimese seeniori juhatusel. Ülesastumiste eelsete aastate võitlustest ja raskustest rääkigu teised, mina olin siis juba kaugel Siberis Hiina piiril raudtee ehitustööde juhtimisel ametis, võisin ainult kaasa tunda ja rõõmustada idee elluviimise üle, mis ma omal ajal südames kandsin ja õhutasin ning mida nüüd ainult kaudselt toetada võisin sellega, et aitasin teatava osa ülesastumisega ühenduses olevatest kuludest katta. Ma rõõmustan praegu selle üle, et esimese eesti korporatsiooni asutamine on vilja kandnud. Vironia on juba 25 a. juubelit pühitsenud, viimase kümne aasta tuuled ja tormid ei ole teda suutnud murda, tema eeskujul on korporatsioonide ideele uued kandejõud kasvanud ja ma loodan, et seda jõudu need nürid saed ja kirved ei hävita, mis vastaste kätes tarvitada on. Vironia jõudis Riias Eesti nimele hea kuulsuse luua, ta saatis Eesti Vabadussõja ajal oma vennad sõjaväljale – marmortahvel korporatsiooni korteri seinal mälestab isamaa eest langenute nimesid –, pühendas neid meie riigi rajamise tööle, kus nad nii mõnelgi alal esimestena käed külge panid, järelesammujatele oma rinnaga raskustest teed läbi murdes. Vironia ajalugu on osa Eesti ajaloost.

* Raamistuse.

Tahtes murdmata joones lühidalt üles märkida, mis minul Vironia tekkeaegadest teatada, olen ma oma elusündmuste kirjelduses vähe ette rutanud ja pöördun nüüd jällegi samavõrra tagasi. Suvised ja talvised vaheajad kuni 1894. aastani veetsin ma kodumaal, kas Kambjas Jaskal ema ja venna juures ehk oma õe Marie juures Ahjamõisa Musta karjamõisas, iseäranis heameelega viimases. Elu oli lahe, puudust millestki ei olnud, ka seltskondlikust läbikäimisest ei olnud puudust. Kambjas võtsid mind alati lahkesti vastu ligemas naabruses vallakirjutaja Eichhorni perekond, Suure-Kambja rentniku Fuchsi pere, minu õde Parve talus ja M. Johanson Luke mõisas. Viimase kodul olid alati lahtised uksed võõrastele; noored üliõpilased, ärimehed, naabermõisa pidajad (Nõo Kuppitz, Keerimõisa Wühner jt.) olid Lukel alalised võõrad. Vana M. Johanson, keda mina esimesest tutvusest kuni tema surmani lahke, lõbusa iseloomuga hallpeana mäletan, oli üks toredamatest tolleaegsetest eesti põllumeestest, kes omal jõul, isakodust lahkudes ainult viis kopikat taskus, nagu ta ise kõneles, suure mõisa rentnikuks tõusis, makstes aastas 20 000 kuldrubla renti. Üle viiekümne aasta pidas ta Luke mõisat, olles suures lugupidamises oma ümbruskonnas. Tartus ei olnud vist ühtegi inimest, kes vana Luke Johansoni ei tundnud. Oma hobusekasvatusega oli ta tuntud ka väljaspool kodumaad, näiteks Peterburis, kuhu tema Vene keisrikoja liikmetele sõiduhobuseid muretses. Johansone oli kolm venda, pärit Räpina kihelkonna Meeksi vallast Peipsi äärest, kõik kõvad, visad mehed, vanem nendest Naha külas Meeksis talupidaja, teine Luke mõisa rentnik, kolmas Musta karjamõisa rentnik, minu õemees, kes üle 50 aasta seda kohta pidas ja 1916. aastal seal ka suri. Kõik kolm elasid kõrge vanaduseni, üle 70 ja 80 aasta.

Mustal elades sõitsime sageli Peipsi randa, Mehikoormasse ja Räpinasse, kus Johansonidel hulk sugulasi põllupidajatena elas, kellel ilusad, päriseks ostetud talukohad käes. Mustalt 10–12 versta lõuna poole on kuulus nn. Taevaskoda Ahja jõel, kus üks umbes 20 m kõrge jõekallas järsu devonliivakivi seinana tervele metsarikkale ümbrusele ilusa, mõjuva väljanägemise annab. Seina all on koobas, kuhu vabalt sisse võib minna ja kust allikas välja voolab. Nagu Christian Kelch omas kroonikas jutustab, olevat Põhjasõja ajal sinna elanikud venelaste eest peitu pugenud, kuid venelased olevat tule koopaaugu ette teinud ja nii põgenejad surmanud. Sama jõe ääres, kus veel mitmeid „taevaskoja"-sarnaseid ilusaid kohti leidub, asub Tikuta veski, kust pärit olid neli venda Tarraskid, kõik väga algupärase iseloomuga inimesed, ammugi päriseks ostetud kohal üles

kasvanud, vabades oludes, võrdlemisi hea haridusega põllumehed; Tikuta veski- ja kohaomanik Otto Tarrask oli isegi vannutatud maamõõtja. Kõik suured jahimehed, järelikult suured luiskajad ja naljahambad, lõbusad seltskonnainimesed ja suured isamaalased, iseäranis Otto Tarrask, kes olles Võnnu kihelkonna konvendi liige, oma täieliku kellestki rippumatuse tõttu mõisniku soost konvendiliikmetega alati sõjajalal seisis ja oma terava keelega viimaseid lõpmata vihastas. See oli Tartu advokaadi Roman Tarraski isa. Vanem vend oli kõige rikkam, teda nimetati lugupidamisega „kuldonkliks", kuid vend Otto nimetas teda vennaliku vabadusega rohkem „kult-onkliks", alla kriipsutades vanema venna õrna kalduvust ilusatele talutüdrukutele. Tarraskite ja Musta Johansoni vahekord oli kõige parem, vastastikused võõrsil käigud, kalal- ja vähilkäimised olid armsaks suvevaheaja ajaviiteks. Unustamatuks jäävad need ilusad aastad, need armsad, ausad inimesed, kelle seltsis mul võimalus oli viibida, kes mitte oma lõbudele ei elanud, vaid oma lahkusega, oma lahtiste kätega tervele ümbrusele kaasa aitajaks olid jõuga ja nõuga, kes raske töö juures mitte pead norgu ei lasknud langeda, vaid töö- ja elurõõmsalt tegutsesid.

Tuletan meelde oma üliõpilasajast kahte lille, mis nii armsalt mu teerajal õitsesid; tee oli pikk ja rändaja ruttas kaugele, sinna, kus päike tõuseb, kus õnn pidi õitsema. Üks oli preili A. E., kaugelt kiviselt Virurannalt. Oma helesiniste silmadega tuletas ta meelde varajast kevadist kannikest, mis öökülma mõjul varsti närbuma lööb; ei aita põlev päike ega sõbra soe kaisutav silmaläige, kannike närtsis, ma nutsin... nutaks praegugi veel. Viruranna põhjatuuled kiigutavad kurbi kaski sinu kalmukünkal; su armas mälestus on mind mõnegi rumaluse eest hoidnud, eriti nooremas eas.

Teine lill oli noor punane roosipungake, punased põsed, suured pruunid silmad, kähar pea, lapselik naeratus huultel. See oli preili A. H. lähemast naabrusest. Laps ta oli, lapseks jäi ta ka, kui ma kodumaalt lahkusin, ma ei unustanud teda ka Taga-Baikali mägedes liiliate ja asaaliate keskel, sind, õitsvat roosipungakest. Ma teadsin, et sa kosud ja kasvad, mu paremad soovid langesid kui hommikused hiilgavad kastetilgad su lehtedele, kaugelt-kaugelt.

Suvevaheaeg 1893. aastal oli viimane, mida ma täiesti veel kodumaal veetsin, peamiselt Mustal. Sügisel tuli nn. eeldiplomieksam ära teha, nimelt kõrgemas matemaatikas ja geodeesias. Kui tehniline mehaanika ja kujutav geomeetria ka absolveeritud olid, siis ütles meie ehitusinse-

neriosakonna dekaan Malcher harilikult: „Nüüd asi edeneb." Sest nende teoreetiliste ainete kallal murdus nii mõnegi noore inseneriks õppija edasijõudmine. Suvekuudel olin ma eespool nimetatud eeldiplomi ainete kallal agarasti ja püsivalt töös. Ei avatlenud mind palju Otto Tarraski malemäng ja vähilkäimised, ei vana Tartu ülikooli vehklemisõpetaja Madissoni jahilood, ei Johansonide Peipsi-sõidud, ainult mu õe Marie kaks viie- ja seitsmeaastast tütrekest Wanda ja Gretchen võisid mind oma mängudega raamatute juurest eemale meelitada, kui nad aeda mu akna alla ilmusid, rõõmsasti kilkasid, naersid ja mind kaasa mängima kutsusid. Iseäranis armas oli mulle vanem lapsuke, Gretchen, oma meeldiva lapselikkusega ja siiski sageli väga teravmeelsete märkustega. Saatus ei kinkinud temale pikka iga, ta suri järgmise aasta veebruarikuus peaajupõletikku ja puhkab Nõo surnuaial. Ma ei ole ebausklik, aga umbes nädal enne tema surma nägin ma imelikku und, mille tagajärjel mul kindel arusaamine tekkis, et väike Gretchen varsti sureb. Paari nädala pärast seisin ta haual, valades ühes tema vanematega valusaid pisaraid. Nüüd puhkavad ka nemad sealsamas, varjatud tuulte ja tormide eest, mis mind veel vintsutavad. Kuid tol ajal jooksin ma mõlema lapsukesega rõõmsasti aias ringi, käisime ligidal olevas metsas marju korjamas ja niidul lillesid noppimas. Praegu, mil ma neid ridu kirjutan, jookseb mu tütretütreke, väike armas Maja mu tuppa, pärib hoolikalt järele, mis ma teen, ronib sülle, et oma silmaga mu kirjutust vaadata, ja jällegi lasen ma ennast samuti heameelega segada nagu tol ajal, kui ma kõrgema matemaatika sügavusi uurisin. Jaa, jaa, diferentsiaalvõrrandi x, y, z on muutuvad, inimese süda oma sügavustes aga mitte.

Mulle tuleb meelde ammugi loetud jutuke India mungast, kes tõotuse andis eluaeg oma paremat kätt taeva poole, Jumala poole palves püsti hoida. Ta oli oma tõotust juba kümneid aastaid pidanud, siis tuli Brahma loaga kuri katsuja, kes lubas vaga munka tema tõotuse täitmisest kõrvale meelitada; kuid ei mõjunud pakutud rikkus, ei naisterahva iludus, ei sõjamehe võim ja kuulsus, munk jäi kindlaks. Kaval katsuja ei suutnud inimese tahtejõudu murda. Siis ilmus Brahma ise noore lapse kujul, kes rõõmsasti palliga mängis, viimast vallatult õhku viskas ja jälle hõisates kätega kinni püüdis. Munk seisis liikumata, lapsuke ligines talle, pall tõusis ja langes korduvalt otse munga ülessirutatud käe ligidale. Äkki haaras käsi langeva palli järele, püüdis ta kinni ja vana munk mängis lapsega kaasa, unustades oma tõotuse ja alludes nooruspõlve

mälestustele. Brahma andestas süütul põhjusel teostatud tõotusemurdmise. Kas minu kaasvõitlejad minule ka andeks annavad mu südamesse juurdunud unistused, mis mind lahinguväljal peatuma ja mõnda hoopi andmast unustama sunnivad?

Suvisel tööl oli sügisel soovitav tagajärg, studeerimine hakkas edenema. Järgmise, s.o. 1894. aasta kevadsemestri lõpul sain ma praktikandi koha Rjazani-Uralski raudteel, mille valitsus (peadirektsioon) asus Saratovi linnas. Minu väike kapital kippus kokku sulama. Oma Henno talu müüsin ma oma õe Marie mehele Musta Johansonile ära, kuid õppimine Riias oli kallis ja õppimise aeg venis ka pikemale kui ma arvasin. Praktikandi koha saamine oli kõigiti kasulik, esiti oli võimalus oma tulevase tegevusega tutvuda, õppida ja maailma näha, teiseks võis ka natuke raha õppimiseks kokku hoida, sest praktikantidele anti prii sõidupilet raudteel ja 50 rubla kuus palka. Olin päris õnnelik, kui juunikuu algul Riiast otse, ilma et kodu poole sõita, Saratovi sõitsin. Esimene pikem, mitmepäevaline sõit raudteel, palju võisin näha, tarvis oli aga silmad lahti hoida!

Sõit läks üle Dünaburgi (Dvinski) kuni Vitebskini eraraudteel, mis inglaste ehitatud ja nende käes ekspluateerimisel oli ning mõni aasta hiljem Vene valitsuse poolt riigile välja osteti; edasi üle Smolenski Moskvasse, sealt Rjazani, kust Rjazani-Uralski raudtee algas. Tol ajal ei olnud otsekohest sõidupiletite müüki, igas nimetatud linna raudteejaamas tuli uus pilet osta ja ümber istuda. Üliõpilastele ja keskkooliõpilastele anti sõiduhinna alandust 75%. Kuni Rjazani linnani sõitsin oma kulul, sealt aga teise klassi priipiletiga ilma ümberistumata kuni Saratovini. Harva olen ma sellist heameelt tundud kui Rjazanis kolmandast klassist teise klassi vagunisse ümberistudes, oli see ju mu esimene sõit teise klassi vagunis, ja kolmanda klassi publik oli Venes palju mustem kui kodumaal. Moskvas tuli mul terve päev, hommikust kuni hilja õhtuni rongi minekut oodata, seda aega tarvitasin linnaga tutvumiseks. Kremlis sain ma ühe noorevõitu lahke venelasega kokku, kes mulle oma abi pakkus linnaga tutvumiseks. Ma kartsin mõne kalli teejuhiga kokku sattuda ja hoiatasin kohe oma lahket *guide*'i, et mul selliste kulude jaoks raha ei ole. Mehe lahkus ei kahanenud aga sellepärast mitte ja meie rännak algas. Vaatasime Kremli põhjalikult läbi, käsime keisrite kroonimise kirkus (*Uspenski sobor*), vaatasime Vassili Blaženn̄oid tema siiruviiruliste sibulakuplitega, ronisime Ivan Veliki kellatorni, käisime Õnnistegija bütsantsi stiilis kirikus oma kuulsate maalidega, jooksime mõned muuseumid, pildigaleriid ja kaubamajad läbi,

Punane plats, Minini ja Požarski mälestussammas, Suur teater jne. Meie rännak – jala, osalt hoburaudteel, sest elektritrammi veel ei olnud – lõppes õhtupoole ühes väikses restoranis, kus me kahekesi ühe väikse pudelikese eht Smirnovi vodka ja mõne suupistega väsinud keha kinnitasime ning jalgu puhkasime. See lõbu maksis mulle 95 kopikat, mis isegi minu kaunis tühja tasku kohta õige odav näis olevat, sest süüa saime mehemoodi. Siis lahkusime sõbralikult, mu lahke saatja saatis mind veel kuni Rjazani vaksalini. Esimene tutvus venelasega Venemaa südames jättis mulle kõige parema mulje, samuti nagu Moskva linn ise, ehk ta küll nii puhas ei olnud kui Riia linn.

Kuna Moskvani maastik raudteevaguni aknast vaadates ligikaudu meie kodumaale sarnanes oma vahelduvate metsade ja nurmedega, ehk küll vene külad ja kirikud seda pilti tublisti muutsid, muutus pilt Moskvast Rjazani ja sealt edasi lõuna poole sootu teiseks. Alguses veel veidi metsa, männid läksid kiduraks ja kõveraks, lõpuks kadusid oksapuud koguni, kadusid ka kuused, oli näha tammesid, leppi ja pajupuid (pappel, *topol*), kuid ka neid ainult jõgede ääres. Muidu aga kas must kesa või lainetavad rukki- ja suviviljaväljad, mitte väikesed põllud, vaid külavahelised 20–30 km pikkused ja laiused viljaväljad kui meri, sagedasti nii kaugele kui silm ulatas. Kozlov, Tambov, Kirsanov, Atkarsk, kõik mustamulla rajoonid. Ilm läks palavamaks, tee tolmas, õhtul kuupaiste, soe, kuid tuntavalt jahedam kui päeva ajal, nagu leiva lõhn tõusis musta mulla rüpest üles. Uudishimuga vaatlesin läbisõidetavat ümbrust, hing avanes uutele muljetele. Kaasreisijad olid enamasti kõik väga lahked inimesed, paljudel olid omad teekannud ja söögipaunad kaasas – nagu pärast selgus, üldiselt Venes tarvitusel olev reisimugavus –, ja kostitasid ka mind.

Mul juhtus üks väga piinlik lugu. Ühes kupees minuga sõitsid kaks kena naisterahvast, kes aga ohtralt paberosse suitsetasid. Et ilm palav ja mina tol ajal ei suitsetanud, muutus niisugustel tingimustel kupees viibimine õige vastikuks. Peale selle ei näinud ma Riias suitsetavaid naisterahvaid ja mu suitsetavad reisikaaslased tulid mulle sellepärast kaunis kentsakad ette. Kui mahajäänu, ajast ja arust oleks nüüdsel ajal selline noormees nagu mina tookord olin! Lõpuks panin ma tähele, et kupee oli „mittesuitsetajate" jaoks, ma võtsin südame rindu ja juhtisin oma õrnemast soost kaasreisijate tähelepanu sellele. Oh sa taevas, küll tõmbasid nad näod kortsu ja nende vihaste pilkude eest lahkusin ma aegapidi koridori, jätsin aga ukse praokile, et kuulda, mida need pahased pajatavad. Õige vanasõna

on sakslastel: „Der Horcher an der Wand hört seine eigene Schand,"* ja ka mina ei kuulnud enese kohta ühtegi head sõna. Kõigest ma ei saanud hästi aru, nii palju aga mõistsin, et ma olevat üks väga kasvatamatu inimene, kes daamide vastu omale sarnast häbematust julgeb lubada. Piinlik oli Riia buršile, kes kõige muu seas eriti kavalerid tahtsid olla, sellist kriitikat kuulda. Kuid suitsetamine jäi järele ja mõlemad daamid kadusid ka varsti rongist, mis mu südant tunduvalt kergendas. Ma andsin enesele püha tõotuse iialgi enam ühelegi daamile märkust teha, tõmmaku ta kas või sigarit ehk isegi piipu. Ja ma olen oma sõna pidanud, kuidas oleks muidu võimalik praegusel ajal elada, kus juba igal plikal oma suitsujunn suus on! Oma viisakusetuse pärast pidin ma ka karistust kandma: üks vanem, väga sümpaatne daam, kes kõrvalolevas suitsetajate kupees sõitis ja minu äpardust koridoris tähelepannud, kutsus mind oma kupeesse, tõmbas elegantse paberossitoosi välja, naeratas ja pakkus minule. Ehk ma küll ennast vabandasin, et ma ei suitseta üldse, sundis ta mind karistuseks, nagu ta ütles, ühte paberossi ära suitsetama, mida ma ka tegin. Lahke daamiga oli lõbus aega viita, ta kõneles palju Vene haritud seltskonna elust, mis kõik – n.-ö. otsekohesest allikast – väga huvitav kuulda oli, kuni hiline öö meid vaikima sundis.

Hommikul lähenes rong Saratovile, sõit Riiast kestis kolm ja pool ööd-päeva. Saratovi linn asub Volga paremal, nn. mägisel kaldal, poole ovaali kujulises suures augus, mille laius umbes kaks, pikkus jõge pidi neli kilomeetrit. Auku või orgu ümbritsevad kõrgustikud kuni 100 meetrini ja rohkemgi. Raudtee keerleb kõrgemalt lagendikult alla linna poole laskudes, lõikab mitmed mäeküljed kümme meetrit ja sügavamate kaevikutega läbi ning jookseb üle suuremate kuristikkude (*ovrag*) kõrgete tammide, mis kõik raudteele mäestikutee ilme annab. Kuristikud, mis tekivad lumerikastele talvedele järgnevate suurte sulade veerohkuse tagajärjel, on Lõuna-Venemaa lagendikkudele suureks nuhtluseks. Sest oma sügavuse tõttu – ma olen neid 20–30 meetrini näinud – kuivatavad nad suurelt maa oma ümbruses, alandades seega põhjavee pinda. Kunstliku maaniisutamise – irrigatsioonitööde täideviimise juures võivad needsamad *ovrag*'id veekogumise reservuaarideks muudetud saada paisude abil. Ka peaks nende põhja ja järskude kallaste kindlustamise eest puude ja põõsaste istutamise abil hoolt kantama, muidu kasvavad need kuristikud kiiresti,

* Kes seina taga salaja kuulab, see kuuleb omaenda häbi.

lähevad sügavamaks ja laiemaks, langetades põhjavee pinda ja võttes oma alla ikka rohkem ja rohkem kasulikku põllumaad. Volga pahempoolne kallas ja viimase tagamaa on madal, ja kui 3500 km pikkuse jõe veed kevadel Kaspia mere poole voolavad, siis on pahempoolne kallas kümnete kilomeetrite laiuselt üleujutatud. Volga veepind Saratovi all tõuseb sel ajal kuni 14 meetrit üle normaalse; Saratovi vastu pahemal kaldal asuv Pokrovski linn (*Pokrovskaja sloboda*) on siis kui saar suures veekogus. – Rongiga linnale liginedes avanes ilus vaade kõrgelt üle linna – kirikutornidega ja valgete majadega, mis nagu udu sisse ära kadusid, ainult oma kõrgeid tippe näidates. Pärast selgus, et see ei olnudki udu, vaid tolm, mis linnapildi suuremat osa varjas, vastik lubjakivitolm. Jaamahoone oli üks parematest Venes, asusin meestetuppa oma reisikohvriga, et ennast vähe puhastada. Habemeajajaga juttu ajades tundis viimane minu murrakust, et ma venelane ei ole, tema ise ütles enese sakslase olevat, kuskil äris teenivat ja tulevat igal hommikul ning hilja õhtul rongide tulekuks ja minekuks vaksali, et reisijaid pügada. Minu reisiraha oli koguni kokku kuivanud, jätkus ainult hädavaevalt linna sõitmiseks, sellepärast tarvitasin jutuka habemeajaja lahkust ja jäin temale habemeajamise ning juukselõikuse eest võlgu. Ta juhatas mulle lahkesti isegi möbleeritud tubadega söögimaja, mis raudteevalitsuse ligidal ja otse hoburaudteega kättesaadav oli.

Kell üheksa ilmusin teatava põnevusega raudteevalitsusse, ei puudunud ka kartus, kuidas tööga, mis mulle antakse, valmis saan. Aga asi läks libedamini kui isegi mõtlesin. Nimelt leidsin ma ehitusdirektsiooni tehnikaosakonnas eest ühe Riia Polütehnikumi seitsme-kaheksa aasta eest lõpetanud ehitusinseneri, Julius Burnsteini, kes mind kohe oma hoole alla võttis ja oma juurde elama kutsus seniajani, kui mulle töö kindlaks määratakse. Raudteevalitsuse kassast maksti mulle 25 rubla teeraha välja, mis nagu kingitus oli, millest ma ette ei teadnudki. Rõõmsas tujus kolasin linnapidi ringi, käisin Volgat vaatamas, õiendasin oma võla vaksalis, magasin ühe öö möbleeritud toas, kus ma väga vastiku tutvuse tegin, nimelt lutikatega. Kes Venes elanud, see teab sellest loomast mõndagi jutustada, ehk saan mahti edaspidi ka seda teha, sest minu mitmekülgne tegevus mitmel kohal lubas mul seda tutvust küllalt uuendada ja süvendada.

Teisel hommikul kolisin insener Burnsteini juurde, kes mind oma väga sümpaatse abikaasaga ülilahkelt vastu võttis. Burnstein oli osav insener, suure praktikaga, oli Novotšerkasskis distantsiülem olnud, nüüd ajutiselt tehnikaosakonnas raudsildade projekteerimisel ametis; tema ülemus pidas

temast suurt lugu, mida tõendas nende sage perekondlik läbikäimine. Kõik see oli minule huvitav ja ka kasulik, sest ma sain kohe esimestel päevadel tuttavamaks inimestega, kes minule meeldisid ja kes lahkelt mulle abiks olid mu esimeste sammude astumisel ning neid tunduvalt kergendasid.

Kolme-nelja päevase puhkuse järel komandeeriti mind tööle Kozlovi ja Tambovi vahelisele raudteeliinile. Seda teeosa ehitati ümber kaherööpaliseks teeks, mille juures ka tee pikkprofiili pehmendati, s.o. tõusmisi vähendati ja mitu silda uuendati ning selleks otstarbeks ümberprojekteeriti. Selleks oli tarvis nende avausi kontrollida, milleks jälle veerohkus kindlaks teha tuli, mida sildade avaused läbi voolata võisid lasta. Veerohkuse kindlakstegemine Köstlini empiirilise vormeli abil nõudis aga veekogumise pinna ehk jõubasseini äramõõtmist, tema kukkumise nivelleerimist, põikprofiilide ülesvõtmist jne. Need geomeetrilised tööd olid minule ülesandeks tehtud ja nad olid mulle hästi meelt mööda, sest nad ei teinud mulle mingisuguseid raskusi, töö oli tuttav, olin ma ju geodeesiaharjutused hästi ärateinud; teiseks oli töö terve päev väljas värskes õhus, ja see kõndimine mustamulla lainetavatel viljaväljadel veelahkmeid pidi, kust alati laialdane väljavaade kaugele üle viljarikka lainetava lagendiku, oli õieti rohkem lõbu kui töötegemine. Joonistamine ja rehkendamine oli juba tüütavam asi. Nii kõndisin ma kogu Kozlovi ja Tambovi vahelise raudtee jala läbi, kõrvale käies kuni 10 kilomeetrit. Elu oli odav, toiduks oli nädala keskel leib, piim, tee, suve lõpu poole arbuusid ja melonid. Öömajal olin harilikult mõnes jaamas, pühapäeviti raudteeteenijatele reserveeritud tubades Kozlovis. Saratovis käisin iga paari nädala tagant oma tööd tehnikaosakonda viimas, mil puhul ma jällegi mõni päev Burnsteini perekonnas viibisin. Nii möödus suvi kiiresti ja rahuldavate tagajärgedega: olin tükikese maailma näinud, oma tulevasest tegevusest vähe aimu saanud, palju tutvusi teinud, nii raudteeülema, tema abide, vanemate ja nooremate inseneridega, aga ühtlasi ka alamkihiga, nagu teemeistrite, jaamateenijate ja töölistega. Viimastega oli mul hea vahekord, hommikust õhtuni olin nendega koos, sõime ühes ja ajasime lõbusat juttu. Mul oli võimalus tutvuda suure eraettevõtte organisatsiooniga ja tema tegelastega igal astmel.

See esimene praktikasuvi otsustas minu elukäigu suuna ja andis mu unistustele ning õppimisele reaalse aluse ja sihtjoone, eriti osutus Saratovi linn mu uute tuttavatega, nende vastutulekuga päris koduseks, sõlmiti kestvaid sidemeid, mida ainult erakorralised olud purustasid. Ma ei teadnud tookord veel, et mind siin iseäraline õnn ootab, ei aimanud veel, et

mitte väga kaugel Saratovist, vürst Kotšubei Rohuška mõisas jookseb hõisates saja-aastaste puude varjus ringi kümneaastane musta käharpeaga, saksa kolonisti märja mustsõstra sarnaste silmadega tütar, kelle esivanemad Reini kaldalt keisrinna Katariina II valitsuse ajal siia asunud; tütarlaps, kellega ma kaheksa aastat hiljem külmas Siberis tuttavaks saan ja kes minu truu kaaslane mu eluteel on olnud, mäkke minnes ja orgu laskudes, päiksepaistel ja tuultepöörises.

Augustikuu lõpul sõitsin ma tuntud teed tagasi, peatumata Riias, otse kodu poole. Kaasa võtsin ma kolm korvikest lõunamaa vilju: viinamarju (8 kopikat nael), arbuuse ja meloneid (umbes 10 kopikat tükk), mis eriti minu emale maitsesid. Nõo surnuaiast raudteel mööda kihutades tuli mulle surnud Gretchen valusasti meelde, kuipalju lõbu oleks temal nendest maiusasjadest olnud. Ma tegin viinamarjade korvikese lahti ja viskasin ühe kobara vaguniaknast välja surnuaia poole. Eks ohverdanud vanad kreeklased ja roomlased ka esimesed piisad viina peekrist lahkunutele ja jumalatele.

Septembri algul jällegi Riias, lõbus jällenägemine seltsivendadega. Sellel õppeaastal läks mul korda stipendiumi saada hea edasijõudmise tõttu, nimelt vabastati mind õpperaha maksmisest, mis 150 rubla võrra aasta kohta minu büdžeti väljaminekuid tunduvalt vähendas. Järgmiseks suvevaheajaks (1895. a.) oli minule praktikandi koht Rjazani-Uralski raudteel jällegi kindlustatud. Seekord tutvusin ma ka mõne Vene instituudi üliõpilasega, mis eelmisel suvel selle tõttu, et ma päris üksinda ja omaette tööl olin, võimatu oli. Nüüd aga sain juba raudteel, kohale sõites, kahe teedeinstituudi üliõpilasega tuttavaks. Nendes lehvis küll koguni teine vaim kui meie, s.o. Riia üliõpilaste peas. Kuna meie unistused, vaatamata ühesarnastele tehnilistele teadusainetele ikkagi rohkem ideelist laadi kandsid, mis ennast ka meie jutu- ja läbikäimise ainetes väljendas, olid nende kahe tüübi mõtted ainult suurte palkade juures, kõnelesid iseäranis võimsatest tuttavatest, protektsioonist ja kroonukohtadest, suvepraktikale vaatasid nad kui lõbusõidule. Tuli ka veel teisi, meile võõraid mõtteid ja võtteid ilmsiks, mis arusaadav, minule tookord aga uudis oli. Need asjaolud, mis seletatavad on Vene olude ja kultuuri erinemisega Lääne-Euroopa oludest ja kultuurist, millele meie igatahes ligemal seisime kui Vene üliõpilased, on igale haritud inimesele tuntud, ja ma ei peatu pikemalt nende juures. Noored saavad aga ikka üksteisest ruttu aru, nii ka siin.

Ma olen Vene tehniliste instituutide üliõpilastega palju kokkupuutunud, olles ise üliõpilane ja olles ka juhtiv insener. Olen näinud neid,

kes praktikale asudes väga imestasid, kui nendelt ka töötegemist nõuti, kes otsekohe seletasid, et nad pole mitte tööle tulnud, vaid tüdrukute ja naistega kurameerima ning piima jooma, olen aga ka neid näinud, kes hommikust õhtuni tööd tegid innuga, kui näljane koer kondi kallal. Kui ka mõne juures teatav instituudiline kõrkus – iseäranis teedeinstituudi – ennast ilmutas, aga seisuslikku kõrkust, nagu meie balti aadli juures, kunagi märgata ei olnud, head seltsimehed olid nad enamasti kõik.

Saratovist komandeeriti mind 1894. aastal ekspluateerimisele võetud Tambovi-Kamõšini raudteele, Balašovi linna insener Burnsteini juurde, kellele selle liini kõige suurem, 200 versta pikkune jaoskond (distants) korrashoidmiseks oli usaldatud. Vast valmis saanud raudteedel on esimestel ekspluatatsiooniaastatel ikka palju tegemist, sest mitmed tööd jäävad ehitajatest lõpetamata, mida tarvis jätkata, mitmed tee osad jällegi vajuvad, mis parandusi nõuavad, algab ajutiste puusildade asendamine kivi- ja raudsildadega, mis alles võimalik on nüüd, kui raskete materjalide massiline juurdevedu raudteega majanduslikult läbiviidav on, jne. Kõigi nende töödega tutvusin ma. Eriti töötasin ma välja projekti uute ladude ja viljaelevaatori asetamiseks Balašovi jaama juures linnale ligemale, mis oli tingitud sellest, et sama linn sai ühenduse teise eraseltsi raudtee kaudu (*Jugo-Vostotšnaja železnaja doroga*), mis oma laod linnale ligemale ehitas, kui Rjazani-Uralski raudteevalitsus seda esialgu kavatses teha. Nüüd aga sundis konkurents asja teisiti korraldama. Teine kategooria töid oli puusildade ümberehitamine ja selle juures alusvaiade sissekraanamine, mille juures ma kuulsat vene „Dubinuškat", töö ergutamise laulu tundma õppisin. Selle kuulsa laulu sõnad, mida nn. *zapevalo*, eestlaulja, kes ainult kõie otsast vähe kaasa tõmbab, iga päev luuletab, olid nii tüsedad ja minu vene keele oskus nendes nii nooruke, et alguses vähe aru sain. Aga kõike võib ära õppida, miks siis mitte ka „Dubinuškat"...

Aga jutt kipub pikale venima, olgu ainult tähendatud, et suvi möödus tööde rohkuse ja mitmekesisuse tõttu ruttu, palka maksti mulle koguni 75 rubla kuus, s.o. rohkem kui harilikult praktikandi palk oli. Elasin mitmes kohas, kus aga töö seda nõudis, Balašovis Burnsteini perekonnas, teemeistri kasarmus ja õlest löövis sildade juures. Raudtee läbis viljarikkaid mustamulla maid, suvel kuivad soojad ilmad; iseäranis ilusad olid soojad kuuvalged ööd: stepp lõhnab, tuulehoog toob nagu suurest leivaahjust lillelõhnaga segatud leivalõhna ninasse, tule juures jõekaldal istuvad töölised teed juues, mõni kala laksatab sabaga vett, kaugemal hüüab rukkirääk,

kuu vajub, pilkane pimedus, tähed säravad nagu meil sügisel, mõni hobu hirnub heinamaal, melanhoolne, kaebav lauluhääl, kõik vaikneb, istun oma õlest löövi lävel, otsin taevavõlvil Põhjanaela, mõtted lendavad kodumaa poole. Unes nägin valgeid kaski, kuuski, isatalus õitsvat lõhmust! Hommikul jällegi „Dubinuška"! Võtku pagan seda igavest lori, iseäranis kui vana *zapevalo* „Dubinuškat" oma variatsioonidega kirikulaulu viisil laulda laskis. Olin kolm-neli nädalat teda juba kuulnud, tüütas ära, istusin silla juures peatuvale töörongile ja sõitsin Balašovi, palusin Burnsteini teine praktikant minu asemele saata, ise asusin ühe teise silla juures ehitusepõhja puurimistöid juhtima. Varsti oli ka augustikuu lõpp käes ja sõit Riiga ees. Lahkudes öeldi „nägemiseni".

Kuid järgmisel, 1896. aasta suvel ma Venemaale praktikale ei sõitnud, 1895/1896. õppeaastal olin ma oma õppimisega, eriti projekteerimistöödega nii kaugele jõudnud, et 1896. a. kevadel võisin lõpueksamitele ette minna ja et nad enamasti juunikuus olid, ei tahtnud ma nii hilja enam Venemaale sõita, sest peale suulisi lõpueksameid asuti kohe lõpuprojekti kallale, milleks harilikult ka ikka mõni geodeetiline eeltöö teha tuli, mis teatavasti aega nõudis. Lõpueksamid tehtud, samuti ka kirjalik töö, s.o. projekti eeltööd, leidus siiski võimalus ka sel suvel praktiseerimiseks, pealegi kodumaal, uue raudtee sihiajamise töödel.

Nimelt toimetas üks eraselts, pärastine Liivimaa juurdeveoraudtee selts sihiajamist Valga ja Põtalovo jaama vahel (viimane asub Pihkva-Dünaburgi raudteel), kitsarööpalise (0,75 m) raudtee ehitamise otstarbeks, haruga Stockmannshofini Düna kaldal. Läinud 1895. aastal oli siht aetud, kuid 1896. a. kavatseti uut sihti ajada, põhjapoole eelmisest sihist. Trasseerimistööde juhatajaks oli insener Thalberg (Concordia vilistlane), suur naljahammas, kes Riias oma trasseerimispartiile tehnilisi jõude kogus. Et kavatsetav siht maakondadest läbi läks, kus eesti, läti ja poola keelt kõneldi, siis valis Thalberg ka tööjõude, kes kohalikke keeli mõistsid: Gangnuse, Levitski ja minu. Mina jäin oma lõpueksamite tõttu vähe hiljaks, jõudsin tööle, kui sihiajajad juba Karula kiriku ligidale olid jõudnud. Algas ehtsam ehitusinseneri töö, hommikust õhtuni värske õhu käes väljas, töötingimused just need, mis mind valitud alale olid meelitanud. Vana Thalberg eesotsas oma meestega märkis sihi suuna ja kõverikud, Gangnus mõõtis (piketeeris) ja karteeris erakruntide piirid ning iseloomud, Levitski ja mina nivelleerisime. Igal õhtul ja ka lõunaajal kontrollisime saavutatud kõrgustulemusi, et diferentside puhul kohe võimalus oleks kolmandat kontrolli teha.

Meie kõikide vahel valitses kõige parem sõbralik vahekord, nii et töö hästi edenes. Töö algas hommikul kell 6 ja kestis kuni kella 8–9-ni õhtul, lõunavaheajaga üks-kaks tundi. Nii sammusime üle Karula, Mõniste, üle Mustajõe, Alswigi mõisa ning Vaidava jõe Marienburgi poole. Kahe-kolme päevane öömaja Hopa kõrtsis Riia-Pihkva kiviteel oli hästi lõbus kõrtsmiku kena abikaasa ja viimase õe lahkuse tõttu, nii et vana Thalberg meie, noorte peale juba päris kadedaks läks. Kuid sihi ajajatel pole kuskil pikka peatust. Birkenruh' tütarlastegümnaasium (Korwenhofi mõisa ligidal) oli rüütelkonna poolt koolide venestamise poliitika pärast suletud. Marienburgi ligidal tõusis maapind kõige kõrgemale, sealt edasi laskus siht jällegi madalamale üle Malupi mõisa Pedetsi jõeni, mille vesi juba Düna jõe poole Evsti jõe haruna jookseb. Põhjapoolne variant üle Marienburgi, vastukaaluks lõunapoolsele (üle Adseli setude), oli ette võetud selle piirkonna mõisaomanikkude erilisel algatusel, sellepärast olid viimased sihiajajate vastu ka eriti vastutulelikud, kõigil pool muretseti meile öömajad, enamasti mõisa härrastemajades, saadeti meile lõunasöögid metsa sihi peale ja kostitati õhtusöökidega, sageli nii, et magama heitmise ja ülestõusmise vahel ainult mõni tund puhkamiseks jäi. Noorus ja hea tuju tõrjusid väsimuse eemale. Iseäranis suurepäraselt ja lahkelt võttis meid vastu Marienburgi omanik parun Vietinghof-Scheel oma noore, lahke prouaga. Tema ilusas, inglis-gootika stiilis ehitatud kahekordses lossis oma avara vaatega järve poole elasime ligikaudu kümme päeva. Seal olime ka jaanilaupäeval, mida läti rahvas eriti pidulikult pühitseb. Suur, mõisa õue kokku tulnud rahvahulk ühes paruni ja ta lahke prouaga laulis ning tantsis kuni päiksetõusuni, ka meie jalad ei väsinud osavõtmisest. Lahkumiseks korraldas lossiomanik suurema õhtusöögi, millest kõik Marienburgi seltskond osa võttis, peeti vastamisi kõnesid, tantsiti jne.

Kõige raskem oli trasseerida liini Pedetsi jõest kuni Marienhauseni mõisani, raske mitte tehniliselt, s.o. mägede ja jõgede poolest, vaid lihtfüüsiliselt. Nimelt takistasid tööd põlised metsad ja pehme samblaga kaetud metsaalune maa. Suurte puude maharaiumine võttis palju aega ja kuni põlvini vee ning sambla sees kõndimine väsitas väga ning tuulest murtud hiiglamännid ja -kuused raskendasid mõõtmist ja nivelleerimist; peale selle puudus öömaja, ikka pidime õhtuks metsast välja öömajja tulema ja teisel päeval jällegi vanale kohale sammuma tööd jätkama, muidugi jala, sest teisti oli võimatu. Küll oli meil hea meel, kui Kuprovo külakesse – kolm-neli talumaja – keset suurt metsa jõudsime, kus heinaküünis hästi

magada saime. Istusime õhtul kolmekesi heinaküüni ukselävel ja parandasime oma garderoobi, eriti pükse, mis üle tuulemurru ronides kõvasti kannatada olid saanud. Teisel päeval jällegi edasi, suurem osa metsa Pedetsi ja Marienhauseni vahel oli veel ees. Lõppude lõpuks jõudsime Marienhauseni ligidale, kus uue liini eelmisel aastal aetud sihiga ühendasime, nii et Marienhausenist kuni Põtalovo jaamani jäi vana siht.

Marienhauseni mõisas, mis oli poola soost mõisniku omanduses, võttis meid vastu omaniku korraldusel, kes ise väljamaal viibis, kohalik apteeker-poolakas. Viimase juures olime õhtuks. Peale viimase kahenädalase raske töö ja võrdlemisi kehva toidu järel maitses õhtusöök suurepäraselt, millele kaasa aitasid poolaka üliviisakas ja heatahtlik peremehekohuste täitmine ning suurepärased apteekrinapsud. Neid tassis ta suure hoolega lauale, nii et ikka uus klaasitäis uuest pudelist tuli ja isevärviline oli, ja nende pudelite tagavara näis tal lõputu olevat. Kui kõik läbi olid proovitud, siis tegi lahke peremees ettepaneku, igaüks valigu omale nüüd see pudel välja, mille sisu kõige paremini maitses, värvide järgi olevat kerge valida. Meil olid aga värvid vist küll juba kõigil segi läinud, mäletan ainult, et nii purjus kui tookord ei ole ma oma elus enam kunagi olnud. Naps ei olnud Riias üliõpilaste jook. Enne päikesetõusu asusime teele, seekord aga hobustega maanteed mööda tagasi Marienburgi, kust uue liiniga Alt-Schwaneburgini läksime ja seal jällegi vana sihiga ühinesime, mis kuni Stockmannshofini oli aetud. Sellega olid välistööd tehtud, panime oma mõõduriistad kokku ja sõitsime posthobustega Stockmannshofi, sealt raudteega Riiga, kus projekt kokku seati.

Võrreldes Lätimaad – muidugi ainult selles ulatuses, kuivõrd teda nägin sihiajamise juures – Eestimaaga, jäi mulle mulje, nagu oleksid sealsed elanikud jõukamad kui Eestis. Seda muljet avaldasid taluhooned, nende sisseseaded, kus ilusat mööblit, sageli klaveriga, näha võis, mõisate majandusehitised, eriti aga härrastemajad. Viimased olid võrreldes Eesti mõisate härrastemajadega lihtsalt suurepärased, nii näiteks Alswigi, Marienburgi, Kalne mõis, Stomersee (kuulsa lauljanna Barbi kodu), Sesswegeni loss, mis üks ilusamatest kogu Baltimail on. Läbikõnnitud kultuurmaal, võrdlemisi ühetaoliselt jaotatud elamutega, kirjeldatud heatahtlikul vastutulekul oli raudtee trasseerimine päris lõbus töö, võrrelda nende oludega, milles mul hiljem Siberi põlistes metsades ja mägedes neid töid tuli teha.

Mõni aasta hiljem, kui ma juba Siberis töötasin, asuti selle raudtee ehitamisele ja ehitati põhjapoolne variant, s.o. Marienburgi siht.

Uuesti tutvusin ma oma praktikanditöödega meie Vabadussõja ajal, kui mul Eesti Vabariigi raudteeülemana tuli rongide liikumist korralda ka Liivimaa juurdeveoraudteel Valgast Marienburgini ja isegi kuni Schwaneburgini. Seekordne praktika võimaldas mul tutvuda natuke rohkem meie kodumaa oludega, kui see mul võimalik oli kitsamas kodukohaümbruses, iseäranis mõisnikkude ja talurahva vahekorraga. Arusaadavalt olid mu sümpaatiad talurahva poolt, kuid ajaloo, eriti Baltimaade ajaloo tundmine selgitas nii mõndagi keerdsõlme, milles nii mõisnik kui ka talupoeg vastumeelt siplesid, mille harutamine, läbiraiumine alles suure ilmasõja tagajärjena tekkinud revolutsiooni ajajärgul võimalik oli. Vihavaenu ei ole ma kunagi omas rinnas kandnud üldiselt mõne rahva või klassi vastu, olen vihanud ja armastanud ikka üksikult, personaalselt. Aga ma ei saa salata, et balti aadliseisus kui selline minus ikka enam ja enam teatavat vastikut tundmust äratas oma kitsarinnalisuse, piiratud silmaringi, oma albi üleolemisepüüdega ja omakasu tagaajamisega, ja seda ikka rohkem ja rohkem, kui ma Venemaa lahedamate oludega ja vene aadli vabameelsusega tutvusin. Kui kerge oli sellel balti ülemkihil oma suure poliitilise võimu ja varandusliku ülekaalu abil maa heaks töötada ja suurt kultuuritööd teha, ja kui kergemeelselt, õieti rumalasti lasksid nad kõik võimalused selleks mööda minna ning käest ära libiseda. Isegi puht saksarahvuslikult seisukohalt on see hukkamõistetav. Aga kust pidi tarviline tarkus neile ka tulema, kui nende suurem kultuuriline lõbu oli talupoja paljast pead ja paljast taguotsa näha, kui vabameelset Ascheradeni Schoultzi ähvardati isegi Riia rüütelkonna maja aknast välja visata, kui isegi selline teadusemees nagu Karl Ernst von Baer oma doktoridissertatsioonis kaitses „viina joomise kasust eestlastele", tüse õpetlane, kes Darwini arenemisõpetuse vastanegi julges olla. Huvitav on siin äramärkida, et vanemad Balti ajaloolased (Carl Cröger, Alexander von Richter, Otto von Rutenberg, Garlieb Helwig Merkel, Johann Christoph Petri) eestlaste ja lätlaste vastu tolerantsemad, ma ütleksin õiglasemad on kui uuemad, näteks Seraphim.

Sügisel asusin diplomiprojekti väljatöötamisele; ülesandeks oli tehtud Riia raudteesõlme ümberprojekteerimine, eriti reisijatejaama kava väljatöötamine. Ehitusinseneride osakonnas oli tookord ainult kaks diplomandi, peale minu veel poolakas Klety Puzyna. Oma töö andsime dekaanile ära 1. mail 1897. aastal ja saime polütehnikumi lõpetamise üle ajutise tunnistuse. Kaua igatsetud päev oli kätte jõudnud, uks avanes uude ellu.

Minu diplomitöö tõmbas avalikul väljapanekul polütehnikumi aulas Riia-Orjoli raudteevalitsuse tähelepanu omale ja kuu aega hiljem – mina olin juba Venemaal teenistuses – tegi raudteevalitsus mulle ettepaneku temale oma diplomiprojekt ära müüa, ja pakkus mulle 200 rubla ta eest. Riia-Orjoli raudteevalitsusel oli nimelt ka kavatsus Riia raudteejaama ümberkorraldamiseks. Mina võtsin ettepaneku vastu ja pärastine Riia jaama ümberehitamine, mis ilmasõja järgi revolutsiooni tõttu küll pooleli jäi, on peaaegu täitsa minu projekti põhimõtete järgi teostatud. Juba enne valmis diplomiprojekti äraandmist dekaanile sain ma kutse Rjazani-Uralski raudteele teenistusse tulla, mille ma muidugi vastu võtsin ja samast 1. maist arvati mind teenistusse, kuhu ma küll alles mõni päev hiljem ilmusin. Sest tarvis oli Riia jumalaga jätta, kodumaale sõitmiseks enam mahti ei olnud. Peaaegu seitsmeaastase Riias viibimise ajal oli linn päris koduseks saanud, kahju oli lahkuda tema kultuurilisest õhkkonnast ja oma sõpradest. Eriti raske oli lahkumine selle tõttu, et Vironia asutamise mõte ikka enam ja enam kindla kuju võttis ning oma teostamisele lähenema hakkas. Heameelega oleksin ma kaasa töötanud.

Kodumaal oli koha leidmine tol ajal poliitiliste olude tõttu raske ja ma ei hakanud sellega aegagi viitma. Võimalus oleks olnud inseneriosakonna assistendiks jääda, sest ma täitsin selliseid kohuseid juba viimastel aastatel geodeetiliste harjutuste juures, aga et mul üle 1000 rubla võlga tasuda oli ja assistendi palgaolud ning väljavaated mitte just väga roosilised ei olnud, loobusin ma sellest. Pean ütlema, et selles süüdi oli ka minu tagasihoidlik iseloom ja kõrge austus teaduse vastu. Nimelt õppides võrdlemisi hulk aega, tungides oma erialal õige sügavale, kuid tehes ka ekskursioone suure raamatukogu kaudu teistesse teadusvaldadesse, tuli mul päris hirm peale, nähes kui suured ja laiad teaduste piirid on ja kui vähe nendest ma veel tunnen. Igatahes olin ma keskkooli lõpetamisel kümme korda targem kui polütehnikumi lõpetamisel.

Tol korral oleksin ma kas või Eesti ajalehetoimetajaks julenud hakata – s.o. inimeseks, kes kõike teab, kõiki õpetab, kõiki kritiseerida ja sõimata mõistab –, nüüd aga kartsin ma kõige noorema assistendi ametitki vastu võtta. Alles elu ja töö õpetas mind iseennast rohkem tundma, kui võimalus avanes, s.o. oma tööjõudu ja võimist teiste omadega võrrelda ja mõõta. Järgnesid viimased koosviibimised sõpradega, jumalagajätmise visiidid professoritele, nende hulgas dekaan Malcherile, kes mulle soovitas: „Ärge ühtegi tööd põlake, siis ei põlga ka teid ükski töö ja teil ei ole tarvis tööd

otsida, vaid töö otsib teid." Profesor Malcheri head nõu olen ma meeles pidanud, ma ei ole tööd põlanud, olen teda koguni armastanud ja puudust temast ei ole mul kunagi olnud, ta on mind alati otsinud, mõnikord nii tugevasti kaisutanud, et vaevalt hingata sain, ta on mulle mõnikord lillede asemel ohakaid kinkinud, kuid ei kunagi head tuju rikkunud ega ka julgust murdnud, sõbrad oleme olnud ja sõpradeks jääme.

Viimane klaas õlut Dünaburgi vaksalis, viimased käepigistused, algas sõit läbi vast avatud ukse uude ellu, tööle, võitlusesse. – Oli soe maikuu öö, kaasreisijad vaikisid varsti peale askelduste kohtade pärast ja katsusid sõiduaega magamisega lühendada. Ainult noor insener ei mõtelnud magamisele, nagu mesilased mesipuust välja ja sisse lendavad, tulid ja läksid tema peast mälestused kaunist noorusajast. Kaunis isakodu, armsa ema hellitus, venna ja õdede hõbedane hõiskamine Jaska koplis, köstrikool, talvised liugulaskmised, suvised mureta lonkimised ja töötegemised, Tartus kooliskäimine, väiksed lõbud, väiksed äpardused, sõit Riiga, sõprade kogumine, tantsuõhtud, väiksed kuramaažid säravsilmaliste neidudega, joomingud, kodust järele saadetud singid, haned, vorstid, küll maitsesid nad hästi! Sõidud Riia randa, Segewoldi, Kokenhuseni, Römershofi; pandimaja, juudid, mürglid, kringlite mahavõtmine, politseiprotokollid, *mirovoi**, ballid *Schützengarten*'is**, *Völkerkommers*'id Wöhrmanni pargis, esimene mensuur Concordia keldrikorteris, esimesed eksamid, sõidud praktikale, vaheajad kodus ja Mustal Abja metsades. – Kuu kumab, Düna jõgi läigib kuuvalgel, lillede lõhn tungib läbi lahtise akna vagunisse. – Sõidud Peipsi randa, Pihkvasse, saladuslikule ja võõrale Venemaale, isa jutustused oma sõitudest Krimmi sõja ajal Tallinnasse ja Riiga, Musta Kuke kõrts, Vironia esimene nn. konvent Stintsee ääres, stipendium, *Fakelzug*** prof. Kieseritzky auks, jälle sõidud praktikale jne. jne.

Vaguni ühetaoline tuk-tuk-tuk tuletab meelde, et veered edasi, kaugemale kõigest sellest, mis kallis ja kaunis oli. Mälestused ja mõtted lähevad segi, kaovad, tulevad nagu tuulest tõugatud pilved, vahelduvad vihmasaod, päikesepaiste ja pimedus. – Kuuvalge kahaneb, kuldne hommikune eha äratab looduse üles uuele elule, Homerose päike paistab jälle, rind paisub värsket hommikuõhku sisse hingates, julgesti sammun tundmata tulevikku. Kui magus ja ilus on elu, kui hea on noor olla!

---

* Rahukohtunik.
** Kronvaldi park Riias (algselt *Strēlnieku dārzs*).
*** Tõrvikurongkäik.

V

Venes, Rjazani-Uralski raudteel

Balašov – väike kreisilinn Saratovi kubermangus, Hopjori jõe pahemal kaldal, samanimeline raudteejaam umbes 2 km linnast eemal, ligikaudu uue, vast valmis saanud Tambovi-Kamõšini raudteeliini keskkohal. Ümbrus viljarikas mustamulla maa, suurte küladega, metsadest lage, kuid lainetavate viljaväljadega. Kliima kontinentaalne, suvel kuni 45 °R sooja, talvel külma sageli samapalju alla nulli. Kõik minule juba praktikal olemisest saadik tuntud, vahe ainult selles, et ma nüüd vastutusrikkas ametis olin, nimelt jaoskonna(distantsi-)ülema abi. Palk oli 125 rubla kuus ja prii korter, et aga mulle kui poissmehele suuremat korterit tarvis ei olnud, loobusin ma sellest ja sain vastutasuna 35 rubla 50 kopikat kuus.

Jaoskonna suuruse tõttu (200 versta) oli tööd ja tegemist palju, peale abi oli jaoskonna ülemal veel vanem teemeister ametis. Tutvudes kuu või paari jooksul täiesti oma ametikohustega ja jaoskonna organisatsiooniga, nägin ma varsti, et raudtee enese korrashoid inseneri suurelt köita ei või, sest et see töö liiga šablooniline on, mind aga huvitasid rohkem uued ehitused, millest ikka igaüks teatavat individuaalset käsitamist nõuab. Selles mõttes jagunes ka siis meie töö selliselt, et uued ehitused minu ülevaatuse ja juhatuse alla läksid. Nendest olgu nimetatud uue kaubajaama ehitamine linnale ligemale, suurte viljaaitade (elevaatorite) ehitamine, mõne uue puusilla ehitamine jm. sarnased tööd. Väga otsekohese iseloomuga insener

Burnsteiniga sain ma hästi läbi, ehk küll ametnikud, isegi teistest osakondadest, teda tublisti siunasid. Aga lugu oli lihtne, tema oli tubli, nõudlik ja süstemaatiline töötegija, asjaolu, mis vene iseloomule mitte just meeldiv ei ole, mina aga õppisin temalt selles suunas palju, mis mulle pärast elus väga kasulik oli. Tööd tuli tublisti teha, aega leidus aga ka lõbutsemiseks, piknikuteks jne. Suvi läks ruttu mööda, sügisel oli tarvis tehtud tööde üle aruandeid kokku seada, kõik oli minule uus.

Talvepoole võttis seltskonnaelu kreisilinnakeses hoogu, tutvusin sealse seltskonnaga, mille koosseis oli linnapea, notar, linnakohtunik, kohtu-uurija, semstvo esimees, paar arsti, mõisnikkude peamees, sõjaväeülem, kreisiülem ja kohalikud raudtee kõrgemad ametnikud. Peaaegu kõikide nende perekondadega käisin ma läbi, tutvust sobitati linna seltskondlikus klubis, kus talvel sagedad tantsuõhtud ära peeti, millest ka kohalikkude kaupmeeste ja ümberkaudsete mõisnikkude perekonnad osa võtsid. Noor, lõbus, elurõõmus insener oli alati lahkesti vastu võetav võõras, võõrsile kutsetest ei olnud puudus, eriti sinna, kus noored preilid perekonda ilustasid. Sõprust sõlmiti kiiresti. On ju selle poolest vene intelligents palju vastutulelikum kui meie balti ringkondades valitsev feodaalvaim seda lubas. Viimasega võrreldes oli kirjeldatud seltskond oma ilmavaate poolest täiesti liberaalne. Igal pool Venemaal kadusid haritud isiku, eriti kõrgema haridusega isiku ees kõik seisuslikud vaheseinad. Nii näiteks oli mõisnikkude peamees Nikolai Lvov, pärastine duumaliige kadettide rühmast, üks sõbralikumatest ja vastutulelikumatest inimestest. Samuti mäletan semstvo esimeest ja tema abikaasat Saloveid kui äärmiselt sümpaatseid. Üldine nähtus Venes oli, mida kõrgemal kohal isik, seda vastutulelikum ja viisakam ta oli, seda vähem oli tal upsakust ja meie balti „Junkertum'i". Selle poolest ei saa vist ühegi rahva haritud kiht ennast vene rahva haritud kihiga võrrelda. Ja ometi kadus Venemaal pärisorja seisus alles 1861. aastal, s.o. 42 aastat hiljem kui Baltimail. Ma ei unustanud ka oma Saratovi tuttavaid, mitmed nendest külastasid Burnsteini perekonda Balašovis, mõnikord sõitsin ma ka Saratovi neile võõrsile. Kohalikud tutvused, eriti semstvo ringkonnas, võimaldasid mul tutvuda semstvo asjaajamisega ja ehitustööde organisatsiooniga, tõid mulle isegi materiaalset kasu. Nimelt tehniliste töötajõudude puudusel sunniti mulle peale mitme ehituse jaoks projektide ja eelarvete tegemine, mis mulle võimaluse andis mõndagi katariinat oma tasku meelitada. Ja see oli õieti kaunis tarvilik.

Nimelt tuli mul üks õige täbar asi likvideerida, nimelt sõjaväeteenistusse minek. Polütehnikumi astudes oli see edasi lükatud, nüüd aga pidin Tartusse ilmuma komisjoni. Juba mõni aasta varem hakkas see asi mulle muret tegema ja ma otsisin teid, kuidas sellest orjusest pääseda. Sõjaväeteenistuslikke kalduvusi mul ei olnud ja nüüd peale polütehnikumi lõpetamist oli mul neid veel vähem kui enne seda. Pidasin kord oma vana kooliaja sõbra dr. Aleksander Paldrockiga Tartus nõu, kas ei leiaks mingisugust viga, mis mind teenistusse astumisest vabastada võiks. „Küll leidub," arvas doktorihärra, „vaatame, kas õllejoomine ei ole südame peale mõjunud." Aga pika otsimise ja kloppimise tagajärg oli küllalt kurb: olin kõigiti täiesti terve, midagi kahtlast ei leidunud, olime mõlemad päris nukrad. Aga mulle tuli juhus appi. Minu vanemal vennal oli väike halvatus paremal jalal olnud, ma haarasin sellest kinni, vend arstide juurde, kliinikusse jne., ja lõpptulemus oli tunnistus, et vend on suurema jao oma töövõimest kaotanud ning minul lasuvad oma ema toitmise kohused ja õigused. Viimastest peetakse ikka rohkem lugu kui kohustest, miks ei pidanud mina siis ka seda tegema? Esitasin sellekohase palvekirja ja tunnistused, kusjuures mu sõber Kambja vallakirjutaja Ewald Eichhorn mulle kõigiti abiks oli. Sõitsin siis Balašovist mitte väikese põnevusega Tartusse sõjaväekomisjoni. Kõik läks hästi, ka komisjon tunnistas venna töövõimetuks ja vabastas minu, viies mu üle teise järgu maakaitseväkke. See oli 27. oktoobril 1897. aastal. Selleks päevaks olid kõik mu sugulased Tartusse tulnud, ema, vend, õed, viimaste mehed ja lapsed, ja üldine rõõm oli suur. Istusime koos võõrastemaja „Liivimaa" numbritoas lõbusas tujus, vana Luke Johanson kostitas meid isegi šampanjaga, ma ei ole oma ema peale isa surma kunagi nii rõõmsas meeleolus näinud. Kas tegi seda šampanja, mida ta esimest korda oma elus jõi, või rõõm noorema poja eluteelt viimase takistuse kõrvaldamise puhul? Vist mõlemad. Mu toa seinal ripub päevapilt, ülesvõte tolle päeva rõõmsast kogust, vaatan, kui palju neist veel järele on jäänud, pisarad silmas ei luba edasi kirjutada. „*Ubi sunt... fuere?*"*

Tagasi Balašovi, meeleolu hea, tervis hea, tööhimu suur, peod, uued tutvused ballisaalis, siid ja pitsid, uimastavalt lõhnavad lokid, lõõtsutavad noored rinnad, kiiresti tuksuvad südamed. Kallikesed, kuhu lendavad mu mõtted? Ei leia nad teid enam, aeg on oma seitsmepenikoorma saabastega meist mööda läinud, meid maha jätnud. Küll oli üks teist armas, ja ilus ja

* Sõnad „Gaudeamusest", pikemalt: „Kus on need, kes enne meid siin maailmas olid?" (tlk. M. Puhvel).

meeldiv, su silmad selged ja sügavad kui igavese puhtuse, tõe ja truuduse allikad ja käharad juuksed kui näkineidudelt punutud vanik kuupaistel säravat allikat ümbritsemas. Aeg, sa võtad meilt kõik, nooruse, iluduse, rikkuse, aga minevik on meie oma, seda sa meilt võtta ei jaksa. Ei jõua sa ka minu meelest hävitada ilusa näkineitsi Aurelia mälestust, ta kerkib mu silma ette, minevikuloor katab teda, kuid see laheneb ja säravad, kelmikalt naeratavad silmad meelitavad mind oma mõju alla, ta sirutab käe minu poole, et mu pead silitada, nagu ta seda armastas teha, tahaks ka oma kätt talle vastu küünitada – tasa, vanahärra, kuula aastate kohinat, mis möödunud ja ikka veel edasi kaugemale liiguvad, meid lahutavad. – Ma tulen ehk edaspidi selle ilusa unenäo juurde – mis ta muud oligi? – tagasi.

Parem ma jutustan veidi ühest noorest mehest, kes rohkem kannatas kui mina, võib-olla sellepärast, et ta rohkem nõudis kui mina. Nimelt oli samal suvel Balašovis praktikandina noor teedeinstituudi üliõpilane L., heast Peterburi perekonnast, ta armus nooresse preili Ech.-sse, kelle vanemad Tambovis elasid, kelle vend tuntud akadeemik-arhitekt oli. Noormees elas minu juures, me sõbrunesime kiirelt ja ta valas oma südame küllusest mõndagi minule välja. Ta oli uskliku kasvatusega, iga kirikut nähes võttis ta mütsi maha ja lõi risti ette, pidas korralikult hommiku- ja õhtupalvet. Mäletan üht lugu: mulle oli võõrsile tulnud Riia üliõpilane Paul Tekkel Penzast ja oli korteris ka minu juures, magasime ühes toas. Magama minnes palvetas L. põlvili väikese pühapildi ees, äkki ronib seinapidi pildi poole põrandalt suur prussakas, L. tõmbab jalast kinga, virutab prussakale surmava hoobi sõnadega: „Segab, tõbras!", ja palvetab rahulikult edasi. Tekkelil ja minul oli raske tõsiseks jääda. Töötegemisest ei tulnud temal palju välja, sõidud Tambovi võtsid liiga palju aega. Sõitudeks küsis ta alguses ikka kas Burnsteinilt ehk minult luba, kuna meie aga sageli kodust ära töödel olime, lihtsustas ta seda korda, sõitis lihtsalt ilma loata. Tagasi jõudes raporteeris ta lihtsalt meile, kelle ta just esimesena kätte sai, et teine on temale sõiduks loa andnud. Selliseid teadaandeid võtsime ikka heatahtlikult vastu kui sulatõtt, *tout comprendre c'est tout pardonner.* * Mõnikord nuttis noormees valusaid pisaraid oma õnnetu armastuse pärast – tal olid kindlad abiellumise plaanid –, ja mina pidin tema meelehärmi jahutama, mis enamasti korda läks, sest ma olin õnnelikum oma vähemate nõuetega ja suuremate plaanide puudumise tõttu, mille üle aga mu armas näkineitsi sugugi ei kaevanud.

* Kõike mõista tähendab kõik andestada.

Talvel, kui tööd võrdlemisi vähe, jäi mul pidustuste ja teiste väikeste lõbustuste peale vaatamata rohkesti aega oma ümbruse, tegevuse ja tuleviku üle järele mõtelda, isegi ärevatel aegadel, kui tarvis oli lumetuiskudega võidelda, mis mõnikord kaks-kolm päeva järjest kestsid ja rongide liikumist seisma panna ähvardasid. Peatud kuskil stepis abirongiga, oled korraldanud tee puhastamist ja täistuisanud lumeväravate ümberasetamist kõrgemale lumevalli otsa, soendad end väikeses ametvagunis kuuma teega, tuul ulub, sajad töölised liiguvad lumes, suured puust lumelabidad käes, kuu vilksatab mõnikord läbi tuisu, valgustab ümbrust, mis kõik muinasjutuliselt mõjub. Tekib küsimus, kas kauaks siia jääda, aastaiks, kogu eluajaks? Nimelt andis mu ülemus Burnstein mulle mõista, et minul šansse on mitte väga pika aja jooksul ise jaoskonnaülemaks saada. Selline väljavaade oli ühelt poolt väga kena, ta näitas, et minust lugu peeti, kuid ühtlasi haaras mind teatav hirm. Mille ees?

Kaunis segased mõtted keerlesid peas, ühed tuletasid mu kallist kodumaad meelde, panid mu peale kohustusi, kutsusid mind tagasi sinna, kus mu vanemad ja esivanemad oma elu ning olemise eest on võidelnud, seda võitlust jätkama. Teised jällegi meelitasid mind siia jääma, kus mu tegevusel näis edu olevat, luua siin omale kodu ja kindel jalgealune. Aga missuguse hinna eest? Kaduda suure, ehk küll lahke ja vastutuleliku, kuid siiski võõra rahva hulka. Kas pidin ma oma õppimishimu piirama, jääma otsekohe nii vara šabloonilise eriala juure, ilma et ma näinudki oleks, kuidas neid võrdlemisi laia ulatusega teoreetilisi teadmisi tarvitatakse, mida ma suure huviga ja suurte kuludega olin omandanud? Kas mu isa oma viimaste jõupingutustega mind aitas koolitada selleks, et ma kui liivaterake veereks kaugele ja kaoks laial Sarmaatia lagendikul? Ei! Sellised väljavaated ja meelemõlgutused piinasid mind ja ei andnud mulle rahu, ning mu peas tekkis järgmine projekt: katsuda kuskil mõne uue raudtee ehitusel tööd leida, oma kogemusi ja teadmisi laiendada, võimalust mööda veidi varandust koguda ja kodumaale tagasi tulla. Viimane mõte kujunes nii imperatiivseks, et ta kõike minu tegevust juhtis, kuni ta teostamiseni.

Ma otsustasin kuni kevadeni kohapeale edasi jääda, läbi teha kogu ühe aasta töökava raudtee korrashoiuks, kevadist lumelagunemist ja suurte vete tõusuaega, mis raudteel eriti hädaohtlikud ja noorele insenerile huvitavad võisid olla. Ühtlasi hakkasin ma kuulama ja teateid koguma, kuidas viisi ja kus oma plaani esimest osa teostada, nimelt kus teenistust leida uute tööde juures. Tagamõttena liikus mul küll veel kava, tulevikus ise

uute tööde ettevõtjaks hakata, missugune ala näis rohkem vabadust, initsiatiivi ja ka materiaalset kasu pakkuvat. Kuid selle peale ei võinud praegu mõtelda, puudusid kogemused ja varandus.

Nagu tol ajal kodumaal raske oli oma võimetele vastavat teenistust leida, nii olid ka Euroopa-Venes teatavad poliitilised tõkked ees, tingitud rahvusest ja usust. Kavatsusel olid mitmed pikemad raudteed: Saratov-Astrahan, Peterburi-Vjatka, mõni strateegiline lääne poole, Poolamaale, aga need olid kõik alles kavatsusel. Ehitusel oli aga juba pikemat aega suur Siberi magistraal. Üks asjaolu sai mulle ka selgeks, et kohapealt palvekirjade kaudu vist midagi kätte ei saa, tuleb riskeerida ja kohalt lahkuda, sõita Peterburi, kuhu kõik niidid kokku jooksevad ja kus kõik suuremate ettevõtete juhatused asuvad. Niiviisi koorisin ma oma udustest unistustest, n.-ö. noorusromantikast päris praktilise kava välja, millel ka oma ideaalid ei puudunud, mis noorele inimesele tingimata tarvilik on. Meil kaebavad õpetajad ja ajakirjandus, et meie noorsool puuduvad ideaalid, võib-olla et neil osalt õigus on. Ma ei tahaks seda heameelega täiesti uskuda, ehk küll ilmasõda ja sellele järgnevad revolutsioonid, vastandiks Suurele Prantsuse revolutsioonile palju, võiks peaaegu ütelda, ainult viha ja vaenu inimestele on toonud ning võitluse elu eest äärmiselt teravaks on ajanud. Soovitav ikkagi oleks, kui noorsugu oma paadikest elumerele juhtides mõne ideaali kaasa võtaks, mida rohkem, seda parem. Kui ta nendega ka midagi muud ei mõistaks peale hakata, oleks tal ometi tõusvate tuulte ja tormide ajal midagi üle parda heita ja millegi üle, jälle sadamasse jõudes, pisaraid silmist pühkida.

Niisiis oma tegevuskava valmistanud, töötasin rahulikult edasi ja elasin kokkuhoidlikult. Umbes samal ajal tegin ma otsuse nii elada, et oma sissetulekust vähemalt pool järele jääks. Kuid kevadeni ma siiski Balašovi ei jäänud. Minu jaoskonna ülemale Burnsteinile anti teine, suurem koht, Kozlovi jaoskond ühes Kotšetovka sorteerimisjaama projekteerimise ja ehitamisega. Selleks otstarbeks oli ta juba suvel Saksamaale komandeeritud sealsete suuremate sorteerimisjaamadega (Breslau) tutvumiseks. Kotšetovkast pidi esimene sarnane suurem sorteerimisjaam saama. Tema asemele nimetati keegi insener Skopnik, kellest kõneldi, et ta väga toores ja hoolimatu inimene olevat. Ma ei tahtnud siis ka enam Balašovi jääda, et mitte võib-olla sarnase inimese tõttu oma head renomeed rikkuda, ja otsustasin juba ühes oma ülemusega teenistusest lahkuda. Selleks palusin esiti omale lühikest puhkust, et pärast Peterburist lahkumispalvet kirjutada.

Valmistasin ennast ärasõiduks, käisin tuttavate juures jumalaga jätmas, ka Saratovis oma kõrgema ülemuse juures. Burnstein soovitas nendelt mõnda soovituskirja kaasa võtta, kuid mulle näis see piinlik olevat, või oli minu loomulik tagasihoidlikkus selles süüdi ja ma ei varustanud ennast mingisuguste soovituskirjadega. Reisikohver pakitud, ärasõidupäev kindlaks määratud, tuli veel kõige raskem tund, jumalagajätmine väikse kalli sõbranna, armsa Aureliaga. Ma leidsin ta liuväljalt. Mind nähes ta nagu aimas, et mul temale midagi tähtsat ütelda on, lahkus sealt kohe ja me läksime aegapidi tema elamu poole. Minu ärasõit tuli talle ootamatult; kui ma sellest kõnelesin, vaatas ta mulle oma siniste sametsilmadega korduvalt küsivalt otsa, kas ma ka tõtt räägin. Me kõndisime paar korda ta ukse eest mööda, ei pannud jaanuarikuu külma ja päikese loojaminekut tähelegi, ei märganudki, kuidas me vaikides treppipidi tema korteriukseni ja eestuppa olime jõudnud. Siin ei küsinud mitte ainult ta silmad, vaid ka ta punasuukene küsis: „Kas Teie tõesti ära sõidate?" Ma nikutasin ainult peaga. Tema siidpehmed käed haarasid mul ümber kaela, ta silmist purskasid pisarad. Ma kallistasin teda, silitasin ta käharpead ja suudlesin ta silmad pisaratest kuivaks. – Meeldiv ja võluv on naise naeratus, kuid naise hing ei tule selle juures igakord ilmsiks, ülim ilu on ilus naine pisaratest, siis lehvib tema hing silmist nagu läbi akna välja ja seob sind igavesti, isegi siis, kui need silmad on jällegi kuivad; kaugel, isegi hauas, kutsuvad nad sind ja äratavad igatsust selle hinge järele, kes sind kutsus, köitis, sind armastas. Me lahkusime, ta viimase küsimuse peale, „kas saame veel kokku, kas tuled veel tagasi", ei mõistnud ma midagi ütelda, ma olin kui uimane. Need mõned minutid eestoas seistes, mõlemal palitud seljas, viisid meid üksteisele lähemale kui mitu kuud ja pikad tantsuõhtud ning koosviibimised enne seda. Meie hinged said alles nüüd üksteisega tuttavaks, esimest korda elus tundis mu hing, et teda naine armastab, ja mina armastasin ja jumaldasin seda naise hinge. Ta istutas mu südamesse seda suurt igatsust „igavese naiselikkuse" järele, mis, kord ärganud, kunagi ei kustu ja mis iga mehe ja naise ilusa vahekorra aluseks on. Ma tormasin välja, ruttasin vaksali poole, alles linna ääres, kui kõrvad külmetama hakkasid, märkasin ma, et mul kübar käes ja mitte peas ei olnud. Vaksalis, kus meid hulk tuttavaid saatmas oli, naljatas üks teemeister minuga, küsides, kas ma kübaraga kärbseid eemale tõrjusin linnast jaama poole rutates. Kolmas kell, vile, rong liikus põhja poole. Burnstein jõudis peale kesköö Kozlovi, mina päev hiljem Peterburi, jaanuarikuu lõpul 1898. aastal.

VI

PETERBURIS

Ette nähes, et Peterburis mõni aeg tuleb viibida, võtsin ma kulude kokkuhoidmise mõttes omale ühe möbleeritud toa, mille leidsin Voznessenski prospektil, mitte väga kaugel Iisaku kirikuplatsist. Siit saatsin kirja Saratovi palvega mind 1. märtsist teenistusest vabastada. Rjazani-Uralski raudtee teenistuses olin ma seega olnud kümme kuud. Nüüd oli tarvis uut teenistust otsida, aga kust peale hakata? Mõni päev kulus ära linna plaaniga üldjoonteski tutvumiseks, ma ei olnud Peterburis enne rohkem käinud kui ükskord läbisõidul oma sõjaväeteenistuse asjus Tartusse.

Tuttavaid, kes mulle oleks võinud nõuga abiks olla, mul ei olnud, seisukord näis halvemaks kujunevat, kui ma arvasin. Praegu tagasi vaadates pean ütlema, et mu sammul teatav osa kergemeelsust ei puudunud. Aga noorusel on nii mitmed eesõigused, nende hulgas ka kergemeelne olla. Ludvig Börne ütleb kuskil, „kergemeelsus on elu ujumisrõngas," vist on see õige, sest uppumise hirmu mul ei olnud. Rahaga olin ma niivõrd varustatud, et terveks aastaks võis jätkuda.

Juhtisin oma sammud teedeministeeriumi poole, kantseleist sain ühe ja teise aadressi, kuid ühtegi kasu sellest. Otsustasin kõrgemalt poolt peale hakata, nimelt otsekohe ministri enese, vürst Mihhail Hilkovi poole pöörduda. Ilmusin suurde vastuvõtmise saali, frakk seljas, palvekiri diplomiga käes, ja ootasin järjekorda. Jutulesoovijad seisid saalis suures ringis ja minister liikus ringi mööda igaühe juurde kahe ametniku saatel, kes ministri korraldused paberile märkisid ja palvekirju vastu võtsid. Minul

tuli umbes pool tundi oodata, mille jooksul ma uudishimulikult oma ümbruskonda silmitsesin. Seal oli vanu ja noori, hiilgavate ordenitega, aga mõned palujad koguni karkudega. Minister ise oli lihtsas hallis püstkraega kurtkas, nööbid üleni kinni, paljaks aetud näoga, habemetutt lõua otsas, päris Ameerika onu moodi, väga lahke ja lihtsate võtetega. Seda kirjut pilti silmitsedes ei pannud ma tähelegi, kui minister juba minu juurde oli jõudnud ja minu soovi järele küsis. Ulatasin temale oma palvekirja ja kandsin kaunis kohmetult ette palve, minu tööjõudu kuskil ära kasutada lubada. Minister nimetas ühele käsutäitjale ametnikule mingi nime ja käskis mind selle juurde saata, ning sammus edasi. Peale audientsi pärisin ma käsutäitjalt ametnikult ministri korralduse järele ja see käskis mul homme ministeeriumi ilmuda ning andis mulle ka selle kõrge härra nime ja kabineti teada, kus teda leida võin. Ilmusin ka teisel päeval selle härra juurde, kes mind lahkesti vastu võttis – veidi hallide juustega teedeinsener. Minu palvekirja ja diplomi silmitsedes, mis temale juba üleantud olid, ütles ta saksa keeles: „Das ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu."* Edasi selgus, et temal sarnaseid palvekirju õige palju juba olemas on, aga nende rahuldamine, nii nagu minister heatahtlikult soovib, mitte kerge ei ole ja nii kiiresti ei lähe, kui palujad seda sooviksid. Ta käskis mul paari päeva pärast jällegi kuulama tulla. „Nado ždat, nado doložit jne."**

Seda kõike ära kuulates mu nägu vist küll väga rõõmus ja vaimurikas ei olnud, sest see härra pidas oma kohuseks mind vähe tröösti da, üteldes, minister olevat eriti soovi avaldanud minule vastu tulla, sest Riia Polütehnikumist olevat vähe insenere teedeministeeriumis teenistuses.

Asi võttis aga päris ootamatu pöörde. Juba varem ministeeriumis käies olin ma üht noort kantseleiametnikku tähele pannud koridoris võõrastega juttu ajamas. Nüüd, kui ma tolle vanema inseneri kabinetist välja tulin, suitsetas see ametnik koridoris paberossi ja vist oli ta ka varem mind tähele pannud, ta pöördus küsimusega minu poole. Ma seletasin talle lühidalt oma asja ära, tutvusime teineteisega ja ta käskis mul kella nelja ajal, s.o. teenistuse lõpul teda oodata, siis räägime ligemalt. See noor ametnik, nimega Aleksandr Stojanov, teenis teedeministeeriumis uute raudteede ehitusvalitsuse isikkoosseisu osakonnas, oli umbes minuvanune, brünett, elavate liigutustega ja elava kõnega ning nähtavasti vastutuleliku

* See on juba vana lugu, ent ikka ta uuena näib (H. Heine, „Laulude raamat" – „Lüüriline intermetso XI"; tlk. A. Kaalep).

** Peab ootama, peab ette kandma.

ja avameelse iseloomuga. Juba esimese saja sammu peal jutustas ta mulle, et ta oma naisega mitte päris ladusasti ei ela ja täna lõunaks koju ei kavatse minna, „lähme parem koos kuhugi einetama". Mina katsusin mõnda head restorani nimetada, kuhu minna, seal naeris ta ja ütles, „ei, vennas, seda teeme odavamini ja paremini, lubage, et mina teejuhiks olen". Astusime Sadovajal kuskile delikatesskauplusse ja selle tagakambrisse. Stojanov tellis väikse pudelikese ehtsat vodkat ja kõiksugu suupisteid, mida ma varem maitsnud ei olnudki, värsket kalamarja, *balõkk*-kala* jne. Minu jutustamist veel kord kuulates hakkas ta mulle seletama päris huvitavaid asju.

Selgus, nagu ma ka ajalehtedest olin lugenud, et suure Siberi magistraali ehitamine kavatsetakse teises suunas läbiviia, mitte Sretenskist edasi Amuuri jõe põhjapoolseid maid pidi kuni ühenduseni Ussuuri raudteega, mille ehitamine Vladivostokist lääne poole alanud oli, vaid lühemat sihti pidi läbi Hiina. See pööre tekkis nagu teada Vene ja Hiina vahelisel kokkuleppel peale 1894/1895. aastal peetud Hiina-Jaapani sõda ja Shimonoseki rahulepingust, vastukaaluks Jaapani mõjule Mandžuurias, motiividel, millest Sergei Witte oma memuaarides pikemalt kirjutab. Organiseerimisel oli vormiliselt kolm uut raudtee-ehitust: Ida-Hiina raudtee kui peatee umbes 1500 versta, Taga-Baikali piirist kuni Ussuuri maakonna piirini, Mandžuurias eraseltsi kaudu, kuid tegelikult riigi rahaga; ühendustee Ussuuri raudteelt Hiina piirini (umbes 100 versta); ja Taga-Baikali raudteelt Mandžuuria piirini (324 versta). „Sülitage selle vanahärra ootamise nõuandele, teate, tema hoolitseb rohkem nende eest, kes Peterburi tahavad jääda, need on enamasti *puteits*'id**, mammapojakesed, kes ministeeriumile ligemal olles kergesti suurt karjääri loodavad teha. Minu osakonnast käivad läbi kõik ametisse määramised ja ma näen, kuhu need linnud lendavad ja mis linnud nad on. Siberisse on Teil tarvis minna, ehk äärmisel juhul Hiinasse. Teie oma väljanägemise ja tervise juures ometi seda ei karda. Tulge iga päev mõneks minutiks ministeeriumi, küll ma Teid informeerin, mis teha tuleb, ja aitan, olen mõndagi meest koha peale aidanud." Kõige paremas tujus lõppes meie esimene nõupidamine, ja arvet õiendades oli mu üllatus suur, imeodavalt tuli maksta, kokku vähem kui üks rubla rikkaliku ja maitsva eine eest.

Ja tõesti, nelja-viie päeva pärast esitles Aleksandr Ivanovitš mind polkovnik Horvatile, keda kavatseti määrata Ussuuri raudtee ülemaks ja

* Vinnutatud või külmsuitsutatud vääriskala.
** Vn. *putejets* – raudteeteenistuja, -ametnik.

ühtlasi Ussuuri ja Ida-Hiina ühendustee ehitajaks Nikolsk-Ussuriiskist Pogranitšnajani. Mäletan teda hästi, ilus, pika kasvuga, pika valkja habemega, polkovniku mundris, siniste lahkete silmadega sõjaväeinsener. Ta lubas mind ametisse võtta, niipea kui tema nimetamine koha peale järgneb. Asi näis korras olevat. Kuid mõne päeva pärast jällegi polkovnik Horvati juurde ilmudes teatas ta, et asjaolud on muutunud, ühendustee ehitamine antavat praeguse Ussuuri raudtee ehitaja insener Ursati kätte, kes Vladivostokis viibib; teda kavatsetakse nimetada Ida-Hiina raudtee ehitajaks, aga selle tee ehitus ja sellesse inseneride palkamine algab hiljem, vist alles tuleval kevadel. Kui mina niikaua oodata võin, on mul teenistus seal kindel.

Rääkisin sellest kaunis kurvalt Stojanovile, kes ka sellisest pöördest oli kuulnud. Mõni päev hiljem teadis ta mulle seletada, et Taga-Baikali ja Ida-Hiina raudtee ühendustee Kaidalovo jaamast Hiina piirile antakse teostamiseks Taga-Baikali raudtee ehitajale. Edasi teadis ta rääkida, et selle harutee ehitamiseks on juba krediit määratud ja Taga-Baikali raudtee ehitaja insener Pušetšnikov on teel Irkutskist Peterburi poole, kus ta tarvilised instruktsioonid saab ja insenere palkab sihiajamise ning ehitustööde peale. Veel mõni päev ja Aleksandr Ivanovitš teatas mulle, et insener Pušetšnikov on pärale jõudnud ja asub „Jevropeiskaja" („Euroopa") võõrastemajas Konjušnajal. Mina katsugu aga ruttu tema jutule minna ja nimelt varem hommikul, enne kui ta ministeeriumi või Siberi raudtee komiteesse läheb. Ta aitas mul tarviliku palvekirja kokku seada ja õpetas mind: „Ärge laske ennast ära hirmutada, Pušetšnikov on väga tõsine ja sõnakarg mees."

Järgmisel hommikul kell 9 olin ma Pušetšnikovi juures, kes kirjutuslaua tagant üles tõustes mind sõnalausumata vastu võttis. Sain mõne sõna sissejuhatuseks ütelda, sirutas ta käe välja ja võttis oma kätte mu palvekirja ja diplomi, mis ma taskust välja olin tõmmanud, ning hakkas neid mitte just rutates lugema. Selle juures, ikka seistes, silmitses ta mind kaks-kolm korda üle paberite altkulmu. Nähtavasti meeldisin ma talle. Ta oli tüseda kehaehitusega, laiade õlgadega, tõsiste ja võrdlemisi jämedate näojoontega ligikaudu 50-aastane mees. Kui ma nägin, et ta lugemisega lõpul võiks olla, lisasin juurde, et ma juba peaaegu üks aasta raudteel olen teeninud, siis ütles ta lühidalt: „Hea küll, ma võtan Teid teenistusesse, aastapalk on 2700 rubla ja seaduses ettenähtud reisikulud." Kirjutas minu palvekirjale mingisuguse resolutsiooni ja jätkas: „Homme kell üks tulge Siberi raud-

tee komiteesse," nimetades mulle nime, kelle poole pöörduda, „seal saate kirjaliku korralduse", ja sirutas mulle jumalagajätmiseks käe. Järgmisel päeval ilmusin määratud ajal kohale, sain ametliku vastuse Pušetšnikovi allkirjaga minu ametisse määramise üle 10. aprillist ja käsu uuesti ilmuda kohe peale lihavõttepühi, ning end valmistada väljasõiduks Irkutskisse. Rõõm oli suur, millele ka Stojanov südamest kaasa tundis. See oli umbes märtsikuu keskel.

Ma olin seitse nädalat Peterburis viibinud, teatrites käinud, oma vana koolivenna Rathke ja suvise praktikandi Lovšintski perekonnas aega viitnud, kus mind lahkesti vastu võeti. Iseäranis armas oli mulle klaverivabrikandi Rathke perekond, kellega ma juba Tartust saadik hästi tuttav olin ja mul on hea meel, et ma seda lahkust osaltki tasuda võisin, mõnele selle perekonna liikmele abiks olles sisse- ja väljasõidu loa muretsemise juures Eestis, kui perekond enamlise riigipöörde tagajärjel kõik oma suure varanduse kaotas ja peale vana Rathke surma Võrus Saksamaale elama asus. Nüüd viitsin veel mõne päeva Peterburis, ostsin raamatukauplustest Siberisse kaasa võtmiseks uuemat tehnilist kirjandust, ja sõitsin kodumaale, Mustale. Seal võeti mind kui kadunud poega vastu, sest minu kohapealt lahkumine ja pikaldane Peterburis viibimine oli kodustele vähe arusaamatu. Nüüd oli aga kõik selge ja heameel üldine ning lihavõttepühad möödusid lõbusasti. Ainult mu kallis emake pühkis silmi, kui ärasõidust jutt oli. Isa haual nutsime mõlemad.

Mul ei olnud õiget ettekujutust, mis sellise pika reisi peale tarvis kaasa võtta, kuid siiski kogunes hea hulgake riideid, pesu, raamatuid jne., mis kõik ühe, tisler Viisolini poolt Mustal valmistatud kõvasti rautatud puukasti ja ühte sumadani ära mahtusid. Oli sulailm ja porine tee, kui ma 11. aprillil Mustalt Tartu sõitsin ja sealt rongiga Peterburi. Seal kulus veel mõni päev ära, enne kui kõik korraldatud ning reisiraha ja raudteepiletid kätte sain. Pušetšnikov oli juba enne pühi Irkutski sõitnud ja sinna pidin ka mina järgi sõitma. Tema nime nimetati Siberi raudtee komitees suure lugupidamisega ja mulle sooviti õnne, et mul võimalik on sellise energilise töömehe ja osava inseneri juhatuse all töötada. Ühtlasi kuulsin, et ta peale minu veel ainult ühe inseneri olevatki Peterburist palganud, kuna teised tööjõud uue teeharu jaoks juba Irkutskis olevat komplekteeritud Taga-Baikali raudtee ehituselt, kus mõnes jaoskonnas tööd juba lõpule lähenevad. Seda õnnelikum olin mina. Stojanovit tema abi ja hea nõu eest südamlikult tänades tahtsin ma seda tänu ka rohkem tuntaval

määral temale avaldada, kuid asjata katse, mis mulle ainult häbipuna palgesse ajas, mind minu heas arvamises inimestest ainult kinnitas. See minu isakodust ja selle ümbrusest kaasa saadud, n.-ö. külgekasvanud optimism ei ole mind kunagi maha jätnud, vaatamata nii mõnelegi pettumusele. Ma olen Stojanovile alati tänulik olnud, oleme hiljem Peterburis sageli koos olnud ja toda aega meelde tuletanud, oleme alati sõbrad olnud. Aleksandr Pušetšnikovist, sellest haruldase energiaga ja suure mõistusega mehest saab edaspidi veel kõnet olema.

Hea meelega tuletan veel meelde ühte isikut, see oli Nikolai Baklanovski, umbes 30–33-aastane teedeinsener, kes kui ettevõtja kõik Rjazani-Uralski raudtee sildade kivialusmüüride ehitused puusildade asemele omale oli võtnud mitme aasta peale sõlmitud lepingu põhjal. Ta oli haruldase intelligentsiga isik, kodus kirjanduses, hea klaverimängija ja suurepärane seltskonnamees. Kuna minu juhatuse ja järelvalve alla ka tema tööd jaoskonnas kuulusid, siis oli mul temaga rohkesti kokkupuutumist ja tutvusin hästi tema tööorganiseerimisega, mis mulle väga huvitav ja õpetlik oli. Sealt mul tekkiski vist soov ka ükskord sarnaseks iseseisvaks ettevõtjaks saada. Kui ta minu lahkumisest Balašovist teada oli saanud, kirjutas ta mulle kirja Peterburisse ja pakkus mulle oma ettevõttes voliniku kohta palgaga 2400 rubla aastas ja umbes 100 rubla preemiat. Igaks juhuks lisas ta mulle kaasa soovituskirja Moskva-Vindavi raudtee peainseneri Stolzmanni nimele. Kuid mul oli piinlik seda pakkumist vastu võtta, minnes teenistusesse ettevõtja juurde, kuna raudteeülem ise nii heatahtlik mu vastu oli olnud ja mul seal teenistus niikuinii kindlustatud oleks olnud. Sellepärast tänasin ja ütlesin ära, ka soovituskirja ei tarvitanud ma, sest mul olid läbirääkimised Siberisse sõiduks juba kaunis kaugele edenenud. Hiljem, kui ma Siberist tagasi jõudsin, kuulsin ma imestusega, et Baklanovski kaunis põhja vajunud oli. Ta oli ühe noore, vast instituudist väljatulnud neiuga abiellunud, kuid mitte õnnelikult, noor naine oli ta mahajätnud ja ta ise selle tõttu jooma hakanud, volinikud teda aga tublisti tüssanud. Mul oli sellest äärmiselt intelligentsest inimesest tõsiselt kahju.

VII

Irkutsk, Baikal, Tšita, Ingoda

Niisiis kõik ettevalmistused tehtud, priipiletid raudteesõiduks ja lubakiri posthobuste tarvitamiseks taskus, samuti ka reisiraha umbes 700 rubla, millest mõned väiksed Riia-võlad ära õiendasin, sõitsin ma 16. aprillil 1898. aastal Peterburist välja; ilm oli ilus, soe, päike paistis.

Sõit läks Moskvasse – pagas võeti kuni Krasnojarskini vastu, 3 1/4 puuda eest maksin 15 rubla –, kus vihma ja lund sadas, edasi üle Tuula, Rjažski ja Penza. Seal läks ilm jällegi ilusaks, päiksepaisteliseks. 19. aprilli keskpäeval sõitsin üle Volga, kus parajasti jääminek oli, tore pilt. Edasi Samara, Ufa, Zlatoust, Miass, sõit üle Uurali mäestiku. 21. aprilli hommikul olin Tšeljabinskis, kust suur Siberi raudtee algas.

Tšeljabinskis tuli mitu tundi oodata, mida ära kasutasin linna vaatamiseks. Vaadata ei olnud õieti mitte midagi, lagendikule laiali paisatud ühekordsete puumajadega küla, väiksem veel kui neid Saratovi kubermangus olin näinud. Edasi järgmised linnad: Kurgan, Petropavlovsk, Omsk, nende juures sillad üle Toboli, Išimi ja Irtõši jõgede. Raudtee läbis mustamulla nn. Išimi stepi ning Irtõši ja Obi jõgede vahel nn. Barabinskaja stepi. Päevade kaupa sõidad piiramata lagendikul. 24. aprillil jõudsin Obi jõeni Krivoštšekovo küla juures. Vaata vaguni aknast välja kunas tahad, ikka seesama pilt: laialdased rohtlaaned, milles üksikud külad ja metsatukakesed, enamasti lehtpuud (kased) kaugelt silma paistmas, ei ühtegi kõrgustikku kuskil. Raudteel ei ole 30–40 versta peal ühtegi kõverikku

näha. Obist algasid juba metsad; jaam, millest teeharu Tomski linna poole pöörab, on täiesti ürgmetsas, selle järgi ka ta nimi – Taiga. Kuni Atšinskini muutub maastiku iseloom täiesti, eriti Marinski ja Atšinski vahel. Atšinskist kuni Irkutskini on täieline mäestik.

Krasnojarskisse, Jenissei pahemal kaldal, jõudsin 25. aprilli õhtul. Mida rohkem rong ida poole liikus, seda külmemaks muutus ilm. Kuni Krasnojarskini ainult oli korraline rongide liikumine avatud, Jenissei jõel ei olnud sild veel valmis, puudusid rauast kandekonstruktsioonid, kuna sambad valmis olid. Edasi sai ainult töörongidega, millele mõned reisijatevagunid külge haagiti. Jõel seisis veel jääkate, kuid ülesõit oli hädaohtlik, ükski seda ei riskeerinud, sest jääs olid kohati juba praod tekkinud ja iga silmapilk oli jääminekut oodata. Meid oli hea salgakene reisijaid kogunenud, kes kõik Irkutskisse ja kaugemale teenistusse sõitsid, mõned päris uuesti, nagu mina, teised jällegi puhkuselt tagasi, insenerid, tehnikud, metsateadlased, ohvitserid jm. Et teadmata oli, kunas jää Jenissei peal liikuma hakkab, asusime raudteejaama läheduses eeslinnas olevasse võõrastemajja. Selle linnaosa nimi Terebilovka ei olnud just mitte väga usaldust äratav, nagu nimi ise ütleb, nii räägiti ka, et seal kaunis sageli tapmisi ja röövimisi juhtub olema. Kolm päeva tuli meil oodata, aega viideti nii, kuidas igaüks seda mõistis. Mina käisin linna vaatamas, mis on Jenissei kubermangu pealinn, tol ajal umbes 26 000 elanikuga, ümbritsetud kõrgetest mägedest. Siiamaani küünib korralik laevatee, mida pidi Jäämerega ühendust peeti. Tegin jalutuskäike lähemate mägedeni, ostsin omale jahipüssi ja natuke laskemoona – revolver oli juba Peterburist kaasa võetud –, käisin sillaehitust vaatamas ja kas ei hakka juba jää minema. Jõekaldad on jõest üleminekukohal kaunis järsud ja kõrged, sild kuue viiekümnesüllalise ja kahe väiksema avausega, kokku ligikaudu 400 sülda pikk.

Ootamine oli aga, õigust ütelda, kaunis igav, eriti vastikud olid ööd, sest sagedasti oli öösiti uulitsatel kuulda lärmitsemist, revolvrite paugutamist ja appihüüdmist. Terebilovka! Lõpuks, kahe päeva pärast algas jääminek, see oli tore pilt. Nagu mägismaa jõgi kunagi, on Jenissei Krasnojarski linna juures väga kiire vooluga, millesarnast ma varem ei olnud näinud, palju suurema kiirusega kui Düna jõgi Riia linnas. Alles kolmandal päeval, kui juba suur jää oli läinud ja veel üksikud jäätükid jõgepidi allapoole ujusid, võis riskeerida üle jõe sõita. Sõit sündis kaunis väikeste paatidega, kuhu mitte rohkem kui kaks reisijat oma pagasiga mahtusid ja veel üks või kaks sõudjat ja üks tüürija. Ülesõit kestis ligi tund aega, kiire vee tõttu

tuli kõik aeg vastuvett sõuda, siiski maandusime teisel kaldal pool versta otsejoonest allpool.

Esialgu läks sõit veel klassvagunis, kuid varsti pidime prahivaguniga leppima, kuhu me, umbes 16 inimest, end ära mahutasime, sealhulgas ka kolm-neli daami. Sõitsime kohati päris ballasteerimata teed mööda, nii et mitmed kaasreisijatest merehaigeks jäid. Tuluni jaamas samanimelise küla juures lõppes raudteesõit; kuni Irkutskini, 360 versta, sõitsime posthobustega, ikka kahekesi ühes tarantassis. Ilmad olid ilusad, päeviti päris soe, päiksepaiste, rohelist veel vähe, öösiti kaunis jahe. Suur Siberi trakt on hästi kruusatatud tee, sillad ja parved korras, jaamad ruumikad, saadaval teevesi, toiduained peavad aga reisijatel enestel kaasas olema. Sõitjaid oli palju, mitu korda tuli hobuste järgi korda oodata. Sõitsime ööd ja päevad läbi. Õudseid tundmusi äratasid mitmes kohas tee ääres seisvad mustad puuristid, mis olid püstitatud kohtadel, kus mõni reisija oli langenud röövmõrtsuka kuuli või kirve all. Niisuguseid riste leidus enamasti pikkadel mäkketõusudel, sest sarnastel kohtadel on röövimist kõige kergem korda saata, hobused on vastu mäge joostes väsinud, seega põgenemise võimalus võetud. Kord kõlas metsas pauk ja meil oli tundmus, nagu oleks püssikuul kõrva lähedalt mööda jooksnud. Küsisime postipoisilt, kas meie peale lasti? Külmavereliselt rahustas ta meid: „Kui teid oleks lastud, siis oleks teid ka tabatud." Tal oli õigus, Siberi kütid harilikult mööda ei lase.

Niiviisi 54 tundi mägist teed sõites jõudsin ma pühapäeva 3. mai pealelõunal Irkutskisse ja peatasin võõrastemajas „Deko". See oli veel vana „Deko", võrdlemisi lihtne kahekordne kivimaja, millest Lev Tolstoi oma „Ülestõusmises" kõneleb, seesama, kus rikkad Siberi kaupmehed ja kullatöösturid igal aastal mõni nädal lõbutsesid, enne kui neil raudtee võimaluse avas seda Moskvas teha. Kahe-kolme aasta pärast ehitati selle vana ajaloolise võõrastemaja asemele uus, suurem ja modernsem. Sõit Peterburist kuni Irkutskini oli kestnud 17 päeva, mõni aasta hiljem ei olnud pooltki sellest tarvis. Aga ammu see oli, kui selline reis kestis kolm-neli kuud, ja kui kaua marssisid vaesed vangid käed-jalad raudus seda neetud „Vladimirkat" mööda, nagu suurt Siberi trakti Moskvast kuni Vladivostokini kutsuti, etapist etapini. Ma puutusin mitmete õnnetutega kokku, kes seda teed kuni Vladivostokini ja Sahhalini saarele läbi olid kõndinud, sinna vahi all, tagasi põgenedes veel raskemates tingimustes, koleda külmaga, hoidudes eemale suurest traktist ja käies nn. arestantide jalgteed pidi (*arestanskaja tropa*). Siberi elanikud on nendele „õnnetutele", nagu

selliseid kurjategijaid seal nimetatakse, väga vastutulelikud. Igas külas suure trakti ääres hoiti nende jaoks küla ääres onnikeses söögiaineid valmis, mida põgenejad tarvitasid, ja viimaste aukoodeksi järele ei olnud külaelanikkudel kunagi vargusi ega röövimisi põgenejate poolt karta. Arestantide ausõnast jutustan edaspidi veel mõne lookese.

Tagasi vaadates teel oldud ajale, möödus ta siiski õige ruttu ja huvitavalt. Avanes ju minule päris uus ilm, eriti oma imponeeriva suurusega, ennenägemata jõgedega ja mäestikkudega ning uue raudteega. Aega jätkus selle ehitusega ja iseärasustega, suurte sildadega ja kaljutöödega tutvumiseks. Ma tegin sellel reisil nagu kokkuvõtliku raudtee ehituskursuse läbi. Kaasreisijad olid kaunis lõbusad, enamasti noored inimesed, kõigil hea tuju, meid oleks võinud võrrelda Ameerika *far west*-kangelastega, selle vahega, et meie siht oli *far east*, kuhu meie kultuurikandjatena rühkisime. Elu rongis oli kaunis odav, igaühel oli toiduaineid kaasa võetud ja jaamades oli ka kõike küllalt saada. Barabinskaja stepis maksis kõige parem hobuseliha *beefsteak* 30 kopikat, „ptruskaks" nimetas seda einelauapidaja tatarlane, ehk küll „ptruski" tarvitamine raudtee einelaudades juba keelatud oli. Teist korda kaugesse idasse sõitjad jutustasid sealsest eluolust, millest nii mõnigi meile uutele kasulik oli. Et meil ka sellekohast kirjandust kaasas ja selle lugemiseks aega jätkus, olid mul Siberi ja oma eelseisva tegevuse üle juba õige kõlbulikud ja reaalsed teadmised kogutud.

Järgmisel päeval ilmusin ma Taga-Baikali raudtee-ehitusvalitsusse ehitustööde ülema insener Pušetšnikovi juurde, kes mind insener Mihhailovskile esitles ja viimase käsutusse andis. Mihhailovski silmitses mind ja naeratas, nimelt oli Pušetšnikov Peterburist tagasi jõudes temale ütelnud: „Toon teile vägeva sakslase." „Vägeva" (*zdorovennogo*) kohta võis tal õigus olla, sest oma 180 sentimeetriga olin ma üle keskmise kasvu, terve selle juures ka, aga „sakslane" ei klappinud. Kui seda Mihhailovskile seletasin, naeris ta veel rohkem ja ütles, et ei aita siin ükski seletus, kes Baltimailt tuleb, seda sõimatakse ikkagi sakslaseks; tema ise sündimise poolest lätlane, aga vaatamata vene kõlaga nimele, peetakse teda ikkagi sakslaseks. Ta informeeris mind mu tulevase tegevuse üle.

Selgus, et selle järele, kui Peterburis otsustati Siberi raudteed mitte enam Stretinskist edasi Vene territooriumil Amuuri pahemal kaldal ehitada, vaid läbi Hiina Vladivostokini sihitada, olid läinud aastal juba sellekohased uurimistööd Taga-Baikali raudteelt Hiina piirini tehtud ja ka Hiina piirides rekognostseerimine ette võetud. Need ligikaudsed trasseerimised

näitasid, et uue nn. Ida-Hiina raudtee sihi kaudu läbi Hiina ehitatav raudtee umbes 700–800 versta lühem saab kui Amuuri, lõuna poole lahtise suure looga kaudne tee. Sellega oli siis uuele kavatsusele, selle peamiselt poliitilistele motiividele ka kaaluv puhttehniline põhjus leitud: ehituskulude kokkuhoidu 800 × 90 000 = 72 miljonit, transiittee lühenemine ja iga-aastane kasutamise kokkuhoid 800 × 4000 = 3,2 miljonit rubla. Käesoleva 1898. aasta jooksul pidid uurimised näitama, kas ei ole veel võimalik teed Siberi piirides lühendada ja töid vähendada, alates teeharuga veel rohkem lääne poolt kui eelmisel aastal. Selleks oli kolm sihiajamise partiid määratud, ja ühe sellise partii juhiks oli insener Mihhailovski nimetatud, kellele abilisteks olid antud peale minu veel üks vanem insener Matsijevitš (poolakas), kuna mitmed tehnikud ja kümnikud möödunud aastast saadik kohapeal meie päralejõudmist ootasid.

Väljasõit Irkutskist viibis. Oli tarvis ettevalmistusi teha, ennast tarvilike riistadega ja materjalidega varustada, hobuseriistu ja sadulaid osta, talveriideid muretseda jne. Sest maanurk, kuhu läksime, oli lage linnadest, isegi suurematest küladest. Sellise ettevalmistamisega läks veel mõni nädal mööda. Ka ootasime jää lagunemist Baikali järvel, kuna trakt ümber lõunapoolse järveotsa kevadisel jäälagunemise ajal kohati läbisõitmatuks muutus, väga mägine ja ka teeröövlite tõttu üpris kardetav oli. Selle aja jooksul oli mul võimalus tutvuda läinud aasta sihiajamise andmetega: profiilidega ja kaartidega, mis mulle väga kasulik oli. Tutvusin ka kõige selle suure aparaadiga, mis juba neljas aasta insener Pušetšnikovi energilisel juhatusel töötas, ja imetlesin selle mehe suurt tööjõudu. Tutvusin ka insener Mihhailovski perekonnaga, mõne tulevase ametivennaga ja võõrastemajas ametnikkudega, kes ka Baikali jäälagunemist ootasid, et siis edasi kaugele idasse sõita.

Mõne huvitava tutvuse tegin siin kohtu poolt Siberisse asumisele saadetutega, kes siin uut elu algasid ja jällegi jalad alla olid saanud. Õudne oli kuulda ühe poliitilise kurjategija jutustusi tema üleelamistest Petropavlovski kindluses, kus ta 1 1/2 aastat pimedas kongis oli viibima pidanud. Selline kinniistumine olevat hullem olnud kui ükski piinamine, nii et ta lõppude lõpuks on ennast isegi rohkem süüdi tunnistanud, kui ta tõepoolest tundis enda olevat, kõik selleks, et aga jällegi päevavalgele pääseda, ükskõik kus. Muidu oleks võinud mõistuse kaotada. Minule näis, et ta nüüdki enam päris normaalse mõistuse juures ei olnudki, ehk ta küll oma eluga Siberis näis hästi rahul olevat.

Irkutsk ise kui linn, Ida-Siberi kindralkuberneri asukoht, tol korral palju huvi ei pakkunud, ehk teda küll Ida-Siberi pealinnaks kutsuti, mis ta ka tõepoolest oli. Ta asukoht on Baikali järvest väljajooksva, imekiire ja selge veega Angara paremal kaldal vastu Irkuti jõe pahemalt poolt Angarasse suubumist. Raudteejaam asub linna vastu Angara jõe pahemal kaldal ja viib sedapidi edasi Baikali järveni. Elanikkude arv oli tol ajal umbes 50 000. Taga-Baikali ja sellele järgneva Baikali ringraudtee ehitus andsid linnale palju hoogu ja elu, tekkisid uued võõrastemajad, pangad, teater, seltskondlik maja, vabrikud, uued elumajad, Jaapani sõja ajal ja pärast seda ka uued kasarmud. Irkutskis on ka kena telliskivine luteriusu kirik ja õpetaja ühekordne puust maja selle juures, kõige käidavamal Bolšaja uulitsal. Koolide poolest on Irkutsk õige rikas, peale gümnaasiumi ja reaalkooli oli seal veel tütarlaste instituut, tehnika- ja käsitöökool. Ka on seal ilmade uurimise jaam väga heade seismograafiliste aparaatidega, selle juhatajaks oli tol ajal minu vana pansionimamma pr. Bocki väimees Rosenthal, kellega ma uuesti tutvusin, kui ma juba Baikali ääres elasin. Kliima täiesti kontinentaalne, kuum tolmune suvi, külm talv, kuni –42 °R, keskmine aastatemperatuur miinus üks kraadi. Imeilus oli pontoonsillal seistes vaadata kiiresti jooksvat, sinikat ja selget Angara jõge, läbipaistva veega kuni põhjani (10–14 jalga), kus isegi väikesed kivikesed näha olid. Umbes verst allapoole silda olid peavarjuta inimesed, enamjagu väga kahtlased, hakanud jõe kaldale omale onnikesi ehitama, mis hiljem kui päris kurjategijate pesa nime all „Port Arthur" kurja kuulsuse omandas ja mille hävitamisega nii linnavalitsusel kui ka politseivõimudel palju tegemist oli. Linnas pidas politsei küll kõva korda, kuid kurjategijate arv oli ikkagi väga suur ja õhtuti kardeti uulitsatel käimist, eriti kõrvalistel, kus röövimised sugugi haruldased ei olnud. Isegi silmuste kaelaviskamist üle plankude tuli veel ette, õnnetu kergitati mõneks silmapilguks silmustpidi üles, tühjendati ta taskud ja lasti siis jällegi alla. Enne kui ta toibus ja appi karjus, olid röövijad ammugi kadunud. Irkutski ja veel rohkem teiste Siberi linnade mitte just luuleline idüll!

Päris hea meel oli, kui teada saime, et laevasõit Baikali järvel alanud ja teele võisime asuda, sest elamine võõrastemajas mõjus kaunis halvasti tasku peale, vaatamata kodust kaasa võetud toidutagavarale. Et kiiremini ja mõnusamini sõita, ostsime Mihhailovskiga ise omale tarantassi. Olgu seletuseks lühidalt kirjeldatud seda ülitähtsat liikumisvahendit. See on vanker, mille esimest ja tagumist telge ühendavad viis kuni seitse vints-

kest, oksteta kasepuust kahe kuni kahe ja poole tolli jämedust ümmargust latti. Nende peal telgede vahel asub reisijate jaoks korv, mille eesotsas kutsari pukk. Latid (vardad) täidavad vedrude aset, mille tõttu sõit päris mõnus on. Korv, millesse harilikult rohkem ei mahu kui kaks sõitjat, on nii pikk, et selles vabalt lamada võib, sest sadasid verstasid istudes läbi sõita on võimatu, kuna aga lamades magada võib ja niiviisi sõit ööd ja päevad läbi võib kesta. Oma tarantassiga sõites on see paremus, et postijaamades ei tarvitse oma reisipaunasid ühest tarantassist teise paigutada, vaid tarvis ainult igas postijaamas uued hobused tellida ja võib kohe edasi sõita.

Meie algasime oma sõitu 17. mail, kusjuures ma oma kraamikasti korvi taha lati otsade peale mahutasin, ja head nõu kuuldes ta raudkettidega sinna kinnitasin, mis väga kasulik oli, sest nöörid ja köied lõigati varaste poolt sageli teel läbi ja kohvrid langesid viimaste kätte. Postitrakt läheb paremat Angara kallast mööda Baikali järveni, Listvenitšnaja külani. Need 60 versta sõitsime peagi läbi ja asusime laevale, mis meid teisele poole järve viis Mõssovaja külasse. Tee Irkutskist kuni Baikalini on tasane, ilma mägedeta, kuna Angara pahempoolne kallas järsk ja mägine on. Ilm oli ilus, paremat kätt kiire jooksuga Angara, mille kaldal veel suured jääpangad lasusid, mõlemat kätt metsad. Jääpankade all nende külge külmanud maakihid, mis seletatav kui põhjajää sünnitis. Angara ja üldse kõikide kiire jooksuga Siberi jõgede kinnikülmumine algab jõe põhjast.

Listvenitšnajast Baikali idapoolse kaldani Mõssovajani on 80 versta, järv ise on 288 sülda merepinnast kõrgemal, üle 600 versta pikk, keskkoht 52 põhjapoolse laiuskraadi all – sellega üks suurematest järvedest kogu maailmas, sügav kuni 2000 sülda ja haruldase puhta, läbipaistva veega, nii et valguse kiirte mõju veel kuni 50 süllani konstateerida võib. Teisel pool kaldal kerkivad kõrged mäed silma ette, mis haruldase õhu puhtuse tõttu võimalik. See on Hamar-Dabani mäestik, mille 700 sülda kõrged tipud oma igavese lumekattega hiiglasuurele sinisele veepinnale imposantse tagaseina moodustavad. Kogu Baikalit ümbritsevad mäed on pärit kõige vanematest formatsioonidest, gneissist ja graniidist. Geoloogide arvamise järgi on järv tekkinud suurema seismilise katastroofi tagajärjel, mida tõestavad veel praegugi ta ümbruses leiduvad soojaveeallikad ja korduvad maavärisemised, mida ma hiljem, Baikali ringraudtee ehitusel, mõnigi kord tunda sain. Kohalikud maaelanikud burjaadid, ehk nagu venelased neid nimetavad, „bratskie", nimetavad Baikali järve

„Dalai-Nor", s.o. „pühajärv", teised harilikult „meri". Ja ta on ka kui meri, kui ka mitte oma suurusega, siis ometi oma jääoludega ja tormidega. Kirdetuuled piitsutavad laineid kuni nelja sülla kõrguseni, nende surve all murdub isegi kahe arssina paksune jää ja kuhjub hunnikutesse, mida kutsutakse „torossa" ja mis annavad hüljestele väljapääsu õhu kätte, seega üldse nendele elamise võimaluse. Järv on rikas heeringasarnastest kaladest (*omul*), eriti põhjapoolses osas ja Selenga jõe suubumise ümbruses. Haruldane kala on *golomjanka**, kes ainult järve põhjas elutseb ja ainult süvauurimiste juures päevavalgele on toodud. Omuli püük on elanikkudele suureks sissetuleku allikaks ja seda kala tarvitatakse heeringa asemel, samuti tünnides sissesoolatuna. Vangidele, kes kaugest idast lääne poole põgenevad, on Baikal suureks takistuseks, sest trakt ümber lõunapoolse järve läbib tühja mägist maad, kus külad üksteisest väga kaugel, toitmise võimalus äärmiselt raske ja kiskjaid loomi, iseäranis karusid, palju on. Lootsikuid üle järve sõudmiseks ei ole saada, nii et mõnigi vang hulljulge võttega valmis sai, nimelt omulivaadiga üle Baikali ujus. Selline sõit algas harilikult Selenga jõesuust pärituulega, nn. barguziiniga, mis julget sõitjat pikkamisi kuhugi edelakaldale kiigutas. Meie ülesõit sündis ilusa vaikse ilmaga, ilma et Baikali mere kurja iseloomu tunda oleksime saanud. Listvenitšnajas kuulsin ka esimest korda kuulsat arestantide laulu:

„Славное море — священный Байкал,
Славный корабль — омулёвая бочка.
Эй, баргузин, пошевеливай вал,
Молодцу плыть недалёчко."**

Mõssovajas oli tookord tollipiir ja piirivalve oma formaliteetidega, sest Baikalist ida pool maksis tollivabadus, portofranko idast, Vladivostoki kaudu sissetoodavate kaupade kohta, Hiina ja Vene, s.o. Taga-Baikali maade vahel 50-verstaline portofranko riba. Taga-Baikalist lääne poole sõitjad kuulusid kõva tollirevisjoni alla, meid kui idasse reisijaid ei tülitatud. Portofranko oli sisse seatud Taga-Baikali koloniseerimise soodustuseks ja kaotati hiljem raudteeliikumise avamisel ära.

* Õlikala.

** „Võimukas meri on püha Baikal. Omuli vaat on mul toredaks laevaks. Hei, kirdetuul, laineid kergita sa! Peagi ma vabanen vaevast" (tlk. F. Randel).

Esialgu läheb suur trakt Mõssovajast Baikali kalda ligidal, pöörab aga varsti sellest kaugemale, tõuseb mäestikku, mis Baikali ja Selenga jõe vahel mõlemaid lahutab, et siis jällegi Selenga orgu laskuda, mida pidi ta kuni Verhneudinski linnani aegapidi tõuseb, kuhu 20. mail jõudsime. Kohati olid teel väga järsud tõusud ja langud, viimaseid mööda alla laskudes tuli tarantassi pidurdada, mis otstarbeks Siberi sõidukitel ikka sellekohased seaded olemas on. Mõnes kohas sõitsime üle ehitatava raudtee. Selengast, mis umbes 300 sülda lai, sõitsime parvega üle. Suurtel jõgedel puuduvad sillad. Mõni verst siinpool Verhneudinskit lagunes üks tarantassi ratas, mille parandus Verhneudinskis terve päeva aega võttis. Tarvitasime seda aega magamiseks, sest ööd ja päevad tarantassis viibimine vintsutas ja väsitas meid tublisti, ja ühtlasi ka linna vaatamiseks. Verhneudinsk on väike kreisilinnake, kuid õige elava kauplemisega. Iseäranis oli seal palju Hiina kauplusi, kus ka eht Hiina maiusainet, maitsevat *rahatlukum*'i, süüa saime. Linn on kaunis puhas, paljude kivimajadega. Siin peetakse jaanuarikuu lõpul ja veebruarikuu algul igal aastal suurt laata, mis Ida-Siberis sama tähtis on kui Irbiti laat Lääne-Siberile. Siin varustasime end ka väheselt toiduainetega, ehk mul küll kodust kaasa võetud sink ja või veel lõppenud ei olnud. Kuid teada oli, et suure sõitjate arvu puhul ühenduses raudtee ehitusega, postijaamades peale keeva vee peaaegu midagi muud saada ei ole. Edasi muutus maa mägisemaks, maastikud suurepärasemaks, kaugele üle orgude, ürgmetsade, vahutavate jõgede ulatavad väljavaated. Haritud põlde oli vähe näha, ainult laiemates orgudes päiksepaistelistel nõlvadel; varajased sügiskülmad takistavad põlluharimist. Talvine rukis siin ei kasva, vaid ainult suvirukis (*jarovoi hleb*), mis aga väga hästi maitsva leiva annab. Oli maikuu lõpp, kodumaal laulsid lõokesed ja ööbikud, siin aga vaikus, Siberi metsad ja kaasikud on laululindudest tühjad, ürgmets on kui surnud oma vaikusega. Tee viis ikka kõrgemale Jablonovõi seljandikule, mis veelahkmeks on Põhjamerre ja Suurde ookeani jooksvatele jõgedele. Imelikul viisil läbis meie tee kõrgel mäestikus mitmel puhul soid ja rabasid, ühes nendest jäime oma sõidukiga koguni kinni ja mitu tundi kulus lahtikangutamiseks ära.

Läbisime Tarbagatai küla, mida Nikolai Nekrassov oma dekabristide luuletustes mälestab, ja Tšikoi jõe oru, kus elavad Siberisse saadetud vanausuliste järeltulijad, tuntud oma töökuse, korralikkuse ja aususe poolest. Jablonovõi veelahkmest läks tee kuni Tšita linnani jälle suurte langustega allapoole.

Nagu juba öeldud, oli suurel traktil sõitjaid palju, nii et jaamades mõnikord tundide kaupa hobuseid oodata tuli, neid said ka ainult eri lubatähtedega varustatud reisijad (*po kazennoi nadobnosti*), eraisikutel oli peaaegu võimatu kroonu posthobuseid saada. Suuremates külades oli aga ikka erahobuseid saada, sest Siberi talupoeg on maias kõrvalise teenistuse peale, kuna Euroopa-Vene talupoeg sellepoolest palju laisem on. Sellised eravoorimehed sõitsid mõnikord koguni odavamalt kui kroonu post, mõnikord ka kallimalt, aga taksid olid kindlad. Kui reisijal oma tarantass oli, võis ta ennast sellistel eravoorimeestel, drušokkidel mitu jaamavahet magades edasi vedada lasta, kusjuures ta viimasele drušokile veoraha maksis, kes selle siis juba teistele õiglaselt edasi toimetab.

Ühe meie inseneriga juhtus aga kord nii. Ta oli oma drušokile käsu andnud järgmises jaamas oma tarantassi kohe edasi toimetada, ilma teda ülesäratamata, missuguse käsu see ka edasi andis. Kuid mitme tarantassi jaama sõitmise puhul olid meie inseneri tarantassi aisad kogemata pööratud sinnapoole, kust ta tuli. Drušok pani hobused ette ja sõitis temaga tagasi sinna jaama, kust ta tuli. Nii et öö läbi kaks jaamavahet ära sõidetud, osutus ta olevat jällegi vanas kohas, kust õhtul välja sõitis. Meil oli Mihhailovskiga võimalus selle õnnetu vandumist ja kirumist kuulda ja näha, ja see juhtumine oli veel sagedasti lõbusaks kõneaineks. Niisugune sõit hobustega, alalised ootamised, üksteisest etteajamised, hobuste nõudmised, hobuste sõiduraamatu kontrollimised – kas kirjutaja ei valeta – teevad inimesed närviliseks ja vihaseks, mille all õnnetud postijaamakirjutajad sagedasti kannatasid, koguni lüüa said. Selles suhtes olid eriti kardetavad kullerid, kes kõige kõrgema, s.o. keisri käsul sõitsid. Juhtus niisugune kuller postijaama jõudma ja olid kellegi jaoks juba hobused ette rakendatud ning pagas vankris, siis visati viimane välja ja kuller sõitis samade hobustega ja vankriga edasi. Õnnetute kirjutate jaoks oli aga kõrge kroonu kaitseabinõud tarvitusele võtnud, neid vähemalt närviliste reisijate löömise vastu kaitsta. Selleks otstarbeks loeti kõiki postijaama teenistuses olevad kirjutajad riigiteenistuses seisvateks XIV klassi ametnikkudeks ja ametniku löömist karistas seadus valjusti. Teenistusest lahkudes kaotas selline kirjutaja ka oma tšiini, mida, arvesse võttes selle otstarvet, nimetati „mordovoi tšin".*

* „Lõusta-aste".

Ühes postijaamas Jablonovõi hrebeti* ligidal, jooksis mulle noor ilus prouakene vastu, silmad täis pisaraid, küsides, kas me tee peal mitte reisikohvrit ei näinud. See oli noore agronoomi või metsateadlase proua, kes mehega koos kaugesse idasse sõitis, tema reisikohver kõigi ta riietega ja pesuga oli tarantassi taha köiega seotud, kuid öösel varaste poolt maha lõigatud ning muidugi metsas tühjaks tehtud. Ta vaesekene nuttis, ei olevat muud järele jäänud kui see, mis seljas. Kahju oli temast küll, aga ühtlasi oli mul magus tundmus selle üle, et minu kastike ketiga vankri küljes ja ikka veel alles oli. Erilise rahuldustundega konstateerisin mahalõikamise katse noajälgi keti küljes. Esimeses järjekorras oleme küll ikka egoistid! Tšitas nägin ma seda prouakest oma garderoobi täiendavat, ta silmad särasid jällegi. Naiste valu on väga suur, kui nad hüüdma peavad: Aadam, ma olen alasti! Igatahes, kui uskuda pühakirja, oli naise esimene mõtteavaldus igatsus uue kleidi järele ja see näib ka praegu veel neil olevat.

Läbi elades selle reisi häid ja halbu külgi, nautides imeilusaid loodus-pilte, maitstes uneta öid, nähes puust riste tee ääres, läbi elades kärsitult vintsutusi postijaamades jne., jõudsime 21. mail Taga-Baikali oblasti pealinne Tšitasse. Kaheksa päeva jooksul oli hobustega läbi sõidetud tee, mille pikkus suurem on kui Peterburi ja Moskva vaheline kaugus. Peatusime Badmajevi võõrastemajas, mille omanik oli burjaat, tiibeti tohter Pjotr Badmajev, seesama Badmajev, kes hiljem Peterburis suure kuulsuse omandas ja koguni keisrikojas väikse troonipärija Aleksei kallal oma kunsti – ehk küll asjata – näidata tahtis. Badmajevil ei olnud mitte ainult võõrastemaja, vaid tal oli veel terve võrk mitmesuguseid kauplusi kogu Taga-Baikali burjaatide maal asutatud, milleks ta Vene valitsuselt suuri summasid oma käsutada sai. Nende asutamine oli teatava poliitilise reklaami otstarbega kavatsetud, et burjaate odavate kaupadega hästi venesõbralikuks teha ja selle kaudu ka mõjuda nende suguvendade peale Hiina piiri taga Mongoolias, Vene piiride laiutamist ette valmistades, mis osalt ka korda läks. Võõrastemaja oli hästi sisseseatud, sellejuures ka hea vene saun, mida meie Mihhailovskiga kohe tarvitasime, millele järgnes 18-tunniline uinak, nii väga oli pikk sõit meid ära väsitanud.

Tšita, Taga-Baikali pealinn asub Ingoda jõe pahemal kaldal, väikese Tšita jõekese suubumise kohal Ingodasse. Siin asuvad oblasti administratiivasutused, nii tsiviil kui sõjaväelised, kuberneriga eesotsas. Siit algab

* Jablonovõi aheliku.

veetee ühendus Amuuri jõeni Ingodat ja Šilkat pidi kuni Arguni jõega ühinemiseni, millest peale Amuuri jõgi algab. Ingoda jõgi lahutab Jablonovõi mäestiku kahte osasse, põhjapoolsesse ja lõunapoolsesse ning tema pahemat kallast pidi oli ehitusel Taga-Baikali raudtee Tšitast kuni Stretinskini.

Meil tuli veel umbes 100 versta Ingoda jõge pidi alla idapoole liikuda, et seal uut raudteesihi varianti uue üleminekuga üle lõunapoolse Jablonovõi mäestiku Hiina piirini uurida. Postitrakt läheb mägist maad pidi ja osalt kaunis kaugele Ingodast, mispärast sellest loobusime ja valisime veetee jõge pidi. Parvetati just liipreid, kevadine vesi oli veel võrdlemisi kõrge ja ühe liipriparvega otsustasime edasi ujuda. Tarvilikud toimetused nõudsid mitu päeva aega ja 29. mail liikusime edasi. Võrreldes hobustega tarantassis reisimisega oli see sõit parvega jõge pidi jumalik. Ei raputa, ei põruta, ei ole sekeldusi postijaamades, vaikselt vajume kiirete voogudega allapoole. Metsaga kaetud järsud ja kõrged kaljused kaldad kummalgi pool. Peame jahti partidele, püssipaukude kaja metsas ja mägede vahel kui suurtükipaugud, pahemal kaldal purustatakse dünamiidiga kaljusid raudtee jaoks, mis mõnikord meile koguni hädaohtlik on. Öösiti peatume kaldal, veealuste kivide tõttu on sõit võimalik ainult päeviti, teeme tule üles, keedame sööki, teed, kõlab laul, teisel, s.o. pahemal pool jõge laulavad töölised. Magame telkides parvel, hommikul vara ruttame jällegi edasi. Peab ruttama, sest vesi langeb, jääme mõnikord kärestikkudes kinni, peab vette minema, tagant tõukama. Kolmandal päeval, 1. juunil peatusime Bereja küla juures, mis meie uurimistöö algusele kõige lähem oli. See sõit Ingoda jõel oli üks ilusamatest mu elus. Kiidetud Reini jõe kallaste ilu kahvatub selle ilu ees.

VIII

Sihiajamise töödel Hiina piirini

Kavatsetud uus raudtee, Taga-Baikali ehitusel olevalt raudteelt Hiina piirini, läbib 324 versta pikkuselt Taga-Baikali kaguosa, mille geograafilised piirid on põhja pool Ingoda jõgi, lõuna pool Arguni jõgi, mis ka ühtlasi Vene-Hiina piir on. Nimetatud jõgede vahel on suurem jõgi Onon, mis Ingodaga ühineb ja siis Šilka nime all edasi voolab ja Arguni jõega ühinedes Amuuri jõeks kujuneb. Onon oma harudega (Aga, Turga ja Borzja) jookseb kirdesuunas, ja samas suunas on ka veelahkmed nende vahel. Kõige kõrgemad veelahkmed on Ingoda ja Aga vahel, 454 sülda, ja siis Borzja ja Arguni vahel, 429 sülda üle merepinna (Nertšinski seljandik), mis kõik ida poole kõrgemad, lääne poole aga madalamad on. Sellepärast nihutati 1895. aasta rekognostseerimiste andmete põhjal siht 1897. aastal rohkem lääne poole ja nüüd, s.o. 1898. a. kavatseti veel paremaid, madalamaid üleminekuid üle nende veelahkmete leida ja tarbekorral sihti veel rohkem lääne poole nihutada. Meie sihiajamise partii ülesanne oli esimeses järjekorras Ingoda ja Aga vahelist veelahet uurida ning temast võimalikult madalamat üleminekut otsida. Viiks pikale kõike seda tehnilist operatsiooni kirjeldada, tahan ainult lühidalt peatuda mõne asjaolu juures, mis iseloomustavad just Siberi maastiku, loodust ja teisi olusid.

Bereja külas võtsime korteri ühes talumehe majakeses. Irkutskist tehtud korraldusel kogunesid siia ka mõned eelmise aasta suvel sihiajamisel olnud tehnikud, kümnikud ja töölised hobustega, kaheratta-kaarikute ja

jurtadega (vilttelkidega). Kuna see kogunemine ja tööliste komplekteerimine mõni päev aega nõudis, asusin mina kohe veelahkme madalamat kohta baromeetriga otsima, kust variantidega Ingoda ja Aga orgude poole alata võiks. Kuna meil ainult kaunis puudulikud 40-verstalised kaardid tarvitada olid (1 toll = 40 versta), tuli ligi paarkümmend versta veelahet pidi baromeetriga läbi ratsutada ja ülesmärgitud õhusurvetest veelahkme kõrgused merepinnast välja arvutada. Selline ratsutamine, ühe kohaliku elaniku-teejuhi saatel teedeta ürgmetsas, sageli üle libedate graniitkaljude, ei olnud päris hädaohuta, ainult hea kasakasadul hoidis ratsanikku üle hobuse pea maha kukkumast. Teisel päeval kukkus mu teejuht, kes ikka ees ratsutas, oma hobusega umbes kahe sülla sügavusse järsku kuristikku ja jäi meelemärkuseta lamama, kuid pääses siiski ainult väiksemate kriimustustega. Sellest ratsutamisest, muidugi harjumatuse tõttu, valutasid kõik kondid koledasti, aga üks madalam koht oli ikkagi leitud ja sellest ülemineku kohast algasid sihiajamise tööd 5. juunil nn. Molotovi orus. Meie partii jagunes kahte ossa, lõuna poole (Aga orgu) läks insener Mihhailovski, põhjapoolse partii juhtimine jäi insener Matsijevitši hooleks. Viimane oli vanem tsiviilinsener, kes aga kunagi raudtee sihiajamisel ei olnud ja kellele sellised tööd, iseäranis mägisel maal, koguni tundmata ja võõrad olid. Mina pidin töötama esimese loodijana, kuid tegelikult juhtisin ma ka liini sihitamist. Töö edenes väga visalt: umbkaudset sihti pidi võeti põikprofiilid üles, joonistati plaan horisontaalides ja projekteeriti siis alles siht äärmiste langustega, mida igal õhtul tehti, muidu oleks järgmisel päeval edasiminek võimatu olnud.

Ilus on aga see Siberi ürgmets ja mäestik. Jämedad kuused, männid, peamiselt aga seedripuud (*Larix sibirica**), mille läbimõõt rinnakõrgusel kaks-kolm jalga, näivad omi latvu pilvedeni sirutavat, suure metsa äärtel aga, orgude põhjadele ligemal, kasvavad lopsakalt kased, lepad, pajud ja õitsevad lilled, nende hulgas eriti ilusad kollased ja valged liiliad. Orgusid mööda vulisevad ojakesed üle kivide ja mahamurdunud puutüvede allapoole. Kirvehoobid ja inimeste hüüded kajavad metsast ja kaljude vahelt mitmekordselt tagasi. Varahommikul ja õhtu eel on kõige parem töötada, keskpäeva ajal on palavus tuule puudusel väljakannatamatu; kärbsed, suured parmud ja kõiksugused väikesed putukad on su vastu vaenulised, sadadena kogunevad nad su umber ja katsuvad sind torgata;

* Siberi lehis; Siberi seeder on *Cedrus sibirica*.

päris vereimejad! Peab võrgu üle pea viskama enesekaitseks. Õhtul laager kuskil vähe tasasemal kohal, tuled lõkendavad, kuivi puid on küllalt, valmistatakse teevett ja sööki. Töölised puhkavad, pikutavad, parandavad lõhutud riideid, insenerid ja tehnikud joonistavad ning rehkendavad kuni pimedani. Siis telgialla, küll on aga uni magus. Tähtsat osa mängivad vildist vaibad, mida kohalikud elanikud ise valmistavad, nad täidavad voodis madratsi, isegi padja kohuseid ja on sõitudel hädatarvilikud nii vankris, saanis kui ka kuskil onnis või jurtas. Metsas tarvitasime ikka välisänge ehk vähemalt lattidest tehtud voodialust; otse maa peal, kuigi vildist vaipadel, magada ei olnud võimalik, sest et maa niiske ja külmanud oli. Juunikuus leidsime veel jääd metsas ja poole jala sügavusel külmanud maad! Aga kõik õitses, kõik valmib siin imekiirelt, ka vili külapõldudel, sest öökülmad on siin varajased. Nii oli 18. juuni ööl vastu 19. juunit mitmekraadiline külm, vee peal jää, lillede õilmed külmast võetud, kuid kaerapõldudele ei teinud külm midagi viga. Ilus oled sa, Siberi ürgmets ja mäestik, kerge, kuiv ja magus on su õhk, mida maitsesime umbes 1000 meetri kõrgusel merepinnast. Aga siiski – sa ajad hirmu peale oma vaikusega: ei tõsta ükski laululind seal oma häält, sa vaikid, ainult tuul ja torm panevad sind häälitsema, siis mühad ja kohised sa nagu mängiks sajad orelid võimsat, tundmata koraali kellegi vägeva, tundmatu, heatahtliku olevuse auks ja kiituseks! Veel üks võõrastav asjaolu: ilusad, lopsakad, värvirikkad lilled ei lõhna, neil puudub igasugune lõhn, just see, mis meie kodumaa lille nii armsaks teeb. Räägitakse, et Siberis ka armastusel igasugune luule, sarm puudub. Heine laidab ühes luuletuses Ameerikat kui maad, mille rahvas „kuningata keeglit lööb ega süljetopsi sülga", aga maa, kus metsad laululindudeta, lilled ilma lõhnata, armastus on luuleta, see maa väärib veel suuremat laitmist.

Meie trasseerimisepartiis oli ligi 20 inimest ja kuus hobust kraami vedamiseks ning moona muretsemiseks. Töölisi oli rohkel arvul tarvis metsa maharaiumiseks, mis jämedate puude tõttu palju rasket tööd ja aega nõudis. Ka toiduainete muretsemine ürgmetsas paarikümne versta kauguselt küladest teede puudusel polnud kerge. Selle juures oleks moonamuretseja kümnik peaaegu surma saanud. Moonakoorem kukkus kuskil kuristiku kaldal ümber ja kümnik jäi poolenisti leivapätside koorma alla, kus ta mõne tunni vaevlemine järel lõpuks revolvri vabaks sai ja omale kuuli pähe kihutas, kuid nii õnnelikult, et kuul ainult otsaesist riivas. Paugu peale jõudis abi kohale ja päästis vaese mehikese surmasuust, pealegi oli ühte

karupaari ka juba ligidal nähtud. Nüüd aga lõppes juhtumine õnnelikult ja selle kümniku üle tehti veel sagedasti lõbusat nalja, ta pea olevat nii kõva, et revolvrikuul tast läbi ei lööd. Meie variant läks aga nurja, ei olnud võimalik kitsast ja lühikest orgu pidi sihti niivõrd arendada, et Ingoda jõele oleksime võinud laskuda. Sellepärast loobusime sellest tööst, sõitsime Bereja külasse tagasi, puhkasime seal päeva ja järgmisel päeval, 25. juunil liikus meie karavan edasi lõuna poole. Ka teiste partiide töö ei olnud edukam ja trasseerimise üldjuhi insener Adrianovi korraldusel asusid kõik partiide juhid möödunud 1897. aasta sihile, et seda kus võimalik parandada, lõplikult looduses ära märkida ja lõplikku projekti valmistada.

Kogu siht Taga-Baikali raudteelt (Kitaiski vahekohast) kuni Hiina piirini (324 versta) jaotati ehitamise teostamiseks kolme jaoskonda, mille juhatajateks olid määratud insenerid Lange (olnud omal ajal Narvas ja Tallinnas Balti raudteel distantsiülem), Studnitski ja Mihhailovski. Iga jaoskond jagunes jällegi kolme distantsi, kõik kolm jaoskonda kuulusid Taga-Baikali raudtee ehitusvalitsuse alla kui 13., 14. ja 15. jaoskond insener Pušetšnikovi üldjuhatusel. Mihhailovski jaoskond, kuhu mina kuulusin, oli kõige viimane, lõppes Hiina piiril, kust Hiina idaraudtee algas.

Bereja külast lõuna poole liikudes, nüüd juba trasseerimise töödeta – Aga jõe haru poole muutub maastik koguni teiseks, järsk mäestik oma ürgmetsaga kaob, algab avar rohulagendik (stepp), kus burjaadid oma karjadega veel täiesti algastmelist nomaadide elu elavad, liikuvates jurtades. Küladesse on koondatud piiriäärse maa kaitseks vene element, kasakad, varustatud mitmesuguste eesõigustega maa kasutamise suhtes, kes aga samuti kui burjaadidki peamiselt karjakasvatamisest elavad. Endiste asunikkude järeltulijad on aja jooksul end suurelt, abielludes burjaatidega, mongoli tõuga seganud ja kõnelevad kõik selgesti burjaadi keelt. Segatõug on ilus, sirge kasvuga kõhnavõitu rahvas, mille mongoli tõug kohe tunda viltu silmadest ja tugevatest põseluudest, ning suurepärased ratsanikud. Taga-Baikali stepid ei ole mitte nii tasased ja kultiveeritud kui Lõuna-Venemaa või Lääne-Siberi stepid, vaid laialdased rohuväljad, mida üksikud siledad, paljad mäeseljandikud ja künkad ning nendevahelised orud elustavad ja nendele piiramata, lainetava mere väljanägemise annavad. Külade ja üksikute karjaseisukohtade (*urotsištše*) nimed on kõik burjaadikeelsed. Harjumata silm ei mõista esialgu vahet teha üksikute kõrgendikkude vahel ja võõras võib kergesti eksida. Soomaid ei ole, võib igas suunas ratsa ehk vankriga läbi sõita, aluspõhi on kõva. Mets, isegi igasugune

puukasv puudub täiesti. Viimase asjaoluga tutvusime juba oma esimese päeva lõpul õige tuntavalt, söögikeetmiseks õhtul pidime juba kohalikku kütteainet tarvitama, nimelt lehmasõnnikut ehk burjaadi keeli „argali", mida stepis korjata tuleb, seejuures ainult seda, mis lehmad eelmise aasta jooksul stepis kaotanud. Selline sõnnik, loomulikkudes, vene furaška suurustes latakates tuletab oma halli välimusega herilaste pesa meelde ja põleb kuivalt kaunis valusa tulega. Tema suits lõhnab veidi sõnniku järgi, annab söögile teatava Taga-Baikali burjaadistepi aroomi! Argaliga keedetakse sööki, teed, köetakse jurtad, tema kuiva pulbriga puhastatakse isegi söögi- ja teekeetmise katlaid, peab siis ka leppime selle aroomiga.

Ilm oli ilus, soe, kuiv, päikesepaisteline, nii et sõit päris puhkuseks kujunes. Peatusime Aga kaldal õhtul Molboldšas, järgmisel hommikul kella nelja ümber jõudsime Ononi jõe kaldale Tsugoli külasse, kus kroonuametnikkude jaoks päris korralik tuba leidus. Tsugoli külas on buda usu klooster (*datsan*), mida suure huviga vaatasime. Juba ehituste välimus avaldab hääd muljet oma algupärase arhitektuuriga, eriti kergete katustega, nende ülespoole painutatud alumiste äärtega, nagu oleks kellegi tugev käsi neid ülevalt paigale asetanud ja selle juures tuule vastupanu nende alumised ääred ülespoole kõveraks painutanud. Eriti mõjuv on suur saal oma suure arvu Buddha ja mitmesuguste jumalakujudega ja hulga palvetajatega-munkadega (laamadega). Imposantsed on seal iga aasta korduvad suured protsessioonid kollaste mantlitega laamadega oma Rooma kaskide sarnaste punaste peakatetega, puhkpillide, trummide ja pühade lauludega ning valge elevandiga. Sarnast protsessiooni nägin ma aasta hiljem samas Tsugoli *datsan*'is, ja kui ma 1901. aastal oma esimesel välismaareisil Milano toomkirikus suurt katoliku kiriklikku rongkäiku nägin, eesotsas paar kardinali punastes mantlites, vaimulikud valgeis riideis ja suured pasunad kirikulaulu kõvendasid, siis oleksin ma nagu Tsugoli *datsan*'is olnud, nii väga sarnased on mõlema usu vaimulikkude välised võtted, ja vist mõjuvad mõlemad oma usklikkude hingele ühteviisi maagiliselt. Sellega on vist ka seletatav, et katoliku kiriku propagandal (misjonitööl) buda usu maades kunagi suurt edu ei ole olnud, tal ei ole nendele „paganatele" midagi uut pakkuda. Siin kloostri õues nägin ka nn. palveveskit: õõnes tünnike, mida püsttelje ümber keerata võib. Usklik lamaiit (laamausuline) ostab omale *datsan*'is paberilehekesele trükitud palve, viskab selle veskisse ja keerab niipalju korda viimast ringi, kui tarvilikuks peab, ilma et seda palvet lugema hakkaks. See sisseseade on tehniliselt täielikum ja mugavam kui katoliku roosikrantsi tarvitamine. Palve liiguta-

mine on sama hää kui palvetamine ise. Samal põhimõttel on ka mäetippudel ja küngastel teede ääres kivihunnikud (*obon*'id) kuhjatud, kuhu usklikud oma palveid, sagedasti aga ainult lihtsaid mitmevärvilisi linte kinnitavad, et nad tuule käes liikuda saaksid. Sarnased *obon*'id võiksid katoliku maade teedele püstitatud krutsifikside ja Maarja piltide eelkäijad võinud olla. Ben Akibal on jällegi kord õigus.

Tsugoli ligidal on endine tina- ja hõbedakaevandus, *Glovannõi rudnik*, mis aga mahajäetud oli, ei tasunud enam töökulusid ära, arvatavasti oma primitiivse seadeldise pärast, nagu samal põhjusel ka mõnigi kullakaevandus maha on jäetud ja ootab, kuni tehnika oma uuendustega neid jällegi tööle avab. Ononi paremal kaldal nägin ma suuri tahvlikivi lademeid.

Järgmise öö veetsime stepis lageda taeva all tarantassis magades ja kuulsime kaugel huntide ulumist. Siis jõudsime 28. juunil kasakate külasse Tsindant I, ehk nagu teda ka nimetati, Tsindanti kindlusesse (*Tsindant krepost*). See on kaunis suur küla Ononi paremal, kaunis kõrgel kaldal, mitmekümne majaga, ühe õigeusu kirikuga ja paari poega.

Olime ära sõitnud Berejast kuni Tsugolini umbes 80 versta ja sealt siia 55 versta. Siin puhkasime vähe ja täiendasime oma toidutagavarasid. Üks nael suhkrut maksis 40 kopikat. Siin saime ka topograafidega kokku polkovnik Boltenko juhatusel, kes tulevase raudtee ümbruses ülesvõtteid tegid ja sihiajajatele oma mõõtmistega abiks pidid olema. Tsindant I juures on Onon juba õige suur, kiire jooksuga jõgi, käisime temas ujumas; vähe allapoole ühineb temaga Borzja jõgi. Kohalike burjaatide jutustuste järgi olevat vägev Tšingis-khaan siit Ononi kallastelt oma võidukäiku alanud, siit oma esimesed sõjaväed kokku kogunud.

Meie esialgne reisisiht oli Tsindant II (*Tsindant vtoroi*), Borzja jõe kaldal asuv kasakate küla, esimesest Tsindantist idapoole. Sinna jõudsime 29. juunil. See küla asus meie raudteejaoskonna piirides ja kui ainuke ligem elamiskoht, valisime ta oma staabikorteriks, üürisime omale kortered ja valmistasime end pikema peatuse vastu, ehk tuleb koguni järgmine talv läbi siin elada. Tsindant II ümbrust oli tabanud suur õnnetus, nimelt möllas siin sarvloomade katk ja hobustele väga kardetav siberi katk. Taudi levimise vastu olid karmid abinõud tarvitusele võetud: teedel vahid välja pandud, et haiguse rajooni sisse piirata, karantiinid sisseseatud jne. Läbikäimine oli selletõttu tublisti takistatud. Kuna kari sealsete elanikkude ainus rikkus on, siis on ka arusaadav, kui hädaohtlikud sellised taudid Taga-Baikali steppides on.

Kaitseabinõude korraldajaks oli veterinaararst vürst Gantemurov, kellega Tsindant II-s kokku saime ja kes ka tarvilikke korraldusi tegi sihiajajate läbilaskmiseks lõuna poole oma tööde jätkamiseks. Siin peatusime kolm päeva, ratsutasime ümbruse tundmaõppimiseks mitmele poole välja, otsisime möödunud, 1897. a. sihi üles, valisime omale töölisi ja teejuhte. Selle aja jooksul jäi üks meie hobustest taihaigeks, mispärast ta püssiga maha lasta tuli. Veterinaararst vürst Gantemurov oli Ingoda ja Arguni jõgede vahelises rajoonis tuntud isik, sealsete tunguuside suguharu ülem või pea (*golova*). See tunguuside suguharu elab külades, laialipillatud burjaatide keskel, ja olevat, nagu kohalikud kasakad ja burjaadid kõnelesid, kuskilt Hiinamaalt sisse rännanud – Hani jõe orust – ja Vene alamateks heitnud. Nende sisserännanud tunguuside juhile olevat Vene valitsus vürstitiitli andnud ja sarnaseid vürste leidus eespool nimetatud rajoonis õige suurel arvul. Ingoda jõel asuv Vürstikalda küla (Knjazeberegovõje), kus niisuguseid vürste nii palju oli, et nad koguni voorimehe- ja postipoiste ametit pidasid, olevat ka sellest oma nime saanud. Kuidas see veterinaarvürst oma suguharu valitses, sellest palju kuulda ei olnud, aga nähtavasti oli ta suur viinavõtja.

Kolmandal juulil asus meie partii Tsindant II-st teele lõuna poole, Nertšinski seljandikust üleminekut uurima, mida kahes kohas tegime, mille nimed olid Ikiri (Kaksikud) ja Tsagan-Tšelotui (Valge kari). Peab ütlema, et burjaadikeelsed nimed väga tabavad on: esimese ülemineku kohal olid mäeseljandikul kaks ühesugust mäetippu, teisel kohal suured valged kvartskaljud. Viimasel kohal oli kvartsi küljes ka kullakübemekesi näha.

Ilmad muutusid vihmaseks, mõnikord ka uduseks, mis tööd takistas. Eksisime kord niivõrd ära, et üle Hiina piiri sattusime, Haranori järvekesest, mis Siberis on, Šövörda piirivalvepunkti (nn. *piket*), mis juba sealpool Siberi piiri Mongoolias on. Šövörda piketi valvurid, puhtverd mongolid, võtsid meid lahkesti vastu ja saatsid üle piiri tagasi.

Nädal hiljem, kui meie oma jurtadega Haranori (Must järv) kaldal laagris olime (323 sülda üle merepinna), tulles 400 sülda kõrgelt Tsagan-Tšelotuilt, külastasid meid Šövörda piketi mongolid (meie ütleme mongol, kohapeal räägivad aga *mungaal*). Pakkusime neile leiba, mida ainult nuusutasid ja liha ilma leivata sõid, Vene vodkat aga heameelega maitsesid ja kiitsid ning meile oma lehmapiimast valmistatud napsu, nn. *araka*'d, pakkusid. *Araka** on piimast käärimise ja destilleerimise abil valmistatud

* Ka *arakuška*, põhiliselt hobusepiimast valmistatud vein.

alkohol, kõvadusega vist umbes 20–25 kraadi, mida iga burjaat ja kasakas valmistab ning joob. Mina võisin teda maitsta ainult siis, kui nina kinni hoidsin, sest tema „aroom" oli vastik, vänge. Aga burjaadid ja isegi mõni Venemaalt Siberisse tulnud ja siin kaua aastaid elanud venelane kahjatses, et puhtal, hästi maitsval Vene vodkal see *araka* aroom puudus! *Na vkuz i tsvet tovarištšei net*!* Šövörda mehed küsisid meilt, kas meie keiser ka suures jurtas elab, kas tal palju lambaid, lehmi ja hobuseid on? Muuseas huvitas neid väga, mis me siin stepis teeme, vaatasid uudishimuga meie loodimiseriistu, teodoliite jne. Esitasid ka imeliku küsimuse, kas me mitte misjonärid ei ole? Eitava vastuse saades ja kuuldes, et meie suurt teed, raudteed kavatseme ehitada, nii et ilma hobusteta ja kaameliteta sõita saab, olid nad meie vastu veel sõbralikumad. Jutuajamine sündis tõlgi kaudu.

Järgmisel ööl sadas kõvasti vihma, tuul kiskus mitmed telgid laiali, huntide kari oli lähenenud, mille tõttu meie hobused ärahirmusid ja laiali jooksid. Püssipaukudega peletasime hundid eemale, nii et me ühtki hobust ei kaotanud, küll kaotasime aga terve päeva neid otsides ja kinni püüdes. Peab ütlema, et siin steppides on hunte palju, aga nad ei ole kaugeltki nii kardetavad kui Lõuna-Vene steppides või Poolamaal. Siin on nimelt neil toitu küllalt saadaval suurte lamba-, sarvlooma-, hobuse ja kaamelikarjade (tabuunide) näol. Peale selle elutseb siin veel üks suurearvuline närijate loomaselts, burjaadi keeli *tarbagan*, õige rasvane loom, kaalub kuni 20 naela, kaugeltnäha põrsas, kollaka lühikese karvaga, elab maa all kui kähr ja magab talveund 15. septembrist kuni 15. märtsini. Neid *tarbagan*'e söövad hundid – ja isegi burjaadid – heameelega ja suvel on neid küllalt ning kergelt saadaval, nii et suvel hunte sugugi karta ei tarvitse, ennem juba talvel, kui *tarbagan*'id magavad ja karjast mõnda lammast napsata ehk sarvlooma või hobust eraldada ja maha murda alalise valve tõttu raske on. Räägiti, et aastat 30 eest olevat hundid siin ühe politseiispravniku ära söönud, mis haruldane juhtumine. *Tarbagan*'id on aga hädaohtliku haiguse, katku edasikandjaks. Tol ajal ei olnud meil sellest hädaohust aimugi, mis meid varitses. Küll rääkisid kohalikud elanikud *tarbagan*'i katkust, mis mõnes kohas *tarbagan*'id olla ära hävitanud, mille kätte ka mitmed burjaadi perekonnad surnud. Kuid hõreda elanikkude arvu tõttu ei lagunenud haigus laiale. Aga umbes kümme aastat peale raudtee valmissaamist puhkes katk lahti uue raudtee ligidal Dalai-Nori järve ja *Mutnaja protoka*** ümb-

* Maitse üle ei vaielda.

** Mutnaja jõeharu.

ruses Hiina piiri taga, levis kuni Hailarini ja Harbinini ning nõudis palju inimohvreid.

Nomadiseerisime siis suve läbi viimase saja versta Siberi raudtee sihiajamisel, mitmeid variante tehes, jagunedes aegapidi kolme partiisse, tulevaste distantside piirides. Mina jäin keskmisesse ossa, Nertšinski seljandiku harjalt lõuna poole, keskmiselt umbes 20 versta Hiina piirist kaugel, Šövörda piketi vastu. Viimasest piirivalvepunktist (või piketist), mis Mongoolia ja Siberi piiril asub, umbes viis versta ida poole algab piir Mongoolia ja Mandžuuria vahel; sellel kohal, kus kolme maa piirid kokku puutuvad, asub hästi silmapaistev mägi nimega Tarbagan-doha. Venekeelne sõna „doha" tähendab karvadega väljapoole pööratud nahaga kasukat, niisiis on selle piiripunkti ümmarguse, heinaroa sarnase mäe nimi „tarbagani kasukas". Siberi piir Mongoolia ja Mandžuuria vahel äratas oma väikese kraavi kujuga minu tähelepanu ja uurides selle tekkimist, seletasid kohalikud elanikud kasakad järgmist. Piir olevat omal ajal (kas mitte Nikolai Muravjov-Amurski ajal?) Vene ja Hiina riikide esindajate poolt kindlaks määratud ning üksikutele kõrgematele kohtadele piirikivid asetatud. Et ka viimaste vahelist piirijoont ära märkida, olevat mongolid ratsahobuste sadulate külge kivid rihmaga kinnitanud ja nõnda hulgaviisi piirijoont pidi edasi-tagasi ratsutades järele vedanud, kuni piiri peale eespool nimetatud väike kraavike tekkinud. Kuna stepis suuremat piirivalvet ei olnud, oli üle piiri minek täiesti vaba. Vaba kauplemise rajooniks mõlema riigi vahel loeti ka 50-verstaline maariba kummalgi pool piiri.

Oma otsekohese töö kõrval oli muidugi ka võimalus tutvuda maa ja rahvaga. Ilusad on lainetavad rohuväljad siledate mäeseljandikkudega ja viimaste vaheliste orgudega, piiramatu ulatusega, nii kaugele kui silm ulatab. Rahulikult karjatavad orgudes sarvloomade, hobuste, lammaste ja kaamelite karjad ratsakarjuste järelevalve all, kellel igaühel kuulipüss seljas. Kui mustad punktid rohelisel vaibal näevad üksikud jurtad välja, samuti mõni ratsanikusiluett kuskil künkanõlval. Keskpäeva ajal, vaikse ilmaga virvendab õhk päiksepaistel, kauged mäetipud, mis hommikul kaunis madalad välja nägid, on kõrgemaks kasvanud valguskiirte refraktsiooni tõttu; lõunapool Gobi kõrbes tekivad sellest päris ehtsad fatamorgaanad. Olemegi õieti Gobi kõrbe põhjapoolsel äärel, kord lainetas siit Nertšinski mäeseljandikust kuni Tiibeti mägismaani meri, millest veel ainult üksikuid ärakuivanud soolajärvekesi järele on jäänud, kust kohalikud elanikud omale soola koguvad. Vee puudus on siin suur, ainult üksikute allikate kaudu, mis 20–40 versta üksteisest kaugel on, ilmub vesi maapinnale;

nende allikate ümbruses on ka siis kõige rohkem jurtasid ja loomakarju. Ka metsloomad on sunnitud neid kohti otsima janu kustutamiseks, nii stepikitsede karjad (*dzeren*'id). Õhtupoole, kui päike juba madalal, ilmuvad ka *tarbagan*'id oma maa-alustest käikudest välja toitu otsima, neid ootavad juba kotkad, kes oma terava silmaga *tarbagan*'ide väljatulekukohad on märkinud ja nende juures kannatlikult seisavad, et maa alt tulevat looma oma küünte vahele haarata, sellega kaugemale mäestikku lennata ja seal rahulikult teda õhturoaks ära süüa. Mõne künka juures näed viitkuut kotkast oma õhtusööki ootamas, justkui võõrad kuskil halvemas restoranis, kus tellitud sööki kaua oodata tuleb. Ka hundid lahkuvad samaks otstarbeks kuivanud järvede (*torei*'de) kõrkjast, kus nad heameelega päeva veedavad. Päike vajub horisondi taha, diametraalselt teisel poolel säravad mäetipud veel päikese paistel nagu Šveitsis nn. *Alpenglühen** – pool tundi rohkem, siis katab pimedus stepi, ei ole siin hämarikku ega hommikust koitu. Õhk on kuiv, pilvi ei ole, meie oleme umbes sama laiuskraadi all kui Kiiev, Praha, Frankfurt Maini kaldal. Tähed säravad heledasti tumesinises taevas, nagu kodumaal talvel, siin olime aga veel alles augustikuu keskel, kõik on vait, ainult mõni hunt ulub, ja mõni metshani ruttab Haranori järve poole. Oleme päris tühjal maal, ligemad külad on 40–50 versta, ligem linn Nertšinsk umbes 200 versta kaugusel.

Toiduainete muretsemine läheb raskemaks, ligidalt ei ole midagi saada. Isegi vett peab juurde vedama, harva õnnestub allika juurde laagriplatsi leida. Puhas pesu lõpeb ära, tuleb must pesu päikesepaistel kuivatada ja siis puhtam välja valida ning uuesti selga ajada. Burjaadid pesevad end harva ja kui nad kevadel, peale pakasetalve oma püksid päikesepaistele kuivama riputavad, siis olevat isegi selles piiramatus rohtlaanes eriline aroom tunda!

14. augustil algasid siin esimesed öökülmad, millele enam lõppu ei tulnud. Seega lõppes vihmade periood, mis Taga-Baikalis kestab juunikuu lõpust kuni augustikuu alguseni. Sel aastal väga suuri vihmavalinguid ei olnud, neid saime järgmistel suvedel tunda, aga siiski sadas ka augustikuus veel mitu korda kõvasti vihma ja müristas. Küll lööb aga siin välku! Mõnikord üle kogu nähtava taevalaotuse, ja siis kõlab kärgatus, mis mäed kõikuma paneb ja kõrvad lukku lööb. Eriti hirmusilus on see loodusnähtus pimedal ööl. Baikali järve ääres oli see veel tugevam oma vastukajaga järve ümbritsevas järsus mäestikus.

* Alpikuma (optiline illusioon).

Harilik pilt stepis: burjaadid kolivad teise karjatamise kohta. Jurtad ja nendes olev kraam (katlad, vaibad jne.) on kaamelitele laotud, ripuvad kaamelite külgi pidi köite küljes, mis kaameli selga seotud. Kaameli kahe küüru vahel istub ratsanik, kes looma iseäraliste komandosõnadega juhib. Siin on ainult kahe küüruga kaameleid olemas. Teise kaameli külgedel ripuvad kotid, kus väiksemad lapsed sees istuvad, pea väljas, ja lõbusalt kõrbelaeva kajutiaknast välja ringi vaatavad. Viie-kuue aastased istuvad juba sadulas hobuste seljas ja aitavad kariloomi uuele kohale ajada. Õhtul uuel kohal jurtade ülesseadmine, lastele kallatakse piima puust molli sisse, kust nad lusikatega sööma hakkavad. Lambatallekesed pistavad ka oma nina sinna sisse; ehk nad küll lastega suured sõbrad on, annab inimese egoism ennast juba varakult tunda. Laps lööb puust lusikaga utekesele nina peale, peletab ta eemale ja lõmbib ise siis sama lusikaga piima edasi. Jurtad korraldatud, argal korjatud, aurab varsti teekatel, milles telliskiviteed piimaga keedetakse, soe ja toitev, eriti maitsev külmal ajal. Loomalautu ja hobusetalle siin ei tunta, on kohati seitsme-kaheksa jala kõrgused hagudest aiad tehtud, mille taga külmade talvetormide ajal vaesed loomad tuulevarju otsivad. Karjad käivad ka talvel väljas, toidavad end stepis leiduva kolletanud heinaga. Hobused kaeru ei tunne, pidime neile kaerte söömist õpetama.

Piiriäärne vahetusraha oli oli nn. *kirpitšnõi tšai*, umbes telliskivisuurusteks tükkideks pressitud Hiina tee. Hobuse hind oli 50–100 sellist telliskivi, lehm vähe odavam. Raudtee ehituse ajal kujunes hobuse hind välja 100 rublaks, selle hinna eest võis omale tabuunist välja valida missuguse hobuse aga tahtsid. Hundi hambast kriimustatud hobuse hind oli aga palju kallim: hobust, keda hundid taga olid ajanud, ilma et teda maha oleksid saanud murda, hindas kogu ümbrus. Kõrgemas hinnas olid ka hästi kuivad, kõhnad hobused. Rasva aeti hobustelt sel viisil maha: ratsutamisest märjale hobusele kallati paar ämbrit vett selga ja jäeti külma kätte seotult seisma, kuni väljakannatamatu külma tõttu hobune end lahti hakkas kiskuma. Siis alles kõnnitati teda ja anti heinu. Muidugi hukkus nii mõnigi hobune, aga seda materjali oli küllalt, ja mis välja kannatas, see oli vastupidav. Ma nägin hobuseid, kes Tsindantist kuni Pekingini ja tagasi olid ratsutanud täie tervisega. Rahategemiseks viisid kasakad ja burjaadid osa oma hobustest ja lehmadest Nertšinski ja Stretinski, sealpool oli karjamaid vähem, hariti rohkem põldu. Sealt toodi tagasi koju leivajahu ja teisi kaupu, mis Vladivostokist Amuuri jõge pidi üles veeti. Taga-Baikalimaa elustamiseks olid isegi välismaa kaubad tollivabad, nii lasksime ka

meie enesele Nertšinskist kõiksugu konserve (kala, liha, eriti aga Kalifornia puuviljakonserve) tuua, mis meie toitmist suurelt hõlbustas ja teataval määral mugavaks tegi. Maksis ju üks raske plekist puuviljakonservitoos (kirsid, õunad, ananass) ainult 50–60 kopikat, üks pudel kõige paremat Jamaika rummi 1 rbl. 50 kop. Raskuse mõõduna oli puuda ja naela kõrval tarvitusel „besmen", täpselt 2 1/2 naela. Nähtavasti oli see inkognito väliskaupadega sisserännanud kilogramm.

Septembrikuus läksid ilmad ikka külmemaks, hommikul nägu pesema asudes ei olnud enam võimalust rusikaga jääkihti vee peal purustada, aga nelja-viie kraadiline külm, särgiväel olles, oli veel päris mõnus temperatuur, ehk küll meie supikeetja (*kaševar*) kõvasti nurises, sest külmanud argali tarvitamine läks temale aegapidi vastikuks. Stepi ilus, rõõmus roheline värv muutus valkjaskollaseks. Tuli ka ette, et see kolletanud rohi põlema hakkas, mis isegi hädaohtlikuks võis muutuda. Kustutamine oli peaaegu võimatu, tegutsesime siis nii, et süütasime oma seisukohal ka rohu põlema, millega omale puhta platsi muretsesime, kuhu liginev tuli juurde ei pääsenud. Mäletan üht sellist stepipõlemist, tuli oli kuskil oru põhjas lahti pääsenud ja lagunes laiali üles mäestiku poole, tekkis pilt, mis kaugelt vaadates kui mõni suur linn välja nägi, mäestikunõlval valgustatud terrassidega. Nii umbes näeb Napoli välja, kui Capri poolt õhtul laevaga sadamasse sõidad.

Õhtu, sinine, säravate tähtedega lõpmatu taevas pea kohal, ümberringi surmavaikus, metshaned lendavad lõuna poole, kodu poole. Istun telgi ees tule paistel ja ka minu mõtted lendavad kui metslinnud kaugele kodu poole. Ma armastan ja imetlen sind, sa ilus, igavene muutlik loodus, sind, lõpmata sügav, sinav taevas oma lugemata tähtede säraga, sind, mets ja mäestik ja piiramatu rohtlaas, kuid armsamana kerkib meelde see maalapikene, kus mu esimesed eluaastad möödusid, ja igatsus närib südant...

Nüüd, neid ridasid kirjutades, olles näinud poole maailma iludust, maitsenud õnne ja õnnetust, tehtud töö vilja, kannatanud teenimata teotusi ja haavamisi, nüüd, kus nii mõnigi armas olevus on kui lind ära lennanud kodu poole, kipitseb südames ka igatsus, aga mille järele, kas ka kodu poole? Ei tea, igatahes aga vist rahu järele. „Es dunkelt schon, mich schläfert, der Tag hat mich müde gemacht."* Aga ei, vara on veel, tööd on veel palju teha, ja kui saatus mu vastu armuline on, olen ma nõus ka veel mõnda ületundi tegema.

---

* „Ju hämardub, magada tahaks, mind väsitas päevatöö" (H. Heine, „Kojutulek"; tlk. A. Sang).

IX

Raudtee ehitamisel Hiina piiril

Septembrikuu keskel lõpetasime välistööd, oli ka aeg. 18. septembril sadas juba lund, kui parajasti teel Tsindant II poole olime. Siia, umbes 300 elanikuga kasakate külla jäime esialgu elama, lõpetasime sihiajamise andmete väljatöötamise, siin asus 15. ehitusjaoskonna kontor. Nüüd jaotati ka distantsid lõplikult ära, esimese distantsi ülemaks nimetati tsiviilinsener Matsijevitš, asukohaga tulevane Borzja jaam, kus rohkesti elumaju ette nähti, teise distantsi ülemaks määrati mind, asukohaga Nertšinski mäestiku lõunapoolsel jalal Timoškino orus, kolmas distants anti ühe Kaukaasia tehniku Rtšeulovi hooleks, kes aga mõni kuu hiljem kohale ilmus ja mina selle aja jooksul ka tema kohuseid täitsin, asukohaks oli määratud Šarasuni jaam. Tarvilikumad projekteerimise tööd enamvähem lõpupoole jõudnud, algasid tegelikud ehitustööd. Nagu öeldud, asusime päris tühjal maal, aga vaatamata sellele hakkas varsti elu kihama, ilmusid väiksemad ja suuremad ettevõtjad: kes pakkus palke, kes vana maja kohale tuua barakiks, kes jahu. Ilmusid ka töölised Kesk-Siberi ja Taga-Baikali ehitusjaoskondadest, kus tööd lõpule jõudsid, ka kaupmehed, kes kavatsesid oma poode uute jaamade juures avada, esimeses järjekorras muidugi juut, keegi Ludvinovski. Sellest sai kohe esimene hankija, kes meile Nertšinskist kõike muretses, mis meile talveks tarvis läks, kasukaid ja *doha*'sid, talvekübaraid (umbes meie läkiläki sarnaseid), kindaid ja *itšig*-saapaid ratsutamiseks, pehmete taldadega, ilma kontsadeta; *untö* – soojad saapad kitsenahast, seest ja väljastpoolt karvaga; *pimõ* – nahk-

kalossid, väljastpoolt karvased (vasikanahast), viltsaapaid, riideid ja ka söögiaineid, nagu suhkrut, soola, rukki- ja nisujahu jne.

Raske oli puumaterjali muretsemine, lähem mets asus Nertšinski mäestikus, meist kirde suunas 80 versta kaugusel. Siiski jõudsime niikaugele, et aasta lõpul telefoniliin kuni Hiina piirini valmis sai. Ka esimesed, ajutised barakid, enamasti vanadest majadest tehtud, umbes pool sülda külmade tuulte pärast maa sisse mahutatud, valmisid niivõrra, et mina peale uut aastat 1899 võisin Tsindantist välja kolida distantsi peale, kaasa võttes juba sinna ja ka kolmanda distantsi peale mõne kümniku, kontoriametniku ja töölisi.

Metsas, Baron-Kondui küla juures organiseerisin metsaraiumise. Ei olnud aega takseerimiseks ega loaküsimiseks, muudkui kirved sisse. Asi oli lihtne, Siberis puudus igasugune eraomandus maade kohta, oli ainult kaks peremeest: kroonu ja keisri kabinet. Kohalikkudel elanikkudel lubati ainult tarbekorral metsa ja maad kasutada, kuid mitte maad omandada. Kaheksakümne versta kauguselt on metsavedu raske ja pikaldane töö, tuli esialgu hea teejuhiga tee steppi pidi määrata; kuna igal pool kõva põhi all oli, ei teinud see raskusi. Õnneks leidus ka poolel teel veeallikas, kuhu peatuspunkti asutasin jurtadega soojendamiseks ja kahe töölisega abiks vedajatele jurtade kütmiseks ning korrapidamiseks peatuspunktis, kuhu mõnikord 70–80 hobust kokku tuli. Iga kuu sõitsin vähemalt kaks korda Baron-Kondui külla, kus tunguusid elasid, ja sealt veel edasi kaheksa versta metsatööliste ja puuseppade juurde, kes sealsamas esimesi hooneid valmis raiusid, mille tõttu nende vedu ja ehitamine rutem edenes. Sellised sõidud ei teinud just suurt lõbu, mitte külma pärast, mis jaanuari- ja veebruarikuudel harva vähem kui 30 °R oli, vaid lumepuuduse pärast. Vedu ja sõidud tehti kõik vankritega. Tühjalt, kaks hobust ees, sõitsin ma selle tee ühe päevaga ära, voorid tarvitasid aga kaks päeva. Päike paistis peaaegu iga päev, õhk oli kuiv, külm; külma oli kerge kannatada, ma ei mäleta, et mul Siberis kunagi nohugi oleks olnud. Küll maitses aga kuum tee jurtas hästi, samuti ka külmanud võileib selle juurde. Ja kui õhtul peale 80 versta ärasõitmist, ehk küll imeilusa tumesinise taeva all, kust rusikasuurused tähed säravalt alla vaatasid, koera haukumine kõrvu kõlas ja esimesest tunguusi küla onnikesest tuli vilksatas, siis täitis magus tundmus hinge, et oled jällegi varsti inimeste juures ja soojas toas. Vilets on küll burjaatide elu sellisel külmal ajal jurtades. Ainus soojuse ja valguse allikas on väike argali tuluke kesk jurtat. Vanad istuvad kasukates, mis enamasti musta

plüüsriidega kaetud, viltvaipadel jalad risti istme all, nurgas väike kodune altar *burhan*'idega, s.o. jumalakujukestega, lapsed alasti, mõnel ka särgilapike seljas, nahktekkide või kasukate all. Ja kui tarvis on oma loomulikku tarvidust õiendada, hüppavad nad alasti välja jurtast allapoole tuult ja siis lõdisedes jällegi kasukate alla; väikesed Tšingis-khaanid ja Tamerlanid!

Baron-Kondui külas peatusin ma ikka nn. *zemskaja kvartira*'s*, kus soojas toas peale harilike Siberi pelmeenide isegi tatrikuputru piimaga sain, mis kodu meelde tuletas. Baron-Kondui tunguusid olid ammugi nomaadidest põlluharijateks muutunud, mida külmade tuulte eest varjatud ja kaunis lai, viljarikas org neile siin võimaldas.

Raha väljamaksmist toimetasin ma metsas tööliste keskel barakis, harilikult ühe või kahe kümniku juuresolekul. Tookord, rahaminister Sergei Witte hiilgeajal, oli tarvitusel kuld- ja hõberaha, mida väga tülikas oli kaasa võtta ja metsa muretseda. Tuhat hõberubla kaalus üks puud ja paar naela, oli kinnipitseeritud nahkkottidesse. Kuldraha, mida mõnikümmend tuhat rubla kaasas oli, võis ikka kuidagi viisi taskus kanda, aga mis sa teed neljaviie hõberahakotiga?! Metsas oli muidugi kõiksugu tüüpe metsaraiujate hulgas – passi seal tööliste käest ei nõutud, oleks asjata olnud –, ja hõbedat ning kulda kuhjadena nähes säras nii mõnegi mehe silm imelikult, ihkavalt, et käsi tahtmata katsus, kas revolver oma kohal on. Aga karta ei olnud õieti midagi seal, kus sada inimest koos on, palju kardetavam on juba üks või kaks sellist tüüpi. Kuna ma harilikult ikka üksinda metsa sõitsin, võtsin ma ükskord, kui jällegi suurem summa välja maksta tuli, Tsindantist ühe kasaka-urjadniku kaasa – sandarmeid meil veel raudteel ei olnud – igaks juhtumiseks, kroonu varaga peab ju ettevaatlikult ümber käima. Juhtus aga midagi ootamatut, suur hulk töölisi ei ilmunud raha järele ja mina pidin suure summa, eriti ühe avatud hõberahakoti külla tagasi viima, kuna ma harilikult ikka ilma rahata tagasi sõitsin.

Õhtul istun teed juues korteris, paluvad kaks töölist minu jutule. Tulevad sisse, selgub: töölised metsast. Küsin, mispärast te raha järele ei ilmunud? Vastus, mispärast selle tõpra kaasa võtsite, nimelt urjadniku? Asi oli selge, raiusime metsa rajoonis, mille naabruses – selle sõna alla kuulub Siberis ikka 100–200 versta – sunnitöö paigad *Aleksandrovski zavod, Akatui ja Nertšinski zavod* asusid. Sõna „zavod" – tehas – varjab väliselt eespool tarvitatud koledamat sõna. Selles ümbruses kihisevad metsad põge-

* Riigi raha eest üüritav tare või selle osa, mis oli ette nähtud läbisõitvate ametnike peatumiskohaks.

nenud sunnitöölistest ja paljud nendest leidsid nüüd metsas korralikku teenistust, kuid kartsid siiski seadusesilma, kasakat, kes ehk mõne võiks ära tunda. Leppisime kokku, et ma homme üksinda ilma kasakata metsa sõidan, ja mehed andsid mulle „arestandi ausõna", et kõik raha järele ilmuvad ja et kõik korralikult läheb. Nii oli ka ja edaspidi maksin ma ikka üksinda raha välja.

Arestandi ausõnal on Siberis oma suur tähtsus – ma arvan, vist suurem isegi kui mõnel balti paruni sõnal, mis talupojale antud –, sest seda sõna ei anna siberlane nii kergesti, aga kui ta annab, siis peab ta ka seda, sest arestantide traditsiooni järgi on sõnamurdjal karta ühtainust karistust, nimelt surma. Mul oli paar juhust arestandi ausõna saada, igal korral peeti seda korralikult. Üks juhus oli sama aasta suvel, kui minu distantsis mingi vargus oli korda saadetud. Süüdistus langes ühele mullatööliste artelli liikmele, kes, nagu tema kompanjonidki, Sahhalini saarelt manifestide põhjal mannermaale asumiseks olid armu saanud. Seda liiget tahtis kohtu-uurija vangistada. Seeläbi oleks muidugi see õnnetu tööline suvetööaja kaotanud. Siis ilmus artell minu juurde ja palus, et mina seda meest kautsjoni vastu aitaksin vabaks jätta, ta ei olevat süüdi ja nad annavad oma arestandi ausõna, et mees ära ei põgene. Mina olin sellega nõus, seda vastutulekut oli kaunis kerge teostada, sest kohtu-uurija ei nõudnudki minult kautsjoni sissemaksmist, vaid leppis minu sellekohase allkirjaga. Ja arestandid pidasid oma sõna, aitasid koguni varguses süüdlast leida ja kohtuvõimude kätte toimetada. Teine juhus: kui ma Baikali ringraudteel töötasin, andsin ma ühele suurele artellile (25–30 meest) loa minu elukoha ligidale asuda, kuhu nad baraki enesele ehitasid ja kolm aastat mullatöid tegid, kuid võtsin nende käest arestandi ausõna, et minult ega ka mu teenijailt ja teistelt töölistelt midagi ei varastataks. Kõik läks ilusasti, aga juba tööde lõpupoole kadus ühel talvisel ööl tsemendikuurist suur present ära. Kutsusin artellivanema Ahmedi oma juurde ja tuletasin talle meelde antud sõna. Mees vastas: see on võõras varas, teiselt järvekaldalt, küll me ta leiame. Terve artell oma hobustega kadus, kolm päeva ei olnud neid näha. Siis ilmus Ahmed presendiga, sõnas kurvalt: „Katki lõikasid, kuradi kelmid", ja laskis presendi jääle laiali laotada. See oli tõesti varastatud present, kuid neljaks tükiks lõigatud. Aga ausõna oli peetud, sahhalinlane ei ole mõni noor porutšik kaardilaua taga.

Peale puumaterjali tuli ka muidugi mõelda teiste materjalide muretsemisele. Graniitkive oli küllalt saadaval, kuid ka võrdlemisi kaugelt, aga

telliskive ja lupja ei olnud veel leitud. Juhus kergendas seda asja, nimelt ilmus minu juurde hiinlane, nimega Tšuju-Datšen, kes kindlasti arvas, et kõlbulikku savi ja lubjakivi peaks leiduma. Sõitsin temaga mäestiku ja stepi läbi ning leidsime ka, mis tarvis. Tegin temaga lepingu telliskivide ja lubja põletamise peale, aga mees tahtis raha ette saada 500 rubla, et Hiinast töölisi tuua. Kõhklesin küll natuke, aga huvi tööde kiirendamise vastu võitis, andsin temale soovitud summa hiinakeelse kviitungi vastu. Mees sõitis Hiinamaale Tsitsikari linna, nagu ta ütles. Kuu möödus, teine ka, hiinlasest aga pole midagi kuulda. Kuid ühel ilusal päeval, aprillikuu algul oli mees tagasi ja 30 hiinlast kaasas, kõik tugevad pikapatsimehed, nahkpüksid jalas, siidikuued seljas. Minul muidugi hea meel, muretsesin neile riisi ja nisujahu, rukkijahuleiba nad ei tahtnud. Nad töötasid kaks suve, põletasid lupja ja telliskive nii palju kui tarvis oli, kõik korralikult ja kainelt, vana kultuur oli selgesti isegi nende lihttööliste juures näha. Üks nendest, Mašie, oli endine ohvitser, kirjaoskaja.

Nii möödus esimene talv raudtee ehitamisel, suuremalt jaolt ettevalmistamistöödega, barakkide ehitamise, jääkeldri tegemise, liha muretsemisega, teiste toiduainete ostmisega, nagu jahu, kaeru hobustele jne. Selleks otstarbeks ettevõetud sõidud võimaldasid mul tutvuda kaugemate külade elanikkudega, samuti ka burjaatidega, sest ka viimaste juures tuli sageli peatuda, et ennast soojendada ja teejuhti abiks nõutada. Imehästi tunnevad nad oma kodumaad. Kui burjaat kinniseotud silmadega kuskile viia ja lahti lasta, siis nuusutab ta vähe ühelt ja teiselt poolt oma ninaga, siis läheb ta kui koer sinna, kuhu tarvis, ratsa, ilma et mingisugune tee jalge all oleks. Et kohalikud elanikud suuremate vedudega hästi harjunud ei olnud – kasakad ja talupojad töötasid hobustega, burjaadid kaamelitega –, saadeti meile Kesk-Siberi teelt ja teistelt Taga-Baikali ehitusjaoskondadest abiks hobuseid ja vankreid, nii et mul kevadel umbes 120-hobuseline voor käsutada oli. Maikuu algul võisin ma juba uude korterisse kolida, milleks ma teemeistri kasarmu juba talvel lasksin metsas valmis raiuda. Nii mõnus oli jällegi inimväärilises hoones elada, et ma esimene päev sellest väljagi ei raatsinud tulla, vaid kogu päeva ühest toast teise kõndisin ja oma lihtsat sisseseadet korraldasin.

Üks aasta oli Siberis ära elatud ja tööd tublisti tehtud. Kevade tulekuga arenesid ehitustööd muidugi suuremalt, tegime neid kuidas aga saime, majanduslikul alusel ja ettevõtjate kaudu, kui selliseid leidus. Korraldasin ka oma eluolu vähe mugavamalt, muretsesin omale kaks-kolm hobust sõitude

jaoks, võtsin ühe tatarlase – Burgunutdin Abdull Satdarovi – kokaks ja majapidajaks. Tubli ja kärmas poiss, ainult purjutama kippus, kui ma pikemaks ajaks metsa sõitsin. Kord tulin ma päev varem koju, kui olin lubanud tulla, ei tahtnud ta mind öösel sisse lasta, seletas purjus peaga, et mina tulevat alles järgmisel ööl, ja saatis mind kus kurat ning ähvardas koguni maha lasta. Alles siis, kui ma aknaruudu puruks lõin ja läbi akna sisse tahtsin tungida, märkas ta, et vist ikka peremehega tegemist on. – Vabal ajal, ilusa ilmaga – viimasest harilikult puudust ei olnud – korraldasime ühiseid koosviibimisi, piknikuid, millest perekonnad osa võtsid. Oli ka naiselement ilmunud, mis meie elamisele teatavat sarmi juurde tõi, tulid pulmad, varrud jne.

Esimese distantsi ülema abil, tehnik Ivanovil, kes põhjapoolsel Nertšinski mäestikul iseseisvalt suuri kaljutöid juhatas, minu ligemas naabruses elas, oli väga kena, haritud ja armas abikaasa proua Aleksandra Viktorovna. Suvel veetsid koolide vaheaega seal ka veel kaks A. V. õde, lahked, lõbusad ja armsad tütarlapsed Irkutskist. Vastastikused küllasõidud – mõnikord pidin koguni naabri jaoskonda Ononi ja Ingoda jõeni sõitma, kui noorem ja liikuvam 15. jaoskonna esindaja, ja 100–200 versta taha külla sõita ei loeta Siberis väga kaugeks. Piknikud, jahipartiid, võiduajamised, võidu püssilaskmised olid kibeda töö lõbusaks vahelduseks, millest ka riigikontrolli kohalikud esindajad osa võtsid. Olime ju kõik üks ehitajate pere, kui reisijad väikses laevas lainetaval merel.

Olen riigikontrollist lausunud, lisan veel juurde. Riigikontroll Vene ajal oli tõesti kontroll, aga mitte pealetükkija, sageli rumal nõuandja, nagu ta Eesti ajal meil ehitusalal ikka on katsunud olla, sellega töid ainult takistanud ja kallimaks ajanud ning kartlikke töödejuhatajaid ainult demoraliseerinud. Veneaegne riigikontroll ei olnud kaugeltki nii formaalne kui meie oma, vaid pidas ikka enam asja tuuma silmas kui asja vormilist külge. Oi, oi, kui oleks tol ajal riigikontrollis valitsenud meie kontrolli tähesöömise ja juuksekarva lõhkiajamise ning parteivaim, mis eriti riigikontrolör Aleksander Oinase ajal kõige lopsakamalt õitses, need härrad oleksid selle vaimu all äganud ja komisjonides mitte ainult oma püksid, vaid ka aluspüksid läbi istunud. Meil oli kontroll abiks, et formaliteedid tööde käiku ei takistaks. Mäletan, kui komisjon tuli uut raudteed ekspluatatsiooni võtma, vastas kohalik kontrolör Konstantin Savitš oma ülemuse küsimusele, kus on nurjunud tööde ja vigade jne. nimestik: „Sellist nimestikku ei ole, kas te arvate, et ma kolm aastat kohal olles lubasin vigu teha või neid parandamata jätta?"

Jahimees ma ei olnud, käisin aga heameelega jahimeestega kaasas. Olen oma elus ühe varblase, ühe jänese ja ühe metskitse maha lasknud. Ilusate silmadega kitsest on mul veel praegu kahju, meelsamini oleksin ma süütu looma asemel mõne inimese maha lasknud, kes oma räpase närususega ja alatusega nii mõnigi kord mu eluteel ees on olnud.

Eriline sport oli hundijaht. Kuivanud järvede kõrkjastikust, kus hundid harilikult elutsesid ja poegisid, aeti metsloomad välja lagendikule, kus ratsanikud neid taga ajama hakkasid. Väsis üks hobune, jätkas teine ratsanik tagaajamist, kuni lõpuks hunt väsis ja nuudiga, mille otsas tinakuul, surnuks löödi, kui hundil korda ei läinud mäestikku põgeneda. Burjaate ma sarnasest jahist osa võtmas ei näinud. Teatavasti ei mata mongolid oma surnuid, viimased viiakse steppi, kus hundid nad ära söövad. Mida kiiremini see söömine sünnib, seda austavam on see surnule ja ta omastele. Võib-olla see asjaolu on põhjuseks, miks burjaadid eespool kirjeldatud hundijahti ei armasta, küll aga huntidele armu ei anna, kui need karja kallale kipuvad.

Hobustega võiduajamistest olid burjaadid eriti huvitatud; imelikul kombel töötas nende stepipost väga kiiresti: kõiksugused teated olid poole päeva jooksul juba paarisaja versta kaugele teada. Otsustasime näiteks laupäeva õhtul või pühapäeva hommikul võiduajamist korraldada, siis olid selleks määratud ajal juba ligi sada burjaati oma hobustega koos pealtvaatajatena, Mongooliast, Mandžuuriast ja Siberi stepist! Just nagu oleksid telefoni teel kutsed saadetud.

Suur oli telefoni mõju ka küll nende looduslaste peale. Minu Baron-Kondui korteri peremees, kes ka palke jaama vedas, küsis, olles Šarasuni jaamas, kümniku käest, kunas mina metsa sõidan. Mina olin tookord parajasti Tsindantis. Kümnik vastas, küsi ise, siin on telefonitoru, räägi Karl Ivanovitšiga. Mees võtnud toru, kuulnud minu häält, visanud toru ära ja jooksnud välja vaatama, kas mina mitte seina taga ei seisa. Ei leidnud mind, tulnud tagasi ja kõnelenud nüüd uuesti minuga. Siis aga tormanud ta barakist välja, hobuse selga ja kohe kodu poole kihutama. Kümnik pakkunud talle teed juua, aga ei, „ruttan koju, et külas esimene olla, kes võiks seda imelugu jutustada". Ja mees on seda lugu jutustanud kogu nädal, ühest majast teise käies, kus teda ikka uuesti kuulati ja *arakuška*'ga kostitati.

Veel rohkem mõjus esimese veduri ilmumine. Kümned burjaadi ratsanikud saatsid esimesi ronge, katsudes rongiga võidu ajada. Kas toob see

kultuur, mille kandjatena meie seal kaugel idas, Hiina-Mongoolia-Mandžuuria piiril uuema aja tehnika abinõudega tegutsesime, värskendust, uut vaimlist liikumist nendele rahvustele? Vist küll mitte niipea. Seda müstilist udu, millega on kaetud nende rahvaste hingeelu, ei lahuta vedurivile, vist ka püssi- ega suurtükipaugud. Nüüd, kui ma neid ridu kirjutan, on tollest ajast möödunud peaaegu 30 aastat, ei ole seal suuremaid muudatusi nende rahvaste elus märgata olnud. Mongoli rahvastel on aga siiski suur tulevik ees, eriti käib see peale jaapanlaste ja hiinlaste ka just mongolite ning burjaatide kohta, kes on küll nomaadid, kellel aga ometi välja arenenud oma peen ja tugev organisatsioon keskkohaga Lhasas Tiibetis, kuhu kõik niidid oma suguharu ülemate (*taiša*'de) ja laamade kaudu kokku jooksevad. Ei olnud nad sugugi veel venestatud, ei ka hiinastatud, ennem satuvad need vähearvulised venelased nende mõju alla, sest mongolid on suuremad patrioodid ja vabaduse armastajad kui venelased. Ma kohtasin burjaate, kes muidugi ainult tõlkide kaudu meiega juttu ajasid, sealjuures nägin ma aga mõnes jurtas vene- ja prantsuskeelseid ajalehti. Ta omanik oli Tšita linna vene gümnaasiumi lõpetanud, paar aastat Pariisis elanud, Tiibetis käinud, nüüd aga elas ta vaba nomaadi elu oma karja ja rahva keskel. Selliseid olevat palju. Taga-Baikali staniitsades ja vallamajades nägin ülesvõtteid troonipärija reisist 1890. a. läbi Siberi, troonipärija Nikolai II istub kasakate, teisel pildil burjaatide keskel, kes teda ratsaeskordiga saatnud. Aga kui 1897. a. riigisekretär Anatoli Kulomzin, kes Siberi raudtee ehitamise komitee esimehena keisri asemik komitees oli, ka Taga-Baikali läbis ja selle juures ühte burjaadi suguharu *taiša*'t millegagi haavas, andis see oma ratsasalgale vilega käsu laiali minna, ja ükski võim ei suutnud neid sundida seda kõrget aukandjat auavaldustega saatma. *Taiša* olevat haavamise peale ühtlasi vastanud ka õige kõva venepärase vandumisega. Aga kannatlikud ja viisakad nad on muidu, vahekord venelastega on hea, ega viimased neid muidu burjaadi asemel „bratskideks" ei kutsuks.

Müstiline, saladuslik on nende rahvaste hing. Kes teab, ehk tuleb aeg, kuna nad jällegi täielisteks peremeesteks muutuvad omal maal, igatahes maa Baikali järvest kuni Vaikse ookeanini ei ole Venemaa, ta on kuulunud kollasele rassile ja saab kord jällegi kollastele kuuluma. Hea veel, kui Baikal piiriks jääb ja see piir ei nihku Uuralini ning Kaspia mereni. Euroopa ülikoolides õpivad sajad aasialased, kahju et Euroopa nii vähe Aasia rahvastest õpib ja neid nii vähe tunneb, eriti nende kirjandust, millesse suur vaimuvara tuhandete aastate jooksul on kogutud. Juba see asjaolu,

et seitse suuremat usku, nende hulgas ka meie ristiusu on ilmale andnud Aasia rahvad, on küllalt kaaluv, et Euroopa nende rahvaste peale mitte nii kõrgilt ei vaataks. Ja kõige tolerantsem usk maailmas on buda usk. Kõige paremini tunnevad vist küll inglased Aasia rahvaste mõtteilma.

Käesoleval, s.o. 1899. aastal algasid ka ehitustööd Hiina-Ida raudtee põhjapoolses osas Siberi piirist kuni Chingani mäestikuni, lõunapoolse osa tööd olid juba täies hoos. Siberi-poolse osa ehitusele määratud insenerid sõitsid sügisel kohtadele meie teed kaudu, peatusid ja ööbisid distantsiülemate juures, mis natuke elavust meie seltskonda tõi, saime ju võõrsil kohe kahe-kolme lause järele tuttavaks, isegi sõpradeks. Mäletan väga armast juhtumist: saabus ühe sügisõhtu eel minu majja noor ilus prouake, kes oma köögitüdrukuga koos mehele järgi Hiinasse sõitis, ja jäi siia ööseks. Varsti olime tuttavad ja kuuldes, et mina poissmees olen, hakkas proua Jelena Ivanovna kohe õhtusöögi valmistamisega ja lauakatmisega peale ning pani oma tüdruku ka ametisse. Selle aja jooksul oli veel paar võõrast juurde tulnud, kes pr. Jelena Ivanovnat ei tundnud. Istusime lauda, pr. J. I. täidab perenaise kohuseid, pakub võõrastele sööke ja kallab kõigile teed, ajame lõbusat juttu. Kui midagi tarvis, pöördun mina tema kui majaproua poole. Võõrad olid täies illusioonis, et pr. J. I . tõesti perenaine on, alles teisel hommikul, kui J. I. ka edasi sõitmiseks valmistus, selgus see väike, kuid meile mõlemale meeldiv arusaamatus ja tõstis niikuinii head meeleolu. Nii ruttu sõlmiti sõprust võõrsil.

X

Bokserite mäss

1899. aasta möödus rohke töö tõttu kiiresti, samuti möödusid ka järgmise, 1900. aasta esimesed viis kuud päris normaalselt. Kuid Hiina bokserite mäss kutsus segadusi esile esialgu küll ainult Hiinas, kus raudtee ehitustööd täiesti seisma jäid, sest bokserid kihutasid kõik Vene töölised ja insenerid minema. Sellepärast kuulutati Taga-Baikalis 1900. a. juunikuus mobilisatsioon välja ja Vene väed, esimestena kasakad, marssisid Hiinasse ülesandega ehitataval raudteel jällegi kord jalule seada. Juunikuu lõpul olid kõik venelased, arvuliselt umbes 40 000 inimest, Hiinast välja saadetud. Väljasaatmine ligemate Siberi piiripunktideni sündis aga päris kultuurselt, mitte ükski venelane ei saanud surma, ainult paar telegrafisti olevat kaotsi jäänud, vist mägedesse ära eksinud ja siis Hiina röövlite – *hunhuz*'ide – poolt maha notitud. Venelasi üle piiri saates olevat hiinlased nendele naerdes järele hüüdnud: „Našu zemlju ne kopatj, stupai sebe ... matj."* Koguni vastupidiselt toimisid venelased Blagoveštšenski linnas, kui ma ei eksi kindral Šeljagovski juhatusel. Kartes, et hiinlased, kes venelasi arvu poolest ületasid, venelasi mitte maha ei tapaks, koguti sõjaväe korraldusel kõik hiinlased, umbes 5000 meest kokku linnast välja ja anti käsk üle Amuuri jõe ujuda Hiinamaale. Amuuri jõgi on siin kolm versta lai ja kiire jooksuga, nii et enamjagu hiinlasi üleujumisel ära uppus. Amuuri jõgi oli kuude kaupa haisevaid

* „Meie maad ei kaevata; kaduge enda juurde."

laipu täis. Seda „kultuurilist" tegu ei ole hiinlased veel tänapäevani unustanud.

Meie senine, nii-öelda idülliline eluolu ja töö sai teise pildi ja tempo. Veoabinõud, hobused ja kaamelid kasutati sõjatranspordi jaoks, mille tõttu nii materjali kui ka toiduainete hinnad suurelt tõusid. Töölised põgenesid, kartes hiinlaste pealetungi, sest piiriääres nähti Hiina sõdureid ja Mongoolia ratsanikke. Teine ja kolmas distants kui piirile kõige ligemal jäid töölistest päris lagedaks ja esialgu ilma sõjalise kaitseta. Aga lõppude lõpuks ükski vaenlane üle piiri ei tulnud. Ehitusprogrammi järgi pidi roobaste mahapanek Hiina piirini 1901. aasta lõpul valmis olema, nüüd tuli aga Peterburist korraldus see töö juba 1900. aastal lõpule viia, s.o. üks aasta varem. Pušetšnikov sõitis kogu liini isiklikult läbi ja kohapeal tööde juhatajatega nõu pidades seadis selle nõude kohaselt uue tööprogrammi kokku, mille järgi roobaste mahapanekuga Hiina piirile 4. veebruaril 1901. aastal pidi jõudma, ja tingis Peterburist suurema summa ametnikkudele ergutuseks välja, nimelt 30 000 rubla, kuid iga päeva eest, mil varem lõpule jõuti, 1000 rubla juurde, hilinemise puhul iga päeva eest 1000 rubla sellest summast maha.

Nüüd algas palavikuline töö. Peale oma otsekohest raudtee-ehitamise tööd lasusid ehituse administratsioonil veel mitmed teised kohustused: sõjaväe jaoks ajutine masinatee tarviliste sildadega korda seada, etapipunktid ja köögid Hiinasse saadetavate väeosade jaoks ehitada, sagedasti tuli viimaseid varustada toiduainetega. Meie kaitseks, ühtlasi ka mullatööde tegemiseks komandeeriti 15. jaoskonda Baranovitšist kolmas raudteepataljon polkovnik Oganovski juhatusel.

Sõja seljataguse harilikud nähtused ei jäänud ka siin tulemata. Purjutamised, kaardimäng – muidugi hasart ja suurte summade peale –, kaklused ja mitmesugused sekeldused; kahtlane naiselement õnneks puudus. Kõige hädaohtlikum nõrgale iseloomule on muidugi kaardimäng, iseäranis kui suured summad käepärast on. Proovisin kõik läbi, n.-ö. teaduslikuks otstarbeks, iseloomu karastamiseks. „Karastamine" muutus küll mõnikord päris karistuseks ja tegi pea nii nõrgaks, et kui uneta öö järel tööle tuli minna, oli tarvis pead šampanjaga pesta, mis imevärskendavalt mõjus. Pušetšnikov sõitis meid kaunis tihti vaatama ja ergutama. Suurepärane oli aga sellise mehe kindla käe ja juhatuse all töötada. Mis oleks olnud, kui meie eelkontroll sellise kiire töö sisse ennast oleks seganud: komisjonid ja ikka komisjonid! Siin oli aga kiiret otsustamist tarvis ja seda tehti ka, ülesanne viidi õnnelikult täide.

6. veebruaril 1901. aastal jõudsime roobaste mahapanekuga Hiina piirile, s.o. kahepäevase hilinemisega. Hilinemine tekkis just minu distantsis. Harilikult on Taga-Baikali steppides väga vähe lund, kolme talve jooksul ei ole ma vist kokku kümmet päeva reeteed näinud. Sel talvel olid aga mitmed haruldased lumetuisud ja tormid, mis suured, kolm kuni viis sülda sügavad kaevikud Nertšinski mäestikus üleni täis tuiskas – lumeväravaid veel ei olnud –, mille lahtikaevamine hulga aega nõudis. Üks selline torm 17. oktoobril oli pealegi suure külmaga, nii et lumi kaevikus oli kõva kui suhkur, sõitsin hobustega üle, ilma et sisse oleksin vajunud, sellest siis ka viivitus.

10. veebruaril 1901. aastal lasti esimene rong pidulikult üle Hiina piiri Taga-Baikali sõjakuberneri kindral Jevgeni Matsijevski, insener Pušetšnikovi, jaoskonna- ja distantsiülemate ning teiste kutsutud külaliste, nende hulgas ka Hiina raudtee esimese jaoskonna inseneride juuresolekul, ja 15. veebruaril avati ajutine rongide liikumine Kitaiski razjezdist kuni Hiina piirijaamani „Sibir". Suurem töö oli tehtud, jäi järele ballasteerimine, puusildade asemel, mis ajutiselt ehitatud – raudsillad pidid lepingu järele alles järgmisel suvel pärale jõudma – raudfermide asetamine, mätastamine, mõned hooned ja vesivarustus lõpetada, et palvekirjas toonitada võiksin mägiteede ja tunnelite tegeliku ehitamise ja sellekohase kirjanduse tundmist. Minule lubati kolmekuuline puhkus, mille teostamiseks ettevalmistusi hakkasin tegema, lõpetades pooleli töid ja korraldades poolelijäävaid üleandmiseks oma asemikule tehnik Ivanovile. Minul täisõiguslikku abi ei olnud, kes oleks distantsi asjadega kursis olnud, sellepärast koostasin ma oma materiaalsed ja rahalised aruanded lõplikul kujul ja esitasin need kontrollimiseks jaoskonna kontorisse, just nagu likvideeriks ma oma teenistust. Kevadepoole müüsin ka oma hobused ja sõiduvankri ära, rongide liikumise avamisega oli neid ikka vähem ja vähem tarvis.

Siberi teest oli veel ehitamata Baikali ringraudtee, mille sihiajamised juba mitu aastat teol olid. Sellest raudtee osast kõneldi kui kõige raskemast ja suurepärasemast tehnilisest ettevõttest, tunnelitega, tugimüüridega, kaljutöödega, suurte sildadega ja suurte soode dreneerimistöödega. Minul oli suur hirm ka sinna ehitustöödele sattuda. Kuna mul nii oma otsekohese kui ka kõrgemate ülemustega hea vahekord oli, palusin ma nende toetust. Pušetšnikov soovitas mulle jääda ekspluatatsiooni peale jaoskonnaülemaks, millest ma tänades ära ütlesin. Siis võeti minu Baikali teele minek tõsiselt arutusele. Pušetšnikovi abi insener Adrianov mainis,

seal olevat suurt konkurentsi Peterburi teedeinseneridelt oodata, sellepärast soovitas ta mulle oma Taga-Baikali raudtee ehitusel omandatud teadmisi täiendada õppereisiga välismaale.

Sõjakära Hiinas vaikis peagi, sest nagu teada, saatsid ka teised suurriigid oma alamate kaitseks sõjalist abi Hiinasse, kõige kärarikkam oli Saksa ekspeditsioon Wilhelm II kuulsa kõne tõttu („Gepanzerte Faust") krahv Alfred von Waldersee juhatuse all. Algas Vene väeosade tagasitulek. Jällegi tuli kindrale ja polkovnikuid vastu võtta ja koguni oma voodisse paigutada, nagu läinud suvel nende Hiinasse minekul. Ei ole nende nimesid meeles, mäletan Matsijevskit, Nikolai Aigustovi ja Sahharovi. Viimane oli väga sümpaatne, lahke iseloomuga, meeldiva välimusega noor kindral, kindraladjudant Sahharovi vend, keda 1905. aastal Saratovi kubermangu talupoegade mässu vaigistamiseks saadeti ning kes kuberner Stolõpini korteris ühe sotsiaal-revolutsionääride parteisse kuuluva naisterahva poolt maha lasti. Elasin tookord just kuberneri korteri ligidal. Mäletan ka kindral Rennenkampfi, 1905. a. Taga-Baikali raudtee vaigistajat, kes Blagoveštšenskist oma ratsasalgaga Tsitsikari linnani oli tunginud ja nüüd raudteed pidi tagasi sõitis. Mina sõitsin temale Timoškino jaama etapikomandandi kapten Kovtunovitšiga vastu kuni piirijaamani ja palusin teda ühes adjutandiga – noor ohvitser – oma väiksesse ametvagunisse, mis harilikust kaubavagunist ümber oli tehtud. Oli teine päris tubli kindral, istus soojas vagunis särgiväel, paigatud pükstega, rüüpas likööri tee juurde õlleklaasist. Kaasas olid tal mitmed nahast sumadanid. Ehk ta küll õige vintis oli, silmitses ta aga väga hoolsalt ühte neist sumadanidest. Jutud liikusid, et Vene sõjaväelased olevat õige palju väärtuslikke asju Hiinast kaasa toonud, mille pärast Baikali-äärses tolliametis neil suured sekeldused olnud. Mina isegi ostsin soldatite käest paar buda usu jumalakuju (*burhan*). Hiinast tagasitulijatel oli hea tuju, joodi, mängiti kaarte, olid ju nii mitmed omale autähti teeninud. Viimastega austati ka raudtee-ehitajaid, peale rahalise autasu said kõik kolm jaoskonnaülemat ja igas jaoskonnas üks distantsiülem ordeni, tookord sain ka mina oma esimese ordeni, 3. järgu Stanislavi, mille kandjal, nagu Pušetšnikov naljatades seletas, õigus olevat „külastada vangimaju, katsuda nendes toitu, kuid mitte avaldada oma arvamist". Kui vanad kindralid sellisest austamisest heameelt tundsid, miks siis mitte noor insener? Ajad on muutunud, Eesti demokraatlik põhiseadus, mis pahempoolsete tehtud, katsub oma seitsmenda paragrahviga seesugust tundmust hävitada. Matsile malka, mitte aupalka – on see

tõesti demokraatlik, või vahib sellest paragrahvist vana mõisakupja vaim välja, mida ara orja veri aukartuses sinna mahutas?

Märtsikuus olin ma niikaugel, et distantsi üle anda ja aruanded esitada võisin. Ülikerge tundmus täitis rinda, vabanedes suurest vastutusest, kerkis meelde kodumaa oma armsate mälestustega, mis viimase aja sõjaaegse töö ja tegevuse läbi nagu eemale oli tõrjutud, nüüd aga nagu hommikune päike läbi pilvede jällegi särama hakkas.

Enne ärasõitu õiendasin muuseas arveid ka eesti töölistega, kes ka meil tööl olid, nagu teisigi rahvusi peale juba nimetatute: tatarlased, itaallased (kiviraiujad ja müürsepad), soomlased, türklased jne., mõned jaapanlased, kes pärast, enne Vene-Jaapani sõja lahtipuhkemist, spioonideks osutusid. Eestlasi oli minul umbes kümme meest, pottsepad ja müürsepad, kes tükitööl hästi teenisid, kuid kõik teenitud raha maha purjutasid. Tundes eestlaste iseloomu, mis alles siis hakkab varandust koguma, kui juba kuidagiviisi algus tehtud, panin ma kord nende poole kuu jooksul teenitud raha igaühe nimele Tsindanti postkontori juures olevasse hoiukassasse ja palgamaksmise päeval andsin neile raha asemel hoiuraamatud kätte. Mehed urisesid küll, aga olid sunnitud ilma viinata järgmine kuu töötama, sest viina, mida salakaubana muretseti, nad võlgu ei saanud, kuna toiduaineid kroonu laost tarvilikul määral avansina said. Järgmise maksupäeva eel küsisid mu suguvennad juba aegsasti, kas ma mitte jälle postkontori ei sõida, ja palusid mind nende palk jällegi hoiukassasse viia. Nii läks asi ladusasti edasi ja aasta pärast oli igaühel umbes 300 rubla kogutud ja mehed olid mulle tänulikud pealegi.

Tööliste vahekord nii ettevõtjatega kui ka kroonu tööjuhatajatega (kümnikkudega) oli hea ja sõbralik. Kui ka mõni ettevõtja kümnik katsus töölisi mullatööde mõõtmisega tüssata, tuli see ikkagi varsti avalikuks ja need parandati kroonu tööjuhatajate poolt. Kohalikud kasakad ja vanausulised mõistsid kõik lugeda ja kirjutada ning vanausulised, kes omaette külades elasid (näit. Tšikoi jõe orus, nn. *tšikoitsõ*), käisid vanast ajast saadik kullakaevandustes tööl ja olid selle tõttu ka mullatööde arvestamisega hästi harjunud.

Üldse pean ütlema, et Siberi rahvas, nii kasakad, talupojad kui ka burjaadid, on palju julgemad, iseteadlikumad ja iseseisvamad kui Vene talupoeg. Viimane võttis kokardiga mütsikandjate ees ikka mütsi maha, kuna siberlane ei mõtlegi sellele, ta on karastatud alalises võitluses karmi loodusega ja metsloomadega. Ka õiglustunne on siin tugevam ja kui õigust

ei saa, otsib siberlane ise seda õigust oma vintpüssiga, vähemalt tasub ta temale tehtud ülekohut sellega kätte, ootab päevade kaupa metsatihnikus tee ääres, kuni oodatud isik ilmub ja ta selle teise ilma saadab. Kuul tabab kindlasti, püss on hargiga varustatud, millele raud toetub, et käsi laskmise juures ei väriseks. Selliseid omakohtu juhuseid oli metsades ja mägedes küllalt ette tulnud. Seal olla aga ka sihikindlat jahti inimestele peetud. Kullakaevandustesse palgatakse töölisi ikka 1. oktoobriks, siis tulevad ühed ja lahkuvad teised. Töölt lahkujatel on ikka korda läinud kõva valve peale vaatamata natuke kullaliiva kõrvale panna, mida nüüd muidugi igaüks kaasa võtab. Ranits seljas – sellest nimetus küürakas, *gorbatš* – asutakse teele, harilikult koerake kaasas. Ja neid *gorbatš*'e luuravad püssimehed, kõmmutavad maha ja riisuvad kulla. Hirmus kõnekäänd on sellest inimeste jahist Siberis tarvitusel: „Gorbatš ne belka, võstrel vsegada sebja opravdõvajet."*

Vana Siberi politseinik, kes üle kolmekümne aasta mitmel pool Taga-Baikalis teeninud, rääkis mulle järgmise romantilis-traagilise kättemaksmise lookese. Kord nimetatud Aleksandrovski zavodi metskonna ülemaks noor metsateadlane Peterburist, ilus poissmees. See hakanud oma ringreisidel külatüdrukute ja ka naistega kurameerima, mis küll naistele väga meeldinud, aga sugugi mitte meestele. Teda olevat hoiatatud, aga kas no Mustu moe jätab? Lõppude lõpuks pidanud külamehed kurja nõu, võtnud kohaliku elanikkonnaga noormehe metsas kinni ja teinud temale ühe operatsiooni, mille vabatahtlikud tegijad Jakutski oblastis elavad, ja ütelnud, nüüd võid kurameerida nii palju kui aga soovid. Noormees olevat selle järele Siberist ära sõitnud.

Nagu öeldud, meie vahekord töölistega oli kõige parem. Minul oli kontoriametnikuna teenistuses tubli, mehine kasakas Tsindantist, kes ladusasti burjaadi keelt mõistis (V. Tokmakov), mis pärisrahvaga läbikäimist hõlbustas. Oli kord järgmine juhtumine tol ajal, kui bokserite hirmul suurem jagu töölisi jalga laskis. Sügisesel pimedal ööl kuuldus Timoškino jaamast Hiina piiri poolt Šövörda suunast mingisugune müdin, mis jaamale ligines, ja harva mõni kole karjatus. Öövahid ajasid jaamas olijad üles, kes arvamisele tulid, et mongoli ratsanikud meid sisse piiravad. Minu elamu juurde, mis jaamast eemal, ilmusid kohe tatarlased sellest artellist, mille ühe mehe ma kautsjoni vastu kevadel vangistamisest vabastasin, ratsa-

* „*Küürakas* pole orav, lask õigustab end alati."

hobustega – ka minu oma hobune oli neil juba sadulasse pandud – ja kutsusid mind ära põgenema nendega kaasa, üteldes, küll me teid salateed siit välja viime. Muidugi ei võinud ma ettepanekut vastu võtta, mõjutasin isegi selle tegijaid kohale jääma ja organiseerima vastupanu. Ja näiliselt traagiline seisukord lõppes naljakalt: pealetungijad osutusid hommikul paarikümnearvuliseks kaamelikarjaks. Vist olid hundid kaamelitele hirmu peale ajanud ja need ruttasid instinktiivselt inimeste elamute poole.

Ei vastaks tõele, kui arestante ainult ülistada, nagu senimaani minu jutustusest välja võiks paista. Kasakate maal, lagedas stepis, kurjategijaid ei olnud, nad ilmusid siia õieti raudtee ehitamise ajal. Enne seda võis siin, nagu öeldi, lapski kartmata reisida. Ka raudteel töötavad arestandid ja asumisele saadetud kurjategijad ei olnud kardetavad, sest nad olid artellidesse organiseeritud ja neil oli teenistuse võimalusi. Ainult paar röövimise katset tuli 15. jaoskonnas ette. Ükskord lasti minu peale paar pauku, kui ma suurema avansisummaga üle Nertšinski mäestiku sõitsin, teinekord lasti jaoskonna rahamaksja (*arteltšik*'u) peale. Kuid öösisel ajal kuulid ei tabanud. Aga metsades oli ärakaranud sunnitöölisi küllalt, mille tagajärjel seal ka röövimistest ja tapmistest puudu ei olnud. Ühest suurest mõrtsukast, nimega Širokolobov, kes Tšitas vangis raudus oli ja siiski ära põgenes, kirjutas pikemalt Vlass Doroševits oma Sahhalini saare kirjelduses, kus autor teda nägi sunnitööl karu külge rautatuna. Selle mehe käed olid 40 inimese elu võtnud! Siberi rahvas on kurjategijate vastu väga heatahtlik, näeb neis õnnetuid.

Kasakate juures oli aga märgata teatud seisuslikku uhkust, ennem läheb kasakatüdruk hiinlasele või burjaadile mehele kui asunikule. „Ära joo sellest ämbrist vett, asunik jõi," hüüab kasakas teisele, kui mõni asunik on kaevu ämbrit joomiseks tarvitanud. Vene naisterahvad on oma hiinlastest meestega harilikult päris rahul, peamiselt sellepärast, et hiinlased töökad on ja joodikud ei ole. Usk takistuseks ei ole ja siberlane armastuses erilist sarmi ei otsi.

XI

ÕPPEREIS VÄLISMAALE

Katkestan need jutustused, pean ju puhkusele sõitma, paar nädalat kulub reisi peale ära, samapalju tagasisõiduks. Igatsus Euroopa poole oli suur. Õhtul sõitsin ma Borzja jaamast välja, järgmisel keskpäeval olin Tšitas, rutemini kui ma kolme aasta eest sedasama teed ümberpöördud suunas sõitsin. Tšitas tuli mitu tundi oodata, kasutasin seda aega mõne tuttava kasakaohvitseriga kokkusaamiseks klubis. Sõjaväelastel oli Kaug-Idas teenides see soodustus, et aastat loeti kolmeks. Niiviisi oli võimalus aukraadides rutemini edasi jõuda. Saades lühikese ajaga kõrgemaid aukraade, pöördus nii mõnigi Euroopa-Venesse tagasi ja sai seal kergemini kõrgema koha. Räägiti järgmist lugu: jõuab Venest noor porutšik Tšita linna oma tarantassiga. Paari aasta pärast on ta juba staabikapten, rõõmuga annab käsu tentsikule: „Kasakas, määri tarantass, sõidame Venemaale." Mõtleb aga järele, miks mitte veel üks aukraad juurde teenida? Jääb veel Siberisse. Kahe aasta pärast jällegi käsk: „Kasakas, määri tarantass, sõidame Venemaale." Ja nii edasi, tarantass seisab ikka sõiduvalmis kuuri all, endisel noorel porutšikul on pea hall, hambad suust kadumas. Algab raudtee-ehitus, vedur vilistab, polkovnik sosistab tentsikule: „Müü tarantass ära, sõidame raudteega Venemaale." Ei sõitnud ka raudteega, vaid eile kanti ta hauda. Nii kõnelesid mulle kasiinos ta kaasteenijad. – Kuulan ja mõtlen, ilus on Taga-Baikali maa, kliima küll karm, aga terve, suvel 30 kraadi, talvel kuni –40 kraadi, kulda ja hõbedat, tina ja rauda maapõues, leidsin isegi Baron-Kondui küla juures raudärtsimäe, mis seni tundmata, ja sellesama küla ligidal lagendi-

kul ka tundmatu vana mongoli linna varemed, mille uurimisega võib-olla samasugust kuulsust võib omandada kui Trooja varemete otsimisel. Aga siiski – ei, Siberis ma ennast matta lasta ei taha. „Kasak, sõidame vaksali, rong läheb veerand tunni pärast."

Baikali järvest sõitsin hobustega (60 versta) üle. Irkutskis veel päev peatust, kaasa võtta soovitused insener Adrianovilt, lühike visiit luteri usu kirikuõpetajale Woldemar Sibbulale, kes uuel teel sõites ja mind mitte kodus Timoškinos leides oma nimekaardi mulle oli jätnud, ja siis edasi Peterburi. Sinna tuli minu kutse peale vastu minu õde Marie Mustalt ja veetsime seal rõõmsa jällenägemise puhul mõne lõbusa päeva.

Sellejuures oleksin ma peaaegu surma saanud. Läksime ühel õhtul Nikolai II rahvamajja ooperit vaatama. Esimesel vaheajal läksime restorani klaasi teed jooma, iseäranis olin mina janune. Tuleme tagasi, meie loožis võõrad inimesed, üks neist palub vabandust millegipärast ja palub mind mitte kaebust tõsta. Ei saa esiti aru, siis aga märkan, mis on juhtunud. Näen, palkoni kolmetolliline ääreraud just minu platsi kohal on järsult läbi paindunud, all parteris lamab suur raudaknaraam, mis ülevalt on alla kukkunud. Oleksin ma vaheajal istuma jäänud, oleks mind silmapilkne surm tabanud. See klaas teed oli õigel ajal joodud. Või oli see klaas õlut, niisiis alkohol mu päästja? – Niisiis ikkagi õnnelikult kodumaal, esiteks Mustale, järgmisel päeval Jaskale ema juurde. Mind võeti vastu kui surnust ülestõusnut. Oli ju Siber senimaani hirmus kole sõna. Aga nüüd kolm aastat seal ära oldud, tervelt, priskelt ja rõõmsalt jällegi tagasi, kiituselaulud Siberi eluolu üle suus – päris uskumata, aga siiski tõsi.

Sõit välismaale läks üle Riia ja Varssavi Viini. Riias peatusin paar päeva, mis Vironia kommilitoonidega lõbusasti möödusid. Siin leidsin ees sõbrad Nurme, Mittid, Lilienkampfi, Uibopuu, Vesteli (Vironia Renommierfuchs*), Zimmermanni, Schröderi ja palju teisi. Viinis peatusin ühe nädala, mille jooksul tutvusin selle suurepärase, ilusa asetuskohaga linnaga. Erilise huviga käisin tema loodusteaduse muuseumis, kus ma n.-ö. täieliku geoloogia kordamiskursuse läbi tegin, ala, millega mul Siberis hästi suured võimalused tutvumiseks olid olnud. Nägin „Burg"-teatris kuulsat näitlejat Josef Kainzi „Rosenmontagis"**, kuulasin ooperis „Cavalleeria rusticanat" Pietro Mascagni isiklikul juhatusel, vaatasin Prateris sotsialistide 1. mai

* Rebase staatuses liige, kes pole organisatsiooniga veel tihedalt seotud, kuid kelle hulgast korporatsioon oma tegevliikmeid valib.

** Otto Erich Hartlebeni tragöödia „Roosiesmaspäev" (1900).

pühitsemist, käisin parlamendis, lugesin ühe „Meie isa" Maria Theresia, õnnetu Marie-Antoinette'i ema sarkofaagi juures jne. Ilus linn, ilusad lahked inimesed ja ilus loodus ümberringi, õhtupool mäestik, idapool kuulus lagendik, lahinguväli Marchfeld, mis kõik näha Stefani kiriku tornist. Mul tuli koguni ette, nagu näeksin lagendikul türklasi Jan Sobieski ees põgenevat ja nagu ratsutaks Napoleon valge hobuse seljas, hallis mantlis üle Marchfeldi Schönbrunni poole.

Edasi Semmeringi raudteed Veneetsia poole. Peatusin paaris kohas, silmitsesin tunneleid ja teisi kunstehitusi sellel esimesel ning vanemal mägiraudteel, väga kasulikud ja näitlikud õppetunnid. Pontebbast alla kitsast orgu pidi rikka Lombardia lagendikule, mis Taga-Baikali steppidega võrreldes viljapuuaed näis olevat, sõit kitsast kivitammi pidi üle mere, viimane rongimürin jaama klaaskatuse all ja siis – vaikus, ei ühtegi vankrimürinat, lootsikud (gondlid) viivad reisijaid hotellidesse kitsaid kanaleid pidi, kust minu puhta stepiõhuga hellitatud ninasse mõnigi vastik lõhn tungis. Mitte linn, vaid mingi arhitektooniline luuletus, muinasjutt on Veneetsia – ma tundsin teda juba hästi Anderseni muinasjuttudest – mitmed stantsid oli mul juba peas, sellepärast orienteerusin ka kergesti. Püha Markuse kirik, *piazza*, lõvid ja tuvid, Doodžide palee, Lido jne. Kõndisin ka vana Campanile otsa, trepiastmeid ei olnud, viltu pinda pidi võis üles kõndida, isegi ratsutada, nagu Napoleon seda olevat teinud. Järgmisel aastal langes see torn kokku – erand insenerikunsti õpetusest, mille järgi vaiad vee all ei peaks kõdunema –, ja mõne aasta pärast ehitati ta endisel kujul jällegi üles, nii et linnapilt jällegi muutmata välja näeb. Nüüd tõstab aga lift uudishimulikud reisijaid torni otsa. Järgmine peatus Milanos, vaatasin kuulsat marmorist ehitatud toomkirikut seest- ja väljastpoolt, käisin muidugi ka katusel üleval, imetlesin suurt katoliku rongkäiku, mis, nagu ma varem jutustasin, väga budistide rongkäiku Tsugoli *datsan*'is meelde tuletas.

Väikese Como linnakeses Como järve kaldal, kus Alessandro Voltale mälestussammas püstitatud, peatusin ühe päeva ja tegin ringsõidu järvel, mis umbes kaks korda suurem on kui meie Pühajärv. Teda ümbritsevad kõrged mägised kaldad imeilusate teedega ja suvemajadega. Siin lõi mulle külge üks saksa keelt kõnelev noormees, kellega üks tund aega viitsin ja kellega koos einestasin. Noormees tegi mulle ettepaneku kaarte mängida – väljas oli just väike vihmahoog –, mille ka vastu võtsin ettevaatusega, aimates, et siin ikka mõne kelmiga tegemist on. Nii see oli ka,

mõne minuti pärast, kui ma talle just paarkümmend liiri kaotasin, märkasin tema valemängu, südametäiega virutasin talle hea hoobi kõrvupidi, tekkis väike skandaal. Enne kui selle lahendamisele ametlikult asuti – üks kelner läks politseiniku järele –, kadus minu partner ära, vist kartis ta oma isikuga politseivõimu ees hoobelda, ja mina jätkasin oma einet rahulikult kelnerite lõbusa naeru all.

Edasi üles Gothardi tunneli poole – Airolo ja Göscheneni vahel – spiraalides, kitsast orgu pidi, mille kõrged kaljuseinad pilvedeni näivad ulatavat ja millest ojad mitmesaja meetri kõrguselt kohinal alla voolavad. Masendav pilt, kuid ammugi mitte nii ilus kui Semmeringi palju õrnem ja kaugete väljavaadete poolest rikkam ja huvitavam mägimaastik. Veerand tundi kestev sõit läbi pikema tunneli, 14 kilomeetrit – Mont Cenis' tunnel, 22 km, ei olnud tookord veel valmis –, mis täis kivisöesuitsu väävlihaisuga ja õhusurvega nagu kuskil kessoonis sillaehitusel, Luzerni linnake Vierwaldstätteri järve kaldal. Sõit aurulaevakesega selge veega järvel, jalutuskäigud, Rigi tipule hammasrattateel, üleval selle varajase aastaaja kohta haruldane selge ilm, suurepärane väljavaade jäätunud mäetippudele. Edelveiss õitses. Mäed lumised, üleval paar kraadi külma, all kirsi- ja õunapuud õilmetes. Lõunapool, pilvedes allpool mäetippu lööb välku, müristamist on vähe kuulda, põhjapool läigivad mitu väikest järve. „Ma teretan sind hommik, sind kaste, suviõhk, ja sinijärved hüüdvad: tere tulemast priiuse maal!"

Zürich, ilus linn samanimelise järve ja Limmati jõe kaldal. Käisin polütehnikumis, kus prof. Zschokke mulle lahkesti näitas materjaliproovimise laboratooriumit (katsekoda), mis mulle uudis oli, sest Riias sarnast asutust ei olnud. Temalt sain ka mitmed soovitused vaadata, mida Zürich tehniliselt huvitavat pakkus, muuseas elektriõujaama, mille turbiinid Limmati jõe veejõud käima paneb. Reini kosk Schaffhauseni linnakese juures, maikuu keskel, võrdlemisi veerohkel ajal jättis võrdlemisi nõrga mulje: oli õrn lüüriline luuletus meie Narva kose heroilise eepose kõrval. Edasi Basel, piirijaam Šveitsi ja Saksamaa vahel, õieti kaks jaama. Šveitsi jaamas sõin lõunat, Saksa jaamas jõin kohvi peale, ja kiirrong tormab edasi põhjapoole. Koridoris seistes ja aknast välja vaadates silmitsen ka teistes kupeedes istuvaid reisijaid, näen noort naisterahvast teisele poole välja vaatavat, ta käharpea tuletab midagi tuttavat meelde, ta nagu tunneb mu pilku oma kuklal, keerab enese minu poole, taevas tule appi – Aurelia! Jah, see oli tema.

Ta oli viimase kolme ja poole aasta jooksul nagu tugevamaks kasvanud, näojooned nagu selgemad ja silmade vaade vähe tõsisem. Oli ta siis, kui me üksteist viimast korda jumalagajätsime, nagu roosipungake, nüüd oli ta õitsev, uimastavalt lõhnav roos; oli ta siis noor tüdrukukene, nüüd oli ta kütkestav küps naine. Me istusime koos, kõnelesime, vaatasime teineteisele jällegi silma, endine soe, sõbralik tundmus valdas mõlemaid, viimase käepigistuse vahel nagu ei oleks pikki aastaid olnudki. Tema reisisiht oli üks väike parempoolse Reini kalda kuurort. Rong peatus selle kuurordi ligemas jaamas, meie mõlemad astusime rongist maha ja sõitsime võõrastemajja. Õhtul istusime minu toa lahtisel palkonil, päike vajus mägede taha, alt orust, külast või linnakesest paistsid juba tuled, kuu kerkis kõrgemale, Reini veepind läigatas kui peegel, ööbik laulis võõrastemaja taga mäenõlval sirelipõõsastikus, meie jutt vaikis, meie hinged kõnelesid sõnadeta. Ta õrn käsi silitas mu otsaesist ja mu sõrmed mängisid ta lokkis juustega. Mul peaks Balzaci sulg olema, et kirjeldada seda õnne ja õndsust, mis meie üle elasime mõne päeva jooksul siin väikeses paradiisis, metsas, mägedes, lilleaias ja õhtul rõdul. Parem vaikin.

Mida suurem valu mu südant vaevab, mida suurem rõõm teda elustab, seda rohkem vaikib mu suu. Päevad läksid kui sekundid. Kolmandal päeval tuli telegramm Berliinist tädilt, keda Aurelia ootas terviseparandamisele. Jällegi valus jumalagajätmine, ja huultel küsimine, kas saame veel kord kokku?

Rongi vilistamine summutas vastuse. Kõik see kokkusaamine, koosviibimine oli nii ootamata tulnud kui unenägu, kui kallis kingitus tundmata, kuid heatahtliku saatuse käest, lõpmata õnne- ja tänutundmus täitis südant ja viis kuhugi kaugele, kõrgele. Õnnetu see inimene, kes ei ole kuulnud naishinge tiibade meelitavat lehvitamist, kutset, tungi tõusta kuhugi kõrgemale, ligemale sellele, mis ilus ja hea on! – Aga ütelge mulle noored, armsad, ilusad tütarlapsed, kust tulevad vanad, vihased, keelepeksjad naised? – Alles naabrite jutuajamine, millest niipalju aru sain, et järgmise rongiga meie järel sõidab Saksa keiser Strassburgi, äratas mind ja kiskus mu mõtteid jälle maisele maapinnale.

Ootasin Strassburgi jaama hallis keisrirongi tulekut, mis kaua ei kestnud. Takistusi ootajaile ei tehtud, nii et ma Wilhelm II kahe-kolme sammu tagant nägin. Eht Preisi ohvitser, sirge, kõva sammuga kõnnak, püstvurrudega, mitte midagi iseäralikku, imponeerivat. Keisriproua, kes lahtises tõllas jaama vastu tuli, kaks musta hobust ees, meeldis mulle oma mus-

tas lihtsas siidkleidis ja lihtsa olemisega ning südamliku peanoogutusega teretamise juures rohkem kui keiser oma enam-vähem „tehtud" olekuga. Mingisugust vaimustust ega hurraa-hüüdmist ei olnud, kõik läks nagu igapäevane asi. Vene võimud küll niisugust külma vastuvõttu oma keisrile ei oleks lubanud valmistada.

Muidugi käisin Strassburgi münsteritorni otsas, sellel kõrgusel, kus teine torn, mis ikka veel puudub, peaks algama. On aga ilus viljarikas lagendik mõlemal pool Reini ja võrdlemisi lai, vaevalt näed horisondil Schwarzwaldi ja Vogesi mäestikku.

Järgmine peatus Mainzis, kergitasin tänulikult kübarat Gutenbergi mälestussamba ees, ei oleks ilma tema leiduseta – mille kodumaa küll õieti kauge Hiina olevat – eesti talupoja poeg ta ausamba ees seista võinud.

Frankfurdis Maini kaldal, Goethe majas tundsin end päris kodus olevat, olin ma ju tema „Dichtung und Wahrheit aus meinem Leben", mille esimeses osas ta oma kodu laialt ja täpselt kirjeldab, hoolega läbi lugenud ja oli Goethe mu armsaim autor, mida vanemaks ma läksin. Noored inimesed, kellel elukogemused ja üleelamised veel puuduvad, ei saa Goethest hästi aru. Seda võib Shakespeare'istki ütelda. Siberis oli mu voodi juures öölauakesel ikka „Faust", piibel ja mõni köide Heinet. – Lõpuks Berliin, kus ma terve nädala veetsin ja mitmed isiklikud ostud tegin. Berliin mulle ei meeldinud ja ei meeldi ka praegu. Kas mitte sellepärast, et ma omal reisil mugavamaid linnu enne nägin, mis rohkem hingele ütlevad, nagu Viin, Veneetsia, Milano, Frankfurt am Main? Võib-olla.

Lõpuks üle Riia ja Tartu jällegi koju. Seal ei olnud ka enam palju aega, veel mõned külaskäigud ja jumalagajätmised, ja siis tagasi Siberi poole. Valus oli jumalagajätmine emaga, ta nuttis, soovis mulle õnne edaspidisel eluteel, kuid arvas, et see vist meie viimane kokkusaamine on. Tema aimdus ei petnud teda.

Viimased päevad olin ma Mustal, kust mind hobustega Tartu saadeti. Maidla postijaama ligidal, kust tee Kambja poole Võru maanteelt käänab, ootas tüdruk Jaskalt, keda ema oli vastu saatnud, minule üle andma tema viimaseid soove pika tee peale ja viimaseid jumalagajätmise sõnu. Vaene emake, ma olen sulle palju võlgu jäänud, soendagu su hauda see soe tänutundmus, mis minu rinda täidab.

XII

TAGA-BAIKALI RAUDTEE-EHITUSE LÕPUTÖÖDEL

Tuntud teed läks sõit tagasi Siberi poole, palju mugavamalt kui kolme aasta eest, nüüd peatus rong peaaegu mu elamu ukse ees. Ehk ma küll pika, huvitava reisi teinud ja palju näinud ning õppinud, puudus võrdlemisi pika puhkusaja lõpupoole juba esialgne rahuldus, algas igatsus töö järgi. Olin päris rõõmus, kui jällegi tööle asusin, tervitasin erilise heameelega laia, lainetavat steppi, rohelisi mägesid virvendava päikese paistel. Minu maja trepi pealt silmitsesin jällegi lõuna pool Hiina piiri taga paistvat kahte ümarikku mäge, mis nagu mõne hiigla naisterahva rinnad magusat stepiõhku hingates kord kõrgemad, kord madalamad näivad olevat, nii kuidas päike paistis, kas läbi vaikse, sooja õhu virvendades või läbi udu ehk tuulest liigutatud õhu. Suur vastand Lääne-Euroopa kitsastesse piiridesse, linnadesse surutud kultuurielule on sarnane lai piiramata rohtlaan oma hõreda elanikkude arvuga. Euroopa, Aasia! Kumb annab teisele rohkem? Kultuuri keskkohad, linnad imevad oma elujõudu ikkagi maalt, ja pakutud vastutasu ei ulatu kunagi saadud elujõu väärtuseni. Kas ei ole Aasia küllalt andnud nii värsket verd kui ka vaimlist toitu? Võib-olla et sarnane värskendus veel Aasiast tulemas on. Ma ei tahaks uskuda, et mongoli rahvad juba oma ülesande on täitnud ja väljasuremisele on määratud. Nagu sakslased oma Barbarossast unistasid, nii teevad seda mongolid oma Tšingis-khaaniga. Ehk on jälle võimalik suur Mongoolia riik Dneprist Vaikse ookeanini? Või puhkab Euroopa ennast välja oma usu- ja

sotsialismifanatismist ning masinakultuurist, mille ülem siht näib olevat inimesetapmise abinõude täiendamine ja uute leiutamine. Võib-olla oleks päris kasulik vaheldus, kui Euroopa mungad roosikrantsi lugemise asemel palveveskit väntaksid, suured linnad tühjaks jääksid, meie preilid jällegi lehmi lüpsaksid ja meie ise maad künnaksime. Mõnisada aastat niiviisi ära elatud, peaksid peaajud niivõrd välja puhkama, et jällegi midagi uut võib peale hakata. Sellised mõtted keerlesid sagedasti peas, kui oma trepi peal istusin ja Mongoolia ning Mandžuuria poole vaatasin, arvasin koguni, et see aeg väga kaugel ei või olla, kus minu asemel siin mõni Jaapani insener istub ja Jaapani tolliametnikud Baikali idakaldal reisijate pagasit revideerivad. Euroopa ülikoolid kihavad õpilastest jaapanlastest, hiinlastest, indohiinlastest, hindulastest jm., kahju, et Euroopa rahvad võrdlemisi vähe Aasia rahvaid tunnevad. Ei tundnud valitsev vene rahvas isegi kõiki oma riigi piirides elavaid rahvaid. Mulle tuleb meelde järgmine juhus: kui suure ilmasõja algul 1914. aastal lahkus Pärnust üks Vene väeosa, kellel eestlastega hea vahekord olnud, saatis selle väeosa juhataja polkovnik Muromtsev (esimese Vene riigiduuma esimehe vend) ühele Pärnu linna tuntud eesti tegelasele kirja, milles toonitas mainitud head vahekorda ja tänas piduliku saatmise korraldamise eest, ning lõpetas kirja sõnadega: „Da zdravstvujut bravõje latõši!"* Kuidas siis nõuda kauge Aasia rahvaste ja nende keelte tundmist?

Oma reisi tõttu oli mulle osaks saanud hästi pikk kevad: aprillikuu lõpul ja maikuu algul olin lõunamaal (Itaalias), põhjapoole sõites sõitis ka kevad minuga kaasa, nii et Siberisse tagasi jõudes ka seal juba kevad, isegi suvi juba käes oli. Tööd olid täies hoos, minu ülesandeks oli liivarongide, üldse tee ballasteerimise korraldamine ja raudsildade monteerimistööde järelvalve. Sõjakära, sellega seotud erakorraline rühkimine ja ruttamine oli lõppenud, olukord oli jälle normaalne. Tööd edenesid nii, et 1901. aasta oktoobrikuu algul kõik harutee Kitaiski razjezdist kuni Hiina piirini (324 versta) anti üle kasutamiseks Taga-Baikali raudteevalitsusele; korralik rongide liikumine kuni Mandžuuria jaamani (18 versta Hiina idaraudteel) avati 15. oktoobril. Vahepeal olid minu asjad Baikali ringraudteel koha saamise suhtes niivõrd edenenud, et mulle seal distantsiülema koht kindlustatud oli ja ma varsti peale ehitustööde ülevaatamise komisjoni töö lõppu (11. oktoober 1901. a.) uuele kohale sõitmiseks end valmistasin.

* „Elagu vahvad lätlased!"

Enne ärasõitmist heites pilku oma tegevuse ja sellega kaasas käiva arenemise peale, pidin ma otsusele tulema, et ma siin palju olin õppinud. Mul oli olnud suur praktika mitmel ehitusalal, samuti inimestega läbisaamises, enesest nii üles- kui ka allapoole. Eriti hea vahekord oli mul oma teenijaskonnaga ja töölistega, ma otsisin ja leidsin inimese hinge isegi Sahhalini saarele saadetud kurjategijate rinnas. Siis olin ma õppinud ehitustöid igapidi organiseerima ja kõiki otsuseid tegema kiiresti, sest erakorralised olud ei sallinud viivitamist ja kõhklemist, ja Pušetšnikovi kõva kord õpetas mind sõna kuulma ja käskima ning käskude täitmise järele valvama. Raudteest läbistatav maa võimaldas mu geoloogiateadmisi täiendada, võõraid rahvaid tundma õppida ja isegi nende hingeelust aru saada; üksildane elu, pikad õhtud sundisid nii mõnegi küsimuse üle tõsiselt mõtlema, mis inimese iseloomule mõju avaldamata ei jäta. Arusaadav, kui su ümber lai stepp ja mäestik, tumesinises taevas rusikasuurused säravad tähed, seina taga väljas hundid uluvad, sajad inimesed kiireid korraldusi ootavad, et siis teised mõtted pähe tulevad kui suure linna mugavas restoranis. Ma vaatasin julgelt tulevikku, olin kindel, et ma ka uuel kohal oma ülesannetega toime saan, igatahes mitte halvemini kui teised insenerid.

Pean ütlema, et need aastad sellel raudtee-ehitusel olid mu paremad, ilusamad aastad, täis hoogu ja tööd ilusas looduses ning heade inimeste hulgas. Mul oli kahju sealt lahkuda n.-ö. enneaegu, sest teised kaasteenijad jäid veel mõneks kuuks kohale ja kolisid alles aasta lõpuks Irkutski linna lõpparvete tegemiseks. Mina olin nagu üks õnnelik, kellel juba uus koht uuel ehitusel valmis. Nagu mul tookord valus oli Taga-Baikalist lahkuda, nii on ka praegu mul kahju sulge maha panna, tahaks nagu veel midagi sellest heast ja ilusast ajast kirjutada, aga kellele võib see peale minu veel huvitav olla? Aga ma kirjutan ju oma lastele, ja need on nii mõndagi huvitavat jutustust minult kuulnud, ehk huvitavad neid siiski ka need read, eriti siis, kui nende kirjutaja sõrmed, mis nende päid nii soojalt on silitanud, külmaks on läinud.

Mälestuste kirjutamine on kui lillekimbu tegemine: lillede noppijal on suur lõbu koguda oma silmade all kasvanud lilli ja kinkida neile, kes seda kingitust ehk kalliks peavad. Jalutan siis veel mõttes kaugetele lagendikkudele, saab näha, mis sealt veel leidub.

Siberi raudtee ehitus oli siia kaugesse idasse nii mõnegi originaali meelitanud. Paralleelselt raudtee sihiajamisega töötasid siin geoloogia- ja topograafiapartiid. Esimeses partiis, kelle juhatajaks pärast mäeinse-

ner vürst Gedroits oli, töötas üks mäeinsener B., kes iialgi ilma napsuta sööma ei hakanud; viskas napsu ja nuusutas jämedat rukkileiba peale, nii viis-kuus korda järjest, siis alles maitses söök. See tuletab Uurali kasakaid meelde, kes arssina viisi napsi juues suupisteks päevalilleseemnete hulgast kõige väiksemad välja otsisid, vist otstarbega, et viina jaoks rohkem ruumi jääks. Teise, s.o. topograafide partii juhiks oli polkovnik Boltenko. Sellel oli kindel harjumus ikka oma samme lugeda. Tuleb temale Irkutskis kindralkuberner vastu ja peatab ta, Boltenko märgib, kuhu ta parem jalg on peatuma jäänud, kirjutab sammude arvu taskuraamatusse ja hakkab siis alles ekstsellentsiga juttu ajama. See lõppenud, kõnnib samme lugedes jällegi edasi. Kord olid meie sihiajajate ja topograafide laagrid ligistikku. Kapten S. tuleb argali sületäiega jurta juurde ja siunab, et võtku kurat seda elu ja olemist siin, jookse paari versta taha seda sõnnikust kütet korjama! Boltenko küsib, kust kapten seda kütet tõi? Sealt Simovjo juurest künka tagant vastab S. Boltenko: vabandage, kapten, see ei ole rohkem kui 376 ja pool sülda, topograafil peaks parem silmamõõt olema! Vanamees oli selle maa juba oma sammudega täpselt ära mõõtnud!

Kord jällegi metsas olles otsustasime korraldada väikse klaperjahi. Baron-Kondui külast palkasime ajajaid. Muidugi napsutasime öö läbi ja asusime siis seisukohtadele. Seltskond oli kaunis suur, kahest distantsist komisjonid ja ettevõtjad. Viimaste seas üks lõbus eht, kaunis kehakas vene mees Tšitšerov ehk nagu itaalia müürsepad teda nimetasid, Tšitšerini. Seisame ja ootame, mis loomaajajad meile ette hirmutavad. Minust pahemal pool Tšitšerov ja edasi jaoskonna pearaamatupidaja Š., kirglik jahimees. Tuleb välja ilus metssikk ja sammub otse podrjatšik Tšitšerovi poole, kes oleks pidanud looma laskma, meile kummalegi oli see liiga kauge. Aga ei ühtegi pauku, loom sammub paarikümne sammu kauguselt Tšitšerovist mööda. Raamatupidaja kärsitu jahimeheveri ei kannatanud seda, kihutas kaugelt ühe paugu, mis muidugi ei tabanud, ja jooksis sõimates Tšitšerovi poole, mina samuti. Vaatame, Tšitšerov tukub ilusasti, püss hõlmas, ärkas üles alles naabri siunamist kuuldes, ja lausub rahulikult: „Jätke oma lora, sikk tuleb minu juurde, ütleb ilusasti tere hommikut, Andrei Petrovitš, ja teie tahate, et mina ta maha laseksin!" Ta oli üldse suur naljahammas.

Oli meil aga üks teine podrjatšik Nikita Ivanovitš Ivanov, väga kihvtise iseloomuga mees. Temal olid võetud mulla- ja mitmed teised tööd Undurga (pärastise Adrianovka) jaama ümbruses. Kui Mandžuuria jaamas ka tööd algasid, läks sinna õnne otsima ka meie N. I. Meie barakid ja ühekordsed

elumajad ehitasime kas majanduslikul teel või andsime ettevõtjatele, kui neid leidus, kusjuures väljaandmist teostati harilikult kindla hinnaga ühe ruutsülla eest, mõõdetud hoone plaanis väliskontuuri piirides, näiteks 220–240 rbl ruutsüld. Sellist lepingut sõlmides oli noor Mandžuuria insener hinna ära märkinud nii- ja niipalju, ütleme 250 rubla ühe ruutsülla eest, kuid unustanud juurde lisada, mis lepingus ühe ruutsülla all mõista. N. I. ehitas maja oma materjalidest ilusasti valmis, laskis aktiga vastu võtta ja esitas selle ehituse peale arve ning nimelt iga põranda, lae, seina, katuse ruutsülla eest ikka 250 rubla. Noore inseneri leping tõi küll veidra blamaaži kaasa, N. I.-le maksti ka lõppude lõpuks mitmekordne summa arve järgi välja – maja ei olnud kuigi suur ja hinnad tõusid bokserite mässu tõttu –, kuid teisi töid Mandžuuria raudteel N. I. enam ei saanud.

Teine naljakas juhtumine oli samal N. I.-l sandarmite ülema polkovnik Robukiga. Viimane oli kaunis riiakas mees, pistis oma nina sageli sinna, kus see tarvilik ei olnud, isegi insener Pušetšnikoviga ajas ta mõnikord jonni. Kord oli üks trobikond töölisi tema juurde kaebama ilmunud N. I. peale, et see ei maksvat neile palka välja. Robuk kohe oma võimu näitama, kirjutas N. I.-le tähekese, palun nendele – nimed ülesloetud – maksta summa ... välja, nagu ma kuulsin, üle saja rubla. Asi korras, rahu majas. Umbes pool aastat hiljem ilmub Robuki juurde N. I. selle tähekesega, kõige alandlikuma näoga, ja palub, et härra polkovnik õiendaks selle summakese ära, mis N. I. tema käsul välja maksnud. Polkovnik Robuk trampis jalgadega maad ja käratses: „Seda pidite Teie oma töölistele maksma." N. I. alandlikult vastu: „Vaadake, härra polkovnik, siin on tööliste palgaraamatud, kõik on oma palga kätte saanud, mina ei ole kellelegi võlgu, aga mis tööd nad Teile tegid, seda ma ei tea, ma ainult tahtsin Teile vastutulla ja maksin Teie käsul ja loodan, et Teie oma allkirja maha ei salga?" Robuk maksis, aga lubas N. I.-l kaela murda. See ei läinud tal korda. N. I. protsessis ka ehitusvalitsusega vist kümme aastat ja protsessis end päris vaeseks.

Nagu juba öeldud, tegi sandarmite ülem Robuk sagedasti takistusi ehitajatele, mispärast Pušetšnikov teda ei sallinud. Kui 1901. aasta veebruarikuu algul Pušetšnikov erarongiga Hiina piirile sõitis viimast roopanaela sisse lööma, istus selle rongi viimasesse vagunisse ka polkovnik Robuk. Seda nähes laskis Pušetšnikov talle ütelda, et rong on ainult tema kasutada, tema kutsutud külaliste jaoks. Kuna Robuk sellele veel ei reageerinud, tegi Pušetšnikov korralduse, vagun polkovnik Robukiga maha haakida, kui see välja ei lähe. Sellepeale lahkus Robuk rongist.

Pušetšnikov oli tõsise, kindla iseloomuga ja suur töömees, kui tarvis, võis ta ka päris roppu moodi sõimata, vene sõimusõnade leksikon oli tal hästi tuttav. Nii olevat ta ühele peateo insenerile, kelle tööd ei edenenud ja asjad kaunis sassi olid läinud, ettepannud teenistusest lahkuda järgmiste sõnadega: „Delo delat da vorovat, eto ještšo ni h..., no ni h... ne delat i vorovat, eto odna je..., podaite prošenije ob uvolnenii."* Ta oli harilikult väga vastutulelik ja viisakas ning hindas töötegijaid. Ühele teedeinsenerile ütles ta avalikult: instituut on Teile eksikombel inseneridiplomi andnud. Arvatavasti mõistis ta ka hea kavaler olla, sest kõneldi, et temal kui poissmehel olnud väga südamlik vahekord inseneri vürst Andronnikovi noore ilusa naisega.

Teatava piirini originaal oli meie kontrolör Konstantin Savitš, õiglase iseloomuga, heatahtlik mees, täitis riigikontrolli esindaja kohuseid täpselt, kuid heatahtlikult, ikka küsimuse lahendamise, mitte selle keerulisemaks ajamise suunas. Eesti kontrolli sarnane mees ei oleks kõlvanud, siin peab kontroll olema näiline, nagu oleks midagi tehtud, ei vaadata sisu peale, vorm on kõik ja sellest põhimõte: „Šumit, bratets, šumit!"** Savitš jutustas, kuidas ta Siberisse sattus. Teenis ta varem Peterburis riigikontrollis. Ükskord, kas uuelaastal või lihavõttepühade ajal sattunud ta oma kõrgema ülemusega lõbusat juttu ajama. Muuseas keerelnud jutt altkäemaksu võtmise ümber. Savitš ütelnud, et tema iga altkäemaksuvõtja ära tunneb. Ülemus olnud uudishimulik ja palunud ka teda sarnase teaduse sisse pühendada. Savitš teinud seda heameelega ja jutustanud, et iga isik, kes oma küüsi närib, on kindlasti *vzjatotšnik*, ja jutustas meile edasi: „Kogemata vaatan oma ülemuse käe peale, mis just paberossi laualt võtab, ja ehmatasin, *batjuški moi*,*** kõik küüned olid näritud. Ei mäleta enam, kuidas see jutt lõppes ja kuidas ma minema sain. Umbes kuu aja pärast määrati mind Siberisse, *me voi-là*,**** ja olen väga rahul. Kuid küünte närimise üle filosofeerin ettevaatlikumalt."

Kuna Siberis, eriti Taga-Baikali maal töölisi raudtee-ehituse jaoks vähe oli, siis palgati neid suurel arvul Venemaalt: prii sõit edasi ja tagasi ühes ülalpidamisega ning teatav kuusissetulek olid lepingu järgi kindlustatud. Need töölised pidid küll kõik olema ehitustöölised, aga kui neid pärale

* „Tööd teha ja varastada, see pole veel midagi, aga mitte midagi teha ja varastada, see on..., esitage palve töölt vabastamiseks."

** „Kisa teha, vennas, kisa teha!"

*** Issa ristike!

**** Sääl ma olen.

jõudes hakati sorteerima, siis leidus seal mõnigi imelik eksemplar. Nii oli seal üks ametist lahti lastud vene papp, samasugune rahukohtunik jne. ning küllalt neid, kes mingisugust ehitustööd ei osanud. Üks selline looder sattus ka minu juurde, kaval väikevenelane. Ta oli omale niisuguse ameti välja mõtelnud, mis näis mitte tarvilik olevat, nimelt püttsepaameti. Saatsin siis mehe metsa aamilaudu valmistama veevedamise aami jaoks. Mees aga ei olnudki aamisepp, läks üle põletispuude valmistamisele. Rahukohtunikul oli varsti suur klientuur palvekirja tellijaid. Juhtus nii mõnigi õnnetus tööde juures, eriti dünamiidiga töötades, ja selle tagajärjel tulid muidugi kahjutasu nõudmised. Üks niisugune kahjutasunõudja protsessis vist üks aasta otsa, käis karkudega ringi ja lonkas eriti tugevasti, kui ta meie arsti nägi. Viimaks lepiti temaga mingisuguse summa peale kokku ja ta ilmus jaoskonna kontorisse raha järele, andis tarvilikud vormilised allkirjad ja võttis raha vastu. Järgmisel päeval pandi alles tähele, et ta oma kargud oli kassasse unustanud, ja need jäidki sinna, õnnelik kahjukannataja nendele järgi enam ei tulnud.

Juulikuus olid meil troopilised vihmasajud, hoovihmad, mis laialt ei ulatanud ja ka mitte kaua ei kestnud. Istud toas, vaatad välja, mägedes paistab must pilv ja lööb välku. Mõne minuti pärast hakkavad mäestikust valged lindid allapoole rippuma, venivad ikka pikemaks. Esimest korda seda nähes ei saanud enne aru, kui lintide liginemisega kaasas käiv suur kohin selgesti näitas, et need lindid veeojad olid. Need tormasid mõnikord kuni sülla kõrguseni alla steppi, kõike enese ees purustades ja kaasa viies, nii meie kärud, vankrid jne. Isegi uppuda oleks võinud ja seda keset steppi, aga mõnekümne minuti pärast olid ojad jällegi kadunud. Kord sõidan ma oma distantsi Hiina-poolsest otsast kodu poole, ilus päikesepaisteline ilm, ainult eespool oli vähe pilvitust mägedel näha. Jõuan ligemale, muutub pilt tõsiseks: oli suur vihmahoog piksega olnud, vesi orukeses oli niivõrd tõusnud, et ühe mullatööliste onnikese (*zemljanka*) täiesti ära oli lõhkunud, isegi paar hobust allavett viinud. Seisab salk mullatöölisi lõhutud onnikese juures, märjad kui veest välja tulnud koerad, ja üks nendest, mind tasa mööda sõitmas nähes, plahvatab vanduma: „Vaata (– kõlab mitme-etaažiline vandumine –), nii ta on, nagu kirjutatud Siber, nii ta ka on Siber, ja üks ainuke pühik kogu Siberi kohta, ja toogi raip magab Baikali taga, aga siin kas või upu lagendikus ära. Ja õmblusnõel maksab 20 kopikat, küll on siin aga „kliima"!" Kõik naerame, onnike parandatakse ära, ainult paigutatakse kõrgemale. Nurga panemisel natuke napsu, päike

paistab, ilm on soe, tuju jällegi kõige parem. Sarnaseid juhtumisi tuli kaunis sagedasti ette, kuni selle „kliimaga" ära harjuti.

Oleks ehk veel nii mõndagi huvitavat jutustada, see viiks siiski kaugele, ma kirjutan ju ainult oma elulugu ja mu kavatsus oli seda võimalikult lühidalt teha. Niisiis jätan Taga-Baikali Ononi ja Dauria stepid ja Nertšinski mäestiku jumalaga. Sõitsin veel kord hobustega oma distantsi läbi, peatudes mõnegi ehituse juures, kus palju vaeva nähtud, vaatasin veel Nertšinski mäestikust alla Mandžuuria ja Mongoolia poole. Need maad olid nii mõndagi meist oma poole meelitanud. Jeg. Vl. Kostõrko, kes Karlsruhes oli studeerinud, õppis isegi burjaadi keelt ja minul oli koguni unistus Tiibetisse väike ekspeditsioon ette võtta. Üks kasakatest, kes omal ajal Nikolai Prževalskile teejuhiks oli olnud, oli nõus jällegi teejuhiks tulema. Aga nii mõnigi unistus on jäänud ainult unistuseks, ehk küll ilusaks unistuseks. Unistustest, isegi ilusatest, ei ole ma vaene olnud. On nad ju ilusam osa elust.

XII

Baikali järve ringraudtee ehitusel

1901. aasta oktoobrikuu keskel sõitsin jällegi üle Baikali järve, seekord jäämurdja „Angaraga", mille peal teenis esimese mehaanikuna üks eestlane Eliaser, kes noores eas Tartus samasuguse teo oli korda saatnud nagu Dostojevski „Kuritöö ja karistuse" kangelane Raskolnikov ning samuti Siberisse oli saadetud. Järv lainetas kõvasti, päev enne seda oli möllanud kole torm, mis, nagu ma ajalehtedest lugesin, koos hukkunud laevaga ligi 500 inimelu ohvriks oli nõudnud. Nimelt vedanud üks puksiirlaev oma taga barkat (praami) töölistega, kes põhjapoolt koju sõitsid. Olhoni saare ja läänekalda vahel tabanud neid torm ja puksiir oli sunnitud köie katki raiuma ning barka töölistega tormi kätte jätma, ennast seega päästes. Torm purustas barka kaljude vastu ja kuna kaljud kaldal järsud ning kõrged olid, ei pääsenud ükski hing kaldale. Surnukehasid leiti osalt kaljude otsa lainete visatuna ja sinna kinni külmanuna. See oli üks koledamatest õnnetustest, millest mina Baikali järvest olen kuulnud. Aasta varem, 17. oktoobril 1900. aastal möllas Hiina piiril meie ehituse piirkonnas ka kirjeldamata suur torm, ja mis eriti haruldane, suure lumetuisuga ning suure külmaga. Mitmed inimesed ja hobused surid külma kätte. Oktoobrikuu näib seal eriti tormiline olevat.

Irkutskis ilmusin Baikali ringraudtee ehituse valitsusse, tutvusin oma tulevaste ülemustega. Tööde ülemjuhatajaks oli määratud üks vanapoolne, kehva tervisega insener Boleslav Savrimovitš, Pušetšnikoviga võrreldes tuli ta mulle küll ette kui vägisi püsti aetud surnukeha. Nelja aasta jooksul,

s.o. kogu raudtee-ehituse kestusel on ta vist üks kord töid üle vaatamas käinud, ja sedagi olevat ta teinud laevalaelt binokliga. Minu suurema viadukti juurde tuli ta küll laevalt maha. Temal oli abiks väga elava iseloomuga ja hästi liikuv insener Karl Nikolajevitš Simberg, lühikese kasvuga, tüseda kehaga, ilusate hallide juustega soomlane, vana raudteede ehitaja, Kaukasuses töötanud Surami tunneli juures (Bathumi-Thbilisi liinil 1887–1891) insener Konrad Presseli juhatusel. Olgu tähendatud, et seesama Konrad Pressel juhatas Simploni tunneli lõunapoolse osa ehitustöid (1899–1906). Tema isa Wilhelm Pressel oli tuntud Austria insener.

Mind komandeeriti teise ehitusjaoskonna distantsiülemaks, mille kontor asus Baikali järve lõunapoolsemas otsas Kultuki külas. Oktoobrikuu lõpul oli mul seal juba korter ühes kalameheonnikeses. Truu tatarlane, koer, vintpüss, revolver, voodi, natuke pesu, kohvritäis raamatuid, see oli kõik mu majapidamine. Muu kraami likvideerisin ma Hiina piiril.

Kultuki küla asub Baikali järve lõunapoolses otsas, ümbritsetud mäestikkudest, mis siin siiski otsekohe järveni ei ulatu nagu selle läänekaldal, nii et külaelanikkudel ka põlluharimise võimalus oli. Viimane ei toitnud neid aga kaugeltki, vaid elanikud otsisid omale kõrvalteenistust, veovooorides (peamiselt suurt trakti pidi) ja jahil käies. Kalapüük oli vilets, sest et järv siin liiga sügav on, vastandina ida- ja põhjakaldale. Jahilkäimine aga tasus end ära. Peasaak olid karud ja sooblid. Sooblid elavad inimeste elamutest kaunis kaugel, jahimehed lähevad kolmeks-neljaks talvekuuks metsa, ehitavad enestele ajutised hütikesed, kust oma koerakestega kaugemaid käike ette võetakse sooblite leidmiseks. Nende laskmisel peab eriti osav olema, kuul peab looma peast tabama, võimalikult silma, sest auguga nahkade hind on märksa odavam. Külaelanikkude suurem sissetulek oli aga siiski karjakasvatamine, sest karjamaast puudust ei olnud. Üldiselt võib ütelda, et külaelanikud võrdlemisi jõukad ja nagu üldse Siberi talupojad kaunis iseteadlikud ja julge iseloomuga olid.

Baikali järve lõunapoolse otsa ümber ehitatava raudtee (*Krugobaikalskaja*) kavade kallal oli juba mitu aastat töötatud ja mitu sihti aetud. Peatuma oli jäädud kahe sihi juurde. Üks algas Kesk-Siberi teelt Irkutski linna vastu ja läks Irkuti jõe orgu pidi üles mäestikku ja sealt alla Kultuki külasse. Teine algas Angara jõe väljajooksu kohalt Baikali järvest ja läks järsku läänekallast pidi ka Kultuki külani välja. Mõlema projekti täideviimine nõudis määratu suuri kaljude lõhkumisi, sildade, tugimüüride ja tunnelite ehitamist.

Ehitamiseks valiti kaldapoolne variant, sest Irkuti variant nõudis veelahkmel mäestikus kolme ja poole versta pikkuse tunneli ehitamist, mis oleks rohkem aega võtnud kui kaldavariandi 38 väiksema (40–375 sülla pikkuse) tunneli ehitused oma suurema arvu tööfrontidega. See otsus oli Peterburis kinnitatud ja nüüd oli käsil lõpliku projekti koostamine, milleks veel väiksed kohalikud variandid tarvis olid. Sellele tööle asusin ka mina, esialgu Kultuki teise ehitusjaoskonna (*utšastka*) kontoris. Töötasime kaunis viletsas ajutises ruumis, kus temperatuur pahatihti kippus alla nulli langema. Kaks joonistajat aitasid ennast sellega, et eriti külmadel päevadel lõuna ajal kahekesi terve tšetvertnoi napsu nahka panid. Üks nendest, Doni kasakas, muutus siis vihaseks ja tigedaks kui Bengali tiiger; teine, Moskva ligidalt pärit, jällegi lahkeks, naeratavaks, punetavate põskedega, just kui laulatusele ehtiv neiu. Irkutskist tuli kavatsus projekti koostamist koondada ehitusvalitsuse juurde, tehnikatoimkonna juhataja korraldusse. Selleks sõitsin ka mina jõuluks Irkutskisse. Sõitsin seekord suurt Siberi trakti pidi üle metsarikka mäestiku, siis Irkuti orgu pidi, s.o. umbes esimest varianti pidi. See sõit ei ole päris hädaohutu, esiteks on metsas palju kiskjaid loomi, hunte ja karusid, teiseks kihiseb mets vanglatest põgenenud kurjategijatest. Tore sõit, saanitee oli ilus, vastu mäge küll igav, aga seda tasusid suurepärased väljavaated, eriti kui tee hakkas laskuma Irkuti orgu. Ümberringi lumega kaetud Siberi kuused (*Larix sibirica*) kui jõulupuud, sinises taevas suured säravad tähed, kõik vaikne, kuuled ainult posthobuste aisakella helinat. Ilus on looduse ligidal olla, magus on ilmas elada!

Irkutskis peatusin ma oma sõbra insener Paul Tekkeli juures, kes Irkutski esimese Taga-Baikali raudtee veojaoskonna juhataja abi kohal teenis ja ajutiselt jaamas ametvagunis elas. Irkutski linn oli viimase kolmenelja aasta jooksul suurelt muutunud. Olid kerkinud uued majad, uued hotellid, kauplused jne., sest raudtee avamine kuni Irkutskini tõi suuremat läbikäimist kaasa. Vana ajaloolise võõrastemaja „Deko" asemele oli kerkinud uus moodne, avarate tubadega, suurte saalidega ja varieteega. Vanad hotellid „Rossija" ja „Metropol", kus Siberi miljonärid (kullatöösturid) oma aega vanasti viitsid, olid ennast ajakohaselt kohendanud ja mugavamaks muutunud, oli ka päris uus Lääne-Euroopa laadiline hotell „Grand" juurde ehitatud. Magasinid olid kaupu täis nagu Moskvas, kõike oli saada, elu kihas kõigil pool. Hulk ettevõtjaid, nende taga seisvaid finantsiste jne. oli kokku tulnud ja ootasid tööde väljaandmist uuel raudteel, mis

pidi üks raskemaid ja suurepärasemaid kogu Venemaal olema. Nii paljud soovisid suure Siberi raudtee viimase lüli ehitustöödest osa võtta, viimast roopanaela sisse lüüa, et avada rongide liikumist raudteel Lissabon-Vladivostok ehk õigem mitte Vladivostok, vaid Port Arthur. Irkutskis leidsin eest ka oma vanad sõbrad Hiina piirilt, kes siin ehituse lõpuarveid ja aruandeid koostama olid kogunenud. Sõlmiti uusi tutvusi vanus ja uutes perekondades. Tuli meelde lauluke, mida sulased isatalus laupäeva õhtuti tasa laulsid: „See noortemeeste põlv siin ilmas on küll väga hää..." jne.

Projekteerimistöödest Irkutskis ei saanud asja, kõik, kes me sinna olime sõitnud, pöördusime uueaasta järel jälle tagasi. Kuna aga peaaegu kõik distantsiülemad oma pikiprofiilidega lõpule olid jõudnud, hakkasime oma distantse organiseerima. Mina võtsin mitmed teenijad Hiina piirilt siia ametisse, asusin elumaja ehitama enesele, kontori ja teenijate jaoks. Tuli ehitada esialgu lihtsad ajutised hooned. Ehitasin enesele siiski kaunis ilusa majakese üles – umbes kolm-neli aastat tuli siin elada: neli tuba, köök, veranda, kõrgel mäenõlval, suurepärase väljavaatega Baikali järvele, mille taga veel silma paistsid Hamar-Dabani mäestiku igavese lumega kaetud tipud. See org, kuhu mina asusin – Angassolka ta nimi – on üks ilusamatest, vist kõige ilusam Baikali kaldal Angara jõe orust kuni Kultukini. Ta on võrdlemisi lai, umbes pool versta, kaks ojakest ühinevad enne järve suubumist. Nende kõrgelt mäestikust voolav jääkülm ja selge vesi valgub kohisedes üle kivide ja sammaldunud puutüvede järve poole. Ilusamat kohta on omale raske ette kujutada. Vaatad järve poolt – veel parem, järve pealt lootsikust –, näed oma ees orgu, mida pahemalt ja paremalt poolt piiravad metsaga kaetud mäestiku järsud seljandikud, mis ulatuvad kuni järveni. Kaugemal jaguneb laiem org kahte jakku, mis tõusevad kõrgemale ja kõrgemale, kuni pilvedeni. Tuul puhub, ja kui suvel suure vihmavalingu järel vesi mühisedes alla voolab, siis ühineb see kõik üheks suureks, vägevaks oreli moll-akordiks. Äkki sähvatab järvel välk üle kogu nähtava taevalaotuse, kõlab kõrvulukustav kärgatus, mida kaja mäestikus kordab ja nagu laiali laotab ning pehmendab; siis seisad jõuetuna nende loodusjõudude ees, tahaks käed tähtede poole sirutada abi paludes. On aga sarnased mahasuruvad, vägevat jõudu avaldavad silmapilgud möödunud, läheb inimene jällegi julgeks, võib ütelda koguni häbematuks, plaanitseb ilusat metsa maharaiuda, võimsast mäest teed läbi puurida, vahutavast jõest silda üle ehitada, oma arvestustega ja käperdustega rikkuda neitsilikku loodust.

1902. aasta veebruarikuul algas ehitustöö Angassolka orus, umbes kaheksa versta Kultani külast Irkutski poole. Ma ei taha siin pikemalt selle viimase suure Siberi raudtee lüli ehitamisest kirjutada, minu kirjutis ei ole ju selleks otstarbeks, s.o. mitte spetsialistide jaoks. Olgu ainult lühidalt mõni asjaolu üles märgitud. Kuna raudtee ühendus kuni Baikalini oli valmis, siis oli ka tehniliste abinõude muretsemine kergem kui Taga-Baikali raudtee ehitusel. Sellepärast oli ka ilmunud jõukaid ettevõtjaid ja tööd anti ehitusvalitsuse poolt nendele välja, ainult väiksemad tööd, mis eeluurimistega seotud, ajutised ehitised (teenijate korterid, tsemendilaod), ajutised sillad laevade peatuseks, mäenõlvade puhastamised kividest ülevalpool projektkõrguste jne. teostasime majanduslikul teel, kõik teised ettevõtjate kaudu. See oli meile muidugi kergem. Aga tööde järelvalvet ja tehtud tööde kontrollimist oli füüsiliselt raske teostada. Ei olnud siin võimalust hobustega sõita muul ajal kui talvel, suvel pidi jala kõndima, osalt ronima ehk lootsikuga sõitma. Teodoliidiga 50–60 sülda mäetippu ronida, seal balansseerida tundide kaupa, köiega puu külge seotult, et mitte kalju otsast alla libiseda, see ei olnud just suur lõbu. Et liikumine nii raskendatud oli, ei olnud läbikäimine üksikute tööjuhatajate vahel ka mitte nii elav kui Hiina piiril. Aga üks hea külg oli siin ikkagi, nimelt suure linna ligidus.

Esimese suve jooksul said kõik sadamasillad valmis ehitatud ja kroonu aurulaev „Vtoroi" hakkas korralikke sõite Baikali jaama ja Kultuki vahel pidama, peatudes iga distantsiülema elukohas. See võimaldas sõite Irkutskisse ette võtta, mida kaunis sagedasti tegime. Sest põhjust selleks leidus ikka. Kui töödeülema abi Simberg kedagi Irkutskis või Irkutskist kojusõidul nägi ja kätte sai, siis ta taples küll ja urises, aga leppis peagi.

Mina kukkusin selliste sõitudega mitu korda sisse, sest ma hakkasin suvel kaunis sagedasti Irkutskisse sõitma, ja selleks oli mul eriline põhjus, nagu seda kohe seletan. Möödunud aastal, peale selle, kui rongide liikumine Hiina poole juhitud teeharul oli avatud, tarvitas seda asjaolu ka Irkutski luteriusu kiriku õpetaja Woldemar Sibbul, et oma kihelkonda külastada. See kihelkond oli kaunis suur, nimelt kogu Taga-Baikali ja Irkutski oblastid (kubermangud), suurem kui kogu Euroopa! Mina olin tookord välismaal ja tagasi jõudes leidsin tema nimekaardi oma korteris Timoškino jaamas. Nüüd otsisin ma ta Irkutskis üles ja tutvusin ligemalt tema ja ta abikaasaga. See oli talvel. Mitu kuud sellest möödunud, kevad käes, tuletas Tekkel mulle meelde, et tarvis oleks mul jällegi Sibbula pere-

konda külastada, olevat väga kena, armas noor preili sinna võõrsile tulnud, Saratovist proua Sibbula õde Angelika. Muidugi läksin ma sinna ja päris külma mõistusega, aga tulin sealt tagasi koguni teisena. Sellest ajast need sagedased sõidud Irkutskisse algasid. Minu romantika ja praktika, raudtee projektid jm. läksid kaunis segi. Süda võitis, pea kui targem andis muidugi järele, hakkasin kodukolde projekte tegema. Mäletan, kui ühel päikesepaistelisel päeval sõitsin laevaga Irkutskisse. Seekord läks laev otse Kultukist Angarat pidi Irkutskisse. Oli maikuu, liiliad ja asaaliad õitsesid ja südames helisesid kaunid laulud armastusest, ilusast tulevikust. Irkutskis kohtamine ilusa, armsa preili Angelikaga. Sarnased sõidud kordusid, ehk küll Simbergi käest nii mõnigi kord tõrelda sain, kuni ma temale kord kõik südamelt ära rääkisin. Siis sain veel kord tõrelda, et miks ma seda varem ei ütelnud.

Augustikuus olid kihlused, mu pruut sõitis Saratovi ja jõuluks pidid meie pulmad olema, milleks Saratovi tuli sõita. Angelika Kindsvater – nii oli mu pruudi nimi – oli pärit ühest vanast saksa kolonistide perekonnast, tema esivanemad olid Katariina II ajal Venemaale rännanud, Reini äärest Hunsrücki mägedest ja olid kaunis jõukad. Neil oli maal, Saratovist umbes 30 versta, Latrigi jõe ääres, mis juba Doni basseini voolab, väike mõisake vesiveskiga ja Saratovis tehnikakontor. Jõuluks sõitsin järele ja 6. jaanuaril (kolmekuningapäeval) 1903. aastal laulatas meid Saratovi luteri usu kirikus praost Thomson, eestlane, pärit Pärnumaalt. Õhtusöök oli saksa seltsimajas. Osa võttis kogu Saratovi saksa seltskond, nende hulgas tuntud jahutöösturid Schmidt, Borel, Reinecke, ja nimekamad vene kodanikud, nende hulgas minu endised tuttavad Rjazani-Uralski raudteevalitsusest. Minu sugulastest olid pulma sõitnud minu õde Marie, vanema õe tütar Klara ja poeg Albert Kevend, kes minule õnnesoove teiste sugulaste poolt, eriti armsa ema südamest kaasa tõid. See oli ilusam päev mu elus, mul oli tuju mitte halvem kui mõnel Rooma sõjaväepäälikul, kes oma triumfi pühitses. Järgmisel päeval algas pikk sõit Siberisse. Peatusime mõne päeva Irkutskis kälimehe Sibbuli juures, siis edasi, oma kodu poole. Detsembrikuul Venemaale sõites ei olnud Baikalil ega ka Angaral jääd pääl, nüüd aga, 30-kraadilise külma tagajärjel, olid mõlemad kõva jääkorraga kaetud. Lund Baikalil oli vähe, tee kui sile laud, väledad hobused viisid meid 73 versta viie-kuue tunniga Angassolka orgu.

Algas uus, sisurikkam elu; üksteist tundma õppima, üksteise hingeelust aru saama, üksteist toetama, ühist rada sammuma – kõik see nõudis

aega, kannatust ja armastust. Olime ometi täiesti võõrad inimesed, mitte ainult üks lõunatuultest hellitatud noor tütarlaps, teine põhjatormides sirgunud täies meheeas, vaid ka ilmavaated olid erinevad. Aga haritud ja arenenud hinged leiavad ikka ühise keele, ühise huvi ja arusaamise, kui ka vahest lahkarvamised näivad päevakorras olevat. Minu abikaasa on vahvalt minuga kaasa sammunud, nii Siberis, Venemaal kui ka Eestis. Isegi minu sugurahvast, mis talle täiesti võõras oli oma iseloomu poolest, on ta armastama harjunud ja siin ennast kodus tundnud olevat. Ta on mulle ühe tütre ja kolm poega kinkinud – kahjuks ei ole üks nendest enam elus –, ja need on üles kasvanud terves õhkkonnas ja ma loodan, et nad oma isamaad armastavad, kuid sellest isamaa-armastusest mitte mingit iseäralist teenet ei otsi, sellest kapitali ei löö, nagu seda kahjuks suure kära ja kõmuga tehakse, vaid vaikselt oma kohust täidavad, teades, et kõige tähtsam ja kõige väärilisem on ikkagi esimeses järjekorras inimene olla selle sõna paremas mõistes, mitte kiskja loom, nagu Nietzsche ja Spengler seda soovivad.

Kuna eelmine aasta möödus eeltööde tegemise ja lepingute sõlmimistega, algasid sel aastal tööd täiel määral üle kogu liini ja teostusid suure hooga. Minu distantsis mürisesid dünamiidiplahvatused kaljulõhkumisel kaevikutes ja tunnelites, Angassolka orus töötasid itaallased kuue avausega, tahutud kivist viadukti ehitusel, töötas suur artell mullatöölisi – enamjagu neist asumisele saadetud kurjategijaid –, ja tugimüüride kallal mitmed sajad müürsepad. Kivikillud kaevikust, kus dünamiidiga töötati, lendasid mõnikord kuni mu elumajani. Tekkis ka mul oma väikene majapidamine: juurviljaaed, kanad, põrsad, lehm, hobused, lootsik, talvel isegi liuväli, metsajalgteed jalutamiseks, nagu toredas pargis. Mu väikese majakese aknast avanes tore väljavaade Baikali järvele ja igavese lumega kaetud Hamar-Dabani mäestikule teisel pool järve. – Tööd edenesid hästi, tuju oli hea, mu kodu oli kaunis ja armas, ka mu lõunamaa linnuke oli lõbus ja rahul. Jalutasime oma toredas pargis, sõitsime võõrsile mu ametivendade juurde, purjetasime järvel; oli see jääga kaetud, siis uisutasime ehk sõitsime hobustega määratu laial jääväljal. Sellised sõidud ei olnud mitte hädaohuta, sest suure külma tõttu ilmusid ootamata suured praod jäässe, millest ainult sellega harjunud hobused üle hüpata mõistsid. – Eriti sõbralik läbikäimine oli mul insener Treskinski ja insener Pauļuksi perekondadega. Esimene oli Thbilisi-Karski raudtee ehitamiselt tulnud ja ehitas pärast Pärsias Tabrise raudteed, Pauļuks jõudis pärast enamlist riigipööret

Musta mere raudtee ehitamiselt oma kodumaale, Riiga ja 1922. aastal olime mõlemad teedeministrid, tema Lätis, mina Eestis. Seltskond ei olnud suur, täienes veel minu kahe abiga, mõlemad noored insenerid, Hlebnikov ja Rosenzweig. Vaheldust tõid jällegi sõidud Irkutskisse. Aasta lõpupoole, 9/22. novembril kinkis mulle mu naisuke tütre Elfriede Irkutskis. Prl. Kindsvaterist sai *Kindsmutter*! Jõulud veetsime koos Irkutskis Sibbula perekonnas. Peale uueaasta jällegi sõit siledal jääväljal, kuid kolmekesi.

Kõik läks ilusasti, rahulik töö seisis ees, sest alles 1903. aastal pidi raudtee lõplikult valmima. Aga keset üldist rahu kõlas kõuekärgatus kauges idas: Jaapani miinilaevad olid 27. jaanuaril 1904. a. Port Arthuri sadamasse tunginud ja suuremad Vene ristlejad („Tsessarevitš", „Retvizan" ja mõned teised) põhja lasknud või vigastanud. Puhkes sõda Jaapani ja Venemaa vahel. See avaldas suurt mõju meie ehitusprogrammile. Lõppes rahulik töötamine, ehitusaega lühendati, ettevõtjatega sõlmiti lisalepinguid, lubati suuri preemiaid, kui tööd umbes üks aasta varem valmis saaksid. Kõige raskem oli seda täita Baikali jaamast Kultukini, kus 80 versta peale üksi 38 tunnelit ehitada tuli. Lõpuks saavutati kokkulepped, mille järgi tööd niivõrd kiirustama pidi, et 1. augustil roobaste mahapanek võimalik oleks. Algas närviline, pinev töö.

Kohe peale jaapanlaste pealetungimist Port Arthuris hakati Vene sisemaalt sõjaväge Mandžuuriasse saatma. Kuna Taga-Baikali teel veerevkoosseis väikesearvuline oli, pandi Baikali jaamast üle järve jääd pidi kuni Tanhoini ajutine roobastee maha, mille abil vedureid ja vaguneid puuduliku koosseisu täiendamiseks Taga-Baikali ja Hiina idateele hobustega veeretati. Sõda arenes omasoodu edasi, jaapanlased tulid mannermaale, lõid venelasi Korea piirilt Jalu jõe kallastelt välja. Metsakontsessioonid Jalu jõe ääres olevatki jaapanlasi kõige rohkem ärritanud ja suurema põhjuse sõja algamiseks andnud. Nende kontsessioonidega oli senaator Abasa nimi lähedases ühenduses. – Esimesel märtsil hukkus lipulaev „Petropavlovsk" ühes Vene andekama mereväelase admiral Stepan Makaroviga, kusjuures aga suurvürst Kirill Vladimirovitš eluga pääses. Üldise meeleolu järgi otsustades oleks sellele küll paremini vastanud ümberpöördud juhus. Igal pool lõid Jaapani maaväed venelasi ja see sõda on ajaloos küll vist ainuke, kus üks pool alati võitis ja teine pool alati lüüa sai. See oli see Aleksei Kuropatkini kuulus „taganemine ettevalmistatud seisukohtadele". Ei muutnud seda ka Oskar-Ferdinand Grippenbergi ja Nikolai Linevitši nimetamised Kuropatkini asemele.

Huvitav ja meile õieti arusaamatu oli teedeministri vürst Mihhail Hilkovi mitmekuuline viibimine sel talvel Baikali ääres, kus ta isiklikult

katsus kiirendada raudtee ehitamist jääd pidi, samuti ka meie ehitustöid. Meie arvamise järgi oleks ministri Peterburis olemine tähtsam olnud.

Uus ehitusprogramm viidi ka kaunis täpselt täide ja sügisel ühendati Taga-Baikali raudtee Siberi raudteega uue roobasteega Baikali järve kaldaid pidi, Lissaboni-Port Arthuri ühendus oleks saavutatud, kuid Port Arthur oli jaapanlaste poolt sisse piiratud. Ei olnud ka võimalik otsekohe rongide liikumist uuel teel alata: ehk küll roopad olid maha pandud, ei mahtunud vedurid ja vagunid veel tunnelitest läbi, kus ööd ja päevad veel graniitkaljusid lõhuti ja müüritöid tehti. Oli vist augustikuu lõpul, kui insener Simberg ja vürst Hilkov ida poolt tulles otsustasid väikese tankveduriga ja ühe väikese ametvaguniga Kultukist kuni Baikali jaamani läbi tungida, et pärast seda rongide liikumine avada. See sõit kestis kolm või neli päeva, sest mitmes kohas tuli kaua oodata, enne kui läbisõit võimalikuks osutus. Ka roobastelt hüppas vedur mitmel puhul välja. Esimene sarnane juhus oli minu distantsis, väikeses tunnelis, Kultukist arvates esimeses. Mina hakkasin kohe korraldama veduri teele tõstmist, kuid sedasama tegi ka vürst Hilkov. Nähes, et meie kahekesi komandeerime, müksas Simberg mulle külge: „Kas Teie ei näe, et vanem korraldab, olge vait, laske temal teha."

See juhtumine tuli mulle meelde, kui ma krahv Witte memuaare lugedes sellele kohale jõudsin, kus Witte Hilkovist kui ministrist kirjutab ja otsusele jõuab, et ta ikka õieti minister ei olnud, vaid ehk küll sellel kohal olles siiski ainult „obermasinistiks" jäi. Ja tõesti, ka tookord, minu tunnelis, jättis ta õieti masinisti mulje järele. Teada on ju, et Hilkov sarnast ametit Ameerikas oli pidanud. Ta oli aga väga lahke ja lihtsa iseloomuga inimene, mille tõttu oma läbikäimises nii inseneride kui ka töölistega südamlik ja meeldiv oli. Minul oli juhus mitmel korral tema seltsis ühes lauas istuda ja temaga ühes ehitustöödel kõndida ning seletusi anda. Mõnikord oli ka tema proua selle juures kaasas. Hilkovi lahkusest liikus meil mõnigi anekdoot ringi. Nii viibis ta päevad läbi Baikali jaamas, jälgides talvel üle järve sõitmise korraldusi. Nii mõnigi eraisik kui ka sõjaväelane tüütas ära jaamateenijaid oma küsimistega ja nõudmistega, eriti kunas edasi saab, kas ei saa kiiremini, jne. Et sellistest tüütavatest isikutest lahti saada, juhatasid jaama ametnikud neid mõnikord Hilkovi juurde, „minge selle vanahärra juurde, see teab seda paremini ja võib ka aidata, kui tahab". Selle tagajärjel nähti vana vürsti oma klientidega askeldavat, katsudes neile tõesti kuidagiviisi abiks olla; igatahes näitas ta sellega oma head südant ja lahkust. Teinekord jalutanud ta mõni verst jääd pidi kohale, kus just roopaid üle jää

maha pandi. Et ennast soojendada, võtnud ta haamri ühe töölise käest ja katsunud roopanaela sisse lüüa. Haamrit tõstes aga virutanud ta kogemata töölisele vastu pead, mille peale see, kes vürsti ei tundnud, ta ropult läbi sõimanud ja kus kurat saatnud. Vanahärra maksnud mehele paar rubla valuraha ja asi oli korras, ainult pidi ta pärast meest veel rahustama, kui see andeks paluma tuli kuulda saades, keda ta oli sõimanud.

Upsakamad kui vana vürst Hilkov olid temaga kaasa tulnud nooremad insenerid R. Selja ja Šuberski, eriti viimane, Hilkovi sugulane, kes uuesti avatud teel lühike aeg ajutise liikumise korraldajaks oli. Tee korrashoidu toimetas meie teises jaoskonnas minu abi insener Hlebnikov.

1904. aasta suvi möödus kiirustatud tööde tõttu nobedasti, sõjasündmused Mandžuuria väljadel arenesid jaapanlaste kasuks ja mõjutasid kogu Venemaad. Rahulolematus tekkis, siseminister Vjatšeslav von Plehwe tapmine võeti kahjurõõmuga vastu, oodati suuri sündmusi, peamiselt reforme. Ka Siberi raudteel kasvas käärimine. Meie, ehitajad, olime sellest kõigest nagu kõrval, mingisugust aktiviteeti ei avaldanud, tundsime aga üldisele meeleolule kaasa, jälgides sündmuste arenemist ajalehtede kaudu. Sel suvel viibis ka õpetaja Sibbuli perekond suvekuud meil võõrsil, mis meie elusse veidi vaheldust tõi. Sõidud purjepaadil ilusal, sügavasse läbipaistval sinisel järvepinnal teevad praegu, mitmekümne aasta järgi, veel meele rõõmsaks.

Järgnes jällegi sügis oma tormidega, talv oma päiksepaisteliste ilmadega, ilus oli selles ilusas looduserüpes elada. Ainult maavärisemised ajasid mõnikord hirmu peale, kui aknaruudud, taldrikud ja klaasid kapis klirisesid, uksed lahti ja kinni käisid ning jalgealune võnkus. Järgmise aasta 7/20. veebruaril kinkis abikaasa mulle poja Eugeni, kes sündis meie väikses majakeses Angassolka orus. Kevad ligines, tööd läksid lõpu poole, algas lõpuarvete tegemine ettevõtjatega. Rinda kerkis aegapidi igatsus, ei teadnud isegi mille järgi. Oli ju elu siin ilus, ümbrus ilus, ka inimestega oli läbisaamine hea. Aga istudes mõnikord kõrgel mäeotsas, kust ainult järve poole laiem väljavaade avanes, tulid meelde Dauria laialdased stepid ja Lõuna-Venemaa lõpmatud viljaväljad, iseäranis viimased. Meeleldi oleksin näinud lainetava järvepinna asemel lainetavaid rukkipõlde või kodumaa põllulapikesi, ümbritsetud rohelistest metsasalkudest. Isaisadelt päritud talupojasüda tuksus teisiti kui stepinomaadi või mägismaa karutapja süda. Vene väed said ikka rohkem ja rohkem tagasi surutud, rongide liikumine suurel Siberi raudteel näis korratumaks muutuvat – mis veel siis, kui algab demobiliseerimine? Ma otsustasin oma perekonna, abikaasa

kahe lapsega aegsasti Saratovi saata. Maikuus sõitsid nad ära. Saatsin neid kuni Irkutskini. Mäletan, kui hea meel mu väikesel tütrekesel sõidul läbi tunnelite oli: vagunites ilus valge, äkki pime, millele järgnes tema imestuse kilgatus, ja nii 38 korda!

Juulikuus olin ma töödega nii kaugel, et ka Venemaa poole võisin sõita. Jumalagajätmised ei ole kunagi lõbusad. Ehk küll tead, et lahkumine tarvilik, isegi seda kärsitult ootad, valutab siiski süda, kui nii paljudel kätt tuleb pigistada, teadmatusega, kas kunagi veel teineteist näha saab. Olin ju rohkem kui seitse aastat Siberis elanud, töötanud, lugupidamist võitnud, sõpruse sidemeid sõlminud ja nüüd kõik maha jätta, kuskil peab jällegi uuesti peale hakkama. Raskused ja hädaohud, mis koos läbi elatud, seovad inimesi üksteisega rohkem kui ühised, sageli tühised lõbud. Nii mitugi korda olen ma oma abilistega surmasuus olnud, kui mõni kaljumürakas mäest alla veeres või kui lõhkeainetega töötamisel purustatud kaljutükid vuhisedes pea ligidalt mööda lendasid, või kui torm paati järvel ümber visata ähvardas. Mäletan juhtumisi, kui Irkutskis mõni purjus ohvitser revolvri pihku haaras ja sellest paugutama hakkas, ükskõik kelle pihta. Olime noored ja ei kartnud midagi, revolvrid ka taskus ja kõvasti oli kokku lepitud, kui meile kallale tungitakse, et siis samuti vastata. Istusime kord neljakesi hotell „Rossija" varieteesaalis, tuleb sisse joobnud kasakaohvitser, suur papaaha peas, võtab selle peast ja viskab meie lauale. Vaatasime üksteise otsa, käed tasku küljes, kus revolver, üks meist haaras papaaha ja viskas üle saali lava poole nurka. Purjus ohvitser vaatas meie poole, ei julgenud aga oma sõjariista välja võtta – see oli tema õnn –, läks ja koristas oma mütsi ning kadus. Ma ütlen, sarnased juhtumised seovad inimesi rohkem kui pikad ükskõiksed kooselamised. Tõesti, lahkumine ei olnud kerge. Aga omakorda kõrgendas seda teadmine, et kuskil kaugel ootavad sind armsad huuled, võtavad sind vastu väiksed, pehmed käekesed.

Ühe halva mälestuse võtsin ma Baikali äärest kaasa. Nimelt sain ma seal esimest korda Siberis tüssata ja just oma suguvendade poolt. Paar eesti töölist olid minu allkirja võltsinud ja sellega natuke üle saja rubla eest toiduaineid poest võtnud ning ise ära jooksnud. Ma oleksin selle juhtumise üle rohkem pidanud järele mõtlema ja järeldusi tegema, kui ma kodumaal tegutsema hakkasin. Kuid halvad mälestused ununevad ja tulevad meelde alles samasuguste juhtumiste kordumisel.

Sõit Irkutskist kuni Saratovini – raudteega kuni Samarani, sealt Volgat pidi alla – kestis vist rohkem kui üks nädal, aega oli laialt tagasi vaadata

Siberis veedetud ajale ja ka tulevikueesriide taha katsuda uudishimulikke pilke heita. Seitse ja pool aastat, paremad aastad elus, olid läinud hoogsas, peaaegu vahetpidamata töös tühjades steppides ja mäestikkudes, tõsiste kultuurikandjatena. Sest alles uus raudtee võimaldas tulevikus kultuuri juurdevoolu nendesse kaugetesse maanurkadesse. Meie, s.o. raudtee-ehitajad, olime kui üksik saareke selles tühjuses, sellepärast tundsime end ka kui üks pere olevat, ükskeelne ja sõbralik. Kaks sõjaaega – bokserite ja Jaapani – kõige sellega kaasas käivate raskustega oli üle elatud. Baikali raudteelt viisin kaasa Anna ordu aumärgi. Tutvusi ja sõprusi oli sõlmitud palju, ehituse- ja elukogemusi kogutud rohkesti. Tööenergia ja otsustamisvõime oli kasvanud ja karastatud, arusaamine ja kaasatundmine teiste inimeste hädadele oli nii mõnegi, pealiskaudselt vaadates isegi põhjaläinud inimese südame avanud. Puutumatu, kare, kuid ilus loodus oli avaldanud sügavat, ma ütleksin vägevat mõju mu iseloomule.

Öine, tumesinine taevas oma suurte, säravate tähtedega leidis vastusäramist ka südames. Ma imestan, et Kant, kes kunagi kaugemale oma Königsbergi linnast ei saanud, tolle halli taeva all tähistaeva iluduse imetlemisele jõudis; siin Hiina piiri ääres oleks see saavutus muidugi otsekohe arusaadav olnud. Siin, sellise taeva all, tekivad erilised mõtted, igatsused, vaated maailma lõpmatusse laotusse ja usk, mis mitte harilike kirikumüüride vahele ei mahu. Kallis, vana Archimedes, seda püsivat punkti, mida sina otsisid ja mida sa ei oleks ka leidnud, kui toores Rooma soldat sulle su pea otsa oleks jätnud, seda püsivat punkti otsitakse veel tänapäeval nii paljudel aladel.

Ma kirjutasin veidi eespool kultuuri juurdevoolust. Aga kust poolt? Läänest, idast? Kes teab, ehk jällegi *ex oriente lux*.* Minule isiklikult näib, nagu võiks Baikali järv kultuuride lahkme osa mängida. Suurte pingutustega võiks ehk läänekultuur veel Baikalini ulatuda ja kokku põrgata idast tuleva kultuuriga, mis Vaikse mere poolt siia ulatuks. Olgu kuidas on, meie oleme ikkagi kultuuripiirkonna laienemise võimalust ette valmistanud.

Võrreldes olusid mõlema raudtee ehitamisel pean ütlema, et minule Taga-Baikali töö ja teenistusolud rohkem meeldisid kui Baikali ringraudteel. Esimesel oli rohkem initsiatiivi, energiat, otsekohesust ja õiglasemat isikuhindamist. Teisel oli rohkem bürokratismi, protektsioon mängis juba teatavat osa, isegi naiste mõju ei jäänud viimases suhtes kõrvaliseks asjaks. Taga-Baikali juhtivad jõud olid oma otsekohesuse ja lihtsuse poolest süm-

* Idast tuleb valgus.

paatsemad kui Baikali teel. See olenes ka suurelt mõlema ehituse ülematest, keda ma juba varem olen iseloomustanud.

Üldiselt olin ma päris rahul ja mõtlen sellele ajale heameelega, ma olin mitmeti kasvanud ja mu hingetiivad suuremaks sirgunud. Kuna ma siiamaani naishinge nagu liblikas ühelt ja teiselt lillelt mängides olin otsinud, leidsin ma selle naishinge seal külmal maal mägedest, nagu mesilane magusa mee, selle lõhnava, õrna naishinge, mida ma olen otsinud ja mida alati olen armastanud, mis meid ülespoole, kõrgemale kutsub ja kisub. On ju ka katoliku kirik naishinge romantikat osavasti ära kasutanud, koondades pagana-aja naisjumalannade võlu neitsi Maarja jumaldamisele. Ja kas ei tunnista Dante oma „La divina Commedia" ja Goethe oma „Fausti" lõpus ka seda tarvidust? „Jungfrau, Mutter, Königin, Göttern ebenbürtig!"* –

Rong veereb kiiresti edasi, Euroopa-Aasia piir on seljataga. Mida toob tulevik? Julgelt vaatasin ma tulevikku, lootes oma tööjõule ja kogemustele. Ma olin Siberist mõned artiklid „Rigasche Industriezeitungis" avaldanud, mis tähelepanu äratasid. Selle tagajärjel sain ma austava kutse kandideerida Riia Polütehnikumi geodeesia õppetoolile, kuid ma ei teinud seda. Mulle meeldis praktiline ehitustegevus rohkem ja ma lootsin, et niisugusele tegevusele üldse lõppu ei tule. Paremat kui sarnast tegevust energiliste inimeste seltsis, võideldes loodusjõududega, ma ei soovinudki. Kaunis hea palga juures ja kokkuhoidliku elu tagajärjel olin ma omale ka natuke kapitali kogunud, mis suurenes iga raudtee-ehituse lõpul makstud preemiate kaudu. Vilksatas ka kavatsus ise ettevõtjaks hakata, siis aga kodumaale asuda, sest viimasest mõttest ma ei loobunud kunagi.

Nii kadus üks päev teise järgi; samas rongis sõitis sõjaväljalt tagasi ka professor Zoege von Manteuffel, kelle huvitavad jutustused mõnusaks ajaviiteks olid. Tee peal oli juba märgata teatavat lodevust, sõjategevus seisis peale Mukdeni lahingut, rahuläbirääkimised Ameerikas olid juba alanud, demobilisatsioon seisis ees. Mul oli hea meel, et olin oma perekonna ära saatnud ja ka ise õigel ajal Siberist ära sõitnud. See selgus veel paremini, kui tõesti vägede tagasisaatmine Siberist algas ja peale oktoobri üldstreiki Paul von Rennenkampfi ja Aleksandr Möller-Zakomelski karistussalgad Siberi raudteel oma tegevust algasid.

Augustikuu lõpul jõudsin ma Saratovi ja sõitsin sealt kohe oma abikaasa vanemate väiksesse mõisasse perekonna juure. Jällegi ilusad Lõuna-Vene

* „Neitsi, Ema, säratet taeva kuninganna, ülim taevahõimus!" („Faust" II, 5 „Mäelõhangud"; tlk. A. Oras).

soojad õhtud, laiad viljaväljad, maitsvad melonid ja arbuusid; lapsed ja abikaasa terved. Paar nädalat puhkust sellel ilusal maalapikesel, mis juba Katariina II ajast saadik Kindsvaterite perekonnale kuulus, siis võtsime abikaasaga ühe suurema sõidu ette, nimelt välismaale, kuid üle Peterburi ja Tartu. Ma tahtsin abikaasale ka oma kodumaad näidata. Kõik oli nagu ennegi, ainult mu isatalu, mida vend pidas, oli tühjemaks jäänud, puudus nüüd mu armas ema, ta puhkas Kambja surnuaial mu isa kõrval juba üle kahe aasta. Mäletan, kuidas kord Siberis töödelt koju tulles mu noor naisuke mulle vastu tuli, telegramm käes, mis mu ema surmateate tõi, silmad pisarais. Kes ilusat naist nutmas ei ole näinud, see ei tunne naise ilu. Oleksin ma kunstnik, ma maaliksin iluduse pisaraid valamas. Jah, valus tundus see tühjus, puudusid armuandjad emakäed, ta lahke naeratav nägu. Õrnatundeline, heatahtlik süda tuksus ta rinnas, ta helde käsi ei tõuganud ühtegi abitarvitajat tagasi, ei väsinud kunagi alalisest tööst ja talitusest. Ta ainuke uhkus oli, et nii oma pere kui ka kõik pererahvas rahul oleksid. Ja ta võis sellele uhke olla, ei leitud terves vallas paremat taluperenaist. Ma olen õnnelik, et mul sellised tublid ja eeskujulikud vanemad olid, ning jään nendele tänulikuks surmani. Sa, armas emake, võisid rahulikult siit ilmast lahkuda, su truu hool ja õnnistus jäid alaliseks soojaks tulukeseks su laste südametesse.

Riias valmistasid Vironia vennad meile südamliku vastuvõtu. Aga peab ütlema, õhk Baltimail oli raske, poliitilised kired olid lõkkele löömas, päris heameelega sõitsime üle Vene piiri. Berliin, Köln, Lüttich, kus üks suurem näitus oli. Tagasisõidul väike peatus Kölnis, kus mu naise sünnipäeva pühitsesime šampanjaga „Westminster"-hotellis, nii et järgmisel hommikul peaaegu rongile hiljaks jäime. Edasi Leipzig, Dresden ja Viin, kus pikemat aega viibisime. Seal ajalehti lugedes paistsid Vene olud ikka keerulisemaks muutuvat, ilmusid teated suure üldstreigi ettevalmistustest. Otsustasime oma välismaal viibimise katkestada ja kiiremini Saratovi poole rutata, kartes kuskil streigi ajal rahapuudusel hädasse jäämist. Varssavi vaksalis sõidupileteid Saratovi müües muigas piletimüüja: müün teile küll piletid, aga kas jõuate nendega pärale, on väga küsitav. Järelepärimiste peale raudteelastelt selgus, et üldine raudteede streik oli juba niivõrd ette valmistatud, et oodati ainult veel Peterburist streigi keskkomiteelt korraldust streigi algamiseks. Mitte ilma teatava ärevuseta jätkasime sõitu.

Teel juhtus veel väike äpardus, kuskil Leedus murdus meie rongil üks vagunitelg, mille tõttu meie rong suurelt hilines ja meie Smolenskis rongist maha jäime, mis Saratovi poole viis. Ööbisime Smolenskis, kaotasime ühe

päeva, jõudsime aga siiski Saratovi õigel ajal, sest järgmisel päeval algas ülevenemaaline raudteestreik. Selle päevaga algas suur sündmuste rida, see oli plahvatus, milles väljendus üldine rahulolematus, see oli tõuge, mis suure Vene kolossi tema savist jalgadel vankuma pani. Järgnesid rahutused mitmes kubermangus, järgnes kuulus 1905. aasta 17. oktoobri manifest, sellele juutide pogrommid, karistussalgad, vangistused, mahalaskmised. Koloss jäi püsima, kuni 1914. aastal saatus uute haamrihoopidega asus tema purustamisele, purustades aga sellejuures ka pool maailma.

Vaiksest merelahest, igaveses rahus sinitaeva võlvilt säravate tähtede alt oli mu elulaevuke sattunud tormisele merele, ilusad tähed kadusid pilvede taha, puudus „Nautical almanac",* mille abil oleks võimalik õiget suunda võtta. Ja laevukese juhi vastutus oli suurenenud, laevas istusid kallid kaaslased.

Mu armsad lapsed, kellele ma neid mälestuste lehti valmistan, kirjuid kivikesi korjan igavikuookeani kaldalt, ma teen nüüd pikema vaheaja. Mulle on usaldatud suure töö juhtimine, uute raudteede ehitamine, seekord Eesti Vabariigis. See on töö, millele ma oma paremad aastat Siberis ohverdasin ja millele ma nüüd oma, võib-olla viimased eluaastad tahan pühendada. Samase tööga algasin ma oma inseneritegevust, ma armastan seda tööd, ma olen rahul, et mulle osaks on saanud seda teha veel oma kallil kodumaal, kuhu mu igatsus mind ikkagi tõi. Tööd on täies hoos ja kogu mu aeg kulub nende juhtimisele ära. Kakskümmend neli aastat, 1905–1928, on möödunud tollest ajajärgust siiamaani, kus ma nüüd oma kirjude kivikeste korjamise katkestan. Peaks käesolevad tööd õnnelikult lõpule jõudma ja minul tervist ning aega jätkuma, siis korjan ma edasi. Kui mitte, siis jutustab teile puuduva osa mamma, kõige viimast osa mäletate isegi. Ma olen oma elulaeva tüürinud nii hästi kui ma seda mõistsin, ehk leiate mu tegevusest ka omale mõne näpunäite, kui mitte muud, siis seda: elu ilu ja ehe on töö. Kuid ärge laske tööst ennast koguni ära süüa, järele peab ikka jääma inimene. Lõpetan Theodor Stormiga, kes umbes nii ütleb:

„Was du immer willst auf Erden,
Arbeit scheue nicht und Wachen.
Aber hüte seine Seele,
Vor dem Karrieremachen."**

---

* Mereastronoomia aastaraamat.

** Mida iganes sa maa peal tahad, ära tööd karda ega valvamist. Oma hinge hoia aga karjääritegemise eest. (T. Storm, „Minu poegadele": I värss originaalis: „Was du immer kannst, zu werden").

XIV

Jällegi Euroopa-Venemaal: Saratovis, Beljovis ja Smolenskis

Uute raudteede ehitamine, esialgu Tartu-Petseri ja Rapla-Virtsu liinidel on lõpule jõudmas, rongide liikumine neil teedel avatud 1931. aasta lõpul ning käsil on viimased väiksemad tööd ja lõpparvete tegemised ettevõtjatega. Kuna majanduskriis, mis kogu Euroopa on vallutanud, ka Eestit on haaranud, siis lõpeb rahapuudusel nende mõlema tee ehitamisega (183 km) arvatavasti meie raudteevõrgu arendamine, mis 1928. a. seadusega küll suuremas ulatuses oli kavatsetud. Minul on nüüd vähem tegevust, leidub jällegi aega peale tehtud erialatööde pöörduda üldinimprobleemidele, vaimsele kontsentreerimisele, teha jalutuskäike laialdastesse vaimuvaldadesse, seal ronida mäetippudeni ja laskuda alla sügavatesse orgudesse. Vaadates seal ringi tekib kahjatsus, et inimese elu nii lühike on. Seda kallimad aga on viimased eluaastad, just nagu Sibylla raamatud: mida vähem neid järele jäi, seda kallim nende üksikhind. Tagasivaated nii inimkonna ajalukku kui ka üksiku inimese elukäiku on ikka huvitavad ja õpetlikud. Ütleb ka suurem saksa luuletaja ja vaimukangelane: „Möchten wir Vergangenes mehr beherz'gen, Gegenwärt'ges formend, mehr sich eignen."*

Pöördun siis ka oma kirjeldustes tagasi ja jätkan jutustust 1905. aastast.

---

* Peaksime [peaksid nad!] möödunut rohkem kuulda võtma, olevikku vormides, omaks tehes (J. W. von Goethe, „Pandora", 1. vaatus).

Välismaareisilt tagasi jõudes oli esimene mure muidugi Saratovis omale uut eluaset muretseda, võtsin kena korteri Malaja Sergievskaja uulitsal, väikse majakese õues kõigi mõnusustega, isegi väikese aiaga, kuberneri maja ligidal. Elu suures linnas – Saratovit loeti Volga rajooni pealinnaks – osutus mitmeti huvitavamaks kui Siberi rohtlaantes ja mäestikkudes, nimelt oma suurema kultuuriga ja lähedusega teistele suurtele kultuurikeskkohtadele. Teatrid, kontserdid, raamatukogud, tehnikaselts, iga päev ilmuvad ajalehed, kõik oli käepärast. Suured sündmused Vene riigi poliitilises elus mõjutasid iga intelligentset inimest tutvuma poliitiliste ja majanduslike küsimustega ja nendesse süvenema. Pean tunnistama, et poliitilistes küsimustes olin ma täiesti võhik, sest Riia üliõpilaskond nendega, vastandina Vene üliõpilaskonnale, tegemist ei teinud, korporatsioonides oli see koguni põhikirjadega keelatud, ja kaugel Siberis ei olnud selleks aega ega ka tõuget. Täiendasin siin nüüd sellel alal oma teadmisi lugemise abil. Aga rahulikult kaua seda teha ei saanud, arenevad sündmused närveerisid ja kiskusid kaasa kõiki. Suur raudteede üldstreik vapustas kogu Venemaad. Sellele järgnenud 17. oktoobri manifest ei toonud ka loodetavat rahu, sest järgnesid juutide pogrommid, talupoegade üksikud mässud, nende rahustamised erikaristussalkade kaudu, mahalaskmised, manifestiga antud vabaduste kitsendamine, sellega äratatud lootuste nurjumised, üldine pessimistlik meeleolu.

Manifest võeti Saratovis vastu suure rõõmuga, ajalehed hakkasid tsensuurita ilmuma, koosolekuid peeti vabalt nii uulitsail kui ka kinnistes ruumides, lahtisel palkonil turu ääres raudteemajas seisid alaliselt kõnelejad, kõigil pool kogunesid kuulajad rahvahulgad, politsei oli kadunud. Kuid ligematel päevadel hakkasid ilmuma kahtlase välimusega meestesalgad uulitsatele, iseäranis turuplatsile, eeslinnadest ja Volga kaldalt. Õhtu eel kõlasid juba revolvripaugud, purunesid siin ja sääl aknaruudud, massid sattusid ärevusse, nn. mustsada algas oma tegevust. Olin ma aja küllusel neil päevil küllalt ringi vaadanud, arvasin nüüd sellisel õhtupoolikul paremaks koju minna, kus mu omaksed üksinda istusid ja uudiseid ootasid. Turu äärest ma võtsin voorimehe ja sõitsin kodu poole, Nemetskajat pidi Iljinskaja poole. Kaugelt kõlab vastu rahvahulga karjumine, õigemini möirgamine, ja vilistamine. Nemetskaja on kõige suurem uulits Saratovis, suuremate äride asukoht, umbes kümme sülda lai. Kogu selle laiuses voolas Iljinskaja ja Volskaja uulitsate poolt Aleksandri uulitsa poole mitmesajaline metsik rahvahulk, hoides oma ees üle uulitsa ulatavaid ritvu, nii et

ükski vastutulija läbi ei pääsenud. Aknad ja uksed mõlemal pool uulitsat löödi ridvaotsadega sisse, tungiti majja ja pilluti kaubad välja uulitsale, kus neid laiali tassiti. Iseäranis puhas töö tehti juutide magasinides, ja juhtus seal mõni juut sees olema, peksti need hirmsal kombel läbi. Nähes sellist mitmesajapealist lohet lähenemas, pöördusin muidugi tagasi ja sõitsin Aleksandri uulitsat pidi kodu poole. – Üks Rjazani-Uralski raudtee inseneridest, kes niisugusele mustasajalisele salgale vastu oli läinud, peksti selle poolt surnuks. Terve öö kestis selline purustamine, rüüstamine, peksmine, karjumine ja möirgamine, magamisest ei olnud juttugi, tuli kõigele valmis olla. Minu uulits jäi täiesti puutumata, pealegi oli minu korter õues. Juut Kalmanovitši korter, kaunis ligidal minu uulitsale, rüüstati täiesti, selles majas oleks mina peaaegu omale korteri võtnud; kes teab, kas see siis juudi majas nii puutumata oleks jäänud kui nüüd ehtsa venelase majas, pealegi veel kuberneri maja ligidal. Järgmine päev oli võrdlemisi rahulik, ainult üksikud väiksemad salgad jätkasid oma rüüstamise tööd, politsei neid selle juures ei seganud, vaatas vaikselt pealt. Ühe juudi apteegi kallal oli umbes 10–15-meheline mustsajaliste salk just kibedasti tööl, kui mööda sõitis viitsekuberner Knoll (kui ma ei eksi, oli ta hiljem Varssavis samal või veel kõrgemal kohal ametis), bande tervitas teda hurraahüüetega, mida viitsekuberner lahke peanoogutamisega ja kätt furaška külge kergitades vastu võttis. Apteegi uksest vaatas välja kaks juuti, üks nendest naisterahvas, mõlemad veriseks pekstud peadega, lootes asjatult abi kubermangu valitsejalt. Kuberner Stolõpin – Pjotr Arkadjevitš –, pärastine peaminister, viibis tookord Peterburis. Sarnaseid ja veel koledamaid pilte oli kõikjal näha, vaesed läbipekstud juudid – ka mõned venelased said kannatada – koristasid oma kauba või varanduse jäänuseid, ehk küll iga silmapilk mõni rüüstajate jõuk jällegi kohale ilmus ja kõik laiali puistas ning laiali kandis, kõik politsei kannatliku silma all.

Maal tekkisid mitmel pool talupoegade mässud, mis väljendusid mõisate rüüstamises ja põletamises ning maajagamise kavatsustes. Venemaa mõisad olid palju suuremad kui Balti rüütlimõisad, 30 000 kuni 100 000-tiinulised mõisad ei olnud haruldased. Nii oli minu äia Aleksander Kindsvateri väikese 50-tiinulise maatükikese naabruses Ivan Durnovo – pärastise siseministri – 14 000-tiinuline mõis. Selle ümbruses virelesid mitmed suured külad, mille elanikud oma ühe- kuni kolmetiinulise hingemaa lapikesele heameelega sellest suurest maa-alast natuke juurde oleksid rentinud. Aga ei antud, kogu maad pidas omanik oma käes, ise ta

seal ei elanud, valitseja talitas kuidas tahtis, isegi nii, et mõisast mõni aasta mitte ühtegi rublagi tema omanikule Peterburi saata ei olnud.

Lugesin umbes tol ajal ühest Riia saksa lehest, et Kreuzburgi mõis – parun Korffide majoraatmõis – oksjonile oli läinud, umbes 40 000 tiinu suur, ja saksa leht oli väga pahane, et valitsus sellist asja lubas ning „vaesele" omanikule appi ei tulnud. Ja nüüd imestatakse, kuidas meie 35-hektarilised asunikkude kohad haamri alla lähevad. Maanälg Venemaal oli tõesti suur, sellest sai pärastine peaminister Stolõpin varsti aru, aga ta ei suutnud oma maareformi, mille siht oli luua jõukaid, elujõulisi talukohti Baltimaade eeskujul, enam läbi viia, sündmused arenesid kiiremini. Ka Baltimaadel arenes nälg maa järele ja meie mõisnikud ei tabanud ajavaimu, vaid ühinesid aasta hiljem üld-Venemaa mõisnikkude kongressil resolutsiooniga: „Mitte üht jalatäit mõisamaast talupoegadele anda," jällegi tõendus sellest, et nad kunagi kaugemalenägevat poliitikat ei ole mõistnud ajada, vaid ainult oma kitsaste kihihuvide eest valvel on olnud.

Nähtavasti olid 17. oktoobri manifestile järgnenud pogrommid kui mitte just kõrgemalt poolt provotseeritud, siis ikkagi heameelega sallitud, et õigustada tagasikiskuvaid surveabinõusid. Ilmusid karistussalgad, mis ka meie maal valjult, halastamatult ja enamasti ülekohtuselt tegutsesid. Saratovi kubermangu rahustamiseks saadeti kindraladjutant Viktor Sahharov, kelle üks noor preili kuberner Stolõpini korteris vastuvõtmise tunnil revolvriga maha laskis. Ma mäletan üht artiklit Riia saksa lehes, milles Kambja kihelkonna arst dr. Krupp tõendas, et 400 vitsahoopi ei ole talupoja tervisele sugugi kahjulik, vaid koguni soovitav! Veel praegu tõuseb seda meelde tuletades viha südamesse, tookord ma oleksin heameelega soovinud sarnast katset selle doktorihärra kallal ära teha. Arusaadav, et sellised surveabinõud Vene intelligentsi keskel suurt pahameelt sünnitasid, kogu intelligents oli revolutsiooniline, näiliselt solidaarne töölisklassiga. Aga õige aeg ei olnud veel tulnud.

Mis puutub isiklikult minu tookordset meeleolu, jagasin ma seda kogu Vene intelligentsiga, aga sellega ka kõik õieti piirdus. Minu tuttavate hulgas oli isikuid, kellel oli sidemeid kõige äärmiste pahempoolses parteis, mina nendega kaasa ei läinud. Mina oma kitsama kodumaa-orientatsiooniga vaatasin sarnase liikumise kui võõra asja peale, et see ei ole veel see õige koht, kus ma üldsusele kasulik võiksin olla, ma jäin äraootavale seisukohale. Nimetatagu seda kuidas tahes, minugi pärast kas või julguse puudumiseks – ehk mul julgusest kunagi puudust ei ole olnud, kui ma midagi

ette võtsin –, kodumaale asumiseks pidasin ma momenti mitte kohaseks. Sügisel sealt läbi välismaale sõites ja seal vähe peatudes olin näinud kõikjal ärevat meeleolu ja nüüd lugedes ajalehtedest ligemaid teateid sealsete sündmuste kohta tulin ma arvamisele, et ma seal valitsevate olude sunnil midagi korda saata ei suuda. Selle mulje võtsin ma välismaale sõites kaasa, kõneldes mõnegi tuttava tegelasega, muu seas ka Jaan Tõnissoniga. Ma tundsin ennast ka vähe võõrana, mahajäänuna meie oludest. Niisiis otsustasin ma esialgu Saratovi jääda, kus siiski võimalus oli kõiki sündmusi nii kodumaal kui ka Venes jälgida, paremini kui see kauges Siberis oli. Muuseas käisin ma kohaliku konstitutsioonilis-demokraatliku (kadettide) partei kõnekoosolekutel. Minu poliitilisele arusaamisele näis see programm kõige vastuvõetavam olevat.

Lõppude lõpuks tüütasid mind sellised kõneõhtud, vaidlused, ajalehtede lugemised jne. tublisti ära. Ka seltskondlik läbikäimine – minu abikaasa vanematel oli suur tutvuskond –, teatrid, kontserdid jne. ei toonud tarvilikku rahuldust, puudus nimelt tähtsam asi, kindel töö, millega ma Siberis nii väga harjunud olin. Minu igatsus kodumaale, mis Siberis nii elav oli, kadus kuhugi, nagu kauge udu sisse, tekkis teine igatsus, nimelt tagasi Siberisse. Seda uut tundmust analüüsides selgus, et see ikkagi muud midagi ei olnud kui igatsus töö järele. Ja ma hakkasin tööd otsima. Mu sõber insener Mihhailovski oli tol ajal oma aruanded Taga-Baikali raudtee ehituse alal lõpetanud ja töötas Voronežis Lõuna-Ida raudteevalitsuses. Ma kirjutasin temale, sest uusi raudteede ehitusi pärast Jaapani sõda enam ette ei võetud, ja sain temalt kutse ka Voroneži sõita, kus raudtee tehnikaosakonnas koht vaba oli 200 rbl kuupalgaga. Aga mu endiste tuttavate kaudu oli mul võimalus samasugust kohta ka Saratovi raudteevalitsuses saada, kuigi väiksema palgaga, noorema inseneri koht 150 rbl kuus. Ma võtsin viimase koha vastu, tuli n.-ö. jällegi alt peale hakata. Mul oli küll hea soovituskiri insener Pušetšnikovilt teedeülemale kaasa võetud, aga ma seda kirja ei tarvitanud, ta on mul veel praegugi alles, avamata. Mõlemad, nii selle kirja kirjutaja kui ka selle saaja, insener Kandaurov, ei ole enam elus. Mul oli hea meel, et ma ise, ilma võõra abita tööd leidsin. Selle toimkonna – vanade raudsildade kõvendamise projekteerimine – juhatajaks oli insener Grinkevitš, pärast Leedu raudteede ülem ja Kaunase polütehnikumi professor, nüüd muidugi mitte enam Grinkevitš, vaid Grinkevičius. See oli 1905. aasta lõpul.

Kaua ma Saratovi ei jäänud. Rjazani-Uralski raudtee oli ikka üks suurematest eraraudteedest (4000 versta), tee oli korrashoiu alal jaotatud 32

distantsi, ja varsti vabanes üks distantsiülema koht (27. distants) Beljovi linnas Tuula kubermangus, ja mind nimetati sellele kohale 1906. a. veebruaris. Ma võtsin selle koha kohe vastu, jätsin aga oma perekonna esialgu Saratovi. Selle juurde jäi ka minu vanema õe tütar Klara Kevend. Mu perekond, abikaasa, tütar, poeg ja õetütar sõitis mulle järele kevadel, just esimese Riigiduuma avamise päeval 23. aprillil. Beljov, kreisilinn Tuula kubermangus, asub Oka jõe pahemal, kõrgemal kaldal, 20 000 elanikuga ja 17 kirikuga (!) ning ühe naiskloostriga. Eht Vene linn, ilusa pehme kliimaga, mis ei ole palava lõunamaa ega ka külma põhjamaa oma. Viljarikkad põllud ümbritsevad linna, viinamarjad küll ei kasva seal veel, küll aga arbuusid ja melonid. Kevad on varajane, aprillikuus õitsevad õunapuud, suvi soe ja pikk, novembrikuus ei ole veel külma, sajab aga kõvasti vihma. Ajaloolised kohad: viis-kuus versta linnast kirjanik Vassili Žukovski sündimise koht Mišenskoje mõis, samas kauguses ida pool kuulus meesklooster *Optina pustõn*, kaugemal, ka Tuula kubermangus, Lev Tolstoi mõis Jasnaja Poljana. Minu distants ulatus põhjapoolse otsaga Kaluga kubermangu, kus väike Kosselski linnake Žizdra jõe kõrgel kaldal asus. Selle ligidal asus Šamardini naisklooster, mille ülemaks (igumeenjaks) Tolstoi õde oli, kelle juurde paar aastat hiljem Tolstoi oma perekonna juurest põgenes. Oka ja Žizdra jõe laiadel heinamaadel ja metsades jahil käies leidis Ivan Turgenev oma jahimehejuttudele luulelise sisu. Beljovi linnake ise oli tüüpiline Vene kreisilinn, kus üksainuke sillutatud uulits oli, teistel uulitsatel kasvas hein, käisid elanikkude kariloomad ja sügisel võis seal pori sisse peaaegu ära uppuda. Raudteejaam asus umbes poolteist versta linnast eemal. Uus raudtee – Dankovi-Smolenski liin – oli avatud vist kolme aasta eest. Linn sellest kasu ei saanud, ennem kaotas. Enne oli linn teataval viisil kreisi majanduslik tsentrum olnud, nüüd avaldas aga Moskva kõigele oma suurt tõmbejõudu. Paremate aegade mälestused olid rikaste kaupmeeste suurepärased korterid, tammepuust parkettpõrandatega, tammest uste ja aknaraamidega ning toreda sisseseadega ja muuseumiesemeteks kõlbava mööbli ja majariistadega. Ühel kaupmehel, Kisseljovil, oli koguni oma teater majas olnud, kus kuulus näitlejanna Maria Savina oma karjääri algas. Teise kaupmehe suures aias oli veel järele jäänud vana kõlakoda, kus Moskvast kohale kutsutud lauljad ja näitlejad oma kunstiga Beljovi linna kõhukaid, tüseda tengelpungaga kaupmehi lõbustasid. Ühe sellise vanaaegse ilusa suure korteri, mis mitu aastat tühi oli seisnud – sest et tondid seal elutsevat – üürisin mina omale, umbes 60-ruutsüllalise pinnaga. Selle

maja omanik, ka rikas kaupmees Rõškov erines teistest omasugustest oma kaunis filosoofilise, rahulise ilmavaatega. Tagasi vaadates endistele, harilikult ikka parematele aegadele, lõpetas ta oma jutuvestmise enamasti alistuva meeleolulise lausega: „Ono tak i lutše," eks ta ole nii parem, sisuliselt umbkaudu seesama mis Hegeli „Alles was ist, ist vernünftig."*

Seltskond selles linnakeses oli oma koosseisu poolest umbes samasugune kui Balašovis, millest ma teises kohas juba kirjutasin, võib-olla ehk vaimselt madalam. Raudteelaste pere oli kaunis suur, oli koguni oma raudteelaste klubi, mis enne 1905. aasta üldstreiki kaunis õitseval järjel oli olnud, nüüd aga kiratses ja millele enam elavamat hinge sisse ajada ei suudetud.

Minu distants oli üks raskematest sellel uuel Dankovi-Smolenski liinil korrashoidmise mõttes. Seal olid suured jõed pikkade täidenditega ja savised, sügavad kaevikud ning kõrged täidendid, mis sügiseste suurte vihmade tagajärjel lagunesid. Nende parandamine oli omapärane hea praktika. Algul suhtusid mu kaasteenijad minusse nagu umbusklikult, olin ju uus inimene nende keskel, nagu võõras kuskilt kaugelt maalt. Aga see vahekord muutus varsti soojaks ja vastastikune läbisaamine südamlikuks. Eriti hea vahekord oli mul oma alluva ametkonnaga, ka ülevale poole võitsin poolehoidu. Uueks teedeülemaks Kandaurovi järele oli keegi insener Ignatius, kaunis tigeda iseloomuga inimene, kes aga enese teadmata põhjustel varsti maha laskis. Tema asemele tuli insener Matrenenski, väga tubli ja õiglane, kuid vali mees, kes, põlvnedes lihtsast perekonnast, protektsioonist ei hoolinud, vaid ainult tööd hindas ja koledasti iga valet vihkas. Ta võis ennast siniseks vihastada, kui keegi katsus temale ametialal midagi ette luisata. Nagu ta kord heas tujus seletas, pidas ta sellist etteluiskamist otse oma haavamiseks, nimelt et luiskaja teda rumalaks võis pidada. Otsekohesusest ja naljast pidas ta lugu. Mõni sellekohane juhus tuleb praegu meelde. Kozelski linna teemeistrina teenis mul suure laia habemega heasüdamlik lihtne vene mees. Nagu teada, kantakse raudteedel kõrgema ülemuse läbisõidul ikka suurt hoolt puhtuse eest, mustus torkab ju kohe silma, eriti jaamaplatvormid hiilgavad siis oma puhtusega, selle tõstmiseks riputatakse ohtralt liiva. Ühel märtsikuu päeval sõitis teedeülem Matrenenski meilt läbi ja vana teemeister oli kõik teinud, mis selles asjas tarvilik, oli aga liiale läinud ja liiva isegi linnapoolsele

* Kõik tegelik on mõistlik.

jaama ettesõidu lumisele teele puistata lasknud. Komisjon juhtus seekord ka sinna välja astuma. Liivaga kaetud saaniteed nähes kortsutas insener Matrenenski kulme ja küsis teemeistri käest: „Kas seda alati nii teete?" „Ei, ekstsellents," vastas teemeister, „ainult Teie läbisõitudel." Kõik naersid sarnase vastuse üle ja Matrenenski lisas omalt poolt veel juurde: „Noh, see on hea, et ma nii harva siit läbi sõidan." Teinekord, sellesama teemeistri piirkonnas, pahanes Matrenenski miskisuguse väikese korratuse üle ära ja kärgatas teemeistri peale: „Kas Teie, vana teemeister, oma instruktsioone ei tunne?" Järgnes vastus: „Tunnen, ekstsellents, kõik peab korras olema." Mille peale Matrenenski muheledes talle selja pööras. Kord jälle sügisesel teede ülevaatusel oli komisjon, sõites Saratovist Smolenski poole tähele pannud, et kuskil distantsis üks väike ehitis oli püstitatud, ilma et see oleks selle aasta eelarves ette nähtud, ja tee pealt päris Matrenenski telegrammiga järele, „mis alusel on majake ehitatud". Distantsiülem, Matrenenski endine vana tuttav, vastas telegrammiga: „Kivist alusel," mille üle jällegi Matrenenski ainult naeris. Olin mõnigi kord Saratovis tema külaline, nagu Saratovi-sõidud minule kui ka mu abikaasale lõbusaks vahelduseks olid, kus omastega ja nii mõnegi tuttavaga endisest teenistusajast kokku sain.

Koguni teine mees oli insener Gromov, Smolenski osakonna ülem – mille alla kuulus kuus distantsi –, vana kivinenud bürokraat. See armastas oma ülevaatustel iga kui väiksema asja üle nuriseda, ehk nagu vene keeles öeldi: saagida, „pilit", eriti ühte oma osakonna distantsiülemat. Teedeülem Ignatius kutsus Gromovi Saratovi kõrgema koha peale (tee korrashoiu ülemaks). Sel puhul saatis temale nimetatud distantsiülem väga ilusa, südamliku õnnesoovi. Varsti, järgneval läbisõidul avaldas Gromov sellele distantsiülemale oma imestust sellise telegrammi eest, mille peale see vastas: „Aga loomulik, enne langes minu peale 1/6 Teie pahameelest, nüüd aga ainult 1/32 sellest, miks ma ei peaks rõõmustama?" Kaua aga Gromov sellele kohale ei jäänud, Matrenenski selliseid vanu bürokraate ei sallinud ja nimetas tema asemele ühe noorema, väga sümpaatse iseloomuga ja tööka inseneri Jemeljanovi. Kümne aasta pärast sain temaga jällegi kokku, peale enamlist revolutsiooni, koguni teistes oludes, nimelt Eestis: tema, Kiviõli tehases raamatupidaja, mina teedeminister. Mul oli hea meel tema lahkust minu vastu Venemaal samuti osaltki tasuda Eestis.

Minu vana sõber Burnstein teenis veel Kozlovis, kuid lahkus varsti teenistusest ja asutas Moskvas oma ehituskontori, kus ta kui ettevõtja suure eduga tegutses. Moskva ei olnud meilt kaugel, ainult üks öö sõita. Igata-

hes ei olnud elu siin halb, tööd oli küllalt, suured linnad kättesaadavad ja teenistustasu võrdlemisi odava elu juures küllaldane. Kõige meeldivam asjaolu oli aga pehme, pool-lõunamaaline kliima, ilusad laiad, lainetavad viljaväljad, mille järele Siberis süda nii sagedasti igatses. Lapsed kosusid ja kui abikaasal elu igavaks läks, sõitis ta Saratovi või oma vanemate juurde maale, või Dubovka linnakesse Volga kaldale vanaema Mülleri juurde „viinamarju sööma". Selliseid sõite tegi ta ka Tallinnast, kuid siis mitte ainult viinamarju sööma, vaid ennast soojendama meie kodumaa külmast.

Nii möödusid 1906. ja 1907. aasta. Järgmine, 1907/1908. aasta talv oli eriti lumerikas ja raske oma suurte lumetuiskudega. Viimased raskendavad suurel määral rongide liikumist, võitlus nende vastu nõuab suuri kulusid. Lääne-Euroopa raudteed ei tunne sellist hädaohtu, ehk väheselt ainult Ida-Preisimaa, ka Baltimere maadel on see hädaoht väike võrreldes Lõuna-Vene laialdastes metsalagedates steppides möllavate tuiskudega. Meil kitsendavad metsad ja orud tuisu võimu ja lume kokkuajamise piirkonda, steppides on aga lume kokkujooksu bassein peaaegu piiramata. Hakkab kord lund sadama ja puhub kõva tuul, siis kannab see lund enesega kaasa mitmekümnete kilomeetrite kaugusest ja kuhjab seda madalamatele kohtadele, esimeses järjes raudtee kaevikutesse. Nende kaitseks on mitmed abinõud äraproovitud, nagu elavpuude istangud (hekid), laudadest alalised kuue kuni kaheksa meetri kõrgused seinad, isegi mullast kaitsed väikeste vahedega, millest lumi suure tuulekiirusega üle kaeviku peaks lendama, ja lõpuks liikuvad lumeväravad, mida tarbekorral nende juurde kogunud lumehangede otsa tõsta võib. Viimane abinõu, s.o. lumeväravad, osutus kõige paremaks. Ühe- ehk kahepäevane tuisk ei ole veel kardetav, väravakesed töötasid ilusasti, aga kolmandal päeval kadusid nad juba lumehangede sisse ära ja tuisk tormas nendest üle, kandes lund kaevikutesse. Hea oli, kui teisel päeval torm rauges, kui mitte, siis oli tarvis lumeväravaid uuele kohale, hangede otsa, kõrgemale asetada. Seda tööd oli raske tormi käes teostada, nii mõnigi tööline lendas ühes väravaga alla, mille tagajärjel vigastused – käte ja jalgade murdmised – mitte haruldased ei olnud. Tore aga oli sellise looduse jõu vastu võitlemine. Sajad inimesed olid ametis, tuisk oli nii tugev ja lumi lendas nii tihedalt, et paari meetri tagant oma naabrit näha ei olnud. Kaevikus seistes aga oli vagane, lumi lendas kõrgelt üle kaeviku, ainult harva vilksatas läbi lumepilvede kuu või mõni taevatäht. Sagedasti osutus inimese jõud võimetuks, lumi täitis kaevikuid ja jaamu, kus vagunid seisid, ning isegi reisijate rongid sei-

sid sel puhul jaamades ööpäevad ja raudteevalitsus oli sunnitud reisijaid toitma. Kõne all oleval talvel näiteks tuiskas Astapovo jaam – seesama, kus 1910. aastal Lev Tolstoi suri – nii täis, et reisijaterong seal seitse päeva seisis ja lund nii palju oli, et kaubavagunite katused lumekihi all murdusid. Lumesadudele ja tuiskudele järgnesid harilikult mõned vaiksemad päevad, kuid ka vaikne tuul ajas koheva lume liikvele ja see voolas kui vesi steppi mööda edasi, otsides madalamaid kohti peatumiseks. Kõige lumerikkamad kuud olid harilikult veebruar ja märts; kui lumesadu ja tuisk algasid, oli külarahval ikka heameel, sest teenistuse võimalus avanes, mida muidu Vene külades talvel vähe oli, ja mehed hõõrusid heameeles käsi. Lumetuiskude vastu tagajärjerikka võitluse otstarbel määras raudteevalitsus kaunis suuri summasid preemiatena tee korrashoiu ametkonnale, nii et distantsiülemad 300–800 rbl aastas lisatasu said, teemeistrid umbes poole sellest; lastele piimarahaks, nagu naljatades öeldi.

See 1907/1908. aasta talv oli eriti lumerikas, mille tagajärjel kevadel lume sulamisel suured uputused tekkisid. Minul oli suur tegemine, et kahte pikka täidendit Oka ja Žizdra jõe piirkondades ärauhtumise eest kaitsta, eriti esimesel jõel Beljovi linna ligidal, kust raudtee suurt raudsilda kaudu üle jõe läheb. Vesi tõusis siin üks meeter kõrgemale kui ehituse ajal arvesse võetud kõige kõrgem veepind; vee kiirus suurenes selle tõttu muidugi ja uhtis sillaaluse jõesängi nii sügavaks, et veel ainult üks meeter kuni sillasammaste põhjani puutumata jäi. Vesi ürgas silla all kui kümme tuhat hunti uluvad, mis iseäranis öösel õudne kuulata oli, aga mitte ainult kuulata, vaid ka näha. Sest veega ühes ujusid mööda hoonete katused, lauad ja pingid, heinakoormad, uppunud hobuste ja sarvloomade laibad ja isegi surnud puusärkides, mis vesi kuskilt külakalmistult oli välja uhtnud ja nüüd kaasa kandis. Elu on võitlus, eriti meie, inseneride teadus ja tegevus on alaline võitlus loodusjõududega, nende taltsutamine ja töösse rakendamine, vabade loodusjõudude orjastamine. Kes jääb lõppude lõpuks võitjaks? Meie oleme ise ainult üks täpe suurest loodusest, rahvad tõusevad ja langevad kui koltunud puulehed, kui sügis tuleb, võitjad osutuvad võidetuiks. Kuid siiski, süda tunneb suurt rõõmu ka ajutise võidu puhul.

Minu ametivenna, 29. distantsiülema käsi Smolenskis ei käinud nii hästi kui minul. Dankovi-Smolenski jaam Strogan, mõni kilomeeter allpool Smolenskit, asub otse Dnepri kaldal ja kaugemal lõuna poole läheb raudtee Dobromino jaama ligidal üle Dnepri jõe suure raudsilla abil ning ristleb Dnepri orgu 4–5 km pika täidendiga. Ka siin tõusis vesi nii kõrgele,

et ta juba peaaegu üle raudteetammi hakkas voolama ja kogu Strogani jaam vee all oli. Ehk küll distantsiülem insener Honig, Rjazani-Uralski raudteeseltsi ühe direktori poeg oli, seega suure protektsiooniga, tekkis temal konflikt sandarmijaoskonna ülemaga, isegi prokuratuuriga. Nimelt süüdistas sandarmipolkovnik V. Pletnjov distantsiülemat seadusevastases rongide kinnipidamises uputuse kohal. Tema kaitseks astus välja Dankovi-Smolenski tee osakonnaülem insener S. Lesnevski, poolakas, kellele allusid viis-kuus distantsi järelevalve ja kontrolli korras. Kohtus langes küll süüdistus ära, aga insener Honig pahanes niivõrd, et oma kohalt lahkus ja Peterburi kolis. Aga kohaliku sandarmivalitsuse ja raudteevalitsuse kõrgema esindaja vahekorrad jäid teravaks, mis raudteevalitsusele mitte kasulik ei olnud, sest polkovnik Pletnjov oli kaunis tülinorija mees, „zadira", nagu venelased nimetasid.

Möödunud paari aasta jooksul olin mina omale kaunis suurt poolehoidu liiniteenijate hulgas ja ka ülemuse sümpaatiat võitnud. Isegi seltsi Peterburi direktorid pidasid minust lugu, mis ilmnes iga-aastastel teede ülevaatustel, näiteks direktooriumi (*pravlenije*) esimees insener Schmidt ja rahaministeeriumi poolt määratud direktor Daragan, kes minu poolt nõutud krediite kunagi ei kärpinud; olgu mainitud, et Schmidt oli pärit Valgamaalt, kus temal mõis oli, ja töötas tema pärast revolutsiooni Läti raudteevalitsuses Riias tol ajal, kui mina Eestis teedeminister olin, ja suri Riias. Ta oli hulk aega olnud Edelaraudtee (*Jugo-Zapadnaja*) ülem, üks tublimatest raudteetegelastest Venemaal, peale selle väga armsa, sümpaatse ja õiglase iseloomuga inimene. Ka Tambovi distantsiülema koht oli vaba, distantsiülem Fetkovitš, kelle juures ma üliõpilasena üks suvi praktikal olin, oli insener Burnsteini juurde kompanjoniks Moskvasse üle läinud. Kevadisel teede ülevaatusel pakuti mulle ühte neist kohtadest. See oli suur kõrgendus, sest distantsid keskkohaga kubermangulinnas loeti mitmel põhjusel ikka paremateks kohtadeks. Distantsiülem nii Smolenskis kui ka Tambovis oli ühtlasi kohaliku osakonna ülema asemik, s.o. kõrgem kui harilik distantsiülem. Teised ametivennad soovitasid mul valida Tambovi distantsi, suurem linn ja Saratovile ligemal. Aga paar päeva kõigi nende kõrgete härradega erarongis viibides tulid nad otsusele, mind Smolenski distantsi peale üle viia. Peapõhjus oli selleks lootus, et mina kui värske, igasugustest sekeldustest puutumata ja tasakaaluka iseloomuga isik suudan Smolenskis tekkinud teravaid vahekordi pehmendada ja niiviisi raudteevalitsusele kasulik olla. Sest polkovnik Pletnjov hakkas jonni ajama,

mitmele raudteeametnikule teenistusesse määramisel takistusi tegema, ühesõnaga „zadirat". Selline diplomaatiline ülesanne küll mind iseäranis ei meelitanud, aga teiselt poolt meeldis see koht mulle siiski, ma olin kaugemal kõrgemast ülemusest kui Tambovis, kust need kõrged härrad ikka läbi sõitsid kas Rjazani, Moskvasse või Peterburi; Smolenskit külastasid nad aga ainult kaks korda aastas, kevadisel ja sügisesel teede ülevaatusel. Niisiis võtsin ma tänuga Smolenski vastu, lootes, et ma ka selle kardetava sandarmi suhtes raudteeülema usalduse ära jõuan teenida. Ka kodumaale jõudsin ma sellega lähemale.

Smolensk, kubermangulinn, asub Dnepri jõe paremal kõrgel kaldal, piiratud keskaegsete kõrgete müüridega ja nendel asuvate tornidega, ja on raudteede sõlmpunkt. Siit jookseb läbi Moskva-Bresti raudtee, Riia-Orjoli raudtee ning ta on lõppjaamaks Rjazani-Uralski Dankovi-Smolenski liinile. Raudteejaam asub pahemal, madalamal Dnepri kaldal, kust ühe Belgia seltsi elektritramm üle jõe vanalinna viib. Linnas on kaunis moodsad magasinid ja majad, ilus park (*Lopatinski sad*), mis piirdub vanalinna müüriga ja muldvalliga. Viimaste otsast on ütlemata ilus vaade põhjapoole viljaväljadele ja metsadele, lõunapoole alla Dnepri orgu, mis eriti ilus on kevadise suurvee ajal. Ilus, tore vene kirik kõrgel kohal paistab kaugelt silma, kui raudteedel linnale lähened. Ka luteri usu kirik on seal keset linna ühel paremal uulitsal. Linnal on huvitav ajalugu, seal on lahinguid löödud, näiteks venelaste ja poolakate vahel. Kõige värskemad olid mälestused 1812. aastast, mil Napoleon oma suure armeega linna vallutas. Alles on veel värav linnamüüris, kust maailmavalitseja sisse oli ratsutanud. Teise värava taga seisab mälestussammas linna kaitsel surma saanud polkovnik Pavel Engelhardti auks.

Mina võtsin omale korteri Kaasani mäel, samanimelise kiriku, Lopatini aia ja luteri kiriku kalmistu ligidale. Sinnasamma majja mahutasin ma ka 29. distantsi kontori. Linnades selleks otstarbeks kokkuhoiu mõttes ei ehitatud kortereid. Mu korter oli küll natuke linna serval, kuid väga mõnus, ruumikas ja väga ilusal kohal, suurepärase väljavaatega ja ilusa aiaga, lastele kõigiti kohane. Juuni algul tõin kogu oma pere ka siia, kuhu ma ise juba kuu aega varem olin asunud. Ärasaatmine Beljovist oli südamlik. Eks see elu ole üks igavene jumalagajätmine, iseäranis meil inseneridel. Ja väiksemates linnades on vahekorrad, tutvused, läbikäimised üksteisega loomulikumad ja südamlikumad kui suuremates. Inimestel on seal üksteist nagu rohkem tarvis ja lahkub keegi sealt, siis tunneb nii lahkuja kui ka kohalejääja hing ikkagi valu, kui see ka kaunis kiirelt kaob. Suurlinna

elanikud on ju enamikus üksteisele võõrad. Oli suvine soe õhtu, kui välja sõitsime suure sõprade hulga saatel, lastele oli see suureks vahelduseks, vaatasid rõõmsalt vaguni akendest välja, just sama rõõmsalt nagu burjaatide lapsed kaameli külgedel rippuvatest kottidest päiksepaistelisesse, lõhnavasse Dauria steppi vaatasid ümberkolimise puhul.

Elu Smolenskis kujunes kaunis mõnusaks, tööd oli võrdlemisi vähem kui Beljovi distantsis, seltskond suurem ja ka intelligentsem. Valitsusel oli isegi kavatsus siia uut ülikooli asutada, kaugemale kavatsustest aga ei jõutud. Tutvusin ka luteri usu koguduse liikmetega, olin koguni selle nõukogu liige. Õpetajaks oli sümpaatne pastor Mertens. Nii Smolenskis kui ka Beljovis oli raudteevalitsuse kulul ülalpeetav algkool raudteeteenijate laste jaoks. Nende koolide kuraatoriks oli harilikult kohalik distantsiülem, kes koolide majanduslikku osa juhtis. Õpetajad olid kenad, vabameelsed, intelligentsed inimesed. Ka oma diplomaatilise ülesandega sandarmivalitsuse suhtes sain ma korda.

1908. aasta jõulude eel, just minu sünnipäevaks (vana kalendri järgi) sündis meile poeg Aleksander. Kõik mu elus läks siiamaani ilusasti, ikka tõusuga mäkke üles. Aga ei ole inimestele osaks antud püsiv õnn, äpardusel väle jalg. Juba Beljovis oli Angelikal väike äpardus, nimelt parempoolse näo osaline halvatus, *facialis*, mis tema ilusat, noort näokest veidi moonutas ja noore naise meelt kurvastas. Sellele järgnesid sõidud Moskva arstide juurde, 1908. ja 1909. aastal Kaukasuse kuurortidesse, mis aga kuigi häid tagajärgi ei andnud, päris paranemist ei saanudki.

Kõige raskem oli meile 1909. aasta, mil sügisel kõik kolm last raskesti sarlakitesse haigestusid, isegi kümne kuu vanune noorem pojuke Šura. Rasked päevad, arstid, põetaja, mamma ööd ja päevad laste juures, kokkuvarisemised, lapsed elu ja surma vahel. Kümnendal päeval, just Frieda sünnipäeval 9. novembril (vkj.) suri vanem poeg Ženetška (Eugen), ja küsitav oli, kas Friedagi ellu jääb, sest haigus läks paremasse kõrva, oli tarvis operatsioon teha. Smolenskis oli ainult üks osav opereerija Rotomski ja teised arstid teadsid temast kõnelda, et ta sarlakihaigust kardab ning sellise haige juurde ei tule. Hoiatati ka mind, et see arst kõiksugu lugusid välja mõtleb, et aga mitte vastu tahtmist välja sõita. Ma sõitsin siiski tema juurde kõige kindlama otsusega ta kaasa tuua, võtsin isegi kepi kaasa, et sellist nadikaela nii kaua peksta, kuni ta haige juurde tuleb. Ma jõudsin ta juurde just kõnetunni lõpuks, kandsin oma asja ette ja palusin teda kohe kaasa tulla. „Heameelega," vastas arst, „aga, vaadake, missugune äpardus, keegi on kõnetunni ajal mu kasuka ära varasta-

nud, nii et kahjuks kaasa sõita on võimatu." Mina vastu: „Ei ole viga, mul on kasukas voorimehe peal kaasas, toon kohe sisse, võtke aga oma riistad kaasa." Kui ma kasukaga, mis ma igaks juhtumiseks kaasa olin toonud, tuppa astusin, oli tohtrihärral juba oma kasukas selga aetud, sõiduks valmis. Nagu ta pärast rääkis, ei julgenud ta minu vihast nägu ja keppi käes nähes vastu panna. Operatsioon tehti ja tütreke pääses surmasuust, kaotades küll ühe kõrva kuulmise. Ma tahtsin sama arsti mõne päeva pärast veel tuua haiget vaatama, aga siis ta ei tulnud, luiskas ette, et on suremisel haige ja kirjutab oma testamenti ning on selleks isegi notari järele saatnud. Mõlemad, Frieda ja Šura, paranesid aegapidi, mu armas Ženetška (Eugen) aga puhkab Smolenski luteri koguduse surnuaial. Kolme kuu pärast oleks ta viis aastat vanaks saanud. Ta oli oma aastate kohta tark ja terve lapsuke, avaldas energilise (lapse kohta öeldakse jonnaka) iseloomu tundemärke. Kui ta kord tahtis kuhugi minna ja ütles oma „paiduu"*, siis ei jõudnud teda keegi enam tagasi hoida, ta tõmbas oma suured kulmud kortsu ja tumesinised silmad särasid tuld.

Ma ei ole tõesti ebausklik, aga jutustan siiski unenäo, mida ma paar nädalat enne selle lapsukese surma nägin. Ma nägin nimelt, et minu ammugi surnud isa temaga surnuaia poole jalutas, lapsukest käest kinni hoides ja temaga surnuaia plangu taha ära kadus, just samal kohal, kuhu pärast lapsukese matsime. Tehku ebausklikud sellest oma järeldused, aga minul tekkis tookord hirm, kas ei sure viimati mu kallis lapsuke.

Looduse igavesti muutmata seaduste järgi ootab iga ilma sündinut, iga eluavaldust, surmanuhtlus. Meie lepime kõigi looduse seadustega, peame neid tarvilikkudeks ja mõistlikkudeks, kuid surmaseadusega ei taha kuidagi leppida, sest liig palju valu ja pisaraid käib sellega kaasas. Ta põrkab kokku teise looduse ürgjõuga, mis kogu maailma olemist elustab ja ilustab, armastusega. Ja kui surm viib ära olevuse, keda sa armastad, siis ei tunnista su tark pea enam midagi paratamatut, mõõdapääsematut ja mõistlikku, sa tunned ainult valu, ja seda mitte enese pärast, ei surmahirmu pärast, vaid selle kalli olevuse kao pärast, kes sulle nii väga armas oli, kelle eest sa oma elu oleksid andnud. Usuõpetustel on vähemalt üks ilus ülesanne, kergendada suremist, istutada lootust kalmukünkale, katsuda sõpradeks teha armastust ja surma. Kas see aga ikka õnnestub?

Surmavikati haavad ei parane niipea. Kirjeldatud surmajuhtum värskenes meie mälestuses uuesti valusasti, kui enam kui kakskümmend aastat hil-

* Lähen.

jem, 1930. aasta veebruaris mu kuueaastane tütretütreke Maja sarlakite kätte suri. Ka tema oli senimaani terve ja priske lapsuke olnud, väga meeldiva ja sõnakuuleliku loomuga. Ainult kuus päeva kestis ta raske haigus, surm oli vägevam armastusest. Sündinud Saksamaal Weimaris, puhkab ta Tallinna Kaarli kiriku vanal surnuaial. Ma silitan ta kalmukünkal kasvavat pehmet rohtu, mul on, nagu silitaksin ma ta pehmeid juukseid, ja nagu kergem on süda, kui surnuaialt lahkun. Hea on iseennast oma ettekujutusega petta.

Raske oli see 1909. aasta, kurvemaid jõulupühi ei olnud meil seni olnud. Isegi minu nii õnnelikku abiellu tungisid lahkhelid nii äparduste kui ka lahkuminevate iseloomuomaduste tõttu. Vaatamata oma õnnelikule lapsepõlvele ja heale kasvatusele kujunes Angelika iseloom siiski kaunis pessimistlikuks, kuna mina paratamatu optimist olin ja selleks ikka olen jäänud, minnes koguni niikaugele, et leidsin Börne ütluse „kergemeelsus on elumerel päästerõngas" päris õige ja praktilise olevat.

Ükski torm ei kesta aga igavesti, nii vaikisid ka valud, igapäevane elu oma kohustustega seadis jällegi kõik õigele kohale. Järgmisel suvel võtsin ma ühe kuu kestva puhkuse, mille veetsime Riia rannas Edinburghis, kaasas oli meil abikaasa õde Charlotte, kes kevadel Saratovi instituudi lõpetas, ja meie tütreke Frieda. Šura viisime vanaema juurde maale, tegime siis ilusa Volga-sõidu Saratovist Nižni Novgorodini. Riiast sõitsime ka minu kodumaale ja Soome. Sügisel, 27. oktoobril (vkj.) 1910. aastal sündis meile poeg Georg Leopold. See oli umbes tol ajal, kui Lev Tolstoi oma pere juurest Jasnaja Poljanast lahkus ja Astapovo jaamas, selle jaamaülema korteris suri. See oli suur sündmus. Astapovo jaam oli lühikest aega kogu maailma huvi keskuseks, sinna kogunesid Vene ja võõramaade ajakirjanikud, kõrged ametnikud Peterburist ja vaimulikud. Viimased lootsid, et kirikust väljaheidetud kirjanik viimaks ikkagi nende poole pöördub oma hinge päästmiseks. Aga ei, ta suri kirikust väljaheidetuna ja maeti Jasnaja Poljanas „bez vsego tšem mogila krepka".*

Novembrikuus, täpsemalt 26. novembril pühitses Vironia Riias oma 10. aastapäeva, millest osa võtma ka mina paariks päevaks Riiga sõitsin. Seal sain ma mitmekülgset informatsiooni kodumaa olude ja sealsete töövõimaluste üle. Olid ju mitmed Vironia vilistlased omale kindla jalgealuse loonud Tartus ja Tallinnas. Viimases linnas oli juba 1904. aastast saadik linnavalitsus eestlaste käes, mille saavutamisele eriti Konstantin Päts suu-

* Ilma kõigeta, millega haud on kindel (N. Nekrassov, „Matused").

relt kaasa oli aidanud. Selle tagajärjel oli kõigil pool, üle kogu Eesti, elavus eesti seltskonnas, mis kõik niivõrd ka minu peale mõjus, et otsuse tegin, nüüd lõppude lõpuks kodumaale asuda, ja nimelt Tallinna. Seda otsust täide viia kavatsesin ma järgmisel kevadel, soojade ilmade tulekul.

Kerge ei olnud sellise otsuse tegemine just mitte. Peaaegu kolmteistkümmend aastat tegutsesin ma raudteedel, olin kodus nii nende ehitamisel kui ka nende kasutamisel, olin suuri kogemusi omandanud suurepäraste organisaatorite ja töömeeste juhatusel. Heameelega tuletan meelde Taga-Baikali raudtee ehitajat Pušetšnikovi ja tolleaegset Rjazani-Uralski raudteeülemat Matreninskit, viimane alamast seisusest põlvnedes jõudis ainult oma teadmiste ja töökuse abil sellise kõrge koha peale. Rahuloldav palk, kõigi preemiatega kokku umbes 5000 rubla aastas, hea vahekord nii ülemusega kui ka oma kaasteenijatega ning Smolenski seltskonnaga – kõik see oli kaunis raske kaal ühel vaekausil. Mis aga selle vastu teisel? Udused väljavaated tegevuse kohta kodumaal. Isamaa-armastus? Õigust ütelda, viimasega ma tookord nii väga uhkustada ei võinud, küll ehk aastat viis kuni kümme varem. Armastus – nii on see enamasti elus – hakkab jahtuma, kui armastatud objektist kaua kaugel viibid. Armastus otsib omale siis midagi teist. Ka mina leidsin kodumaalt eemal viibides nii mõndagi ilusat ja armastusväärilist. Ma nimetasin juba oma eri tööala, millest kahju oli lahkuda. Armsad olid mulle, ja on seda praegugi veel, Siberi ürgmetsad ja piiramata stepid, Lõuna-Venemaa lainetavad viljaväljad, lahked vastutulelikud inimesed – selle 13 aasta jooksul juhtus mu eluteele ainult üks põlgamise ja vihkamise väärilise inimene –, lõpuks ilus linn elukohaks. Ka minu ilmavaated olid mitmeti avaramaks muutunud, mis rahvuse küsimusesse puutus. Ma olin õppinud teisi rahvaid hindama ja nendest lugu pidama; šovinistlikke kalduvusi mul ei ole kunagi olnud, nagu ma ka kunagi seisuslikest vahekordadest suurt lugu ei pidanud. Muidugi on väga tähtis, kus su hälli on kiigutatud, kas lordi lossis või soojas saunas, ma olen aga ikka sel arvamisel, kuhu saatus sind on asetanud, seal seisa ja võitle, ära roojasta täies mehe-eas oma hälli.

Kuigi vene rahval palju häid omadusi on, tuli siiski mulle mõnikord nagu hirm peale, kui meelde tuletasin neid 1905. aastal nähtud rüüstamisi ja seda, missuguseks metsikuks massiks võib muutuda seesama nii heatahtlik, pehme südamega vene rahvas. Mulle näis, et Pugatšovi ajast, mil orjad pisarsilmil omi peremehi poosid, kuni kõne all oleva ajani vene rahvas oma suures massis palju kultuurilisemaks ei olnud läinud, vaata-

mata oma peenekultuurilisele ülemkihile. Kas pidin mina oma lapsi ka selle massi sisse uppuda laskma? Ei!

Mu kohusetunne oma isamaa vastu ei lubanud seda. Niisiis, mitte niivõrd isamaa-armastus, ei ka hiilgav karjäär, kui mõistusest dikteeritud kohusetunne vajutas teise vaekausi alla. Ma armastan elus poeesiat, romantikat, aga kui tarvis on, võtab mõistus võimu. Mõistuse mõjul sõlmitud abielud on püsivamad kui palavale armastusele rajatud. Ma olen oma elus palju reisinud, ilusaid linnu ja maastikke näinud, enamasti üksinda, ja see üksildus on rahustav ja suurim lõbu, mis ma nendel reisidel olen leidnud. Aga äkki tuli mõnikord mõte, mis sa teed, kui sa kogemata ilma ühegi kopikata jääksid? Kõik näib siis nii võõras ja südameta, kõik iludus ja ümbruse lahkus nagu kaob kuhugi sügavusse. Siis tuli mulle ikka teine mõte pähe: tarvis ruttu kodu poole sõita, seal ikka leidub abi. Sarnane tundmus valdas mind ka nii mõnigi kord Venemaal, isegi kõige rõõmsamatel momentidel, ja oli ka nüüd mu kohusetunde kõrval kaasa mõjuv.

1911. aasta jaanuaris käisin ma veel kord kodumaal oma vanema õega jumalaga jätmas; ta oli juba mitu aastat raskesti haige suhkruhaiguses, ja suri sama aasta 13. märtsil 53. eluaastal Parvel, mõni päev peale oma hõbepulma. Metsa raiutakse, esimene puu Jaska talu hoolega kasvatatud metsast langes.

Smolenskis järgnesid südamlikud jumalagajätmised, saatmised, soojad soovid ärasõidu puhul. Mina sõitsin ise juba varem, kui ma ei eksi, veebruari lõpul Tallinnasse, mu pere jäi aga Smolenskisse veel kuni maikuu alguseni, mis ajaks ma nendele uue kodukolde valmistasin. Jälle oli tarvis uuesti peale hakata – nii on see ehitusinseneride elu –, aga ma olin veel noor, 41-aastane, julgusest ei olnud puudus ja tervis hea: *forti nihil difficile.**

1932. aasta jõulud on kätte jõudnud, sellele vaatamata talvekülm ja lumi veel tulemata, väljas 4 °R sooja. Ligi 22 aastat olen ma nüüd oma kodumaal töötanud, õnnelikke päevi üle elanud, aga ka õnnetused ja äpardused ei ole mind unustanud. Olen õilsa iseloomuga inimesi ja sõpru selle sõna tõsises mõttes leidnud, aga ka viletsaid närukaelu on saatus mu teele küllaldaselt puistanud. Teadke, lapsed: inimesed ei ole inglid, aga ka mitte kuradid, küll on aga suurem osa nendest õnnetud. Ja õnnetute vastu peab kaastundlik olema. Ma ei kahjatse, et ma tookord Venemaale selja pöörasin, ja kui aega jätkub, jutustan ma teile edaspidi mõndagi oma siinsest tegevusest. Nüüd teen ma aga jällegi pikema vaheaja. Päevakorrale on ker-

* Vaprale ei ole miski raske.

kinud ühe uue raudtee ehitamine, nimelt kitsarööpalise Abja-Tõrva-Valga raudtee oma. Selle kiire projekteerimine ja eelarve koostamine võtab kõik mu aja ära. Ja kui sellest ehitusest asja ei saa, tuleb jällegi millegagi uuesti peale hakata. Vaatamata sellele, et ma juba 35 aastat insenerina olen töötanud, ei ole ma omale kindlat, püsivat teenistuskohta ega ka suuremat varandust suutnud muretseda, et mureta oma vanu päevi mööda saata. Olen ikka sessiooni-töömees olnud, mind on tööle kutsutud, kui mind tarvis oli. Aga ma olen sellega rahul, elu mitmekesisus ei ole minust teinud ei tähenärijat bürokraati ega ka külmasüdamelist mammonaorja. Ma tunnen ennast vabana. Ta ei ole mind muutnud ilusas jõekeses, õitsva toominga all lamavaks samblaga kaetud kiviks, ennem võiksin ma oma elu võrrelda laevukesega, mis kord vaikses jõesuus ankrus seisab, kord aga tormi käes merel kõigub, kust ta nii mõnigi kord murtud mastiga on sadamasse sõitnud vigastusi parandama. Saatus on mu vastu lõpuks ikka armuline olnud, siiamaani on korda läinud neid vigastusi enam-vähem parandada, kuigi laevakese kandejõud kahaneb. Elu on võitlus, vaatamata meie kõrgele kultuurile – millega väga uhkustatakse –, sagedasti metsik ja toores võitlus. Ma olen nõus Goethe sõnadega:

„Ich bin nur ein Mensch gewesen,
und dass heisst ein Kämpfer sein,"*

aga eeldusega, et inimsoo suurim ülesanne on seda võitlust, vähemalt inimestevahelist võitlust, pehmendada, ja ma täiendaks tsiteeritud sõnu sama mehe lausega:

„Seh' ich ein Menschenangesicht,
so muss ichs wieder lieben",**

ja Friedrich Rückerti salmikesega:

„Die Liebe ist des Lebens Kern,
Die Liebe ist der Dichtung Stern."***

* „Mind, kes inimeseks loodi, seega loodi võitlejaks" (J. W. von Goethe, „Sissepääs" – „Luuletaja" tsüklist „Lääne-Ida diivan", tlk. A. Oras; I rida originaalis „Denn ich bin ein Mensch gewesen").

** Kui ma näen üht inimpalet, pean taas seda armastama.

*** Armastus on elu tuum, armastus on luule täht (F. Rückert „Mailaulud 1: Kevadelaul").

Stern! Seda nime kannab lahke, armas proua, kes vaevaks võttis minu kirjutusi ajaviiteks masinal ümber kirjutada. Ta vist naeratab nende sõnade – *Liebe, Stern* – kõrvuti seadmise üle. Olgu, naeratagu, pahandamiseks ei peaks tema lahkus ja minu usaldus küll põhjust andma.

XV

FRIEDA SURM

1933. aasta maikuu teine pool on kätte jõudnud, jahedad päevad ja külmad ööd on taganenud ja aset andud pehmetele lõunatuultele ning soojale päiksepaistele. Loodus ärkab kui muinasjutuprintsess julge printsi suudlusel ja pakub kõigile haljendavaid oksi ning õitsvaid lilli. Ka mu tütre Frieda värskel kalmukünkal õitsevad lilled, aga nad ei ärata südames kevadist rõõmu, vaid sünget kurbust ja valu, mis pisaraid silma pigistab. Ta suri 2. aprillil keskhaigemajas pika, raske haiguse järele, pühapäeval.

Ta sündis ka pühapäeval, 22. novembril 1903. aastal kaugel Siberis, Irkutskis. Lühike oli ta elu. Mida võis ta selle lühikese aja jooksul palju ära teha? Kuid kannatanud on ta palju. Mu mõtted siirduvad 30 aastat tagasi ja ma vaatlen neid aastaid veel kord oma mälus, nagu kinolindil. Ma näen Irkutski õpetaja Sibbuli majas rõõmsaid ristjatseid, meie sõitu lapsukesega Baikali järve jääl kodu poole, ilusasse Angassolka orgu, näen lapsukest kasvamas, näen teda järgmise aasta jõuluõhtul jõulupuu all hiilgavate silmadega jooksvat ja mängimas, üht punast rebast puu küljest sabapidi püüdmas, ja kuulen ta rõõmsat naeru ning kilkamist. Veel aasta ja reis läheb Venemaale, uut raudteed pidi suurest arvust tunnelitest läbi sõites, kus rong pimedusesse kaob, hõiskab lapsuke rõõmsalt „tu-tu", kui jälle valgus näha. Saratovi lähedal mamma vanemate mõisakeses suurepärane ja ilus kodu lastele. Siis Beljovis venna Ženetškaga lõbus mängimine, samuti Smolenskis ja lõpuks Tallinnas, kus suur aed linnas ja suvemaja Kosel ilusa aiaga, suurte tammede ja kaskedega ning lähedal oleva männi-

metsaga. Smolenskis raskekujulised sarlakid, mis ühe kõrva kuulmise röövisid ja pikaldast kõrvaravitsemist nõudsid. Aga algavad ka juba teised mured: õppimine, koolis käimine. Lapsuke õpib hästi, hea mälu ja suure intelligentsuse tõttu. Eriti võõraid keeli õpib ta hästi. Uuesti Saratovis, instituudis, kus ka tema mamma omal ajal õppis, kuid liginevate segaduste puhul Venes tagasi Tallinnas (1917). Ma loen neid kirju, mis ta instituudist meile koju kirjutas. Nad on 13-aastase lapse kohta ilusasti kirjutatud, õiged ortograafiliselt, täis lapselikku armastust, ühtlasi täis igatsust kodu järele. Edasi õppimine proua Lenderi gümnaasiumis. Okupatsiooni ajal 1918. aasta suvel ilusal Pühajärvel sugulaste juures. Sügav ja kestev sõprus oma kooliõdedega, järgmised suved jälle Kose suvilas. Õhtul linnast koju sõites jooksevad mulle kolmekesi vastu, tütreke kõige ees, ronivad vankrisse, naer, hõiskamine. Kõik nii ilus, päiksepaisteline.

Nüüd aga tuleb pööre. Peale Vabadussõja lõppu algasid mitme kooli ekskursioonid välismaale. Ühel sellisel ekskursioonil tutvus Frieda ühe noore sakslasega Berliinis, arhitekt Schuleriga. See tutvus lõppes abiellumisega. Laulatus Kose suvilas 1923. aastal, sõit Saksamaale, elu Weimaris. Mehel tööpuudus, tütreke Maja, lahkarvamised mehega. Minul tookord rasked ajad Atlanta kokkuvarisemisel, puudus võimalus noorte kestvaks toetamiseks. Frieda 1924. a. sügisel lühikest aega kodus. Mäletan, istume temaga minu kabinetis sohval mõni päev enne tema tagasisõitu. Ta vaeseke on murelik, ma trööstin teda: „Ära muretse, tütreke, kui sul seal halvasti läheb, tule koju tagasi, sinu tuba on ikka su jaoks valmis ja vaba." Ta pigistab tänades mu kätt, naeratab läbi pisarate. Järgmisel aastal, 1925. aasta 1. mail võtan sadamas mõlemaid vastu, teda ja väikest Majat. Kuna viimane kasvas ja lõbutses, oli mu tütrekese meeleolu murtud. Järgnesid lahutuse protsessid Eestis ja Saksamaal, mis mõlemad lõppesid täieliku lahutusega mehe süü pärast. Aga midagi ta elus oli ikkagi murtud. Hakkas kärsitu rabelemine: tahe midagi teha, kuid ikka katkes see tahe kiiresti, nagu puuduks midagi. Kolledž, loengute kuulamine Tartu ülikoolis, prantsuse keele õppimine, praktika suvel „Estonia" kontoris, aga ikka puudus rahuldus. Ainult kirjanduse ja ajaloo raamatute lugemine näis teda vähegi rahuldavat, samuti ta lapsuke Maja. Kuid ka siin tuli saatuse kuri käsi, surm viis selle armsa, andeka lapsekese temalt ära, jällegi sarlakihaigus, mis nähtavasti minu perekonnale saatuslik on. Suri ju minu vanem poeg Ženja sarlakitesse ja ka noorem, Šura, kannatas selle haiguse tagajärgede all, mis oma mõju avaldasid kogu tema arenemisele, andes

sellele ühekülgse suuna. See oli 19. veebruaril 1930. a. Sellega kaotas mu tütreke oma viimase toe, ta elul ei olnud enam sisu ega ka otstarvet.

Aegapidi toibus ta sellest raskest saatuselöögist ja hakkas jälle oma elule tegevust ja sisu otsima. Oma tõsise iseloomu ja suure raamatutarkuse puhul ei olnud ta vastutulelik mingisugusele kuramaažile, ta trakteeris mehi, kes temale ligineda tahtsid, kaunis üleolevalt oma vaimukate, teravate märkustega, ja armastas rohkem üksildust. Tema hariduslik pagas, mida ta eriti kirjandus alal kogunud, tänu oma haruldasele keeletundmisele, oli raskema kaaluga kui seda praeguse aja noored mehed omavad; ta leidis, et viimased hingeliselt väga tühjad on. Sellist arvamist olla ta mitmel korral pr. Tuglasele avaldanud, kes seda mulle veel hiljuti rääkis. Tema naiselik hing leinas oma tütart, oma armast last ja ta tuli otsusele oma tegevus pühendada laste ravimisele. Selleks otstarbeks sõitis ta Soome õppima ühte suuremasse lastekliinikusse, et tegutseda halastajaõena lapsi ravitsedes. Aga ta ülehindas oma jõudu. Nagu ta kõneles, näinud ta seal üht väga haiget last, kes sama vana kui ta surnud Majake, ja just selle sarnane. See mõjus põrutavalt ta närvidele: ta kaotas äkki kuulmise ka teises kõrvas ja sõitis nelja-viie kuu Soomes viibimise järel koju. Ma mäletan seda meeleheitlikku kirjavahetust temaga – ainult kirjalikult saime temaga kõneleda –, kus ta küsis, kas on lootust, et ta jälle kuulmise tagasi saab? Siinsed arstid ei suutnud aidata. Sõit Viini dr. Hoffi juurde ja kuulmine tuli tagasi. Kui rõõmsalt kõlas ta kiri Viinist: „Ma kuulen, ma olen jälle normaal inimene!"

Sügisel 1931. a. Viinist tervelt tagasi. Käsil oli eesti arstide erahaigla asutamine Narva maanteel, millest mina kui ehitusala spetsialist ka väikselt osa võtsin. Temale avanes võimalus seal tööd ja tegevust leida, mis tema rahutut hinge ehk oleks suutnud rahuldada. Ta töötas seal 1931. aasta detsembrist kuni 1932. aasta märtsini. Aga saatus tahtis, et kõik ta kavatsused ja ettevõtted pidid äparduma. Juba mitu aastat põdes ta maksahaigust (kivid), ei aidanud ka mõni aasta varem tehtud operatsioon, sapipõie väljalõikamine. Haigus röövis temalt töötamise võimaluse, ehk ta küll kuni augustikuuni edasi töötada katsus oma jõudu äärmuseni pingutades ja tarvitades kõiki ravimise võimalusi. Siis aga lahkus ta haiglast ja põdes kodus edasi. Ta oli täiesti murtud, ei olnud enam himu eladagi, vaid kõneles alati surmast, „sureks heameelega". Ei aidanud mingi julgustamine. Kui ma temale naljatades ütlesin, ära heida meelt, sa oled ju pühapäeva laps, siis naeratas ta kurvalt: „Jah, pühapäeva laps küll, aga ma olen ju surnute

pühapäeval sündinud." See oli tõsi, ta sünnipäev oli surnute pühapäev. Haigus läks raskemaks, valuhood tihenesid, morfiumi sissepritsimised ainult aitasid. Võtsime veel viimase abinõu tarvitusele ja mahutasime ta keskhaigemajasse põhjalikule ravimisele. Ta valis sinna mineku päevaks oma sünnipäeva, 22. novembri. Mitme kuu järele näis paranemine algavat, kuid juurde tuli gripp, selle järele kopsupõletik, millele tema vaesekese pika dieediga nõrgaks jäänud ja kurnatud organism vastu ei suutnud panna. Ta tahtis mõni nädal enne surma koju tulla, ma trööstisin teda, et oota, tütreke, kuni terveks saad. Kurvalt naeratades ütles ta: „Ei mina enam terveks ei saa." Ja mammale ütles ta: „Mina lähen mulla alla." Nii see ka sündis.

Nii lahkus mu noor, andekas tütar, murtud hingeliselt ja füüsiliselt. Tal olid kõik eeldused õnnelik olla, tal ei puudunud elurõõm, ta võis südamest naerda ja rõõmus olla, aga ta sügav hing leidis rohkem rahuldust üksilduses. Ta igatses armastust, ta armastas oma last õrnalt ja sügavalt, ta otsis elumõtet ja igatses õilsat tööd. Aga ikka äpardusid ta paremad kavatsused. Ei olnud õnne sellel pühapäevalapsel. Ja ometi, nagu oleks pidanud ta õnne osaline olema, oli ta ju hästi kasvatatud, andekas, ilusa välimusega, sihvaka kasvuga (169 cm), vaimukas, helde ja noobli iseloomuga, peen seltskonna-, kõike ilusat armastav daam. Kuid vastupanu elu karmidele tuultele oli nõrk, nad murdsid teda hingeliselt ja kehaliselt. Ta hing ei tundnud kompromisse: ta murdus, kuid ei paindunud. Kas on siin keegi süüdi? Ei tea. Vist ei ole selline küsimus üldse kohane. Viimane pilt: rohkearvuline saatjate hulk ta viimsele puhkepaigale, pärgadega ja lilledega kaetud kalmuküngas, tema pildikesed mamma ja minu laual lapseeast kuni viimsete aastateni, harva naeratav, enamalt tõsine, kuid ikka sügava pilguga. Tema toake, mis kaunistatud tema maitse järgi, oma tellitud mööbliga ja tema armsate raamatutega. Vaatan selle toa ukse poole, ootan, kas ei avane uks ja kas ei tule sealt välja mu tütreke minuga kõnelema selle ilma iludusest, nagu see sagedasti sündis, sest ta armastas poeesiat nagu minagi. Aga ei, ta on läinud, ta on leidnud igavese rahu, selle, mida ta siin asjata otsis. Puhka rahus armas Frieda, sinu vanemate ja vendade armastus ei kustu. Tühi on su tuba, suur tühjus täidab ka minu südant. –

Ma peatun, ma olen kui ilusast päikesepaistelisest, ilupuudega ja lilledega kaunistatud aiast välja tulnud ja seisan tiheda uduga kaetud tühjal lagendikul. Pilk ei tungi udust läbi, silmad ei seleta tulevikku. On tundmus, nagu oleksin ma tee lõpule jõudnud, ei tahakski enam edasi sam-

muda, tahaksin maha istuda, olen väsinud, tarvis puhata, pea ja süda vajavad puhkust.

Ma olen alati elurõõmus inimene olnud, ma armastasin elu ja maailma selle iluga, aga nüüd katab seda kõike paks udu. Ma ei mõtelnud kunagi surmale, aga nüüd näib, nagu ootaks ta mind juba lahtiste kätega, nagu oleks ligidal moment mulla alla minemiseks. Tahaks öelda suure luuletaja sõnadega:

„Ach ich bin des Treibens müde,
Was soll all die Freud' und all der Schmerz?
Süsser Friede,
komm, ach komm in mein Herz."*

Rahutu hing, kus on su kodu?

Armsast Friedakesest järele jäänud paberitest ma leidsin lühikese naljajutukese, mille ta kirjutanud 18. detsembril 1921. a., s.o. paar päeva peale minu teedeministriks valimist, ja põimin nüüd selle siia mälestuste kimpu.

„Minu väikese vennakese lapsepõlve mälestamiseks. Ministri poeg.

Väike Gori oli õige tusane sel hommikul. Kell oli alles pool seitse, kui papa teda juba magamast äratas, et kooli saata. Kui mugav on hommikul voodis olemine! Silmad ei taha lahti tulla ja jalad ei taha mingil tingimusel sooja teki alt külmale põrandale astuda. Pealegi nägi Gori unes, et ta ministri autoga sõitnud! – „Papa on nüüd ministriks saanud ja ma võin juhust tarvitada tema autoga sõita!", mõtles ta hilisel õhtul enne magamist. Kuid ei aita midagi, ta peab voodist välja [tulema]. Papa aitab tal riidesse panna, annab kohvi, tuletab meelde, et ta võileiba kaasa võtta ei unustaks, ja õnnelikult saadab teda uksest välja. Väljas on külm. Gori tõstab palitu kraed kõrvadeni ja veel pool magades sammub kooli poole. Tee on täna iseäraliselt pikk. „Kus on nüüd papa auto?", mõtleb ta, „ei, nii rumal ma enam ei ole, nüüd ootan ma iga hommikul, kui papale auto järele tuleb, siis läheb rutem." Nii filosofeerides jõuab ta kooli. „A-a! ministri poeg tuleb!" kuuleb ta igalt poolt hääli. „So, so nüüd oled sa ministri poeg, sa oled nüüd suur nina!" kisavad poisid. Kisa on suur. Terve klass karjub,

* „...elumöllu ma ei hinda! Milleks küll kõik vaev ja lust? Ah, mu rinda rahu too ja unustust!" (J. W. von Goethe, „Ränduri öölaul", tlk. A. Sang, originaalis: „Ach, ich bin des Treibens müde, Was soll all der Schmerz und Lust? Süßer Friede, Komm, ach komm in meine Brust!").

sest igal ühel on miskit ministri pojale ütelda. „Lapsed, sarnane kisa ei ole koolis lubatud. Te peate kõik täna peale tundide istuma ja kirjutate kolm lehekülge ära!" ütleb valjul toonil klassi ordinarius. Klass on vaikne. Keegi ei lausu sõna, isegi väike Gori mitte, kuid igaüks kirub südames ministri poega.

Gori tuleb hilja lõunale. „Ei, papa, nii see ikka ei lähe! Sinu pärast pidi täna terve klass järelistuma!" Kõik naeravad. Gori sööb suure isuga kotlet kotleti järgi ja unistab homsest autosõidust!

Tallinn, 18. XII 21.
Frieda Ipsberg."

XVI

SOLVEIG

Kui ma oma elulookirjelduse, mida ma umbes 15 aasta eest algasin, ka tõesti peaks lõpetama, siis oleks ammugi aeg seda ajajärku käsile võtta, mis algas minu kodumaale jõudmisega. Aga enese eluloo kirjutamine on keerulisem kui mõni teine kirjatöö. Siin viidad aega nii mõnegi väikese asjaolu juures, mis teistele tühi ja tähtsuseta, enesele aga armas ja ilus on. Iseäranis nende juures, mida nooruse koidukuma valgustab. Nooruses on kõik ilus, luuleline, on ju iga noor inimene luuletaja, fantaasia loob ilusamaid kujusid, kui loodus seda oma tooresmaterjalist iial teha suudab. Ka on hea, et inimene kergesti halba unustab, head ja ilusat aga tänuga kauem meeles peab. Nii lendab ka praegu minu fantaasia veel tagasi, tuletab meelde ilusat episoodi, mida ma katsun paberile panna, episoodi, mis algas ja lõppes väljaspool karmi kodumaa õhku ning mida võib nimetada üheainsa sõnaga: Aurelia. Mispärast pealkiri „Solveig", selgub lõpuks.

Meie teed läksid lahku 1901. aasta maikuus ja küsimine, mis lahkumisel huultelt kõlas, „kas saame veel kord kokku?", ei leidnud vastust paarkümmend aastat. Ma ei hakka meelde tuletama, mis kõik selle aja jooksul oli sündinud, missugused tormid maailma elu olid vapustanud, kuidas saatus oli mänginud riikidega ja inimestega kui lumekübemetega. Oli nüüd nagu vaikus tekkinud ja inimkond asus kahjude parandamisele nagu sipelgad, kelle pesa vallatu poisike laiali pillanud.

Ma viisin oma poega Aleksandrit Odenwaldi kooli, mis töötas tuntud koolimehe Paul Geheebi juhatusel (august 1922). Kool asub Odenwaldi

mäestikus, umbes 3 km Heppenheimi linnakesest ja samanimelisest raudteejaamast 5–6 km Reini jõest eemal paremale, ida poole. Odenwaldi mäestik algab Darmstadtist ja ulatub kuni Heidelbergini, ilusa metsaga kaetud (Buchen), tema jalgel, kus lagendik algab, ilus suur maantee, nn. Bergstrasse. Olin ma poisi kooli andud, valisin omale väikese ja vaikse suvituskoha Seeheimi, mitte kaugel Heppenheimist, kus ma kavatsesin paar nädalat puhata, vahetevahel ka vaadata, kuidas poeg oma uue ümbrusega ja seltskonnaga harjub. See suvituskoht asub ka Odenwaldi nõlval väikses orus, ümbritsetud ilusast metsast ja mitte väga järskudest mäeseljandikkudest, ilusate teedega, mis jalutuskäikudeks väga soodsad. Üks endise Darmstadti hertsogi, Vene keisrinna Aleksandra Fjodorovna venna jahiloss oli muudetud hotelliks ja sinna asusin ma elama. Tookord oli inflatsiooni algus Saksamaal, elu oli väga odav ja välismaalasi õige palju. Ma mäletan, tuba, söök ja jook – lõunaks ikka pudel veini – maksis 400–450 Eesti marka, s.o. umbes sama palju kui üks tuba Tallinna „Kuld-Lõvis"! Iseäranis palju oli seal hollandlasi oma kõvade kuldenitega.

Mitu päeva võõraid silmitsenud, panin ma nende hulgas tähele üht vanapoolset Hollandi prouat, kes ühe halastajaõe saatel sealsamas jahilossis elas. Ta tuli Pariisist, kus temale ühe tuntud arsti poolt operatsioon oli tehtud ja kelle soovil ta siin ilusas, vaikses ümbruses ja pehmes, kuivas kliimas ennast veel pidi kosutama, enne oma niiskele Madalmaale sõitu. Kuna ta üldises söögisaalis ei käinud, vaid söögid temale ja ta saatjale tuppa toodi, ei olnud ma kumbagi neist õieti näinud. Nägin ainult, et õde oma hoolealust ilusa ilmaga välja päikesepaistele toimetas ja ise vabal ajal – mida vähe nähti olevat – metsateid pidi lossi läheduses jalutama jooksis, haigetoa sumbunud õhust värske, karastava metsa õhusse. Uudishimu ja nagu seiklusotsimise tung juhtisid mind ka nendele teedele. Ja ühel ilusal, varajasel hommikul, kui teised võõrad veel magasid, viis jalutuskäik meid üksteisele vastu. Juba kaugelt tuletas mulle õe kõnnak midagi tuttavat meelde ja ka õde ise vähendas oma käigu kiirust, mida ka mina tegin, selle juures oma mälu pingutades. Seisatasime mõlemad, kergitasin kohmetult, automaatselt oma kübarat, õe tõsise näo üle lehvis kelmikas naeratus, mis minul iialgi meelest ei olnud läinud, mu kohmetus kadus, ma sirutasin talle käe: „Aurelia, kas sina?" Sarnane küsimine järgnes ka temalt. Jah, meie olime jällegi üksteisega kokku saanud ja olime mõlemad selle etteaimamata kohtumise üle üpris rõõmsad. Ta ruttas oma

haige juurde, ma saatsin teda, see lühike aeg täitus lühikeste küsimistega ja vastustega, mis muidugi kumbagi ei rahuldanud.

Soe augustikuu õhtu, haige magab, päike on ammu looja läinud, metsas vaevalt kuuldav kohin puulatvades, suuremad tähed juba säravad taevas, all Reini orus tormab rong lõuna poole, kuskil kaugel kõlab muusika, meie istume lossi lahtisel rõdul ja kõneleme. Meie kõnelustel ei ole lõppu, kumbki kõneleb oma eluolust viimase 21 aasta jooksul, kusjuures kärsitud küsimused jutulõnga sagedasti katkestavad. Oli meil ju ka õige palju üksteisele jutustada. Tema oli abiellunud ühe agronoomia haridusega noormehega, mitme mõisa omanikuga. Siinkohal küsis ta, kunas mina abiellusin? Kui selgus, et tema seda pool aastat enne mind oli teinud, siis naeratas ta: „Niisiis ei ole sina mind mahajätnud, vaid mina sind." Abielu olnud õnnelik viis-kuus aastat, kõik rikkalikult olemas. Aga siis surnud neil ainuke poeg, aasta või poolteist peale selle mees. Sõda, revolutsioon, mõisate põletamine, põgenemine enamlaste eest vähese varandusega välismaale, Pariisi. Siin varandusenatuke varsti läbi elatud – harilik vene emigrandi saatus –, kuid teenistust leidnud ta halastajaõena, missuguse ameti ta sõja ajal Venes juba õppinud. Katsed muusikaga midagi teenida ei õnnestunud. Aga tema keeltetundmine (vene, prantsuse, saksa, inglise keel) aitas teda õeametis; nimelt soovitati teda sageli Pariisis välismaalaste juurde, kes Pariisis ravil olid. Nii oli ta ka praegu soovitatud selle haige hollandlanna juurde, esialgu siin abiks, siis teda Hollandisse viima, kust ta kavatses Pariisi tagasi sõita. Nii oli, lühidalt kokkuvõetult, tema elukäik olnud. Kui ka mina oma jutustuse lõpetasin, oli öö juba läbi, päike valgustas juba kõrgemaid mäetippe. Meie aga istusime ikka veel koos, tuletasime ühiseid tuttavaid meelde, ühiseid üleelamisi. Kõik need kõnelused, küsimised ja kostmised lõhkusid maha need vaheseinad, mis pikad aastad meie hingede vahele olid ehitanud, kõik kadus kuhugi kaugele ja meie hinged ütlesid, et meie jällegi sõbrad oleme, et meie alati sõbrad oleme olnud. Sooja käepigistusega lahkusime seekord, ma suudlesin ta kätt ja ta suudles – vene kombe järgi – sellejuures minu otsaesist.

Kaua enne kui ma uinusin, keerlesid mu mõtted selle ootamata kohtamise ja selle õilsa, ilusa, vahva, kuid õnnetu naise ümber. Ta välimus ei näidanud peaaegu mingisugust muudatust, ta oli veel võluv ja armastusvääriline, ta silmad särasid veel nooruse läikega ja ta nägu oli ilus ja armas kui ennegi. Mõned hallid juuksedki ei tulnud ta rikkalikust soengust sugugi nähtavale. Kõik oli nagu ennegi, kuid ta palgesse ilmus vahete-

vahel üks kurb joon, mida enne ei olnud. Naeratades kadus see küll ära, kuid niipea kui ta vaikselt kuulas, kadus ta pilk kaugusesse, nagu otsiks ta sealt midagi igatsusega, ja kurb ilme kattis nägematu looriga ta armast palet. Ma tundsin, et ma teda armastan, mitte enam selle tulise, mureta, hoolimata noorusearmastusega, vaid sügava, pühaliku, valuga segatud armastusega, mis kaugel on egoistlikust kirest, armastusega, mis enesele vähe nõuab, aga valmis on rohkem andma. Ma nägin, et Aurelia õnnetu on, vähem vist aineliselt kui hingeliselt.

Meie kohtusime iga päev, kas vara hommikul või peale õhtusööki, kas jalutasime ilusas metsas või istusime lossi rõdul. Meie võrdlesime endid kunstnik Rubeki ja Irenega Ibseni draamast „Kui me surnud kord ärkame". Kuid iga võrdlus lonkab. Ta kõneles oma kurvast emigrandielust Pariisis, mis eriti raske ja valus võis olla peale mureta noorust ja külluslikku elu oma mehe mõisas. Ta mehel oli olnud palju tööd ja talitust ning sõitusid oma mõisate valitsemises, mis teda sageli kodust eemale viis, nii et Aurelia sel puhul, kõige rohkem suvel, üksinda oma lapsega jäi. Ma kuulasin ta jutustusi, tema mahe, armas hääl kõlas mulle kui meeldiv muusika ja ma elasin temaga kaasa ta ilusa elu, ajades teda nii mõnigi kord naerule oma lollide küsimistega ja rõõmsa naljatamisega. Kui ta vaikis, ilmus ikka see kurb loor ta näokesele, mis minu südamele valu tegi. Nii möödusid mitmed päevad; et jällegi varsti lahkumise tund tuleb, sellele ei mõtelnud meist kumbki, nii ilus ja armas oli see koosviibimine. Ühel õhtul tulin ma vähe hiljem rõdule, Aurelia istus juba seal, lõpetas üht kirja, lükkas oma kirjamapi kõrvale ja võttis mingisuguse käsitöö ette. Ta kurb näojoon jäi isegi minu tulekul muutmata, meie seekordne vestlus ei tahtnud edeneda, tekkisid väiksed vaheajad. Ta vaatas kuhugi kaugele, pööras järsku silmad minu poole, vaatas kaua mu silmi ja ütles: „Karl Ivanovitš, me oleme ju sõbrad, eks?" „Jah, muidugi, kas võid sa kahelda," vastasin mina. „Ei," vastas ta, „ma ei kahtle; meil ei ole mingisugust etteheidet teineteisele teha. Meie hinged leidsid üksteist, meie lahkusime tookord puhta südametunnistusega ja ma tahaks, et see ka nüüd samuti sünniks. Jäägu meie armastus, meie sõprus, meile puhtaks, ilusaks mälestuseks, mis kunagi ei unune. Kõik kaob, kõike võib röövida, aga minevik on meie oma, seda ei võta meilt ükski võim." Nii kõneldes muutus ta murelik näoilme jälle rõõmsaks, ma suudlesin ta kätt ja ta pehmeid juukseid. Ta jätkas: „Et kõik ilus ja puhas meie vahel oleks, tunnistan sulle, et ma sulle valetasin, ma ei rääkinud sulle tõtt oma mehe üle." Ma olin juba tähele pannud, et ta mitme minu

möödaminnes tehtud küsimise peale, mis puutusid ta meest, heameelega ei vastanud ja sarnaseid küsimusi nagu ei kuulnud, mina aga oma uudishimuga pealetükkiv ei olnud, ma kartsin ta oma südame tundmusi puudutada, ma nagu aimasin, et ehk on sealt see kurbuse loor pärit. Väikese vaheaja järgi jätkas ta: „Ma parandan oma endist ütelust, ma kõnelesin küll tõtt, aga mitte kõik, ma tahaksin sulle aga kõike ütelda, sa oled ainus sõber, kellele ma seda ütlen ja ma usun, et sa minust aru saad, ole mu südametunnistus, sinu arusaamisest loodan ma ka enesele suuremat selgust ja meie hingi ei lahuta enam ükski saladus." Ta oli liigutatud, pisarad läikisid ta suurtes silmades. Kui ta neid oli kuivatanud, jätkas ta rahulikult oma jutustamist, mille sisu lühidalt kokku võetuna järgmine oli.

Ühe oma sugulase mõisas võõrsil olles külastas meid kaugemast naabrusest mõisnik Kirill ..., kes oma isalt mitu mõisat pärinud, meeldiva välimusega, kõrgema agronoomilise haridusega, minust 13 a. vanem noormees, kes esimesest silmapilgust minusse armus ja õige peatselt minule abiellumise ettepaneku tegi. Vanemad ja sugulased olid rahul ja mu enese süda ütles ka jah. Meie armastasime teineteist, Kirill küll vist mind rohkem kui mina teda, ja meie elasime õnnelikult. Meie õnn suurenes veel, kui ma pojakese sünnitasin. Nüüd oli ka minul tegemist küllalt ja ma ei tundnud Kirilli kodust äraolekutel ennast enam nii üksinda. Kuid mu tervis halvenes ja ma muutusin närviliseks. Kirill pidas kohaliku arstiga nõu ja see soovitas mulle sõita kuurorti Krimmi, kus mina tingimata parandust ja närvide rahustust leiaks. Seda ma ka tegin, lapse jätsin oma vanemate hooleks. Ma veetsin Krimmis paar suvekuud ja tagajärjed olid head. Vaatamata sellele soovitasid mees ja arst minule ka järgmisel suvel sinna sõita. Heameelega ma seda teistkordset sõitu ette ei võtnud, mind valdas nagu mingisugune paha aimdus, aga heatahtlikkudele pealekäimistele andsin ma järele ja sõitsin järgmisel suvel jälle tuttavasse kuurorti, kus mind üks tuntud Moskva arst oma ravimisele võttis, nagu eelmiselgi suvel. Abiks oli temal üks noor närviarst, aastat viis-kuus vanem kui mina. See arst oli ka eelmisel suvel seal olnud, aga tal oli teiste haigetega tegemist, nii et ma temaga ainult vähe kokku puutusin. Sel suvel sattusin aga mina tema järelvalve alla. Ta oli meeldiva välimusega, peenikeste kommetega, kui närviarst hea inimese hinge tundja ja kui suurlinna elanik muidugi teatavate kogemustega ja meelitavate kõnedega. Ei olnud imeks panna, kui kõik see mõjutas noort naist, kes kinnises õppeasutuses, elust kaugel üles kasvanud ja maal üksilduses elanud. Meie armusime üksteisesse. Kõik see oli hea ja ilus. Aga L.-i, nii oli selle

noore arsti nimi, soovid ja nõudmised olid suuremad kui sinul tookord, kui meie Schwarzwaldis kohtusime – sina võtsid mind oma käte vahele kui madonnat, sa suudlesid mu kätt, jalgu ja suud kui pühal madonnal –, tema aga võttis mind kui igatsetud ja himustatavat eevatütart. Ja, oh õnn ja õnnetus, ma andusin temale kirgliselt, mu ihu ei suutnud vastu panna. See kirg näis mulle ilusam ja kõrgem olevat kui vaikne armastus mu mehe vastu, ma arvasin, see on see õige armastus. L.-i soovid läksid aga veel kaugemale, ta nõudis, et ma oma mehe maha jätaksin ja tema juurde Moskvasse tuleksin. See ettepanek tõi mind tagasi pilvedest, kuhu ma arvasin tõusnud olevat, ja ma nägin, missuguse kuristiku kaldal ma seisin. Maha jätta oma meest, oma armast, armast last, ei, seda ma ei suutnud teha, ehk ma küll veendunud olin, et L. ja mina üksteist armastasime. Tarvis sellele lõpp teha ja ära sõita. Ma austasin oma meest, ma armastasin teda, ma teadsin, et ta mu parim sõber on, ma kirjutasin talle, ütlesin kirjas kõik südame pealt ära, mis oli juhtunud, ma ei võinud omale mingit valet meie vahel ette kujutada, ei olnud seda ka kunagi meie vahel olnud. Ma ei kahjatsenud oma eksimust, kes armastab ei kahjatse seda iialgi. Ka L. oli mu mehele ühe kirja saatnud, millega ta mind omale nõudis. Lühike, valus jumalagajätmine L.-iga ja ma sõitsin raske südamega kodu poole.

Jaama oli Kirill mulle vastu sõitnud, ta tervitus oli vormiline, viisakas, ta suudlus külm. Minu reisikohvrit kaleskasse kandes ütles mulle vana kutsar: „Jumalale tänu, proua, et nii hästi olete kosunud ja jälle koju tulete, meie härra on viimasel nädalal nii halvas tujus, ei kõnele kellegagi, jätab hädalised korraldused tegemata, no küll Teie ta jälle rõõmsaks teete." Meil tuli hobustega sõita rohkem kui tund aega, kumbki ei lausunud sõnagi. Ma küsisin poja tervise järele, lühike vastus, „on terve", siis jälle vaikus. Juba paistis meie kodu, mind vankrist maha aidates lausus Kirill: „Ma olin rikas, nüüd oled sa mind vaeseks teinud." Ma olin sarnasest vastuvõtust vähe haavunud ja vaikisin ka. Ma lootsin, et Kirill minu otsekohesust paremini hindab. Ma tundsin elu veel vähe, ma olin veel niivõrd naiivne, rikkumata, et arvasin, tõde käib üle kõige, kõike võidab ja kõike heaks teeb. Ma eksisin. Kõik muutus. Kirill oli mu vastu viisakas ja hea nagu ennegi, aga see südamesoojus, mis kodu nii armsaks ja õieti koduseks teeb, oli kadunud kui päike paksu musta pilve taha. Ei aidanud minu seletused, minu tõotused temale igavesti truu olla, minu palved, seda minu eksisammu unustada. Aga mis ma sellest pikalt kõnelen, sa saad minu hingest aru ja kui mees vist veel paremini mu mehe hingepiinast.

Ükski õnnetus ei tule üksi. Talvel suri meie armas pojake. Tema haigus, ta valud ja surm ühendasid meid lühikeseks ajaks, aga varsti tundsin ma, et mu mehe süda minust eemale jääb. Ma nägin, kuidas ta kannatas, aga mu armastus ta vastu kasvas, ma armastasin teda enam kui kunagi, mu armastus oli kui puhastustulest läbi käinud, ma tundsin, et see on see õige ja kestev armastus ja Kirill on see mees, kes sarnase armastuse vääriline, ma tõotasin oma südames teda armastada ja talle truu olla surmani. Kõige raskem aeg oli talvel, kevade tulekul oli mehel tööd ja tegemist rohkem. Ja tööd ta armastas, see näis teda rahustavat. Sõidud teistesse mõisatesse, sealsed korraldused tõid vaheldust. Ühele sarnasele sõidule minnes, mis harilikult mitu päeva kestis, jättis Kirill mind väga südamlikult jumalaga ja suudles mind nii soojalt, nagu ta seda ammugi enam ei teinud. Ma olin üpris rõõmus selle üle: talvine jää on sulamas, kevade tuleb uue armastusega, uus elu algab, mõtlesin ma. Kolmandal päeval tuli kutsar koju – üksinda. „Härra saadab Teile tervisi, sõitis linna ja käskis Teile selle kirja anda." Ma ei aimanud midagi head, värisevate kätega võtsin kirja vastu ja ruttasin tuppa seda lugema.

Aurelia peatus, haige toast kuuldus hõikamist ja ta ruttas haige juurde. Ma jäin üksi; nüüd hakkasin ma aru saama, mida see kurbvalus joon tema palgel tähendas. Suure huviga ootasin ma tema jutustuse jätkamist. Ta tuli varsti tagasi ja ütles tasase häälega: „Mul pole täna enam aega, aga võta see kaasa," ta võttis oma kirjamapist kaunis kehaka ümbriku, „ja loe läbi. See on see kiri, mis Kirill mulle tookord saatis, ta ise ei tulnud enam tagasi. Oled sa seda lugenud, siis tead sa kõik, mis mul sulle veel ütelda jäi." Ta ruttas tagasi oma haige juurde. –

Ma lugesin Kirilli kirja läbi suure rutuga ja huviga. Temas väljendus mehe suur hingevalu, raske draama, mis kahe noore inimese õnnetusega lõppes. Ma katsun selle kirja sisu lühidalt üleanda, lugesin ma ta isegi veel teine kord läbi, katsudes mõista kahe hinge vahele saatuselt visatud probleemi, mis tookord veel lahendamata jäi. Kirill kirjutas umbkaudu nii:

„Armas Aurelia!

Ma otsustasin teha seda, mis sind kurvastab ja minule enesele suurt valu teeb, nimelt sinust lahkuda igavesti. Ma lähen ära, kuhu, seda ära küsi, vastust ma selle peale sulle ei anna. Ma katsun aga seletada, mis mind sunnib sarnast sammu ette võtma ja sind selles veenda, et see ehk kõige parem nõnda on minule, eriti aga sinule. Sa näed ju küll, et meie endine hingeline kooskõla on rikutud, ma tunnen ennast murtud olevat. Sinu

õilis hing oma tõearmastusega tunneb ennast süütu olevat. Ma soovin, et sa igavesti sellest veendunuks jääksid. Minu süda on aga selle tõeavaldusega surmani haavatud. Ma hindan kõrgesti seda tõtt, mis sa mulle avaldasid; sa kindlustasid sellega minu lugupidamise enese vastu, sest kui ma su armuloost oleks teisel teel kuulnud, oleks mul kõige halvem arvamine sinust olnud. Sa päästsid sellega ennast, aga mis võitsin mina? Sa oled tõsine, õilis, kõrge hingelennuga naine, su süda tunnistab ainult tõsist armastust. Kui Sa L.-i armastad – ja ma ei eksi, kui eeldan, et sa teda veel praegu armastad – siis armastad sa teda kõigest oma soojast südamest ja mina olen sealt välja tõrjutud. See mõte ei anna mulle enam rahu, sest ma armastan sind sügava, suure armastusega, nii nagu ühtegi naist oma elus ei ole armastanud. Tundmus, et ma su hinge olen kaotanud, ei anna mulle rahu, see kaotus on mulle väljakannatamatult valus. Oleksid sa kergemeelse iseloomuga inimene, ma seletaksin sinu kalduvust kui kergemeelset sammu, mis ununeb ja mida ka mina unustaks. Aga sinu sügava hinge ja tõsise iseloomu juures hindan ma seda episoodi, mis teid mõlemaid nii õnnelikuks ja hoolimatuks tegi, palju tõsisemalt. Ma tarvitasin sõna „hoolimatu", ma ei leia pehmemat sõna. Kas tuli teile meelde mina, see kolmas, kelle õnnest kumbki ei hoolinud? Sa ütled nüüd, kus sa mulle seda valusat, alasti tõtt serveerisid, et selle tõttu sinu südametunnistus puhas on. Jää selle oma arvamise juurde. Aga kui sa enne oma südametunnistust oleks küsinud, kuidas teie teguviis minule võiks mõjuda, ma kahtlen, et su südametunnistus ka siis sind õigeks oleks mõistnud. Südametunnistus mõistab meid siis õigeks, kui meie teod kellelegi teistele valu ei tee, vaid ainult meid puudutavad. Buddhal on õigus, kui ta õpetab: „Mida sa tahad, et sinule ei tehta, seda ära tee ka teistele." Ja nüüd see suur „tõde"? Teie õnnejoovastuses näis see ka üks sõõm teie õnnekarikast olevat. Ma oleksin praegu veel õnnelik, kui ma seda neetud tõtt ei oleks teada saanud. See tõde just viis su hinge minult ära ja su hinge oli mul tarvis, seda ma armastasin. Naiste ihu on küllalt saadaval – minu jõukuse ja aastate juures ei tee selle leidmine raskusi –, ma otsisin aga hinge ja arvasin teda leidnud olevat sinus. Sinu kiidetud „tõde" on mind vaeseks teinud. Ma ütleksin Othelloga: „Kui sinu ihu kogu rügement oleks maitsnud ja mina sellest ei teaks, oleksin ma ikkagi õnnelik." Aga ei, õnne asemel sai mulle tõde osaks. Mis väärtus on inimese elus mõnel väiksel tõel, kui sellega kaasas käivad sajad segadused ja õnnetused? Olgu neetud selline tõde! Ka Pilatus küsis ironiseerides, „mis on tõde?", ja läks ära vastust ootamata.

Ja nüüd edasi, kuidas võiks meie edaspidine elu kujuneda selle tõe alusel? Ma olen selle üle palju mõtelnud, ei ole vist ühtegi varianti, mis mu peast ei oleks läbi käinud. Ma võtsin neid elust, niivõrd kui ma seda tunnen, kirjandusest, vanemast ja uuemast ajast. Veri jookseb sageli armastuse jälgil. Oma elule lõpp teha, selleks olen ma veel liiga noor, sinu elule, ei, seda mõtet ei ole mul iialgi olnud; temale – jah, selle mõttega olen ma kaua ringi käinud! Ma sõitsin koguni kord Moskvasse kindla otsusega see mees revolvrist maha lasta, ja läksin kõnetunni ajal ta juurde. Teda ei olnud seekord juhuslikult kodus. Ma nägin selles juhuses saatuse sõrme ja loobusin oma kavatsusest. Pean ma nüüd eluaeg oma õnne taga leinama ja pealt vaatama, kuidas ka sinu õnn ja elu närtsib? Oleksid sa otsustanud oma elu L.-iga ühendada, ma ei oleks takistusi teinud, seda ütlesin ma sulle mitmel korral. Sa jäid aga minu juurde. Pean ma nüüd kadunud õnne surrogaadiga leppima ja iga silmapilk sellega arvestama, et tuleb keegi L. oma naisele järgi, nõuab sind omale. Võib-olla ei tule ta mitte sarnase tõsise ettepanekuga, vaid ainult omale lõbu teha tahtes, irvitab: „Teie abikaasa – minu armuke." Ei, minu suuremeelsus ikkagi nii suur ei ole, et seda kõike välja kannatada, ja viimati toob elu veel pikkade aastate järgi kokkupõrke, mis kõigile ainult häbiks oleks, mõnele surmaga, teisele vanglaga lõpeks. Ja sind sundima vastu su tahtmist lapsi ilmale tooma – mehele, kelle juurest su hing on ära lennanud. Ei, sarnast ohvrit ma sinult vastu ei võta. Aga mis siis teha? Mängida eluaeg suuremeelset meest, kes oma naist nii väga armastab, et ta temale kõik andeks annab ja unustab, selle juures aga iseennast sõimata närukaelaks, argpüksiks, kes väriseb avalikkuse ees ja oma au haavamist kätte ei suuda tasuda. Võib-olla nende mõtete äärmuseni ulatuv amplituud väheneb ajaga, nagu kõik kired aja jooksul kahanevad nagu ojad, mis mäestikust algavad, esiti suure kohinaga alla jooksevad, aga lagendikkudesse jõudes võimsate jõgedena vaikselt merde voolavad. Andeks andnud – sa ei ole seda õieti kunagi palunudki – olen ma sulle juba ammugi, aga unustada ei jõua ma kunagi. Sellepärast kardan ma, et ma keset oma osa mängimist äkki sellest kõrvale kaldun ja aastate vaev ja valu oleks asjata olnud. Jah, kui meie lapsuke elus oleks – aga see variant ei tule kõne alla. –

Sa näed, mu armas, ma olen palju kaalunud, enne oma otsuse tegemist. Mu südamele on kergenduseks kõigist neist kaalutlemistest lahti saades. Mulle näib, nagu oleksin ma õige tee valinud. Meie oleme nüüd mõlemad vabad. Mina ei mõista sinu tulevasi samme hukka ja loodan, et su süda

minule samuti vastutulelik on. Ma olen sulle surmani tänulik sinu endise ilusa, õilsa, südamliku armastuse eest. Aga üht ma palun, ära otsi mind, ära küsi tuttavatelt, sõpradelt ega ka sugulastelt minu järele, kellelegi peale sinu ma oma kavatsustest, oma õnnest ja õnnetusest kunagi ei kõnelnud, jäägu see kõik meievaheliseks saladuseks. Ma lõpetan, peaks saatuse tahtmine meile veel kokkusaamise võimaldama, siis kõneleme edasi, senimaani katsume kõike, mis saatus toonud ja veel toob, kannatada, seda elu võtta nii nagu ta on ja oma südametunnistust puhas hoida, ela õnnelikult. Nagu sa juurdelisatud volikirjast ja dokumentidest näed, ei ole sul mingisugust puudust karta. Ka enese eest olen ma selles suhtes muretsenud."

Järgmisel hommikul hoidusin ma kohtumisest Aureliaga eemale. Mu peas keerlesid mõtted selle kirja sisu üle, ma ei jõudnud selgusele, mida ma Aureliale vastan, kui ta selle kohta mulle mõned küsimused ette paneb. Kas oli Kirilli poolt valitud tee õige? Kas oli Aurelia õigesti talitanud? Kaks õnnetut elu! Kõik oleks korras olnud, kui mitte see neetud tõde poleks seganud. Ma kordasin: mis väärtus on inimese elus tõel, kui sellega kaasas käivad sajad segadused ja õnnetused? Mul tuli meelde Nietzsche kahtlus: kes garanteerib mulle, et maailma laotuses ei leidu planeete, kus kaks korda kaks ei ole neli, vaid neli ja pool? Mu mõtted läksid veel segasemaks. Õhtul kohtusime meie harilikul kohal lossi rõdul, istusime vähe aega vaikides. „Nüüd tead sa kõik," ütles ta, „mida ütled sa mu mehe teguviisi kohta?" Ma kogusin oma mõtteid pikemaks vastuseks, ta ei oodanud seda ära, haaras minu mõlemad käed ja küsis äkki: „Mida oleksid sina teinud, kui sina mu mees oleksid olnud?", ja nõjatas oma pea mu õlale. Siis vaatas ta mulle küsivalt, paluvalt silmi ja ta silmades läikisid pisarad. Ma ei suutnud oma tundmusi nende ilusate silmade vaatel tagasi hoida, ma suudlesin pisaratest ta silmad kuivaks ja meie huuled ühinesid palavaks, kestvaks suudluseks, ja ma sosistasin talle kõrva: „Ei iialgi poleks ma sinust lahkunud." Kaua istusime seekord koos. Viimaseid teateid oma mehest oli Aurelia saanud Pariisis ühelt vene pagulaselt, kes teadis kõnelda, et Kirill oli osa võtnud Denikini sõjaväes võitlusest enamlaste vastu, ja Denikini taganemise puhul ühes teistega põgenenud Kreekamaale. „Ta elab," hüüdis ta rõõmsalt, selle juures kadus ta kurb näoilme, „mu südames elab lootus, et ma teda veel näen ja ma oma armastusega kõik valud ja kannatused võin heaks teha, ja ta näeb, et minu hing ikka tema päralt on olnud ja temale jääb." Seda lootust toetasin ka mina ja võrdlesin teda Solveigiga, kes nii kaua oma Peer Gynti ootas. Lahkudes oli Aurelia nii heas tujus, kui

ma seda siin veel ei olnud näinud. Ta suudles mind õrnalt, kuid palavalt, „nii suudlen ma Kirilli, kui ta mu juurde tagasi tuleb," ja laulis tasa Solveigi laulu: „Ma tean, sa tuled kord tõesti tagasi, ma ootan, nagu sulle tõotasin." Ka minu süda oli rõõmus, saatus mängib imelikult inimestega. Kas ei olnud meie praegune kokkusaamine ka ootamatu, miks ei või saatus Aureliat ka tema mehega veel kokku viia? Võõrastemaja saalist kostis muusika, ma kuulatasin, väike orkester mängis Lohengrini jumalagajätmist.

Hommikul sõitsin ma Heppenheimi ja kõndisin sealt üles Odenwaldi oma poega vaatama. Poisike tundis ennast juba päris kodus olevat teiste poiste ja tütarlaste hulgas. Ma jõudsin kaunis hilja koju ja läksin kohe rõdule Aureliat ootama. Ta ei tulnud, tema toast kostsid kahe meesterahva hääled. Mida võis see tähendada? Ma astusin oma tuppa tagasi ja valgust tehes leidsin laualt kirja. Enne veel, kui ma suutsin seda avada, kuulsin ma tuppa astunud teenija käest, et haige hollandlanna oli hommikul kodust telegrammi saanud ja kohe hakanud sõitu kodu poole ette valmistama. Umbes paari tunni eest sõitnud ta oma saatjaga ära. Rusutud meeleolus avasin ma kirja ja lugesin:

„Armas sõber, mu süda valutab, et ma nii rutuliselt sinust pean lahkuma, kuna ometi su soe süda mulle veel tarvis oleks olnud. Aga ma olen saatusele tänulik, mis mul võimaldas sinus sooja kaastundmust leida oma viletsas üksildases elus. Sellepärast ei nurise ma ka nüüd ja võtan kannatlikult vastu selle kiire lahkumise sunduse. Ma tean, sa oled mu õiglane sõber, ma olen sulle kõik oma südame pealt ära rääkinud, sinu armsad sõnad ja su suudlused on mu murega koormatud südant kergendanud, ma olen nendes arusaamist, õigeksmõistmist ja andeksandmist leidnud, nagu oleksin ma seda kõike oma mehelt saanud. Ei või ju temagi oma auväärt iseloomuga teisiti mõtelda kui sina, mis sinu armastus jõuab, seda peaks jõudma ka tema armastus. On sinu armastus minu vastu niikaua kestnud, ei või ka tema armastus kustuda. Ma olen nüüd rohkem kui kunagi veendunud, et ta mind igatseb, otsib ja leiab ja endine õnn tagasi tuleb, on ju meie hinged nüüd puhastustulest läbi käinud. Minu truudeks saatjateks jäävad armastus ja lootus, ma ootan ja valvan kui Solveig, kellega sa mind nii troostirikkalt võrdlesid. Sa oleksid oma südamlikus sõpruses mulle ehk veel mõnda õpetust andnud, aga saatus juhib meie teid jällegi teisiti, kui meie meeled seda sooviksid. Sul on tütar ja pojad, kes ka ükskord abielluvad, ma palun, õpeta neid, sa võid minu ja Kirilli abielu kurvast saatusest nendele mõnda kasulikku õpetust leida. Ma pean lõpetama, ma pigistan

tänuga su kätt ja suudlen sind südamlikult. Jäägu su süda ikka soojaks, kaastundlikuks ja varjupaigaks õnnetutele, olgu saatus sulle armulik." Allakirjutatud oli: Solveig.

Uskumatu näis olevat, et Aureliat enam siin ei olnud, ma astusin veel kord rõdule ja istusin seal üksinda, mingisugune müstiline sisemine hääl käskis oodata. Asjata, ma läksin tuppa ja lugesin veel kord ta kirja läbi ja pidin tõeks võtma: Aurelia on läinud. Kas ma teda veel kord näen? Kuidas kujuneb tema õnnetu elu edaspidi? Kas ma saaksin temale kuidagi abiks olla? Mu mõtted lendasid temale järele ja keerlesid ta ümber, soovisid temale kõike head, mis mu südames iialgi pesitses. – Andeksandmist leidnud? Isegi külm marmor andestaks teda, miks siis mitte mina, ehk üldiselt mees, kes teda on armastanud ja keda tema nii õrnalt ja ilusasti armastas! Küll on ilus see lugu uuest testamendist, kui juudid Jeesuse juure tõid abielu rikkunud naise ja nõudsid selle kividega surnuks viskamist, ja Jeesus vastas: „Kes teist ilma patuta on, see visaku esimene kivi ta peale," ja kellelgi ei olnud julgust seda teha. Andestamine on kergem, kui enamik arvab. „Tout comprendre, c'est tout pardonner," ütlevad prantslased. Aga unustamine on raskem, valus mälestus teeb andestamise poolikuks. Aeg on küll hea arst, aga ta arstib väga aeglaselt. Hea oleks, kui arstiteadus kord nii kaugele jõuaks, näiteks elektri abil, et võimalik oleks vastikuid mälestusi kiirelt ja jäädavalt kustutada. Inimesed oleksid õnnelikumad. Vanadel kreeklastel oli ilus usk: kui surnute vaimud allilma, teiste õnnelikult sinna jõudnute hulka üle jõe sõidutati, siis andis paadimees neile sellest jõest juua, see jook kustutas kõik maapealsed mälestused ja vaimud võisid õnnelikkudena allilma niitudel jalutada. Kui õnnelik oleks nii mõnigi, kui sarnast jooki juba eluajal saaks maitsta, mõnigi viha kustuks, oleks hea, kui ka mõni armastus uinuks, mis tüliks ja üleliigseks on muutunud.

Aga kas on armastus kunagi üleliigne? Ei noor ega ka vana ütle selle peale jah. Ma ei mõtle siin mitte tundeid, mis ka armastuse nime kannavad, nagu isamaa-armastus, tööarmastus, teaduse armastus, jne., vaid kitsamalt – armastust mees- ja naissoo vahel. Õnnelik see süda, mis veel armastuses tuksub! Kas võib selline õnn kunagi üleliigne olla!

Ma olen teemale jõudnud, mida on käsitlenud suuremad geeniused, kellega mina võistlema ei hakka. Aurelia soovi täites tahaksin ma siiski paar sõna õpetuseks ütelda. Õige, õilis armastus nõuab kannatust, ei too kaasa mitte ainult rõõmu, vaid ka valu, ohvrimeelsust, enesesalgamist, üldse nõuab kõike, mis inimese südames head on, ainult siis ootab sind

õnn ja sa leiad kõike, mis sa andnud, mitmekordselt oma armsama hinges. Meie kirik tahab seda armastust, olgugi õilsa otstarbega, piirata, monopoliseerida, ehk küll kogu elu, alates kaugema aja müütidest ja kirjandusest, seda ei tunnista: ükski naine ega ka mees ei rahuldu ühe armastusega. Vist oli Penelope ainuke naine, kes ainult oma Odysseust armastas, mida aga kahjuks viimasest oma naise kohta tõendada võimalik pole.

Iga inimene armastab v ä h e m a l t kolm korda oma elus. Esimene armastus ilmub tema elu koiduajal, tema füüsilise arenemise lõpupoole. Ta süda on vastuvõtlik kõigele mis ilus, õigemini mis temale näib ilus olevat. Noor jõmpsikas armub oma koolipreilisse, lauljannasse, teatridiivasse, isegi kui see aastate poolest ta ema võiks olla. Plikakesele meeldib noor kadett ilusas vormis; viisaka üliõpilase vastu – kui sellel veel kena värvimüts peas –, isegi tsirkuse ratsaniku vastu tuksub ta süda soojalt. Aga noores hinges ei püsi need muljed kaua, ei aja sügavaid juuri, sest uusi muljeid on selles ülinooruses palju, üks tõrjub teise välja, kuigi väikese valuga. Aga ilusad olid need noore hinge liigutused, lind katsus oma tiibu, aga ta lend viib teda ikka tagasi ema tiiva alla, kodu mõju on suur.

Teistsugune on järgmine armastus. Hing ja ihu on valminud, silmaring on laienenud, elust on mõndagi õpitud, eeskujud avaldavad oma mõju, igatsus millegi suure, millegi teadmatu järele valdab hinge, mis tunneb ennast nagu vangina ja ihkab vabadust, õnn näib võimalik olevat. On ainult tarvis väikest tõuget, kutset, meelitust, ja kirg ärkab. Veri keeb. Hing otsib temast arusaajat hinge, näeb süütust kõiges, mis armastus teeb, keha igatseb kaisutavat kätt. See on kõige hädaohtlikum armastus, mis ei hooli millestki, ei õiglusest, ei komblusest, ei rikkusest, ei vaesusest, mõistus vaikib, tegutseb ainult palav kirg. Kõigist takistustest murtakse läbi, unustatakse varem antud truudusevanded – kirg ühendab armastajaid, kuigi mitte kauaks, Jupiter ju naerab armastajate valevande üle. Õnnelik, kes selle tormi seest murdmata hingega pääseb ja põhja ei vaju.

Ta võib siis veel kolmanda armastuse osaliseks saada. Peale üleelatud tormi on see siis kõige ilusam ja püsivam armastus. Süda on veel soe, kiretuli ei põleta enam nii võimsalt, mõistuse häält võetakse kuulda, kõrgemad, õilsamad tunded on ülekaalus, nõudlik egoism kaob, andmine teeb õnnelikumaks kui nõudmine ja võtmine. Armastus sõlmib igavest sõprust kohusetundmisega, ta on kõrgemale tipule jõudnud, alla orgu on jäänud ilusad ja pahad unenäod, päikesepaisteline, rahuline ja ilus on jällegi ilm.

Aurelia elukäigus on need kolm armastust selgesti näha. Mitte iga inimene ei ela neid nii puhtalt läbi, eriti mitte mehed. Juba noores eas solgivad nad oma armastuse ära surrogaatidega ja ei maitse selle tõttu sagedasti üldse mitte seda, mis armastus on, ja seda magusat õnne, mis ta annab. Naiste saatus on selle poolest õnnelikum, nad on rohkem kaitstud mustuse eest, nende armastus on puhtam ja püsivam kui meesterahva oma, nad on ka sellepärast armastuse väärilisemad, nad armastavad hingelisemalt ja nende südamehaavad on sügavamad ja tarvitavad õrna ravitsemist, mida võib toimida ainult armastaja süda. Võõrad olgu sellest eemal, armastus tärkab ja õitseb kõige meelsamini saladuses. On Amori nool südant tabanud – kes on selle vastu kaitstud? – ja on see õnnetu-õnnelik kuidagi seotud teise olevusega, näiteks abielus, siis võtku oma õnne vaikides vastu, ärgu tulgu tõega välja. Selline tõde on sellele, kes sind ka armastab, kõige suurem ülekohus, kõige südametum tegu („das grausamste!"*). Ütle ennem oma hingeõndsusest ära, kui oma mehele või naisele sarnast tõtt ütled. Ainult siis, kui see mis kahe armastaja vahel sünnib, igaveseks saladuseks jääb, on nad õnnelikud olnud. Üks ilus saksa luuletus algab sõnadega:

„Willst du dein Herz mir schenken,
So fang' es heimlich an,
Dass unser beider Denken
Niemand erraten kann."**

Mitte aimatagi ei tohi keegi sellest!

Ma ei võtnud seda „vähemalt kolme" armastuse teooriat mitte omast peast, vaid elust. Kui selle tundmine laialisem oleks, jääks ehk mõnigi pettumus ära, näiteks esimese armastuse nurjumise üle, kuna esimesed armastused peaaegu kunagi abiellumiseni ei arene, ehk kui, siis sellised abielud mitte just kõige õnnelikumad ei ole. Ka mõnigi abielupool ilmutaks rohkem külma verd ja kannatust, sest nagu vene rahva vanasõna ütleb: „Žizn prožit ne polje pereiti",*** ja mõtleks rohkem oma laste kui enese peale. Lapsed on ju kutsutud külalised, nendega peab vastavalt ümber käima.

* Kõige julmem.

** „Soovid südant mulle anda, algas salamisi see, mõtteid mis on meie kanda, ei siin taipa keegi veel" (S. Dach, „Soovid südant mulle anda"; tlk. T. Kiho).

*** Elamine pole üle põllu kõndimine.

Ei ole reeglit, mis kõikide kohta maksev oleks, nii muutuvad ka need mitmed armastused iga inimese juures oma moodi, kõik kolm võivad ka ühele isikule õnneks saada, see oleks eriline õnneseen!

Mis sellest kõigest pikalt kõnelda, võib olla, et see teooria siiski puudulik, isegi ekslik on. On ta alus ometi üks mõiste või tundmus, mida Heine oletusel keegi seletada ei mõista, kes ütleb: „Was Prügel sind, weiss jeder, aber was Liebe ist, hat noch keiner herausgekriegt."* Olgu tal õigus, aga tagasi vaadates oma kaunis pikale elule ja meelde tuletades võluvat Aureliat, kurva ilmega ta ilusates silmades, hõiskan ma Goethega:

„Und doch, welch Glück geliebt zu werden!
Und lieben, Götter, welch ein Glück!"**

Kas leidis Peer oma Solveigi, kas ta otsiski teda, või ootab viimane teda ikka veel? Ei tea. Kirjeldatud kohtumine oli meie viimane.

* Mis on nahatäis, teab igaüks, aga sellest, mis armastus on, ei ole veel keegi jagu saanud.

** „...mis õnn on olla armastatud ja ise tunda armastust" (J. W. von Goethe, „Kohtumine ja hüvastijätt"; tlk. A. Sang).

XVII

Esimesed muljed ja tegevus kodumaal kuni ilmasõja alguseni

Nagu ma juba varem kirjutasin, jõudsin ma Tallinna 1911. aasta veebruarikuu lõpul ja nimelt üksinda, kuna mu pere maikuu algul järele jõudis.

Esimesed kaks kuud elasin ma oma sõbra viroonlase, insener Konrad Mauritza juures, kellel linna gaasivabriku ja veevärgi direktorina suur korter gaasivabriku juures tarvitada oli. Tallinna oli kogunenud kaunis hulgake eesti haritlasi, eriti Vironia vilistlasi. Käimas olid mitmed suuremad seltskondlikud ettevõtmised, nende hulgas ka suuremate ehituste täideviimine, nagu „Estonia" teatrimaja ja Tallinna vastastikuse krediitühisuse (Krediitpanga) maja ehitamine. Nende mõlema, esimeste suuremate ja moodsamate hoonete ehitustööde juhatamine usaldati minule. Esimesed paar kuud kulusid ära tarviliste eeltööde tegemiseks ja oma uue ümbruskonnaga tutvumiseks.

Mu igatsus oli täide läinud, ma olin kodumaale jõudnud ja siin ka kohe tööle asunud, mis täit mehe tööjõudu nõudis, milles aga materiaalselt vähe kasu loota oli. Vaatamata lahkele vastuvõtule, tundsin ma ennast esialgu siiski nagu võõrsil olevat. Sama tundmus valdas ka mu elukaaslast ja nähtavasti veel suuremal määral, oli ju temale see maa ja rahvas täiesti võõras. Ka mina olin oma 14-aastase kodumaalt eemalviibimise tõttu, elades ja töötades avaramates ja vabamates oludes, kodumaa kitsamatest, sisepoliitilistest ja majanduslikest, üldse tegeliku elu oludest ja küsimus-

test ikkagi tublisti eemale jäänud; ajalehed ja -kirjad ei asenda kunagi elavat kontakti seltskonnaga ja ligemat koostööd sellega. Oli ju ka selle aja jooksul nii palju siin, selles alatiste sõdade ja sisevõitluste tallermaal, selles keskaja viimases feodaalkorra kantsis paljugi muutunud ja värsked tuuled puhuma hakanud. Kuna laial Venemaal inimest, eriti haritud inimest hinnati tema võimete ja teadmiste järgi, toimus siinsete olukordade juures see hinnang seisuste ja rahvuste kohaselt. Vanad eesõigused ja riigivõimu võimetu võitlus nende vastu, osalt isegi nende poolt, ei võimaldanud rahva enamusele rahulikku, uuema aja kohast arenemist. [---]

Meie eesti rahvas, kui tema ajalooga ligemalt tutvuda, väärib lugupidamist nii oma vana vahvuse, visaduse ja töövõime kui ka mitmel alal näidatud andekuse tõttu. Kuigi temal veel palju halbu omadusi pärisorjuse ajast järele on jäänud (kole kadedus, alaline hädaldamine, väiklane jonnakus jm.), on viimased sada aastat näidanud, et ta arenemisvõimeline on – nii vaimselt kui ka füüsiliselt – ja et ta oma asju ajada mõistab, igatahes ilma võõraste kolonistide abita. Kui kaua selline soodne edenemise aeg kestab, kes seda teab, rahvad kaovad kui puulehed!

Minu kodumaale jõudmise ajal valitses siin 1905. ja 1906. aastate järeldusena vali Vene tagasikiskuv surve, vaatamata parlamendi (Vene duuma) tegevusele. Eestlased olid umbusalduse alused, sakslased kui „keisritruud", kõigiti soodustatud seisukorras. Eesti-sõbraliku vürst Sergei Šahhovskoi asemel esindas kõrgemat võimu Nikolai II nooreea sõber ja saksasõbralik kuberner Izmail Korostovets, rahvasuus tuntud „musta kuberneri" nime all. 1910. aastal pühitseti Eesti- ja Liivimaa kahesaja aasta eest teostatud ühendamist Vene riigiga, mida ka eesti rahvas mälestas suure, Tallinnas suvel ärapeetud laulupeoga. Samal ajal pidi ka uue suurema teatri- ja rahvamaja „Estonia" pidulik nurgakivi panemine aset leidma. See kavatsus nurjus, sest Korostovets keelas ära selle akti juures igasuguste kõnede pidamise eesti keeles. Kui Carl Robert Jakobsoni algatusel Viljandis esimese eesti seltsimaja – Põllumeeste Seltsi maja – nurgakivi panemisel saksa mõisnikud sealse kõnepidamise ära suutsid keelata, ütles Jakobson ainult: „Kui meie ei kõnele, siis need kivid saavad kõnelema."

„Estonia" esimese kivi asetasin ma 1911. aasta jüripäeval kontserdisaali turupoolse alusmüüri alla vaikides, ilma igasuguse tseremooniata ja pidustuseta. Eelmisel aastal ettevalmistatud nurgakivi müüriti hoone valmimise järel seda puiestiku poolt piirava pergola kontserdihoone poolse

otsa alusmüüri. „Estonia" kivid on palju kõnelenud, nad kõnelevad – isegi laulavad – praegugi veel.

Viisakuse pärast, Venemaal harjunud kombe järgi, pidasin ma ka kui riigiteenistuses seisev isik oma kohuseks kubernerile esineda. Tõmbasin oma mundri selga, ordenikesed rinda, ja sõitsin Toompeale kuberneri lossi. Vastuvõtt oli sõbralik, lahke, jutuajamine ladus. Kuberner küsis muu seas, mis ma siin Tallinnas tegema hakkan. Kui ma vastasin, et hakkan „Estonia" teatrimaja ja Krediitühisuse panga maja ehitama, siis muutus Korostovets minu vastu kohe külmaks ja varsti järgnenud jumalagajätmine oli küll viisakas, aga jahe, kusjuures Korostovets poolpahaselt ümises, et sellise tühja asja pärast küll ei oleks maksnud Venemaalt siia sõita. Mul oli korter võetud Kaupmehe uulitsale, suure aiaga, mille kohale paar aastat hiljem ehitas ehitusettevõtja Reinhold Treubeck suure kivimaja. Maikuu algul jõudis mu pere Saratovist ja majakraam Smolenskist pärale. Elu muutus jällegi mugavaks. Ehitustööd edenesid jõudsasti. Rahast tuli kokku ainult väike osa korjanduste ja osatähtede abil, 125 000 rubla, kuna suurema osa Krediitühisuse poolt selle juhataja viroonlase Arthur Uibopuu toetusel laenuks anti. Sellejuures žiraseerisid vastutusveksleid eesti seltskonna liikmed. Ei olnud vist ühtegi enam-vähem tuntud eesti tegelast, peamiselt eesti intelligentsist, kes ei oleks 50 000 rbl oma allkirja andnud. Eesti seltskonna ohvrimeelsus oli suur. See võlg likvideeriti ilmasõja algul Tallinna Immobiilpangast saadud laenuga, mille saamisel ka minu väike teene oli, kuna ma tol ajal üks selle panga juhatuse liikmetest olin.

Olgu nimetatud veel üks väike vahejuhtumine. „Estonia" keskmise hoone (Valge ja Punane saal) katuse alla saamisel olid töölised tõmmanud sarikatepeoks üles ühevärvilise sinise lipu, suure rutuga ühest turupoest ostetud; oleks pidanud muidugi lehvima panema Vene lipu. Jällegi skandaal ja politseiline uurimine. Lipp oli üles tõmmatud minu teadmata. Mina aitasin oma seletusega seda „kuritegu" pehmendada: sinine lipp olevat Põhjamaade karskusseltside embleem ja töölised on tahtnud oma teoga soovi avaldada, et selles uues majas karskus valitseks. Politseijaoskonna ülevaataja pääses, kui ma ei eksi, väikese karistusega, ühepäevase arestiga, see ka muidugi veel politseimeister Tšitšerošini heatahtlikul ettekandel kubernerile.

Kõik ei läinud aga nii õnnelikult, kui seda sooviti. Samal 1911. aasta septembrikuul juhtus ehitusel õnnetus. Kauem kestnud tormiste ja vihmaste ilmade tõttu lõhkes üks lubjaseguga tehtud müür teatrimaja deko-

ratsioonide juurdeehituse ruumis, kusjuures kolm-neli inimest vigastada sai. Ma käisin samal päeval mitu korda sellest müürist üle, kuid õnnetuse ajal, mis vähe enne töö lõppu juhtus, ei olnud mind enam ehituse juures. Ma olin Kaupmehe uulitsas, oma sõbra insener Oskar Ambergi poja ristsetel, pealegi ristiisana. Ristsed olid kurvad, noor, ilus, intelligentne ema oli suremas, tiisikuse viimases staadiumis. Ta oli oma viimase jõu kokku võtnud, et poja ristimisest osa võtta. Imestusväärise energiaga jõudis ta seda teha, kuid järgmisel päeval ta suri. Just ristimise ajal, kui lapsuke minu kätel oli, sõidutati õnnetuse juures vigastatuid meist mööda priihospidali (praeguse Keskhaigla) poole. Ma ruttasin kohe ehitusplatsile, mille politsei oma valve alla oli võtnud ja mida suur rahvahulk murruna ümbritses. Kuna Tallinnas siiamaani suuremaid ehitusi polnud olnud, oli enamikule õnnetus haruldaseks juhtumiseks, mis aga suuremate ehituste juures, kuigi kahjuks, sugugi nii haruldane ei ole. Ehitustööde statistika näitab, et poole miljoni rublaliste ehitustööde juures keskmiselt üks surmajuhtum ette tuleb, peale selle veel mõned vigastused. Ehitustööd on sõda loodusjõudude vastu ja iga sõda nõuab ohvreid.

Just päev enne seda õnnetust käis kuberner ühes politseimeister Tšitšerošiniga ehitusel ja ma vedasin teda ringi ning andsin seletusi. Ehituselt lahkudes küsis Korostovets minult irooniliselt, „kunas see ehitus ka oksjoni alla läheb," millele vastasin: „Eks Ekstsellents tea seda paremini, minu arvates küll mitte kunagi." Nüüd oli ka Korostovets kohale ilmunud, kärkis kõva häälega ja ähvardas kõiki ehitajaid kohtu alla anda.

Kõik see juhtumine ei olnud kuigi suure tähtsusega ja ei takistanud töid, kuigi sellel kohal töö pidi seisma, et kohtuvõimudel võimalik oleks muutmata seisukorras ülevaatust ja uurimisi toimetada. Aga üldiselt avaldas see sündmus kaunis rusuvat muljet seltskonnale, kardeti pahemat. Ajalehed olid täis kirjeldusi, mina olin, kuigi vastu tahtmist, üleöö kuulsaks saanud. See oli mu esimene äpardus kodumaal.

Minu head närvid aga ei jätnud mind hädasse. Ma kuulasin ära kõik need ähvardused, nurinad ja etteheited, mis minule kui vastutust kandvale töödejuhatajale tehti, ja tegin korraldused homse päeva tööde kohta ning käskisin töölistel harilikul ajal, kell seitse, tööle ilmuda. Kui rahvas ja kõrgemad ametivõimud olid läinud ja mina veel paari ehituskümnikuga ehituse kontoris viibisin, ilmus sinna politseimeister Tšitšerošin teatega, et kuberneri käsul ta on tulnud minu käest allkirja võtma selleks, et ma korralduse teeksin ehitustööde katkestamiseks, õieti seismapanemiseks.

Sellist allkirja ma muidugi ei andnud, üteldes, et ma sellega seotud materiaalset vastutust omale võtta ei leia põhjust. Kuna politseimeistril ka kuberneri kirjalikku korraldust ei olnud, siis palusin ma, et ta niisuguse kirjaliku korralduse tooks, milles oleks ühtlasi näidatud, missuguse seaduseparagrahvi põhjal tööde seismapanek sünnib. Mingisugust kirjalikku korraldust mulle ei toodud ja tööd kestsid takistamata ja rahulikult edasi.

Aga tööd ja pingutusi tuli palju juurde. Kuberner nimetas tehnilise komisjoni kogu ehitust uurima, salajase käsuga midagi leida, mis põhjustaks ehitustööde katkestamise. Komisjoni liikmeteks oli määratud vist 12 nimekamat inseneri ja arhitekti, kõik venelased ja sakslased kubermanguvalitsusest ning linnavalitsuse ehitusosakonnast kubermanguinseneri Sokolovi juhatusel, nende hulgas raudtee Tallinna distantsi ülem Safronov ja linnainsener vana Jacoby, kes kõige erapooletumad olid. Ka Sokolov juhatas komisjoni kaunis erapooletult. Komisjon vaatas kogu ehituse üle ja tegi mulle ülesandeks esitada statistilisi arvestusi kõigi vähegi näiliselt kahtlust äratavate konstruktsioonide, nagu betoonist ja kivist postide, betoonist lagede, palkonite, akna- ja usteavauste palkide jm. kohta. Kolme-neljapäevase töö tulemusena esitasin ma komisjonile suure vihu arvestusi – ehitus oli jõudnud kolmanda korra kõrguseni –, mille kontrollimisele komisjon asus ja missugusest tööst ka mina seletuse andmisega osa võtsin. See töö venis pikale, sest nii mõnigi komisjoni liige oli selles töös kaunis võhik, iseäranis raudbetoonkonstruktsioonide arvestustes.

Aga mingisugust viga, mis oleks takistanud tööde jätkamist, ei leitud. Kui ma ei eksi, oli see järgmise aasta jaanuaris, kui mulle komisjoni juhataja ütles, et kuberner ei soovivat minu osavõttu sellest komisjonist, sest ma mõjutavat kogu komisjoni! Ma naersin küll vastu: „Teid on ju 12 ja mina üksi!" Ma siiski loobusin osavõtmisest, mis aga mingisugust muudatust ei toonud. Sokolov kõneles mulle muuseas, et kuberner väga umbusklik olevat raudbetooni vastu ja küsinud kord Sokolovilt: „Kas teate, milleks raud aja jooksul betooni sees muutub?" Mitte kohe vastust saades vastanud kuberner sellele küsimusele ise: „Malmiks!" Meie naersime mõlemad selle kubernerliku eruditsiooni üle.

Jutustan siin oma tutvusest hiljem üleilmse kuulsuse omandanud insener Ivar Kreugeriga. Et töid kiirendada ja et meil omal betoonitööde jaoks tarvilikud masinad puudusid, otsustasime teatrihoone suuremad raudbetoonitööd spetsiaalfirmale välja anda. Konkurentsist võttis osa Rootsi ehi-

tusfirma Kreuger ja Toll, kellel ka osakond Helsingis oli. Mõlemad firmaomanikud käisid mitu korda Tallinnas. Kreuger oli tol ajal umbes 30-aastane, intelligentne insener, keskmise kasvuga, tagasihoidliku iseloomuga; Toll hästi pikema kasvuga, mõlemad sümpaatsed ja asjalikud mehed.

Olgu pühendatud mõned sõnad ka Helsingi arhitektile Armas Lindgrenile, „Estonia" projekti autorile, kes ühes naisarhitekti Vivi Lönniga projektide võistlusel esimese auhinna võitsid. Kõik tähtsamad detailijoonistused valmistas Lindgren, samuti ka komponeeris ta sisemised kaunistused. Joonestuste järele tuli mul mitu korda Helsingi sõita, kus ma ka Lindgreni perekonnaga tutvusin. Lindgren oli üks sümpaatsematest inimestest, keda ma olen tundnud, haruldase intelligentsiga kunstnik. Tema plastilisest, pehmest iseloomust olenevad ehitusvormid äratavad vaatlejas erilise koduse mugavuse tunde. Selline kodune tunne lähtus temast ka otsekohe esimesel silmapilgul, ja tunni aja pärast oli tegemist nagu mõne kauaaegse sõbraga. Ta oli professor Atheneumis, hiljem Helsingi Polütehnikumis, ja suri, kui ma ei eksi, 1929. aastal suvisel õppereisil Kopenhaagenis südamerabandusse. Minul on temast säilinud kõige kaunimad mälestused.

Krediitpanga majaehitus edenes ilma eriliste äpardusteta, seal oli mul abiks noor insener Paul Rosmann, kes minu juures Smolenskis üliõpilasena praktikal oli olnud. Juba 1912. aasta sügisel oli ehitus lõpul, pidulik avamine 26. jaanuaril 1913. a.

Teatrihoone sisemised tööd, eriti ilustused, mille järelvalvet arhitekt Eugen Habermann teostas, nõudsid aga pikemat aega – on ka hoone ise suurem kui Krediitpanga oma –, nii et teatri avamine alles 1913. aasta augustikuu 24. päeval võimalik oli, mis võimsa pidulikkusega toimus. Luteriusulist õnnistusjumalateenistust pidas õpetaja Alexander Kapp, veneusulist Toompea Aleksander Nevski katedraali ülempreester Karp Tiisik, Šahhovskoi-aegne tegelane, aga, *horribile dictu*,* eesti keeles. Ja seda vihatud keelt pidi kuberner Korostovets rohkem kui tund aega pealt kuulama, nagu karistuseks eesti keele tarvitamise keelu eest nurgakivi panemisel. Kohe lendas Korostovetsi poolt kaebus Peterburi, aga vana kaval Tiisik pääses selle tagajärgedest oma Sinodi ülemprokurörile antud seletusega: ta ei olevat võinud sellist head juhust kasutamata jätta, propageerida vene usu ilusat, mõjuvat jumalateenistust nii suure rahvakogu ees just rahvale arusaadavas keeles...

* Hirmus öelda.

Nende kahe suurema rahvusliku ettevõtmise lõpuleviimisega lõppes teataval määral romantiline ajajärk eesti vaimses eluavalduses. Rahvusliku enesetunde tunnistusena olid kerkinud suured rahvamajad teistes linnades: Tartus „Vanemuine", Valgas „Säde", Pärnus „Endla", ja kõik rahva suure ohvrimeele kandel, ilma riikliku toetuseta, isegi riigivõimu surve kiuste. Iga vähegi ärksama arusaamisega eestlane ohverdas selleks hea meelega. Ka minul oli heameel, et ma kodust kaua eemal olemise järel sellisest hoogsast rahvuslikust, aatelisest tööst jõudumööda osa võisin võtta. Materiaalselt ma sellest mingit kasu ei saanud. Selle väikese honorari, mis ma omale igaks juhuks välja olin kaubelnud ja mis kolmeaastase jõupingutuse järgi mulle teatrimaja osaühisus maksta kavatses – täpselt 1182 rubla 62 kopikat –, kinkisin ma Lastekasvatuse Seltsile, mis asus Väike-Arehna, praegusel Lennuki uulitsal. Krediitpanga ehitustööde juhatamise honorari – umbes 2300 rubla – võtsin ma aga vastu. Muidugi olid mu väljaminekud selle kolme aasta jooksul mitu korda suuremad olnud. See mulle aga muret ei teinud, sest kodumaale asudes olin ma võrdlemisi kaunis jõukas mees, tõin ma ju umbes 50 000 rubla kaasa, kuna ma siit omal ajal Venemaale ainult paari kerge kohvrikesega olin sõitnud. Nüüd oli see summa tunduvalt kahanema hakanud. Ka mu protsess eespool kirjeldatud õnnetusjuhtumi puhul läks mul maksma peaaegu 2000 rubla.

Et mitte unustada, olgu siin ka sellest protsessist mõni rida kirja pandud. Umbes aasta kestnud uurimise järgi süüdistati mind – paragrahve ma ei mäleta – tegevuses, mille tagajärjel mitu inimest vigastada sai, ja mind asetati süüpinki. Mind kaitsesid advokaat Otto Strandman ja üks kolleeg Rjazani-Uralski raudteelt, insener M. Arhangelski. Viimane vallandati peale 1905. aasta sündmusi raudteeteenistusest, mille järele ta Moskva ülikooli astus, juriidilise fakulteedi lõpetas ja advokaadina tegutses, eriti tehnilistes ja raudteeasjandusega seotud protsessides. Kohtuistung oli teataval määral päris pidulik: pealtkuulajana kogu Tallinna eesti seltskond, kohtunikkude selja taga kuberner suure saatkonnaga, nähtavasti tahtes kohtule mõju avaldada. Kohtu esimeheks oli Nikolai Muromtsev, esimese Vene duuma presidendi vend, väga sümpaatne ja õiglane mees. Ta juhatas kohtuistungit täiesti erapooletult ja asjalikult. Noor prokurör – ta teenib praegu Tallinnas raudteelasena väikese koha peal – ei leidnud ka suurt süüdistusmaterjali, kuid kaitsjad ei suutnud mind siiski päris puhtaks pesta igasugusest süüst. Lõpptulemusena määras kohus mulle ühe kuu aresti sõjaväe peavahis. Mulle jäi sellest kohtuistungist ja õiglasest kohtu-

asjaajamisest kõige parem mulje. Romanovite 300-aastase juubeli manifest andis mulle võimaluse karistuse kandmisest vabaneda, aga ma ei tarvitanud seda võimalust, lootes vabaneda mitte armuandmise korras, vaid õiguse põhjal, olles ikka arvamusel, et kui minu poolt kõik korraldused tehtud ja ehitusmaterjalid kõlblikud olid, siis mina milleski süüdi ei ole, nagu raudteel see maksev oli. Aga nii kohtupalat kui ka senat kinnitasid Tallinna ringkonnakohtu otsuse ja 1914. aasta algul, veebruaris-märtsis, läksin ma „puhkusele". See puhkus oli mulle õieti väga meelt mööda, sain hästi välja magada, lugeda ja mõtelda. Jalutamine oli lubatud, iga nädal saunas käimine samuti, mõnikord käisin koguni teatris, nii et vist keegi minu „puhkust" ei märganudki. Ma ei ole harjunud oma teenetega uhkustama, tol korral väljateenitud „puhkusega" ka mitte.

Hea oli, et Tallinnas juba oma eesti seltskond oli, muidu oleksin siin pidanud tõesti kui võõral maal elama, sest saksa seltskonnaga tutvust mul veel ei olnud ja vene ametnikud, kellega küll kaunis palju tegemist oli, vaatasid eestlaste peale siin teisiti kui Venemaal. Kogu elanikkond elas kolmeks jaotatult, iga rahvus omaette. Selline lõhenemine oli minule ja abikaasale, iseäranis esimestel aastatel, tuntavalt võõras. Aga eesti haritlaste pered hoidsid kokku, peaaegu kõik olid üksteisega tuttavad, ühised huvid ühendasid meid. Vironia intiimsem ringkond kasvas ka, nii et kurvad mõtted, mis mõnigi kord sundisid kaaluma jällegi Venemaale rändamist, lõplikult kadusid. Ma ei võinud kuidagi seda omaks võtta, uuesti kodumaalt, kuhu ma ammu igatsesin, lahkuda, mis võrdne oleks olnud lahinguväljalt põgenemisega.

Elevust ja nagu värskemat õhku tõi Tallinnasse sõjasadama ja sellega ühenduses suurte laevatehaste ehitamine. Kubermanguvalitsuse võrdlemisi väike ja kitsarinnaline karjeristlik ametkond kaotas selle suurema voolu sees oma tähtsuse, minu tutvusringkond kasvas ja ma asusin oma ammuaegse kavatsuse teostamisele, nimelt töötada ehitustööde ettevõtjana. Ka minu eluromantika läks lõpu poole, algas kibe võitlus ja võistlus.

XV

EHITUSTÖÖDE ETTEVÕTJANA

Kohe peale Krediitpanga hoone valmimist võtsin ma selles omale kontoriruumid ja avasin „Ehitus ja tehnika kontori ins. K. Ipsberg & Rosmann". Rosmannil küll raha ei olnud, aga ta oli tubli töömees ja minul jätkus esialgu kapitalist, sest suurte ehituste täideviimiseks niikuinii algul lootust ei olnud. Aga paari aasta jooksul olin ma palju tutvusi teinud, vabrikantidega ja saksa firmadega, näiteks Rotermanniga, kes kõik tarbe korral krediidiga vastu tulid. Seda tegi ka Krediitpank, tol ajal tuntud Eesti Panga nime all. Samal 1913. aastal sai ka mu suvemaja Kose teel valmis ja asusin suveks sinna elama. Seal ühise tenniseplatsi tarvitamisel ja elades linnas Tatari tänaval suures A. Buschi majas, tutvusin mitme vene inseneri perekondadega, muu seas insener Lebedeviga, Vene-Balti laevaehitustehaste ehituste peadirektori Sokolovskiga ja väga sümpaatse ning energilise Volta vabriku direktori Schaubiga. Pühapäevased külaskäigud minu juurde Kosele aitasid ka kaasa sõprade ja tutvuste arvu suurendamisele. Nii et äri hakkas edenema. Suureks abiks oli peale minu võrdlemisi lahtise seltskondliku iseloomu ikkagi see, kuigi mitte väga suur kapital, mis mul käepärast oli. See andis mulle suurel määral iseseisvuse tunde ja kindla ülesastumise, ma ei tundnud ennast äraripuvana kellestki. Selline sõltumatuse tunne on hea ja kallis asi, ta on mulle suureks toeks olnud kuni viimase ajani, eriti kui ma poliitilisel alal tegutsesin. Mind ei ole köitnud kunagi isiklikud huvid oma tegevuses – kuigi ma sellest ehk sõlmitud tutvuste

kaudu ka mõndagi kaudselt võitsin –, aga ma ei ole kunagi oma selga küürutanud kasutoovate kohtade otsimisel, ma olen selles suhtes alati uhkelt oma iseseisvust alles hoidnud. Ma olen küll palju teiste eest häid sõnu teinud, aga mitte kunagi omaenese eest. Vaatamata oma – ma vist ei eksi – lahkele ja vastutuleliku iseloomule, on mulle mu iseseisvust ja teataval määral uhkust – mitte kõrkust, kõrk ei ole ma kunagi olnud – paljude poolt pahaks pandud, kõige rohkem küll poliitiliste tuttavate ja vaenlaste poolt. Pole midagi teha, ennem murdun kui paindun. Ma olin peale selle iseloomuomaduse ka ikkagi meie kodumaa väiklastest oludest nagu kõrgemale kasvanud. Need, iseseisvas töös ja võitluses Siberis läbielatud aastad olid mu selgroogu kõvendanud, mu vaimuelu süvendanud ja silmaringi laiendanud. Sellise iseseisva iseloomu algidud on muidugi pärit mu isatalust, Jaskalt, kus nagu varem kirjeldatud, mu noorpõlv lahedalt möödus. Veel lahedamat kodu maitsesid mu lapsed ja ka nende juures on samasugused iseloomuomadusel ilmsile tulekul, mis aga praeguse aja kohta küll ennem nendele kahjulikuks kui kasulikuks võib osutuda.

Minu ehituskontori tegevus laienes, vabrikuhoonete ehitamine Volta vabrikus, Vene-Balti tehaste elumajade ehitamine ja mitmed väiksemad tööd andsid niivõrd head sissetulekut, et ma varsti oma esimeste aastate kulutused katsin. 1913. aasta sügisel asusin omaehitatud majja Imanta tänav 24, mis oma suure aiaga ilusat kodu mu perele pakkus. Ma seisin kindlate jalgadega kodumaa pinnal. Ka mu eluseltsiline harjus meie kodumaa kliimaga ja – võrreldes vene rahvaga – eesti rahva nukra meeleoluga ning õppis kaunis kiiresti eesti keele ära. Ühel kunstnik Hans Laipmani korraldatud kunstinäitusel avaldas Laipman temale oma lugupidamist komplimendiga: „Teie, proua Ipsberg, olete, ehk küll võõrsilt tulnud, eesti keele paari aastaga ära õppinud, kuna meie balti sakslased sellega seitsmesaja aasta jooksul veel toime ei ole saanud."

1913. aasta sügisel tegin ma sõidu koos abikaasaga Saksamaale, kus Leipzigis suur rahvusvaheline ehitusala näitus ärapeeti (Internationale Baufachausstellung I.B.A.). See oli nimepoolest küll rahvusvaheline, kuid suuremaks väljapanejaks oli Saksamaa ise, kes kõike ehitusalasse kuuluvat demonstreeris ja ühtlasi ka 1813. aasta Rahvastelahingut mälestas, kus Napoleon otsustavalt lüüa sai. Selle „Völkerschlachti" mälestuse jäädvustamiseks oli Saksamaa püstitanud lahinguväljale, mille lähedal ka näituse suurepärased hooned asusid, kolossaalse mälestussamba. Leipzig on üks

suurematest Saksa linnadest, juba Goethe laseb „Faustis", kuulsas Auerbachi keldris, ühel üliõpilasel ütelda: „Mein Leipzig lobe ich mir, es ist ein klein Paris und bildet seine Leute."*

Ka näitus ise oli huvitav ja väga õpetlik, nii väljapandud ehitusmaterjalide, masinate, kui ka projektide ja mudelite poolest. Kuid iseäralik ja kõrk meeleolu valitses Saksa eksponentides: oli ju Saksamaa tookord oma hiilguse tipul, oma tööstuses, üldse tehnilistes saavutustes kui ka sõjalistes ettevalmistustes. „Deutschland, Deutschland über alles" kõlas isegi igast tühjast kõnelusest vastu ja Saksa militarism pesitses iga sakslase südames. Mäletan kõnelust ühe noore saksa inseneriga, kes mulle veendunult seletas, et Saksamaa peab varsti sõdima. „Sest," nii oli tema põhjendus, „meie oleme üle kümne aasta sõja vastu ennast valmistanud, sajad miljonid margad on kulutatud. Iga ettevõte peab ometi end ära tasuma, meie peame ka sõjaväe kulud tagasi saama, muidugi korraga, võidurikka sõjaga." Teise inseneriga läbi rääkides ühe ehituse üle, mida ma oma kontorile tahtsin saada, naeris see härra: „Mistarvis sellega rutata, enne peksame venelased läbi, siis hakkame Teiega äri tegema." Sõjajutud olid kõigil pool kuulda. Aga hea oli ikkagi võõrsil viibida, üle mõne aja teisi mõtteid kuulda, oma alal uudiseid näha ja õppida.

Enne välismaale sõitmist puutusin veel kuberner Korostovetsiga kokku, nimelt välispassi nõutamisel. Kuberneri kantselei ei tahtnud mulle passi anda, sest kuna ma veel riigi teenistuses olin – teedeministeeriumi juurde arvatuna –, oleksin ma pidanud välispassi loa saama ministeeriumist. Selleks ei olnud mul aga aega, läksin siis isiklikult kuberneri palvele. Korostovets soovitas mulle oma ülemuse poole Peterburi pöörduda, mispeale ma õnne katsusin väikese meelitusega: „Ekstsellents, miks ma peaksin ülemust nii kaugelt otsima, eks ole Teie kogu kubermangu elanikkude ülemus, niisiis ka minu." Korostovetsi harilikult pahura näo üle libises lahke naeratus ja ta käskis oma asjaajajal välispass mulle viibimata välja anda.

Heatahtlik see härra eestlaste ja nende ettevõtmiste vastu ei olnud ja läks selles suhtes isegi kaugemale kui Peterburi valitsevad ringkonnad seda soovisid. Nii äratas eestikeelsete kõnede keeld „Estonia" nurgakivi panemisel siseministri pahameele. Oma üleliigses kahtlusemaanias oli tal siiski n.-ö. selgeltnägemist, nagu prohvetil oma pühas ekstaasis. Ta nägi

* „Jah, kiitkem Leipzigit! Pean tõesti lugu tast! Hääd kombed koondunud kõik me väiksesse Pariisi" („Faust" I, „Auberbachi keldris"; tlk. A. Oras).

igas rahvuslikus ettevõtmises separatismipüüdeid. Nii olevat ta notar Jaan Linnamägile kord ütelnud: „Ma tean väga hästi, milleks suurt teatrimaja ja pangamaja ehitatakse, üks on tulevane Eesti parlamendihoone ja teine riigipank." Ja tõesti – Asutav Kogu avati „Estonia" kontserdisaalis 23. aprillil 1919. aastal ja Krediitpangas pandi Eesti Pangale alus ning anti esimesed Eesti rahad välja. Ilmasõja ajal ei pidanud valitsus ikkagi Korostovetsi enam kõlbulikuks kohapealseks kõrgemaks võimukandjaks, määras tema asemele liberaalsema Pjotr Verjovkini Eestimaa kuberneriks ja nimetas Korostovetsi senaatoriks. Revolutsiooni puhkemisel põgenes Korostovets Poolamaale, kus ta 1933. aastal oma mõisas suri.

Laevaehitustehaste – Vene-Balti, Bekkeri ja Noblessneri – ning sõjasadama ehitustega tõusis Tallinnas suurelt majanduslik elevus. Intelligent- ja lihttööliste juurdevool suurenes, korterite puudus andis ennast tunda, majade ja kruntide hinnad tõusid, algas ka eramajade juurdeehitamine. Tallinna elanikkude arv oli 160 000. Vanu väikseid poeaknaid laiendati Krediitpanga eeskujul, olid ju selle ja „Estonia" poe ruumid esimesed moodsad kaupluseruumid suurte akendega. Ehitustöölisi voolas hulgana Tallinnasse „kullavihma" ootel, nagu tol ajal kõneldi. See kestis paar aastat, aga 1914. aastast peale jäid eraehitused seisma. Rahvas aimas instinktiivselt, et midagi õhus heljub, mis hädaohtlik on. Ei mõjunud varemalt Paldiskis olnud Saksa ja Vene keisrite kohtumine, ei ka Vene keisri külaskäik Tallinnasse. Mingisugune kartus ja paha aimdus valdas inimesi.

Minu tööd Vene-Balti tehases liginesid suvel ka lõpule. Sel ajal sain ma kutse oma sõbralt insener Jaak Lilienkampfilt, kes Bathumis sõjaministeeriumi ehitustöödel ametis oli, sinna sõita ja mõnda tööd oma peale võtta. Kuna Tallinnas mu tegevus vähenenud oli, kasutasin ma vaba aega ja sõitsin Bathumi, tahtsin ka Kaukasust näha.

Sõitsin üle Peterburi, kus firma „Koppeliga" läbirääkimisi pidasin kergete roobaste, vedurite ja vagonettide muretsemise üle, mis võiksid tarvis tulla, kui peaks korda minema Bathumis ehitustöid võtta. Neid oli seal ette nähtud kindluse täiendamiseks, suurelt osalt mullatööd.

Minu esialgne sihtjaam oli Novorossiisk Musta mere kaldal. Sõit raudteel kestis vist kolm ööd-päeva, jälle läbi Lõuna-Vene laiade, lainetavate viljaväljade, mille järele ma Siberis nii sageli igatsust tundsin. Novorossiiskis meeldis mulle kõige rohkem sinetav meri oma sooja õhuga ja sooja veega ning imponeerisid suured viljalaod (elevaatorid) ning suured tsemendivabrikud. Linn ise ehituste poolest midagi erilist ei pakkunud, ülla-

tab aga võõrast oma tolmuga ja suurte tuultega. Igal õhtupoolel puhub kõva kirdetuul, mille jõud inimese peaaegu õhku tõstab, nii et sellest lõbust pääsemiseks mõnikord muud üle ei jää, kui laternapostist kahe käega kinni hoida, kuni tuulepuhang möödub. Tegin väikese väljasõidu Gelendžikki. Õhtul tagasi sõites oli tuul nii suur, et laev hädavaevalt sadamasse pääses. Öösel aga jälle kõik vaikne. Sõit laevaga Bathumi kestis umbes 24 tundi ilusat, mägist randa pidi, mööda kuulsaid suvituskohti Tuapse, Sotši, Gagra, ning tuletas meelde Baikali järve oma järskude kallastega.

Bathumi, Tallinnaga võrreldes päris troopilise kliimaga, mägijõe Tšorohi orus, ümbritsetud kõrgetest mägedest, oli kindlus Türgi piiril. Linnapargis kasvasid suured palmid, külma siin ei ole. Suur, ilusasti väljaehitatud sadam, naftatorustik ühendab seda naftalinna Bakuuga, torustikust jookseb nafta otse laevadesse, nagu vili Novorossiiski elevaatoritest. Mõlemad on suured ekspordisadamad; elanikud suuremalt osalt türklased, kes kõik suure kasvuga, töökas ja aus rahvas. Suvituskohtades Novorossiiski ja Bathumi vahel, kus laev peatus, sadamasildu ei olnud, laev peatus merel ja reisijaid veeti paatides randa. Ka mitte koguni randa: türklased kandsid neid nabani vees kõndides kukil kuivale. Oli päris huvitav vaadata, kuidas daamid türklaste seljas ratsutasid. Imeilusad soojad õhtud; niipea kui päike looja läks, kattis pilkane pimedus maad. Päeval suurepärane supelda ja päikesepaistel mererannal lamada. Soe kliima teeb siin põhjamaalase laisaks ja lõdvaks, paljud põgenevad sellepärast siit jälle tagasi kodumaale. Peab harjuma sellise soojuse ja niiskusega. Käisin Tšakhvi teekasvanduses, mis mõni verst Bathumist põhjapool asetseb, ümbritsetud bambuse- ja akaatsiametsast. Veetsin siin neli-viis päeva. Töödevõtmisest ei tulnud midagi välja, kohalikkude podrjatšikute hinnad olid vähe odavamad.

Kaukasusega rohkem tutvumiseks valisin tagasisõiduks teise tee, sõitsin Bathumist raudteed pidi Thbilisi. Tore sõit mägiraudteed pidi läbi Kaukasuse: Surami tunnel, 1862 sülda, ehitatud 1886–1890, lumised mäeharjad, orgudes viinamarjad, lõhnavad lilled, raudteel akaatsiate hekid. Suurepärane, metsik loodus.

Thbilisi, suurim Kaukause linn, osalt moodne, euroopalik, osalt eht hommikumaa linn kirju elanikkonnaga, milles domineerivad grusiinlased ja armeenlased. Hanke (*podrjadi*) võtmise juures tarvilise tagatise jaoks kaasa võetud väärtpaberid saatsin ma postiga Tallinnasse, igaks juhtumiseks, et kergem ja rahulikum oleks liikuda maal, kus kord ammugi veel nii väga kindel polnud ja kus õiguse asemel ikka veel pistoda valitses. Vaadanud mõni

päev linna, maitsnud Kaukasuse veine ja Kura jõe vett, sõitsin edasi kuulsat Gruusia strateegilist maanteed, Gruusia sõjateed, Vladikavkazi poole. Seda reisi tehti vanasti hobustega nelja-viie päeva jooksul, mis küll looduse ilu nautimiseks kõige soodsam võis olla. Uuemal ajal oli aga autoühendus sisseseatud ja ma valisin selle liikumisvahendi. Sõitsime hommiku umbes kella seitsme ümber välja ja õhtupoole kella viie või kuue ajal jõudsime Vladikavkazi. See umbes 150 versta pikkune kivikillustikuga väga hästi sillutatud tee – ehitatud hiiglakuludega 1858.–1861. aastal – läbib mäestiku, mille sarnast kogu Euroopas ei leidu; see on mõjuv oma iluduse ja puutumatu metsikusega, tõuseb Thbilisist Aragva jõe orgu pidi kuni Gudauri jaamani (umbes 2200 meetrit üle merepinna), sealt laskub Tereki oru poole Vladikavkazini. Kirjeldused ei aita, seda peab ise nägema, et Kaukasuse ilu ja koledust hinnata. Kaljud tõusevad pilvedeni, all orus mühab vihane vesi, vanad röövrüütlite lossivaremed mäetippudel, (Darjali org, tsaaritar Tamara loss), legendid ja muinasjutud hõljuvad õhus, tulevad meelde Lermontovi vaimustavad luuletused Kaukasuse ilust, selle rahvaste vahvusest, naiste võlust. Vladikavkazist põhja poole sõites tegin väikese kõrvalhüppe Kaukasuse tervisevetele. Käisin Jašikuablis, Kislovodskis, mis kuulus oma narsaaniallikaga, Pjatigorskis (väävel), ronisin Mašuki mäe otsa, ja idüllilises Železnovodskis. Igasugusest puukasvust vaba Jessentukit vaatasin ainult vaguniaknast. Kõige rohkem meeldis mulle Železnovodsk oma ilusa, õrna ümbrusega ja ilusate jalutusvõimalustega. Buhhaara emiir näib olnud peenikese maitsega härra, kui ta siia omale ilusa villa ehitas, enese ja oma väikese haaremi jaoks. Siin on ilus elada ja armastada. Aega ei olnud mul palju, jumalaga paradiisid, tagasi karmile, kuid siiski armsale põhja kodumaale. Tagasisõidul ma peatusin Smolenskis, käisin armsa pojakese haual ja korraldasin selle korrashoidmist.

See 1914. aasta suvi oli haruldaselt soe ja kuiv. Brjanski ja Smolenski ümbrust täitsid suured suitsupilved põlevatest metsadest, sama nähtus ka Lätimaal. Tapa ja Tallinna vahel põlesid sood ja metsad, Tallinn kadus peaaegu ära suitsu sisse. Heinamaadel oli hein kollaseks kõrbenud. Jõudes koju Kosele, oli ka suvemaja ümbruses, mis kaunis niiskevõitu maal, hein kollaseks läinud ja kaevus vesi kadunud ning tuul tõi lõunast suitsu, kõrbenud lõhn kõikjal magusa heina- ja lillelõhna asemel. Ehk mu reis küll mingeid ärilisi tagajärgi ei andnud, mis varsti järgnevate sündmuste puhul ainult kahju oleksid teinud, olin ma sellega siiski väga rahul; ma olin palju looduseilu näinud, sellest suurt lõbu tundnud ja kosutavat vaimuvärsken-

dust vastu võtnud. Kui meil ka veel palju puudub, et kõike looduse saladusi, imesid mõista, tema igavesi seadusi seletada ja nendest aru saada – meie mõistusel, intellektil on kahjuks kindlad piirid –, ei tohiks puududa tahtmine selle maailma ilu otsida ja armastada. Õige on meie suure usuõpetaja sõna: „Armastage maailma ja kõike, mis maailmas on." Mida rohkem keegi maailma tunneb, seda rohkem tunneb ta jumalat: maailma tunda, armastada, on õige tee jumala juurde. Ma olen palju reisinud ja nii looduse kui ka inimeste kätetöö iludust näinud, seda ka oma lastele võimaldanud ja selle peale palju raha kulutanud. Kuid kõige vähem kahju on mul nendest kuludest. Reisimuljed on kui värske vesi, ei, veel rohkem, kui kihisev šampanja, mis vaimu värskendab ja tiivustab ning unustusega – kuigi ajutiselt – katab viha ja närusust, mis eluvõitluses inimeste rinnas hõõgub ning kahjuks küllaldaselt ja toorelt lõkkele lööb. „Tout est bien, sortant des mains de l'Auteur des choses; tout dégénère entre les mains de l'homme,"* ütleb Jean-Jacques Rousseau. Aga siiski, ilus on maailm ja magus on temas elada! Peab aga üles mägedele minema ja silmad tähtede poole pöörama. Miks nii kaugele? Kellel õnne on, leiab teed näitavaid tähti ka ligemalt: armsa naise silmad, kui need armastusest sulle vastu säravad. Kui see sära ainult püsiv oleks! Niisiis, ikka tähtede poole, kas ligemale või kaugemale, nii nagu kellegi hing ihkab. *Varietas delectat.***

Selle 1914. aasta kange pinge lõppes plahvatusega, mis maailma põlema pani, sõda algas. Sellest mina kirjutama ei hakka, see on nende ridade lugejatele isegi teada. Ehk küll suurtükid ammugi vaikivad, ei ole sõja tagajärjed veel praegugi likvideeritud. Minu isiklikku tegevusse sõda erilisi muudatusi ei toonud. Sõja seljatagune pingutas oma jõudu, et sõjaväge varustada kõigega mis tarvis. Vabrikud suurendasid oma tegevust sellele vastavalt, spetsialiseerusid ja laiendasid end, nii et ka minu ettevõtte tegevus elavnes ja suurenes. Ehk küll mul kõikjal head tutvused olid, hoidsin ma ennast kroonu ehitustöödest meelega eemale, kartes kroonu formaliteete, ja ehitasin heameelega eravabrikuhooneid. Lõpuks võtsin siiski mõne kroonu ehituse, nagu Tallinna külmutusmaja ehituse sõjakindluse ehitusvalitsuselt, mõned ehitused raudteel ja muud. Need tõid mulle ainult suurt kahju, sest kui veel revolutsioon 1917. aasta veebruari lõpul lahti puhkes ja enamlased novembris võimule pääsesid, likvideeri-

* „Kõik on hea, mis tuleb Looja kätest, kõik hävib inimese kätes" ((J.-J. Rousseau, „Émile ehk kasvatusest"; tlk. H. Roos).

** Vaheldus pakub lõbu (Euripides, „Orester").

sime Rosmanniga oma ettevõtte 1917. a. lõpul. Arved kroonuasutustega jäid Saksa vägede maale tulekul lõpetamata ja meil jäi saamata umbes 100 000 rubla, ja kaotsi läksid ka mitme tuhande rublased kautsjonid. See oli suur kaotus, aga ma ei pannud seda palju tähelegi, sest revolutsiooni puhkemisel oli mu varandus tolleaegsete hindade järgi tõusnud kuni 300 000 rublani. Järele jäi esialgu veel küllalt.

Sõja algul suri 2. oktoobril 1914. aastal mu vend. Ta laskis enese püssiga maha hädise tervise ja oma naise alalise tülitsemise pärast. Vend oli hea südamega inimene – teie mamma peab seda meie perekonna veaks – ja lahtise käega, kuigi mõnigi kord kergemeelne, mida kõike nn. sõbrad kasutamata ei jätnud. Peale selle oli ta intelligentsuse poolest oma naisest väga palju ette. Mu sünnikoht Jaska jäi võõramaks ja võõramaks.

XVI

Vene revolutsiooni ja Saksa okupatsiooni ajal

Sõda tõi eesti rahvale suuri kannatusi kaasa, tuhandeid käsutati sõjaväljale ja nad varisesid võõrsil mulla alla. Paljud tulid tagasi vigastatult. Ka kojujäänutel ei olnud kerge, järgnesid rekvisitsioonid, hinnad tõusid, Tallinna elanikkude arv kasvas vene tööliste, madruste ja teiste sõjaväelaste juurdevooluga. Ka poliitilised olud muutusid raskemaks. Lätimaad evakueeriti, nii et ligi paarsada tuhat elanikku sunniviisil kodumaalt lahkus. Sarnane hädaoht ähvardas ka Eestit, kuid siiski läks korda sellest pääseda, kogu rahva meeleolu oli vastu. Eesti intelligentsil oli palju muret tekkinud olukorras orienteeruda ja tulevikuväljavaateid selgitada. Meil oli Tallinnas asutatud „Intelligentide klubi", mille liikmeks peaaegu kõik Tallinna eesti haritlased olid, näiteks Konstantin Päts, Otto Strandman, Nikolai Kann, Jüri Vilms, Jaan Poska, arstid, juristid, insenerid, majandusteadlased jne. Koosolekuid peeti artistide ruumes teatris, mis vabaks olid jäänud, kuna kõik teised ruumid, peale teatrisaali, kuberner Korostovetsi korraldusel sõjalaatsareti alla kohe sõja algul rekvireeriti. Üks aasta sai ainult uut hoonet takistamata kasutada. Intelligentide klubis arutasime poliitilisi päevaküsimusi, seal peeti sellekohaseid referaate, millele elavad läbirääkimised järgnesid. Siin võeti kõne alla muu seas Eestimaa omavalitsuse uuendamise kava, mille järgi eestlastele osavõtmine Maapäeva koosolekutest võimaldatud oleks olnud. Isegi selline poolik projekt leidis meie poole-

hoidu, sest ta võimaldas osavõtu suurenemist rahva enamusele vastavalt, olles küll veel kaugel Vene semstvoseaduste vabameelsest sisust. Autonoomiast Soomemaa eeskujul juleti ainult unistada. Nüüd on küllalt kuuldavale tulnud hääli, need ja need mehed olevat juba ammugi Eesti iseseisvust nõudnud. See on muidugi liialdus. Iseseisvus tuli meile kui kingitus Vene revolutsiooni keerises, selle tagajärjel, selle suure sündmustiku väikese osake, muidugi mitte eesti rahva kaastegevuseta, mida eriti osavasti juhtis Konstantin Päts.

Minu ülesanne ei ole siin muidugi anda ajaloolist ülevaadet selle ülitähtsa ajajärgu kohta, seda teevad ja on seda juba teinud teised, kellel niisugune töö erialaks on. Mina märgin vaid mõnda asjaolu, mis mulle meelde on jäänud ja mis mind isiklikult puudutasid ning huvitasid. Kogu Venemaa jälgis põnevusega sündmuste arenemist, Vene väed said alaliselt lüüa, pinevus Peterburis ja Riigiduumas tõusis äärmuseni, ja kui 25. veebruaril 1917 viimane koju saadeti, oli mäss Peterburis lahti. Kaotatud sõda ja revolutsioon – kas võis veel suurem õnnetus tabada Venemaad? Nüüd arenesid sündmused kohutava kiirusega. Meie generatsioon elas kaasa suurimaid ajaloolisi sündmusi, mis kui kinolindil demonstreerituna vaatajate silmade ees üksteise järgi mööda veeresid ja peagi vaatajaid endid kaasa tõmbasid. Ajutine Valitsus 2. märtsil 1917. a., Nikolai II troonilt astumine, samal või järgmisel päeval mäss Tallinnas sõjavägedes, kus peategelased vene madrused, jne.

Mäletan, et läksin umbes lõuna ajal kodust siselinna poole. Politsei vahipostid olid kohtadelt lahkunud, väga kahtlane element liikus uulitsal, siit ja sealt kõlasid revolvri- ja püssipaugud. Suur-Tartu maantee alguses kohtasin ühte oma jaoskonna politseiametnikku erariides, kes mind hoiatas, käskis kõrvale hoida rahutust rahvahulgast. Aga uudishimu oli suurem kui kartus. Kõik tuletas meelde 1905. a. sündmusi Saratovis. Oli alanud vangide vabastamine, varsti põles Paks Margareeta, Tšernjagini vangimaja Tartu maanteel, samuti vangimaja Toompeal, kus pärast meie Riigikogu hoone ehitati. Õhtu eel sammusin kodu poole, et selle kaitseks valmis olla rüüstamise puhul. Jaani tänava ringkonnakohtu hoonest mööda minnes nägin, kuidas kohtuakte aknast välja visati ja tänaval põlema süüdati. Öö möödus rahutult, kuid ilma rüüstamiseta ja verevalamiseta. Ainult sõjavägedes oli tapmisi ette tulnud: madrused olid mitmed ohvitserid ära uputanud ja soldatid ohvitsere maha tapnud, isegi põlema süüdatud kasarmutes ära põletanud. Kindluse komandant admiral Aleksandr Gerassimov, kes ringi sõites

katsus mässajaid oma kõnega rahustada, oli kuskil, vist Paksu Margareeta juures vemblaga pähe saanud ja astus varsti oma kohalt tagasi. Kuid madruste ja soldatite poolt asutatud nõukogu (*sovet*) seadis rahu jalule. See oli ka Peterburis Ajutisel Valitsusel korda läinud vürst Lvovi juhatusel, nii et Vene lehed ja ka Ajutise Valitsuse liikmed uhkustasid „vereta" revolutsiooni üle. Tallinna oli tulnud Peterburist duumaliige dr. Jaan Raamot, kes Väike-Arehna (praegu Lennuki) tänava lastekodus sündmuste käigust aru andis. Umbes nädal hiljem, 10. märtsil, pühitseti kordaläinud revolutsiooni suurepärase rongkäiguga. Rong läks Rahumäele, ma vaatasin ta möödumist oma kontori aknast. Üksmeelselt võtsid osa kõrgemad võimukandjad, kindluse ja sõjasadama ehitajad kindralid ja insenerid, ohvitserid, soldatid ja madrused, töölised, seltskondlikud organisatsioonid, igaüks rühm oma lipuga, mille arv mitukümmend oli. Ilm oli ilus, kõigil hea meel, lootus parema tuleviku peale nägudel. Mina sarnast rõõmu või heameelt ei tundnud, minu rinda täitis kurbus, oli nagu kahju, et see suur vägev võim, mida enesest kujutas Vene keisririigi valitsus, mis nii võimsalt hoidis vaol ja juhtis rahvaid Balti mere rannast kuni Vaikse ookeanini, külmalt Põhjamerelt sooja Musta mereni, et see võim nii kergesti lagunes, nagu lumi kevade tulekul sulas. Kuna sõja lõppu ka veel näha ei olnud, näis tulevik tume, lippude ilusad loosungid enneaegsed, varajased olevat.

Lenini ilmumisega aprilli algul Peterburgi võttis revolutsioon teise suuna. Kuna senine suund kodanline oli – umbes Prantsuse Suure revolutsiooni eeskujul –, tuli nüüd pööre pahemale poole, sotsialismi äärmuse, enamluse poole, millest Ajutine Valitsus jagu ei saanud, eriti mitte pärastine peaminister Aleksandr Kerenski, kes küll ilusaid sõnu mõistis teha, kuid tegudes nõrk oli.

Mäletan tema viibimist Tallinnas koos „revolutsiooni vanaema" Jekaterina Breško-Breškovskajaga (suri 1934. a. sügisel Tšehhoslovakkias), kevadel, kui ma ei eksi, aprillikuus. Ma kuulasin tema kõnet Vene turul ja „Estonia" teatrimaja aknast. Kõned võeti vastu vaimustusega. Vene turul ajasid minu kõrval omavahel juttu üks vene madrus ja kindluse ehituse venelasest tööline. Madrus kiitis: „Küll sammume meie aga kiirelt edasi, Inglismaast oleme küll juba sada aastat ette jõudnud." Tööline kuulas Kerenski kõrgeid sõnu kärsitult pealt, pomises omaette: „Mis ta seal nii palju lobiseb," ja tabas revolutsiooni materiaalset suunda igatahes paremini kui madrus, öeldes: „Jätku see pikk lora ja ütelgu lühidalt: päev lühemaks ja rubla pikemaks."

Meie kodused sündmused arenesid ka kiiresti: valimised maikuus, Eesti Maapäeva avamine 1. juulil. Samal ajal tegid enamlased esimese katse Peterburis võimu oma kätte haarata, mis aga nurjus. Ma olin mõni päev hiljem Peterburis ja nägin, kuidas selle katse ohvreid suure pidulikkusega maeti. Rong surnukirstudega liikus Nevskit pidi sõjaväeosade ja Ajutise Valitsuse võimukandjate saatel.

Volta ja Noblessneri direktoritega Peterburis läbirääkimisi pidades otsustasid need härrad Tallinnas kavatsetud vabrikute laiendamise tööd pooleli jätta, ühes sellega ka tarvilike hoonete ehitamise, mida mina Rosmanniga täide viia olin võtnud. Korra lagunemine levis kõikjal, pealinnas kui ka provintsis. Tööliste tööhimu kadus, peeti miitinguid ja kuulati heameelega enamlaste agitaatoreid. Maal asuvates sõjaväeosades kadus distsipliin, algasid rüüstamised. Hädavaevalt jõudis Tallinna soldatite ja tööliste nõukogu korda jalul hoida. Kadrioru lossis asus mingisugune tribunal, mille ette ka mind kutsuti. Meie vallandasime oma ligikaudu sada töölist juuli lõpul ja ehk me küll kõigile täpselt nende töötasu välja maksime, nõudsid nad ikka veel lisa, sest kindluse ehitusel oli tööliste palka tagantjärele tõstetud. Ma ilmusin lossi; seda mustust, mis seal näha oli, on raske tagantjärele kirjeldada. Üks asjaolu väärib siiski ülesmärkimist. Tribunal istus teisel korral ühes väikses toas pargipoolses lossiotsas. Paar madrust protokolleerisid, umbes 8–10 töölisest koosnes see kohtufarss. Kuna nõudjatel mingisuguseid aluseid nõudesumma suuruse kohta ette tuua ei olnud, läks mul kergesti korda asja otsustamist edasi lükata – mis veel mitu korda sündis – ja ma silmitsesin seda huvitavat ümbrust. Selgus, et tribunal oli väga leidliku uuenduse läbi viinud; kõrvalruumi põrandasse oli auk raiutud, mida peldikuna tarvitati, alumine tuba muutus sellega mustuseauguks, kust aga mustust välja ei veetud! „Otretšjomsja ot starogo mira!"*

Enamlaste kihutustöö nihutas rahvamasse – peamiselt venelasi ja lätlasi – ikka rohkem pahemale poole, kord lõdvenes, sügisepoole asutatud Omakaitse aitas siiski korda alal hoida. Käisin ka Omakaitse liikmena öösiti valvekorras, koos väikevene soldatitega. Nendega oli kergem läbi saada kui madruste ja suurvene soldatitega. Kui aga mihklipäeval sakslased Saaremaal Tagalahes maabusid, läks olukord ikka ärevamaks, algas väejooksikute põgenemine Venemaale. Eesti rahvas seda kaasa ei

* Ütleme vanast maailmast lahti (P. Lavrovi „Töölismarseljeesi" avavärss).

teinud, olid ju asutatud eesti väeosad ja evakueerimine – nagu see Lätis oli läbi viidud, mille vastu kogu meie rahvas oli – pandi seisma, kui ma ei eksi, kubermangukomissari Jaan Poska korraldusel päris ametlikult. 25. oktoobril läks enamlastel riigipööre Peterburis korda ja varsti pärast seda, kui Maapäev end kõrgemaks võimuks oli kuulutanud, peksid enamlased Jaan Anvelti juhatusel Maapäeva laiali. See oli 20. novembril. Mina olin tol päeval Haapsalus linna supelasutuse asjus, mis vene soldatite poolt taganemisel oli rüüstatud ja lõhutud. Maapäeva laialipeksmisel olid mitmed rahvasaadikud ka lüüa saanud, nende hulgas Jaan Tõnisson ja Jüri Vilms. Järgmisel päeval kohtasin Otto Strandmani, küsisin, kuidas tema ilma peksuta ära pääses, mille peale ta vastas juudi anekdoodiga: „Parem paar minutit varem ära minna kui kogu igaviku kestes hauas lamada." Tal oli nimelt korda läinud tagaukse kaudu välja pääseda, kuna teised lossiplatsil märatseva rahvaga kokku puutusid.

Asutuste ülevõtmine algas täies hoos, komissarid pandi pankadesse, kirikud võeti üle, vabrikutest käsutati vastumeelseid, tööd nõudjaid meistreid välja, koolides keelati usuõpetus ära, maal võeti vallakassad üle, tehti ka algust mõisate ülevõtmisega, kõik Peterburist antud juhtnööride järgi, nagu Marxi õpetus seda nõuab. Anvelti toimetusel ilmus enamline ajaleht „Kiir" Suur-Karja tänav 18 majas, mis pärast ümber ehitati Laenupanga hooneks. Selle maja aknast pidas Anvelt oma ässituskõnesid, nagu Lenin Kšesinskaja paleest Peterburis. Viimane oli juba keisri valitsuse ajal ümberristitud Petrogradiks.

Kogu maal, eriti Tallinnas, tekkis toiduainete puudus, kõike tahtsid võimulepääsenud enamlased riigistada, lihtsamas keeles öeldes – riisuda. Selle tagajärjel kadusid kaubad, esimeses järjekorras toiduained, müügilt. Seati sisse leivakaardid, söödi leiba, mis oli küpsetatud jahu, aganate ja õlikookide segust, paras loomatoit! Käisin Oleviste kirikus enamlaste miitingul, kuhu ainult liikmekaardiga sisse lasti, pääsesin sinna leivakaardi ettenäitamisel, kontrollijad ei olnud väga hoolikad. Mäletan üht käiku hariduskomissari Artur Vallneri juurde Lenderi kooli vanematekogu ülesandel koos paari teise lapsevanemaga, et läbirääkimisi pidada usuõpetuse keelu pärast. Vallner pidas meile loengu usuõpetuse kahjust ja mingil tingimusel ei lubanud usuõpetust jätkata, enamlaste ja meie sotsiaaldemokraatide vahel tookord teoreetilist lahkuminekut ei olnud, ei võigi olla, on ju mõlema usuõpetuse alus ühine, Marxi ja Engelsi 1847. aasta kommunistlik manifest. Pärastine lahkuminek tekkis puhtpraktilistel põhjustel,

see oli meie sotsidele kasulikum, nad pugesid kodanlaste tiiva alla, nautides kõiki kodanlisi hüvesid, õõnestades aga kodanlist korda, jäädes truuks ikkagi kommunistlikule katekismusele ja unistades proletaarlaste diktatuurist, s.o. püüdes samale sihile kui kommunistid-enamlasedki. Viimased püüdsid seda kätte saada kiires korras, vägivallaga, sotsid aga aegapidi, maitstes nii kaua kui võimalik veel selle „neetud" kodanluse mõnususi. Nii tegutsevad nad ka praegugi.

Novembri algul tegin ma veel sõidu Petrogradi, lõpparvete tegemiseks Volta ja Noblessneri juhatatustega. Tallinnas sain tutvuse kaudu kaunis kergesti platsi teise klassi vagunis, kuid enne rongi väljasõitu, osalt ligemates jaamades, täitus minu kupee ja koridorid kodu poole sõitvate soldatitega, nii et õhk muutus päris lämmatavaks; istusime kui kokku kiilutud, enne Petrogradi kohalt liikuda oli võimatu. Väljas rippusid paljud trepiastmetel ja lamasid vagunikatustel. Ühel soldatil oli suur kott kaasas, mille sisu kolises, kui keegi külge puutus. Ma küsisin, mis seal sees on. Käsigranaadid, vastas soldat! See teadmine meie meeleolu küll ei lõbustanud. Küsisin edasi, et mis sa selle kraamiga teed, võtku ometi toiduaineid, näiteks liha või isegi kartuleid kaasa, nagu paljudel oli. Soldat vastas: „Ehk läheb tarvis, kui kodus maajagamine mõisnikkudelt algab," ja tegi selle juures käega granaadiviskamise liigutuse. Küll oli hea, kui Petrogradi jõudes jälle värsket õhku sai hingata! Oma ärilised asjad õiendasin päeva jooksul ära ja sain kirja kaasa, mille järgi Volta ja Noblessneri vabrikud mulle umbes 20 000 rubla Tallinnas välja pidid maksma, mida nad ka tegid. Tagasisõit tegi mulle suuremat muret, sest rahva äravool Petrogradist oli veel suurem kui Tallinnast ja platsi saamiseks ei olnud tutvusi. Kõndisin veel linnapidi, kõik oli juba palju muutunud, magasinide ees sabad, eriti toiduainete kaupluste ees, siin ja seal purustatud aknaruudud, närviline askeldamine kõikjal, voorimeestest puudus, trammivagunid rahvast täis kiilutud.

Õhtu eel kohtasin üht tuttavat prouat, kelle mees hiljuti kuhugi raudtee peale ametisse oli määratud ja nüüd ise järele pidi sõitma, kuid mures oli, kuidas sellega toime saab. Ma kutsusin ta koos endaga õhtust sööma. Ilus, noor prouake oli murelik, ta ilusates silmades läikisid tahtmata pisarad, kui ta mulle oma häda kaebas. Ma tröösti sin teda nii hästi kui võisin. Me istusime „Moskva" võõrastemaja avaras söögisaalis Nevskil, ma peatusin seal, sest tramm tõi mind Balti vaksalist otse siia ja trammiga lootsin ka tagasi sõita. Võõrastemajas oli juba leivast puudus ja kord oli ka juba viletsamaks muutunud ning hinnad kahekordseks tõusnud. Me olime koos,

kuni aeg tuli vaksali sõitmiseks. Mul oli kahju seda ilusat, armast prouakest üksinda siia jätta, ta nuttis, kui me lahkusime ja me suudlesime üksteist südamlikult. Ma tunnen veel praegu ta sooja suudlust oma huultel ja näen ta kurbade silmade sära läbi pisarate, mis nagu suured kastetilgad lilleõilmetel tema silmaripsmetel peatusid. Trammivagun ligines, ma pressisin ennast sisse, ta andis mulle mu kohvri tagantjärele. Veel viimane käepigistus ja rätikuga lehvitamine, ta seisatas, pimedus lahutas meid. Kuidas ta oma ärasõiduga toime sai, kuhu ta jäi? Pimedus lahutas meid, minule jäi järele armas mälestus ja mõnikord vilksatavad ta ilusad silmad kui tähed pimedusest, mis meid igaveseks lahutas.

Balti vaksal oli rongimineku eel rahvast püsti täis. Kohtasin seal advokaat August Peeti, kes ka Tallinnasse sõitis. Kui uksed avati, tormasime mõlemad ligema vaguni poole, Peet ees, mina taga, töötades tublisti küünarnukkidega, vaguni ukse ees isegi käsikohvritega paremale ja vasemale poole mükse jagades. Ainult sarnase vägivaldse hoolimatusega pääsesime vagunisse, sellega ka Tallinnasse. See oli minu viimane sõit Venemaale. Pean ütlema, mul ei ole enam kunagi himu tulnud sinna sõita. Ei tahakski vaadata seda viletsust, milles see maa oma suure rahvaga vaevleb, kus nii palju häid ja südamlikke sõpru, tuttavaid ja sugulasi elas, kus töökad inimesed lahket vastuvõttu leidsid, kus inimene ei alanud parunist.

Nii läks see sündmusterikas aasta lõpu poole uue korra terrori all, kõikjal läbiotsimised, kas mitte ei leidu varjatud toiduaineid, mis muidugi ära võeti. Minul oma perega olid kaunis rasked päevad, tuli leiva, liha ja või eest maksta kallist hinda „kotimeestele", kes maalt tuttavate käest neid aineid muretsesid, kuna minul endal Tallinna ligema ümbrusega sidemeid ei olnud. Ka raha ei olnud vabalt kättesaadav, kuna pangad enamlaste komissaride kontrolli all seisid. Aasta lõpp, jõulud, uue 1918. algus olid kurvad ja lootusvaesed.

1918. aasta esimene kuu ei toonud parandust, enamlaste võim ainult kõvenes. Eestimaa rüütelkond pöördus juba möödunud aasta novembri lõpul või detsembri algul Saksamaa poole abisaamise palvega, aga alles 20. veebruaril maabusid sakslased Virtsus ja jõudsid juba järgmisel päeval Haapsallu, kus retk Tallinna poole algas. Enamlased olid sakslaste liikumisest ja nende sõjaväe suurusest nähtavasti halvasti orienteeritud, muidu ei oleks nad riskeerinud oma punaväge sakslastele Keila vastu saata. Vangistatud ja lindpriiks kuulutatud mõisnikud olid juba mõni päev varem raudteel Tallinnast Siberi poole saadetud. Mina sain päev enne Keila

lahingut, kus hulk töölisi surma leidis, kutse ilmuda „Kiire" majja tribunali ette, ikka minult raha väljapressimiseks. Mul oli korda läinud seda nõudmist ikka edasi venitada, nõudes, et ajalehtedes üleskutse avaldataks, mis selgitaks, kellele ehituskontor Ipsberg & Rosmann võlgu on, teades, et selliseid isikuid üldse ei olegi. Tribunal otsustas, toogu meie oma 1917. a. tööliste palgalehed tribunali, küll seal arvutatakse lisatasud välja, ja need maksku me tribunalile, küll tribunal ise jaotab need summad töölistele. Muidugi sellega meie nõus ei olnud ja ma läksin jälle tribunali jutule. See oli just Keila lahingu päeval 23. veebruaril. Nähtavasti oli Punakaardi lüüasaamine Tallinnas teada, „Kiire" majas ei leidnud ma ühtegi tribunalimeest eest, kõik ruumid olid tühjad, paberid laialipillatud ja katki rebitud. Samasuguse kutse peale nagu minagi ilmus sinna ka raamatukaupmees Ströhm, kellega varem Immobiilpanga juhatuses koos töötasin. Olime üpris rõõmsad sellise lahenduse üle, sest vägivalda olid enamlased juba nii mitme tuntud isiku kallal toime pannud, mõistnud neid kindlusetööle, näiteks Arthur Uibopuu, Bernhard Mäns jt.; niisugusest otsusest pidid nad end muidugi kaunis kallilt lahti ostma. Järgmisel päeval, 24. veebruaril ilmus Eesti iseseisvuse manifest. Punavägi lagunes, algas metsik põgenemine Venemaale, Petrogradi. Soldatid sundisid raudteeametnikke ronge ärasõiduks korraldama ja vedurijuhte mahalaskmisega ähvardades neid Venemaa poole vedama. Suurem osa paremaid vedureid ja vaguneid viidi niimoodi Tallinnast ära. Madrused taganesid sõjalaevadele ja ähvardasid, nagu kõneldi, Tallinna puruks lasta. Oli ka karta linna rüüstamist kahtlaste isikute ja kurjategijate poolt. Kuid päeva jooksul jõuti Omakaitse organiseerida, nii et öö ilma rüüstamisteta möödus. Omakaitse patrullid liikusid uulitsatel, väikseid kokkupõrkeid oli ainult madrustega, kes võimalikult palju moona laevadele katsusid laadida. Mina istusin kodus oma pere kaitseks, käepärast igaks juhtumiseks Siberist kaasa toodud vintpüss ja revolver. Kogu öö ragisesid püssid ja paar kuulipildujat, kõigil närvid pingul. Mõni kuul praksatas vastu seina ja langes kuskilt kaugelt katusele. Suure kärgatusega lendas katoliku surnuaia ligidal asuv püssirohuladu õhku. Alles hommikupoolel jäi kõik vaikseks.

Juba varahommikul oli teada, et sakslased on ligidal ja et meie valitsuse esindajad nendega öösel läbirääkimisi olid pidanud. Oli ilus talvine ilm, päike paistis, nii et rahvas külmast ei hoolinud, uudishimulikke olid kõik kohad täis. Ma seisin Riigipanga (praeguse Eesti Panga) ees reaalkooli vastas, kui esimesed Saksa väeosad jalgratastel sisse sõitsid, meist

mööda, Estonia puiesteed pidi sadama poole, täies rakkes üksteise järel, vaikides. Vaikides vaatas ka rahvas pealt. Ei olnud kuulda mingit rõõmuega ka vaenluse avaldust. Ainult kohalike sakslaste tuju oli hea ja mitmel pool olevat sakslased tulijaid hõiskamisega ning lilledega vastu võtnud. Ma kõndisin kaua siin ja seal ringi ja läksin ka üles Toompeale. Lossieelsel platsil asus üks Saksa jalaväeosa, püssid püramiididesse paigutatud, ja tegi supikatelde alla tuld. Läksin Patkuli trepi poole, kust avaneb ilus, vaba väljavaade merele. Vene laevastik murdis omale teed läbi jää lahtisele merele Naissaare ja Aegna saare vahelt, ees suuremad sõjalaevad, nende järel väiksemad laevad, pikk rida, 43 lippu võis lugeda. Mõlemalt saarelt kostsid tumedad mürtsud, venelased laksid kindlustusi õhku. Patkuli trepi rõdule ratsutas ka paar Saksa ohvitseri saksa preilide saatel, kes sinna teed näitasid. Ohvitserid jälgisid binokliga laevade aeglast lahkumist. Vahepeal oli ka üks Saksa välipatarei linna jõudnud, vist neljatolline, ja ohvitserid avaldasid kahjatsust, et võimalik ei ole lahkuvat laevastikku kinni pidada.

Ilmusid ka mõned Saksa aeroplaanid, tegid tiiru sadama ja reidi kohal. Üks neist viskas pommi laevastiku viimastele laevadele, ilma et oleks nendele mingit kahju teinud. Laevadelt lasti aeroplaanide pihta mitu šrapnelli, mis linna kohal lõhkesid ja mille killud mõne maja katusest ning laest läbi tungisid, kuid elanikke ei vigastanud. Sakslased jätsid ka pommide viskamise järele ja laevastik jätkas takistamata oma rasket teed, jõudes alles õhtuks Naissaarele välja, veel järgmisel hommikul oli nende suits Naissaare taga näha. Madrustel oleks tõesti võimalik olnud Tallinn puruks lasta, nagu nad varem ähvardasid; nähtavasti kartsid nad sakslasi, olles teadmatuses nende sissetulnud vägede suuruse kohta.

Ilma ühegi pauguta langes Tallinn oma kindluste ja sõjasadamaga, mille kallal neli aastat tööd oli tehtud ja miljoneid rublasid kulutatud, sakslaste kätte. Kaua vaatasin ma ülevalt Toompealt järele lahkuvale Vene laevastikule, rõhuv tundmus pesitses südames; tundus nagu tuulepuhangut, mis ajalooraamatus lehti pööras, uue lehekülje avas, mille teksti aga veel võimatu lugeda. Rüütelkonna lahtiütlemine Vene riigist, Eesti iseseisvuse väljakuulutamine, need olid kõik alles teoreetilised, paberlikud faktid – ei saanud ju meie iseseisvus veel mingit reaalset kuju võtta –, aga Vene vägede põgenemine ja laevastiku kadumine jäävälja taha, need olid reaalsed, ümberlükkamatud asjaolud, mis omakorda tõendasid sidemete katkemist suure Venemaaga. Ja Saksa sõdurite sammud kinnitasid seda ja veel midagi, nimelt et meie kodumaa uus ajajärk algas võitja võimuga,

Saksa raudrusika valitsusega. Aga mis edasi? Öö jõudis kätte, peale viimase aja närvide pinge oli kõigil magus tundmus, et enamlaste röövbandedest oleme pääsenud, ei ole karta öiseid läbiotsimisi, tribunali, vangistusi. Kui ka juba esimesel päeval kahtlused ja kartused üles kerkisid sakslaste tulevase – kui võitjate – tegevuse ja talituse kohta, selle esimese okupatsiooniöö magas küll igaüks rahulikult ja magusasti.

Järgmisel päeval hakkas sakslaste võim ennast avaldama, ilmusid kindral Adolf von Seckendorffi kuulsad „Ich befehle" ja „Ich verbiete".* Eesti ajalehed suleti. Ainult saksakeelne leht võis Tallinnas vabalt ilmuda. Selle esimene number oli täis rõõmuhõiskamist: „Nüüd on see päev tulnud, mida meie alati oleme oodanud ja igatsenud, nüüd võime oma ajalugu sealt jätkata, kus ta 40 aasta eest peatuma jäi." See oli see „Kaisertreue",** millega baltlased ikka hooplesid, nende silmade ette kerkis minevikust jälle maa, „wo man so viele Rechte und wenig Pflichten hat".*** Ja „Kaisertreu" võis ju jällegi olla, kuigi teise lipu all. Kordus seesama, mis 8. oktoobril 1917. aastal Riias sakslaste sissemarssimisel – sakslased hakkasid end koduselt sisse seadma, loodi oma administratiivasutused, kuhu juhtivatele kohtadele riigisakslastele abiks muidugi kohalikke sakslasi võeti, normeeriti toiduained, korraldati raudteede liikumine Saksa sõjaväelise süsteemi alusel peadirektsiooniga Tartus (M.R.D. II), eesti polgud saadeti varsti laiali, algasid rekvisitsioonid ja toiduainete väljavedu Saksamaale, kõik korrapäraselt raha eest, kuid äärmiselt odavate hindadega. Aga tähtsa töö tegid sakslased ära, puhastasid linnad ja maa võõrast elemendist, peamiselt Vene sõjaväe jäänustest, läti, leedu ja poola põgenikest. Neid koguti koonduslaagritesse ja sealt saadeti rongidega nende kodumaale. Ei oleks sakslased seda puhastustööd teinud, oleks Eesti valitsusel hiljem (novembris) vaevalt korda läinud oma võimu maksma panna ja ennast organiseerida; enamline element, mis nüüd välja roogiti, oleks kui umbrohi iga hea algatuse lämmatanud.

Huvitav oli tähele panna, kuidas rahvas seda kõike hindas. Esimesed päevad ainult oli rahvas nagu ükskõikne sakslaste tuleku puhul, aga varsti muutus meeleolu ja igal pool oli kuulda, et ega see kord niisugusena kaua ei kesta, lisati nagu põhjenduseks juurde, küll „inglisman" nad välja ajab. Okupatsioonivõimud tegid omalt poolt suure vea sellega, et nad liig palju

* Mina käsen. – Mina keelan.
** Keisritruudus.
*** Kus nii palju õigusi ja vähe kohustusi on.

usaldasid kohalikke sakslasi. Nad katsusid hiljem küll seda viga parandada ja kutsusid ka eestlasi linnavalitsusest osa võtma, lisaliikmetena „Beirati"* nimetuse all. Sellest kutsest ütlesid kõik eesti seltskonnategelased aga ära. Järgnes hulga tuntud tegelaste vangistamine (Päts, Peet, Saar, jne.). Vana notari Linnamägiga, kes ka Korostovetsile nii mõnegi kõva sõna oli julenud näkku ütelda, juhtus järgmine lugu. Kindral Seckendorff kutsus teda jälle kord oma juurde läbirääkimisele eestlaste kaastöö üle sakslastega. Kindral soovis teada saada tuntumate eesti tegelaste nimesid, et neid ka läbirääkimistele kutsuda. Linnamägi nimetas rea nimesid, mida kindral ka üles märkis. Siis küsis kindral nende aadresse, mille peale Linnamägi vastas: „Ekstsellents pööraku selles asjas ainult politseiinspektori poole, sest kõik need härrad on kindlas kohas." Ta oli nimme nimetanud kõiki sakslaste poolt vangistatud isikuid.

Muidugi jäid harilikud ametnikud linnavalitsuses, raudteel jne. oma kohtadele, sest kõikjale saksa ametnikke ei leidunud. Kuna igasugused kitsendused sisse seati, nagu leiva-, liha ja võikaardid, sõiduload raudteedel, load (*Ausweis*'id) ööseks uulitsale minekuks, isikutunnistused jne., nõudsid nende läbiviimised palju tööjõudu, milleks eriti palju naisterahvaid ärakasutati. Käies uusi asutusi pidi, imestasin ma küll, kust õieti nii palju saksa preilisid ja prouasid välja tuli! Aga eks nad kogunud enda jõudu, et ajaloorattale tagurpidi käiku anda.

Isiklikult minule oli see okupatsiooniaeg suuremalt osalt puhkuse ajaks, poliitikast ma osa ei võtnud ja ehitustegevust ei olnud. Seckendorffi käest sain loa Haapsalu Bergfeldtide supelasutust korda seada, mille 1915. aastal grupp Tallinna eestlasi eraadvokaat Aleksander Eldringi algatusel Jaan Poskaga eesotsas koos Haapsalu linnavalitsusega oksjonilt ostis, et mitte mõlemad supelasutused sakslaste käes ei oleks. Teine on praegu veel Krusenstierni ja Arroneti oma. Linn sai ühe poole asutuse, meie grupp, millesse 15 inimest kuulus, teise poole omanikuks, nii olin siis mina 1/30 osa omanik. Vene sõdurid olid asutuse sisseseade rikkunud, mööbli purustanud, üldse suurt kahju teinud. Kogu Haapsalu oli koledasti rüüstatud, plangud ärapõletatud, uksed-aknad purustatud, ahjud lõhutud, toad roojastatud, kurb pilt. Kuskil oli üks vene soldat sellise tembuga hakkama saanud: roojastanud toapõranda täis ja visanud suure lataka lakke. Tulnud üks juut sisse, silmitseb seda pilti, tõstab

* Nõuandja.

silmad lae poole ja ütleb: „Grosser Gott, hier hat er gesch..., wo hat er aber gesessen?"*

Tellisime uue aurukatla ja seadsime hoone ning mööbli enam-vähem korda, mille järgi sõitsin Pühajärvele, kus Frieda suvitas Sisaski perekonna juures. Siin, selles ilusas, idüllilises maakohas veetsin paar nädalat. Siin suvitasid tookord Tartust Anton Jürgenstein, Adalbert Wirkhaus ja Karl Koppel perekondadega. Eelmine kord käisin ma Pühajärvel, kui ma reaalkooli viimases klassis Tartus olin. Pühajärv ja selle ümbrus on üks ilusamatest kodumaa kohtadest, temast on palju kirjutatud, nii mitmed meie kirjanikkudest on sealt vaimustust ja värskendust ammutanud, mida ka mina tegin. Poisid veetsid tükk aega õe Mariega Parvel, käisin neid seal vaatamas, ka oma kodukohas Jaskal. Päris hea oli laiselda ja sooja suve mõnu maitsta. Vahekord rahva ja saksa soldatite vahel oli päris sõbralik, eriti kui preislased ära läksid ja baierlased nende asemele tulid. Sakslastele meeldis meie maa väga, arusaadav on nende igatsus selle järele ja nende suured kolonisatsiooniplaanid, mida okupatsioonvõimud hakkasid koostama. Selliste kavatsuste järgi pidi 1 1/2 miljonit sakslast Eestisse toodama koloniseerimise otstarbel. Mina ei olnud senimaani poliitiliselt aktiivselt tegev olnud, ma elasin kogu suve läbi rahulikult ja ehk ma küll kaunis tuntud isik olin – ka kohalikele sakslastele –, tülitati mind vähe. Ükskord kutsuti mind Saksa politsei poolt seletust andma Krediitpanga maja kohta. Politsei oli kedagi taga ajanud ja see tagaaetav oli Krediitpanga majja jooksnud ning teda ei saadud kätte, sest nagu teada, on maja kahekordse õuega ja nelja väljapääsuga nendest.

Mina kui maja ehitaja – mis sakslastel teada oli –, pidin kõiki neid asju seletama ja näitama. Mõne aja pärast sain linnapealiku (*Stadthauptmann*'i) käest kirja 19. juulist 1918. a.: „Ich ersuche Sie, als Mitglied in das Beleuchtungs- und Gasversorgungsamt der Stadt Reval einzutreten, und bitte dieses Ersuchen als *Ernennung* zu betrachten. Die Annahme des Amtes bitte ich Sie, mir bis zum 25-ten d. Mts zu bestätigen."** Ma katsusin sellest nimetamisest ennast lahti ütelda, mille peale *Stadthauptmann* Schmidti käest järgmise kirja 26. VII 1918. a. sain: „Auf Ihr Schreiben vom 24.7.18 wird Ihnen mitgeteilt, dass im Hinblick auf der Mangel an bewährten, fachmännisch gebildeten Kräften, im Interesse der Stadtverwaltung auf

* Püha jumal, ta on siin s...nud, kus ta aga istus?

** „Ma palun Teid Tallinna linna valgustus- ja gaasivarustuse ameti liikmeks astuda, ja palun seda palvet käsitada kui *nimetamist*. Ameti vastuvõtmist palun Teil mulle 25. kuupäevaks kinnitada."

Ihre Mitgliedschaft bei dem Beleuchtungs- und Wasserversorgungsamt der Stadt Reval nicht verzichtet werden kann."*

Selle järgi võtsin ma selle ametkonna istumistest osa, võib-olla kolmneli korda. Tasu selle eest ei makstud. Mispärast ma jonni edasi ei ajanud, sellel oli oma oluline põhjus. Tol ajal tekkis eesti inseneridel mõte asutada Tallinnas tehniline õppeasutus. Sellekohased nõupidamised olid juba alanud ja nendest osavõtjate arvamine kaldus sinnapoole, et mina kõige kohasem isik selle ettevõtte eesotsas oleksin, eriti veel selle asja läbiviimise juures, s.o. loa saamisel Saksa võimude koolidevalitsuselt ja linnapealikult. Sellepärast ei tahtnud ma vahekorda linnapealikuga rikkuda. See kaalutlemine oli õige, nagu „tehniliste kursuste" avamiseks loa saamine hiljem seda näitas, millest edaspidi jutustan.

Umbes nädal peale sakslaste Tallinna tulekut oli üks saksa eit minu kodust äraolekul ühe Saksa ohvitseri korterisse poetanud, mille vastu mu abikaasa ei julgenud protesteerida, missuguse faktiga ka minul tuli leppida. See oli üks tagavaraväe preisi ohvitser Steuernagel Hannoverist, eraelus postiametnik. Ta oli viisakas mees, tal puudus harilik preisi upsakus, toitu tõi temale ta „Bursche",** nii et tüli temast ei olnud. Teataval määral oli temast isegi kasu, ta sai Saksa ajalehti, mille lugemise kaudu meie natuke ülevaadet Saksa oludest ja sõja väljavaadetest saime. Peale selle muretses tema „Bursche" mulle sigareid, muidugi tubaka lehe sisse mässitud igasugune „Ersatz". Saksa lehtede kaudu saime teateid Bresti rahulepingust Vene ja Saksa vahel, eriti „Berliner Tageblatt" tõi huvitavaid teateid, näiteks meie välissaatkonna (Jaan Tõnisson, Mihkel Martna, Karl Menning, Kaarel Robert Pusta, Ants Piip) tegevusest. Muuseas ilmus „B. T.-s" üks artikkel advokaat Roman Tarraski sulest, milles Tarrask vaidles Eesti iseseisvuse vastu, põhjendades oma oletusi peamiselt sellega, et eestlastel puuduvad haritud jõud riigi valitsemiseks. Sarnaselt on sakslased meid ikka alahinnanud, seda viga konstateerib ka tuntud kirjanik krahv Hermann von Keyserling, kes nüüd imestab selle üle, kui palju intelligentsi eestlastel igal alal leidub. Niisugune alahindamine on küll rohkem baltisakslaste suure upsakuse ja kõrkuse kui mingisuguse mõistusetegevuse tagajärg. See kõrkus ja poliitiline lühinägelikkus koos oma kitsarinnalise

* „Vastuseks Teie kirjale 24. juulist 1918. a. teatame, et arvestades usaldusväärsete, asjatundjana ettevalmistatud tööjõudude puudumist linnavalitsuse huvides Teie liikmelisusest Tallinna linna valgustus- ja gaasivarustuse ametis loobuda ei saa."

** Tentsik.

kihihuvide kaitsmisega ei lubanud ühtegi kompromissi lätlastega ega ka eestlastega.

Kohe peale Bresti rahulepingu sõlmimist 3. märtsil 1918. aastal, mille põhjal Vene enamlik valitsus Baltimaadest loobus, jättes nende saatuse otsustamise rahvaste enesemääramise õiguse põhjal kohalikkude elanikkude teostada, algasid rüütelkondade poliitilised mahhinatsioonid. Jälle katsuti omale profiiti teha. Kuramaa *Landesrat** pakkus Saksa keisrile hertsogikrooni ja avaldas selle juures lootust, et kogu Baltimaad Saksa riigi külge saaks liidetud. Umbes samasuguse otsuse tegi 12. aprillil „Ühine Eestimaa, Liivimaa, Riia ja Saaremaa *Landesrat*", mille soov ka oli, et kõik Baltimaad kui ühine riik saaks Preisi kuninga isiku kaudu Saksamaaga ühendatud. See nõukogu töötas koguni valitsemise ja valimise korra välja, mille järgi jällegi ülekaal mõisnike esindajatele oleks jäänud. See ju kõigi nende kavatsuste lõppsiht oligi. Sest ühinemine Saksamaaga seal maksvate seaduste põhjal oleks eestlastele ja lätlastele samasugused õigused andnud, eriti valimisõiguse, kui Saksa kodanikelegi: nad oleksid oma esindajad Saksa Riigipäevale võinud saata. Ja seda muidugi mõisnikud ei võinud omaks võtta, nende kava järgi oleksid Berliini pääsenud ainult meie parunid. Selle oma kava läbiviimiseks hakati „vastuhäält" tegema, käsutati vallavanemaid selle soovi sisulisi otsuseid fabritseerima. Lõpuks pidi üldine Läti ja Eesti vallavanemate esindajate koosolek Riias Saksamaaga ühinemise soovi avaldama – muidugi mõisnikkude poolt välja töötatud personaaluniooni alusel. Siin luges Võrumaa vallavanemate esindaja Peeter Koemets ette Konstantin Pätsi koostatud kuulsa protestikirja, mille mustand okupatsioonivõimude kätte sattus ja põhjuse andis K. Pätsi vangistamiseks juuni algul. Vaatamata protestile otsustas *Landesrat* Riias 18. aprillil ikkagi liituda Preisiga, millesse keiser Wilhelm heatahtlikult suhtus, nagu näha *Kabinettsrat*'i** von Bergi telegrammist Eestimaa rüütelkonna peamehele. Ajalehed nendest sepitsustest asjalikke seletusi tuua ei tohtinud, kuid Saksa lehed valgustasid neid kavatsusi ühekülgselt suure vaimustusega. Saksamaa ajakirjandus tõstis aga – tõele peab au andma – hoiatavat häält niisuguse maadeahnitsemise vastu, kriipsutades alla seda, et vaevalt Saksamaal korda läheb sellist rahulepingut sõlmida, mille põhjal liitlased lubaksid Saksamaale oma piire kuni Narva jõeni ja Musta mereni nihutadatada („Berl. Tagebl." 1918. a. 16. IV. „Die wirt-

* Maanõukogu.
** Valitsuse nõuniku.

schaftlichen Interessen der russischen Randvölker", von Georg Gothein; „B. T." 14. VI. „Weltpolitik und Frieden", Dr. Ludvig Haas, mõlemad Riigipäeva liikmed). Isegi riigi viitsekantsler Friedrich von Payer oma 13. septembri kõnes ei kaitsnud sarnast maadevõitmise unistust, millesse meie baltisakslased olid sattunud.

Kuna meie vanad „kolonistid" suurt poliitikat ajasid, tegutsesid okupatsiooniväed puht praktiliselt, vedasid siit välja, mis aga said: toiduaineid ja Vene võimude poolt maha jäänud varandusi kindluseladudest ning vabrikutest, iseäranis rauda ja vaske. Toiduainete, eriti rasvainete puudus andis ennast valusalt tunda. Mäletan kuidas mu noorem pojake sagedasti küsis, kas rasva (*Speckchen!*) ja võid ei saaks! Ma ei mäleta, kuidas mulle umbes kümme pudelit piiritust oli järele jäänud tollest ajast, kui alkoholi müük veel vaba oli – keeld pandi maksma kohe ilmasõja algul 1914. aastal –, sellest tagavarast oli nüüd suur kasu. Piiritust sai jahu, või ja liha vastu soodsalt vahetada, nii et ikka võimalik oli ennast ära elatada. Vene raha kadus tsirkulatsioonist, asemele astus „Oberost-rubla". Ajutise Valitsuse ajal 1917. aastal ilmusid liikvele nn. Kerenski rublad, Vene raha kurss langes juba siis kõvasti. Sakslased hindasid ümbervahetamisel „Oberostide" vastu tsaarirublasid kõrgemalt kui Kerenski-rublasid. Algas üldiselt suur segadus rahade väärtustes ja suured varandused läksid kaotsi, kõik hoiusummad riigipangas ja renteis evakueeriti ju sakslaste tuleku eel Venemaale ning tuhanded kaotasid kogu oma suure vaevaga kogutud varanduse. Paljud müüsid oma majad tsaarirublade eest ära, teised jälle „Oberost-rublade" eest, kõik kaotasid. Nii mõnigi meie kodanikest hoiab veel praegugi tsaari paberrahasid alles. Kuld- ja hõberaha ilmasõja algusest peale enam liikvele ei lastud, head äri tegid need, kellel kuldraha kodus või seifis oli järele jäänud. Kõige targemad sellises segaduses olid muidugi juudid. On ju maailma suurimad segased ajad ikka enamasti juutide tegu. Üks mõjuvam segaduste sünnitaja on ju juut Karl Marx, see viha ja vaenu õhutamise teoreetik ja prohvet, kuigi valeprohvet, kes vaesele ja rumalale rahvale mõistis võõra varanduse ülevõtmist ja röövimist nii ilusasti selgeks ja seaduslikuks teha, nii et see kui magus mürk mõjus ja praegugi veel mõjub, kuigi ta juba oma kangusest palju on kaotanud ja veel kaotab. Sakslased summutasid okupatsiooni ajal igatahes igasuguse marxistliku ja enamlise liikumise, kõva kord ja rahu valitses kõikjal, mis võimaldas teha rahulikku tööd peale äreva enamlaste aja.

Ilmasõja ajal tegutses siin vene inseneride poolt asutatud „Revelskoje

tehnitšeskoje obštšestvo",* millest peaaegu kõik Tallinnas asuvad insenerid osa võtsid ja mille juhatuses ka mina olin. Peale Vene asutuste evakueerimist lahkus ka suurem hulk vene insenere Tallinnast ja see tehnikaselts jäi kiratsema. Eesti Maapäeva ajal 1917. aastal asutasid eesti insenerid ja tehnikud Eesti Tehnika Seltsi, mille juhatuses olid Eesti Ajutise Valitsuse teedeminister insener Ferdinand Peterson, Karl Virma, Hermann Reier ja mina. Siin tekkis mõte korraldada tehnilist haridust Eestis. Venemaa tehnilistest õppeasutustest olime lahutatud ja meie tahtsime oma tehnilist õppeasutust luua, et ette jõuda samasugusest Saksa kavatsusest, mida karta oli okupatsioonivägede pikemat aega siin viibimisel. Oma ideed hakkasime teostama juba suvel, et sügiseks ettevalmistustega lõpule jõuda. Minu kontor oli kogunemise ja eeltööde kohaks ning suurem osa nendest langes minu peale, nagu programmide koostamine ja peamiselt loa nõutamine koolivalitsuselt, *Stadthauptmann*'ilt ja armee *Oberkommando*'lt ehk von Seckendorffilt. Tarvilisi õppejõude oli meil küllaldaselt, nimetan tähtsamaid: loodusteadlane Johannes Piiper, keeleteadlare Saaberk – nüüd Andrus Saareste, keemik Paul Kogerman, kõik kolm praegu Tartu ülikooli õppejõud; insener Anton Uesson, pärastine Tallinna linnapea; insener Villem Reinok, Ferdinand Peterson, Hermann Reier, arhitektid Artur Perna ja Eugen Habermann jt. Meie ettevõtet toetasid rahaga suuremad Tallinna vabrikud ja A/s Lutheri direktor Martin Luther andis meile tasuta tarvitada ruumid, nimelt ühe osa oma uue vabriku avarast keldrist Suur-Pärnu maanteel. Loa saamine ei olnud kerge. Saksa võimud ütlesid otsekoheselt: „Mis te ruttate, meie avame niikuinii siin Saksa tehnilise õppeasutuse." Meile, s.o. Eesti Tehnika Seltsile, ei antud siis ka luba tehnikumi avamiseks, võisime oma tehnilise õppeasutuse avada „Eesti Tehnika Seltsi tehniliste erikursuste" nime all. Avamine leidis aset 16. septembril 1918. aastal umbes 120 õpilasega minu juhatuse all. Vabadussõja tagajärjel katkes õppetegevus detsembri algul ja algas uuesti järgmise aasta septembrikuus, siis juba „Eesti Tehnikaseltsi Tehnikumi" nime all ja sai 1920. a. maikuus omale Asutava Kogu poolt seadusliku põhikirja ning muutus riiklikuks õppeasutuseks.

Kahjuks tekkisid selle õppeasutuse ümber kõiksugused intriigid, mille lahendamist asjatundmatud pead asjalikult teha ei mõistnud. Tehnilise hariduse korraldamiseks ei olnud mõistmist ega ka head tahtmist Riigi-

* Tallinna Tehnikaühing.

kogul ega ka valitsusel, eriti kui pastorid selle ülesande omaks võtsid. Meil on harilikuks nähtuseks väljakujunenud see, et võhikud ennast kõige rohkem asjatundjateks peavad. Otsustati tehnikum kui kõrgem õppeasutus likvideerida ja ta asendada alama astme õppeasutusega, s.o. imikute- või ersatstehnikumiga. Kuna mina Vabadussõja algul raudteede organiseerijaks ja juhtijaks olin määratud, ei võtnud ma enam aktiivselt tehnikumi juhtimisest osa. Vastasel korral oleks ehk seal mõnigi asi teisiti otsustatud. Eesti Tehnikaseltsile, mis ka sõja tagajärjel ja uue seltsi, Eesti Inseneride Ühingu asutamise tõttu aegapidi oma tegevuse lõpetas, jääb aga ikkagi tehnilise hariduse küsimuse päevakorrale võtmise ja selle küsimuse lahendamise teerajaja au.

Samas asjas kaastegelane olla langes mulle osaks ka viimastel aastatel (1932–1934), kui „Eesti Tehnilise Hariduse Edendamise Selts", mille juhatuses ma töötasin, uuesti käsile võttis kõrgema tehnilise õppeasutuse ellukutsumise asukohaga Tallinnas. Riigikogu otsustas 26. veebruaril 1934. aastal asutada „tehnika teaduskonna (fakulteedi)" Tartu ülikooli juurde. Minu ja inseneride enamiku arvamuse järgi oleks küll soodsam koht tehnilise hariduse omandamiseks Tallinn, ka ei usu ma, et Tartu ülikool mõistaks tehnilise hariduse andmist hästi organiseerida. Ta ei ole seda mõistnud kümne aasta jooksul teha majandusteaduskonnaga. Nimetatud 26. veebruari seaduse läbisurumise juures olid kõige aktiivsemad „asjatundjad" jällegi paar pastorit (Jaan Lattik, Theodor Tallmeister). Tulevik näitab, kuidas tehniline haridus meil edeneb.

See on ala, millest meie mõõduandvates ringkondades kõige vähem arusaamist on, nagu aastat 40–50 tagasi Saksamaal. Oleks ju veel võimalus asja korraldada Tartu ülikooli iseseisva fakulteedi kaudu asukohaga Tallinnas, meie tehnika- ja majanduselu keskkohas. Tehnilise hariduse küsimuse üle Eestis on palju vaieldud, nii ajalehtedes kui eribrošüüride abil ja kõnekoosolekutel. Ma tegin ainult lühikese kokkuvõtte ja olen okupatsiooniaja sündmustest sellega ette jõudnud, sellepärast ei ole mul aga enam tarvis selle küsimuse juures aega viita. Okupatsiooniaegne algatus on igatahes head vilja kandnud, paljud noored mehed on kodumaal põhjaliku tehnilise hariduse omandanud palju odavamalt kui välismail ning on kui insenerid ja arhitektid oma teadmistega lugupidamist võitnud. (Suurte jõupingutustega on lõpuks – minister Nikolai Kanni ja riigivanema Konstantin Pätsi abil – jõutud niikaugele, et 1. juulil 1936. a. otsustati asutada Tallinnas iseseisev tehnikainstituut, tehniline ülikool.)

Tehnikumi asutamise eeltööd ja mitmed koosolekud olid võrdlemisi kerged õiendused, mida ei või võrrelda eelmise kahe-kolme aasta kiirete töödega ja ärevusega. Aega jäi küllalt üle, nagu varem juba märgitud, puhkamise ja lugemise jaoks. Mäletan lõbusaid sõite ilusasse Haapsalusse direktor Heinrich Baueriga ja dr. Karl Lüüsiga supelasutuse asjus. Ilus on see väike linnake, kus meri igas küljes nii ligidal on oma sooja, maheda, karastava õhuga, ilusad on muinasaegsed lossivaremed oma suurte puudega, hea on seal istuda ja unistada. Kuuvalgus tungib läbi puulatvade ja maalib liikuvaid pilte lossikiriku seintele, ilmub „Valge daam". Kui mõnus on päiksepaistel kiikuda lootsikus sinetaval, kergesti lainetaval merel või jalutada Paralepa metsa mühisevate männipuude varjus. Luule ja muusika on see „stille, kleine Stadt am Meer".* Suure armastusega on kirjutatud pr. Rosa Kaulitz-Niedecki raamatukene „Hapsal, ein nordisches al fresco" (1930). Minule on see „liebe, traute Stadt am Meer"** ikka armsaks puhkepaigaks olnud; kui aeg vähegi lubas, ei jätnud ma ühtegi suve seda idülli külastamata.

Kõne all oleval suvel sõitsin ma kord Haapsalust Tallinna koos ühe Saksa reservohvitseriga, kes ärialal töötades palju oli reisinud, muu seas ka Saksa Aafrika-kolooniates elanud ja nende kaotuse üle kaebas. Ma katsusin teda lohutada, üteldes: küll sakslased saavad võidurikka sõja järel oma kolooniad jälle tagasi. Kurvalt vastas ta: „See võib ehk nii tulla, aga ei tohi unustada, et kolooniad mitu aastat inglaste valitsemise all on olnud. Rahvas on teiseks muutunud, hakkab omale esindust ka Saksa Riigipäeva nõudma." Sellega iseloomustas see intelligentne sakslane väga tabavalt mõlema rahvuse, sakslaste ja inglaste valitsemiseviise. Ühelt poolt „ich verbiete, ich befehle", teiselt poolt lugupidamine inimesest ja nende suuremeelne kohtlemine. Kas oleksid sakslased nõnda toimetanud nagu inglased, kes buuridele Lõuna-Aafrikas kohe peale võidurikast sõda omavalitsuse valimised lubasid korraldada? Ei iialgi! Meie baltisakslased kartsid samuti pärisrahva esindust Riigipäeval, sellepärast kõik need salapärased sepitsused Saksamaaga ühinemiseks personaaluniooni kaudu, sepitsused, mis naeruväärsuseni välja kujunesid, nagu „Heermeister" Heinrich von Stryki „Aufruf an mein Volk".*** Ehk küll Saksa sõjateated ainult sakslaste võitudest kubisesid, võttis ikka rohkem ja rohkem maad veendumus, et

* Vaikne väike linn mere ääres.
** Armas kodune linn mere ääres.
*** Üleskutse minu rahvale.

sõda lõpeb liitlaste võiduga. Meie maal viibivates Saksa väeosades hakkas ka lagunemine peale, millele järgnes, nagu Saksamaalgi, revolutsioon. Meie balti poliitikud pidasid novembrikuu algul ikka veel oma koosolekuid. Juhuslikult kokkuaetud „Landesrat von Livland, Estland, Riga und Oesel'i" avas Liivimaa marssal parun Pilar von Pilchau ja konstateeris, et kogu maa esindajad on koos. Kuidas neid esindajaid koguti, selleks väike näide.

Ma istusin oma perega lõunalauas, kui Saksa sõdur mulle telegrammi tõi ja teatas, et talle on käsk antud kohe vastus kaasa tuua. Telegramm oli Riiast minu nimele Jaani tänava kontorisse adresseeritud ja „erbitte Drahtantwort bis 4 Uhr Nachmittags hierher ob Sie gewillt wären estnischerseits als Mitglied des Landesrats ausschusses einzutreten. Rechtsanwalt Tarrask."* See oli 5. novembril. Saksa soldat võttis minu vastuse, nagu ärakirjast näha, kell 14.45 kaasa: „Rechtsanwalt Tarrask Riga. Unmöglich bin von niemand dazu bevollmächtigt. Bauingenieur Ipsberg."** Mul ei ole kunagi olnud advokaat Tarraskiga mõttevahetust poliitika üle, vist oli ta minu peale mõelnud vana tutvuse alusel, mis pärit tema isamajast ja minu õemehe Johansoni juurest. Nähtavasti olid meie parunid Riias kas tõesti mingisugusesse keskaja uimastusse sattunud või olid nad halvasti informeeritud sõjasündmustest läänefrondil, kus Saksamaa saatus otsustamisel oli. Saksa sõjavägi oli sõjast tüdinenud ja Vene revolutsiooni eeskuju mõjus; ka Tallinnas asutati „Soldatenrat",*** mõeldi ainult kojuminekule. Mõni päev hiljem ilmus Saksa saatkond marssal Ferdinand Fochi juurde rahu paluma ja 9. novembril sõlmiti liitlaste ja sakslaste vahel vaherahu. Maailmasõda oli tegelikult lõppenud, Versailles'i rahuleping kinnitas seda lõppu ka vormiliselt. Meile avanes oma riigi loomise võimalus.

---

* „...palun vastust telegraafi teel kuni kelle neljani pärast lõunat, kas Teie tahaksite eesti poolt Maanõukogu komisjoni liikmeks hakata. Advokaat Tarrask."

** „Advokaat Tarrask Riia. Mind ei saa keegi selleks volitada. Ehitusinsener Ipsberg."

*** Soldatite nõukogu.

XVIII

Minu tegevus Eesti riigi algpäevil raudteeülemana, ministrina, rahvasaadikuna ja ärimehena

Võttes sulge kätte oma tegevuse – kuigi võimalikult lühikeseks – kirjelduseks, ei saa ma lahti ühest kahtlusest: see tegevus on seoses nii mõnegi tähtsa sündmusega ja paljude tolleaegsete tegelastega. Viimaste kohta tuleb ikkagi mõni sõna ütelda ja ma ei tahaks selle juures ülekohtune olla, olen ma ometi kogu oma kaunis pikal eluajal ikka katsunud inimestest aru saada ja õiglane nende vastu olla. Nüüd on kõne alla tulevast ajast saadik juba hulk vett merre jooksnud – praegu on käes 1936. aasta –, mõnigi kibedus on kadunud ja ma võtan omaks Hamleti Poloniusele antud näpunäite näitlejate suhtes, nimelt nendega hästi ümber käia. Polonius: „Armuline härra, nende teenete järgi tahan nendega talitada." Hamlet: „Tuhat ja tuline, mees, palju paremini! Käitudes iga inimesega ta teenete kohaselt, kes on siis kaitstud löökide eest?" Niisiis, varustatud hea tahtmisega ja aastate õpetusega, hakkan peale, kadugu kahtlus.

Saksa okupatsiooniga katkestatud Eesti valitsuse tegevus algas 10. novembril, ehk küll peaminister Konstantin Päts veel alles Saksa koonduslaagris Poolamaal viibis ja novembrikuu lõpul koju jõudis. Tolleaegne teedeminister insener Ferdinand Peterson kutsus mu kohe riigi raudteede korraldajaks, esmajärgu ülesandega sakslastelt raudteede ülevõtmisele asuda. Pidanud nõu mitme eesti tuntud tegelasega (J. Linnamägi!), nõustusin ma selle ettepanekuga. Raudteelased olid teadlikud Saksa kokku-

varisemisest, insener Peterson oli juba Eesti valitsuse olemasolu mõne telegrammiga kogu riigi raudteedel teatavaks teinud, väga lojaalsel viisil suurematesse jaamadesse Eesti huvide kaitseks komissarid nimetanud. Need telegrammid pahandasid aga saksa M.B.D. II juhti nii, et ta rongide liikumise Tallinna-Tapa vahel seisma pani, sõjaväelise võimuga ähvardas ja 13. novembril eesti esindaja saatmist Tartusse M.B.D. II asukohta nõudis. Ei olnud aega viivitamiseks, 15. novembril seadsime insener Petersoniga telegrammi kokku, millega minister mind nimetas kõigi laiarööpaliste raudteede ülemaks Eesti piirides. Tallinna-Pärnu raudtee kui eraseltsi oma allus selle tee ülemale insener Kryczanowskile. Ja 16. novembril sõitsin ma läbirääkimisteks Tartusse pineva seisukorra lahendamiseks. Järgmisel päeval algas koosolek M.B.D. II kontoris komandör Hugo von Katheni juhatusel, mina üksinda 17 vastu. Ma olen selle koosoleku üle ja üldse meie raudteede algpäevade kohta ajakirjas „Side" (nr 2, veebruar 1928. a.) avaldanud lühikese kokkuvõtte ja ei hakka siin sealtoodud asjaolusid kordama, tahan aga mõnda täiendada.

Tuletan meelde selle koosoleku dramaatilisemat momenti: koosolekul katsus von Kathen pikalt ja korduvalt, vaatamata minu vastuväidetele, süüdistada Eesti valitsust raudteeasjadesse segamises. Kuna mina pika kokkuleppekava koosolekule olin esitanud ja selle otsustamine väga kiire oli ning minul ka kiire oli rutemini tagagi Tallinnasse jõuda, von Kathen aga ikka oma õigusi, võimu ja Saksa riigi vägevust toonitas, tegin ma nendele pikalevenivaile vaidlustele järsu lõpu rahulikult üteldes: „Seda Saksa riiki, millest Teie kõnelete, ei ole enam olemas, ja see võim, millega Teie meid tahate hirmutada, on mõne päeva pärast Eestist kadunud." Selle peale hüppas von Kathen äkki oma istmelt, mõned teised järgi, rahunesid aga peagi. Tehti paaritunniline lõunavaheaeg, ühtlasi tutvumiseks minu ettepaneku 16 punktiga. Õhtuks oli meil kokklepe valmis, millele järgnes telegraafiline teadaanne üle kogu raudtee von Katheni ja minu allkirjadega. Protokolli teksti sain küll mõni päev hiljem Tallinnas kätte. See „Niederschrift" kõigi telegraafiliste lisadega on minu arhiivis praegu veel olemas. See oli esimene kokkulepe välisriigi esindajatega, Riias sõlmiti Saksa riigi peavoliniku August Winnigi ja F. Petersoni, Woldemar Puchki – nii kirjutas ta tol ajal oma nime –, Konstantin Koniku, H. Luhti, Ado Birgi vahel umbes samasisuline kokkulepe paar päeva hiljem, 19. novembril. Kuigi sakslased kõigist kokkuleppe punktidest kinni ei pidanud, eriti vagunite läbilaskmise keelust Valgast lõuna poole, oli siiski pinevus lahendatud ja kuna

suur koduigatsus saksa sõdureid ja Saksa juhtivaid jõude täitis, arenes koostöö ja nendelt raudtee ülevõtmine võrdlemisi sõbralikus vahekorras. Meie raudteevalitsus ei teinud sellest tüliküsimust, kui sakslased siit lahkudes täitsid vagunid väärtuseta kontorimööbliga, isegi elektripirne kaasa võttes, küll aga takistasime tähtsamate asjade kaasavõtmist, nagu kivisütt ja tühje vaguneid.

Kes see meie raudteevalitsus siis esialgu oli? Peale minu veel üks noor mehike, kantseleiametnik Malm. Saksa sõjaväelise süsteemi ma kaotasin kohe ära ja võtsime tarvitusele veneaegse süsteemi, mis kõigile raudteelastele tuttav oli ning asjaajamist kergendas. Selles süsteemis ettenähtud osakondade ülemaid tuli võtta vähematelt kohtadelt, mul oli selles suhtes õnnelik käsi, sest kõik enam-vähem juhtivatele kohtadele paigutatud isikud töötasid suure innu ja himuga. Olgu nimetatud härrad Elias, Reiners, Arnold Kapsi, Niggols, dr. Adalbert Lübeck jmt., kellele juurde tulid insener Villem Reinok ja insener Walter Rosenthal, viimane minu abiliseks. Ta oli vana dr. Heinrich Rosenthali ja Lydia Koidula õepoeg, aga jõuetu töömees ning suur patraja ja mul oli hea meel, kui mul korda läks ta teedeminister Eduard Säkkile ministeeriumi soovitada, ja tema asemele nimetada insener Reinoki. Palju sümpaatsem ja õilsama iseloomuga oli tema vend, Varssavi ülikooli füüsikaprofessor Elmar Rosenthal, kellega ma okupatsiooni ajal tutvusin ja kes 1919. a. algul Jekaterinodaris suri. Ehitus- ja teedeosakonna juhtimist toimetasin ma ise, kuni sellele kohale nimetasin Narvast enamlaste eest taganenud raudteelaste hulgast insener Jaan Tartlandi, aga sellest mulle palju abi ei olnud, kuna ta oli kehv administraator.

Raudtee ülevõtmine sakslastelt läks kaunis kiiresti, nii et umbes 9. detsembril olime täiesti selle peremehed. Algas kohe meie sõjavägede vedamine Narva poole. Sellest kirjutasin ma kindral Johan Laidoneri 50. a. sünnipäeva puhul väljaantud raamatus ega hakka seda siin veel kordama. Pidime ka soomusrongide liiklemisele abiks olema vilunud raudteelaste kaudu, nagu Trubock, Kask, Allik. Vaenlase taganemisel tuli korraldada jaamu, töökodasid, kusjuures raske südamega pidin hulk teenijaid ja töölisi vallandama, kuna neid enamlaste ajal palju rohkem ametisse oli määratud kui tarvis. Aga seegi teguviis leidis arusaamist. Pean ütlema, et kogu intelligents raudteel töötas suure huviga ja enesesalgamisega Eesti huvides, ka kõik töölised väljaspool Tallinna, osalt vist küll sellepärast, et nad enamlaste õiget nägu olid näinud Narvas, Rakveres, Tartus ja Valgas. Tallinnas, kahjuks, sarnast sajaprotsendilist huvi ei olnud, üks, kuigi väike

osa töölistest seisis kohalike sotsiaaldemokraatide mõju all, kellel endal vist veel selge ei olnud, kummale poole hoida, kas enamlaste või Eesti valitsuse poole. Nii oli seal keegi Aleksander Tulp – kui ma ei eksi, vist koguni Ajutise Valitsuse töö- ja hoolekandeministri abi, kes sageli Tallinna raudteetehastes käis ja töölisi üles ässitas tõrkuma tükitöö vastu, palkade suurendamist ja 6-tunnilist tööpäeva nõudma, suvel 9-tunnilise tööpäeva vastu agiteeris jne. Selle ja nii mõnegi teise mehe koht oleks küll pidanud olema Venemaal. Suur oli kogu ametkonna jõupingutus taganevate vaenlaste poolt lõhutud sildade parandusel (60 tk.) ja väikese vedurite ning vagunite arvuga meie sõjavägede ning varustuse vedamine ja paigutamine ühelt frondilt teisele, näiteks Narva alt Pihkva frondile, siis Landeswehri vastu ja Põhja-Lääne armee transporteerimine.

Asutava Kogu valimiste eel käisid Georg Vestel ja Jüri Parik minu juures palumas mind valimistel põllumeeste parteis oma kandidatuuri üles seada lubada. Ma nõustusin, ehk küll vastumeelt, sest ma nägin ette, et mul sellest kogust osavõtmiseks vähe aega üle jääb. Aga need härrad ei jätnud järele ja mul oli õigus, minu tegevus oli seal väike, nagu üldse parempoolsetel raske oli töötada seal valitseva liig pahempoolse vaimu tõttu. Minu parempoolne ilmavaade ja kõige parempoolsemasse parteisse kuulumine andis sotsialistidele erilist põhjust mind vihata ning minu tegevust raudteeülemana takistada. Oli asutatud mingi Raudteelaste Liit, mille koosseis oli äärmiselt pahempoolne ja mille juhatus õhutas isegi streiki raudteelaste hulgas, ja seda kõige ärevamal ajal, kui meil sõda Landeswehriga käimas oli! Minu kätte jõudsid mind isiklikult ähvardavad kirjad ja propageeriti minu lahkumist raudteeülema kohalt. Kui minu poolt kõik suuremad organiseerimistööd tehtud, väiksemad sillad parandatud, rongide liiklemine korraldatud kuni Velikaja jõeni, Marienburgi ja Alt-Schwaneburgini, Landeswehr löödud, ka suuremad sillad nagu Piusa, Koiva ja Narva sild ajutiselt korda seatud, seega Põhja-Lääne armee transport Venemaale võimaldatud, sõitsin ma üheks nädalaks Haapsalusse puhkama ja tulin seal otsusele, tõesti oma kohalt lahkuda. Mind süüdistas pahempoolne agitatsioon selles, et ma ei olevat küllalt demokraatlik. Seda ma, õieti ütelda, tol äreval ajal tõesti ei võinud olla, vaid karmi käega juhtisin suurt, suure riikliku tähtsusega asutust kõige parema tahtmise ja teadmisega ning sellel alal omandatud kogemustega. Teedeminister Säkk ei tahtnud minu lahkumisest kuuldagi, kuid lõppude lõpuks oli sunnitud minu tungival palekäimisel mu lahkumispalve esitama Vabariigi Valitsusele. Härra Säkk

tegi mulle ettepaneku võtta Tallinna-Pärnu eraraudtee juhtimine oma kätte, sest seal ei olnud asjad sugugi nii korras kui riigi raudteel, eriti mitte sõjaväeveod. Seda ettepanekut ma vastu ei võtnud. Oma seisukoha Raudteelaste Liidu vastu avaldasin ma „Maaliidus" (nr. 144, 19. VII 1919. a.), mille lõpus ma muu seas kirjutasin: „Arusaadav, et mind niisuguse tribunali (raudteelaste liidu) otsus täiesti külmaks jätab ja minule häbistav ei või olla, nagu see oleks, kui minu üle isikud otsustaksid, kes hariduses ja asjatundlikkuses minuga ühevääriliselt oleksid. Muidugi ei taha ma ütelda, et see inimesele, kes juba emapiimaga teatavat puhtuse tunnet on sisse imenud ja puhtuses on üles kasvanud, lõbu teeb, kui teda poriga loobitakse. Võiks ju ütelda: sõjamees seisab kuulirahe all omal kohal, ja sina kardad poriloopimist. Õige, aga ka sõjamees otsib omale rohkem kaitstud kohta ja ei ohverda elu ainult ohverdamise pärast. Nii võib ka pori loopimise all ära tüdineda ja ükski minister ei või mind sundida, kui tarvilikku kaitset ei ole, niisuguse poriloopimise all töötama."

Oma järeltulijaks raudteeülema kohale soovitasin ma minister Säkile veoosakonna juhatajat Villem Reinokit kui taskaalukat, töökat ja kaunis painduva iseloomuga isikut. Viimane omadus minul puudus. Reinokil oli ka tõesti rohkem õnne või kannatust: Raudteelaste Liit, mis täiesti enamlike ametiühingute mõju all oli, suleti kui kahjulik ja seadusevastane asutis, millele mina juba teedeministri tähelepanu olin juhtinud. Ja kui ametiühingute kongress päris Eesti riigi vastaste enamliste resolutsioonidega Tallinnas maha sai, saatis minister Aleksander Hellat 102 kongressi liiget Pihkva rindel üle piiri Venemaale. Kuid üle piiri minnes lasksid vihased sõdurid neile tagant järele ühe kogupaugu, mis, kui ma ei eksi, nendest 26 surmas. Mina talitasin *gentelman*'likumalt. Kui ma 1922. ja 1923. aastal teedeminister olin ja raudteelastele sõjaaegse tegevuse eest mõned medalid välja jagati, tegin ma peainspektor insener Sulgile korralduse medalisaajate nimekirja võtta ka Raudteelaste Liidu endise esimehe Veidenbaumi, kes üks agaramatest minu vastastest oli olnud. See oli vist üks nendest vähestest juhustest, kus ma mitte päris õiglaselt ei talitanud, vaid teatava naljatuju mõju all. Aga ega Veidenbaum ise seda ei märganud!

Minu lahkumise puhul raudteeülema kohalt austasid mind vanemad, juhtivatel kohtadel seisvad raudteelased „Estonia" Valges saalis piduliku koosviibimisega ja andsid mulle üle aadressi, milles muude ilusate sõnade hulgas leidub järgmine väljendus: „Teie väsimata töö ja hoole läbi, Teie suure osavuse ja asjatundlikkuse läbi, on raudteed imestamisväärt ruttu

toibunud ja kodumaale kustumata teeneid andnud. Meie sõjalistes kordaminekutes iseseisvuse püüetes olid need raudtee teened võib-olla otsustavad." Võib-olla on selles viimases lauses palju tõtt, ja ma tsiteerin seda mitte enese kiituseks, vaid tahaksin selle lausega austada oma tolleaegseid kaastöötajaid ja loota, et selles lauses peituv – olgu kas või osaline tõde – kord ka laiemates ringkondades arusaamist leiaks. Senini ei ole seda küll veel näha, ma olen lugenud artikleid meie Vabadussõja üle, mis nähtavasti tahavad selle ajaloo esseed olla, aga ma ei ole kuskil leidnud poolt sõnagi meie raudteede tegevusest ja tähtsusest sõja ajal. Vabadussõja ajaloo kirjutajad nagu ei teakski, et meil sõja ajal juba raudteed olid ja otsustavalt võidu saavutamisele kaasa aitasid. Või ei ole õiglane ja laiema silmaringiga Vabadussõja ajaloo kirjutaja veel ilmunud? Armsad Vabadussõja aegsed kaastöötajad, loodame, et kord selline ajaloolane ikkagi ilmub. Tema ilmumine on võib-olla viibinud parteimeeste kartusel, sest parteide aukoodeks ei lubanud ju kellestki teise parteisse kuuluvast isikust midagi head kõnelda, veel vähem kirjutada. Ja kui peale Vabadussõja lõppu teedeministriks oli päris võhik sellel alal ning ka pahempoolsesse parteisse kuulus, kuidas võis ta selle ametkonna suuremast asutusest midagi head pajatada, jäi järele ainult vaikida, ja vaikimine on lollide suurim tarkus. Peale selle oli tol ministril kavatsus teedeministeerium üldse likvideerida. Õigel ajal suutsin mina selle kava nurja ajada. Ma kõnelen siin ühest perfiidsemast tegelasest Juhan Kukest, kellest ehk edaspidi veel juttu võib olla.

Enam veel kui eelpool tsiteeritud lause, rõõmustas mind üks sotsiaaldemokraatlik raudteelane oma kõnega, kus tema mind ka, nagu sarnastel juhtudel harilik, veidi kiitis, minu kaunis energilist ja kõva kätt mainis ning lõpuks ütles, et kõik mis ma olevat teinud, on tehtud õiglaselt, ilma et ma arvesse oleksin võtnud kellegi kuhugi parteisse kuuluvust. Kahjuks ei tea ma tema nime.

Tulevad meelde veel mõned ilusad ja ärevad momendid tollest n.-ö. heroilisest ajajärgust. Nii 1918. aasta lõpp ja uue aasta algus, mil enamlased Tallinnale kõige lähemale olid jõudnud. Käisin 15.–17. detsembril Tapal, kus kindral Aleksander Tõnisson oma staabiga viibis, taganedes võideldes Narva alt enamlaste surve all. Kaugelt kostsid suurtükipaugud, meie sõjavägi oli väike ja võrreldes pärastise ajaga vähe distsiplineeritud. Kindral Tõnissoni külmaverelisus ja rahulik olemine mõjus aga kõikidele rahustavalt ning lootust äratavalt. Ma võisin jälle kord heameelega konstateerida, kui kasulik ja mõjuv optimistlik vaim võib olla. Tallin-

nas oli tookord õige palju pessimiste. Õigel ajal jõudsid energiline kindral Laidoner ja Soome vabatahtlikud Eestisse. Heameelega mäletan oma sõite Tartusse ja Narva peale nende tagasivõtmist enamlastelt, eriti suur rõõm oli 14. jaanuaril Tartusse saabudes, kus ma oma armsa õe Mariega ja teiste omastega kaua aja tagant kohtusin. Reola all olid veel võitlused käimas ja püssipaugud kuulda.

Ilus maikuu ilm oli, kui ma järgmisel päeval peale Pihkva äravõtmist – 27. mail sinna jõudsin. Batka Bulak-Balahhovitš jõudis Pihkvasse üks nädal hiljem. Raudsild oli purustatud ja üle Velikaja sõudsid meid lootsikus noored, lõbusad vene tüdrukud, kellele sõidu eest makstud tsaarirublad küll lõbu tegid, aga parema meelega oleksid nad vastu võtnud mõnda toitvat suupistet. Sest Venes valitses sel ajal suur toiduainete puudus, nagu mahapaisatud Vene ajalehtedest lugeda oli, mis jutustasid kaerte ja soolaportsjonite jagamisest kodanikele. Jaam oli veduritest ja vagunitest tühjaks tehtud, Narvas, Valgas ja eriti Võrus oli selles suhtes meie sõjasaak võrdlemisi hea olnud. Otsisin distantsikontoris tehnilisi jooniseid ja profiile Valga-Pihkva tee kohta, sest Valga kontor oli enamlaste taganemisel täiesti tühjaks tehtud. Pihkvast tõin ma kaasa kaks raudteetehnikut, eestlased Lepiku ja Tanska, selliseid tööjõude oli meil tarvis. Peab ütlema et ma oma kohal õige iseseisvalt talitasin. Suur kõhkleja ma ei ole kunagi olnud, olin ma ju ka ühtlasi teedeministri abi. Nii sõlmisin ma lätlastega, kui meie sõjategevus Läti pinnale nihkus ja rongid Riiani liikuma hakkasid, kokkuleppe rongide vahetuse asjus. Kuna teada oli, et lätlased Valgale kui oma linna peale vaatasid, ei lasknud ma läti raudteelasi üldse Valga jaama, vaid nihutasin meie ja läti rongide meeskondade vahetuspunkti Stackelni jaama. Sellekohase kokkuleppe kirjutas alla ka Läti sõjaväe esindaja, kui ma eksi, polkovnik Semitan.

Ilus moment oli Narva silla parandustööde lõpetamise puhul esimese rongi läbilaskmine 10. juulil 1919. aastal, millest osa võttis ka teedeminister Säkk. Selle silla parandamisele tahtsin ma asuda alles peale erilist korraldust vägede ülemjuhataja J. Laidoneri poolt, nimelt kui Vene poolt enam pealetungi karta ei olnud. Töid juhatas minu kolleeg Rjazani-Uralski raudteelt insener Herman Bresinski (juba surnud), ja kestis see töö ainult 44 päeva. Seda ajutist silda võis tarvitada kuni 1923. aasta lõpuni, mil valmis sai uus raudsild. Järgnes Judenitši Põhja-Lääne armee pealetungimine Venemaale, millega ühenduses ma sõlmisin erikokkuleppe rongide liiklemise kohta selle armee ja Põhja-Lääne Ajutise Valitsuse esindajatega.

Mõlemad kokkulepped väärivad meie sõjaajaloo kirjutajate tähelepanu, minul ei ole kahjuks neid dokumente või nende ärakirju järele jäänud, nad peaksid olema raudteevalitsuse arhiivis. Raske aeg oli meie raudteedel Judenitši armee taganemise puhul 1919. aasta talvel, kuid siis ei olnud mina enam ametis, aga mul oli hea meel, et meie raudteed sellega hästi korda said.

Üks ärevamatest momentidest oli 1919. aasta lihavõttepühade ümber, mil kevadine suurvesi oli ära lõhkunud Petseri jaama juures Piusa jõe ajutise silla, mis taganevate enamlaste poolt lõhutud raudsilda asendas. Pihkva poole Piusa silda oli jäänud meie kaks soomusrongi, millel seega ühendus meie peajõududega ja tarbe korral taganemisevõimalus katkestatud oli. Ja uue silla ehitamine suurvee ajal ei olnud kerge ning kestis kauem kui harilikult. Sellest seisukorrast sai enamlaste luure aga õnneks hilja teateid ja sild sai just valmis sel ajal, kui meie soomusrongidele abi tarvis läks pealetungi alanud venelaste vastu.

Mäletan veel jõupingutusi raudtee tööalalt Landeswehri-vastasel operatsioonil, mil Eesti raudteevalitsusel tuli korraldada rongide liikumist Marienburgini ning Schwaneburgini, isegi peaaegu kuni Riiani. Võnnu lahing oli 21./22. juunil. Tookord tuli meie juurde üle ka insener Oskar Raudsep, Ruhja-Volmari kitsarööpmelise raudtee teeülem, ja mina võtsin tema meie raudteede teenistusse. Tookord sõitsin ma ka neid teid läbi kuni Marienburgini ja vähe veel kaugemale, tuletades meelde toda aega, kui ma paarikümne aasta eest seal sihiajamistöödel olin. Ilusad mälestused! Aga noid pererahvaid, kes noori sihiajajaid nii lahkesti vastu võtsid, ei olnud näha. Nad puhkasid juba mullas või olid meie vaenlaste – Landeswehri – lipu alla läinud. Lühike on meie elu, aga siiski kui huvitav ja vaheldusrikas! Iga vaheldus on mulle lõpuks ikka suurt rõõmu valmistanud, kuigi algul näis midagi vastupidist tulevat.

Ma lõpetan märkmed oma tegevusest Eesti esimese raudteeülemana. Ma ei ole ka detailidesse läinud, neid leidub peale juba nimetatud allikate raudteede 1919. aasta aruandes ja raudteevalitsuse arhiivis. Aga kainelt tagasi vaadates tolle raske töö peale, võin ma ilmeksimatult ütelda, et Eesti Vabariigi raudteed täitsid oma ülesannet meie Vabadussõjas hiilgavalt ja mina kui nende juht võin teataval määral rahuldustundega tollele ajale ning ka oma tegevusele tagasi vaadata. Välja arvatud Tulpi-sarnaste sotside ässitav tegevus, valitses raudteelaste hulgas täielik üksmeel ja tööhimu olla kasulik oma riigi rajamisel ning võitlusel enamluse murdlaine vastu,

mis meid ebaõnnestumise puhul oleks hävitanud. Loodan, et ajalugu kord õigesti hindab seda aega ja tolleaegseid tegelasi, eriti Konstantin Pätsi, kes julges Johan Jansi sarnaste argpükste kiuste saata esimesed salgakesed (koolipoisid!) vägeva vaenlase vastu. Meie vabadusvõitlust võiks küll võrrelda Madalmaade vabadusvõitlusega Hispaania vägede vastu. Ma jätan ka selle huvitava võrdluse ajalookirjutajate hooleks.

Asutava Kogu liikmena 23. aprillist 1919 kuni 20. detsembrini 1920. aastal minu tegevus ei olnud, nagu juba seda ära märkisin, kuigi suur. Olin ju raudteeülemana üle koormatud raske tööga – raudteevalitsus töötas vähese lõunavaheajaga hommikul kella üheksast kuni õhtul kella üheksani ja tarbekorral ööselgi –, ja pealegi kuulusin ma ka väiksearvulisse põllumeeste rühma, mis oma 9 mehega 120 hulgas ka õieti midagi suuremat läbi viia ei suutnud. Olid ju kõik teised rühmad suurte pahempoolsete kalduvustega. Oli nagu moeasi, ennast hästi pahempoolsena näidata. Tööerakonnast alates oldi ägedasti pahempoolne, aga ka Rahvaerakond oma juhi Jaan Tõnissoniga näitas igal parajal juhul oma pahempoolsust, et mitte maha jääda sotsiaaldemokraatidest ja sotsiaalrevolutsionääridest. Sõnad „eraomandus" (eriti „maaeraomandus") ja „eraalgatus" võeti sealt poolt ikka üleoleva naeratusega vastu. J. Tõnisson tõmbas juba Asutava Kogu valimistel käredalt pahempoolsed registrid lahti, lõhkus Maapäevaaegse demokraatliku bloki välismaalt kaasa toodud muljete põhjal, et kõik maailm olevat pahempoolseks muutunud. Mina tundsin Tõnissoni juba tema üliõpilasaastatest saadik, olen temast ikka teataval määral ka lugu pidanud. Aga visates pilku tema kogu tegevusaja peale pean ütlema, et tema omast esimesest ülesastumisest kui ajakirjanik kaugemale ei jõudnud. Kui ajakirjanikul on temal suured teened olnud, ta on julge ja osava sulega rahvast äratanud, palju rahvuslikke ettevõtmisi algatanud ja nende elluviimist õhutanud, on kuni Eesti riigi asutamiseni suurt, rasket ja kasulikku eeltööd teinud. Aga Eesti iseseisvuse ajal on tema tegevus rahvasaadikuna, ministrina, peaministrina ja riigivanemana olnud ainult üks suur rabelemine, väiklast auahnust tagaajamine, intriigide sepitsemine ja tülinorimine. Tal puudus poliitikamehele nii väga tarvilik kaugemale ette nägemise võime, milles teda suuresti ületas Konstantin Päts. Ka oli ta igal alal imestust äratavalt nõrk administraator. Neid puudusi ei teinud tasa tema näiline kõneosavus ega ka tema temperamentsed poleemilised artiklid „Postimehes", mis nii sageli näitasid tema piiratud arusaamist, eriti majanduslikes küsimustes. Suurema poliitilise tarkusega, igast küsi-

musest arusaamisega, laiema silmaringiga, kaugemale ettenägemisega, sündmuste õige hindamisega ja leplikuma iseloomuga ületas teda suurelt K. Päts. Ka kannatust oli viimasel palju ja usku oma mõtete mõjusse. Ta võis aastaid vaikida, kui teda mõni äpardus tabas, ja ära oodata, kuni teda jälle tarvis oli; Tõnisson aga sarnastel juhtudel tõmbas oma hääletoru kätte ja hakkas kõiki vastaseid mõnitama ja maha tegema, kaotas tasakaalu ning vajus kõrgemalt seisukohalt jälle hariliku haavunud ajakirjaniku astmele.

Oli aga palju hoogu ja vaimustust Asutavas Kogus. Kerge käega määrati krediite ja trükiti raha. Kainelt seda kõike vaadates oli mulje, nagu oleks meil olnud suur, rikas riik valitseda, kus millestki puudus ei olnud, kus võimalik näis olevat kõige täiuslikumaid sotsiaalseid uuendusi läbi viia, rahvale haridust võimaldada tasuta kuni ülikoolini, isegi ülikoolis, nagu sotsiaaldemokraadid seda marksismisisulistest pealiskaudsetest brošüürikestest olid õppinud. Mõnikord tulid koguni käsitsi löömised ette (Johannes Zimmermann ja Jüri Uluots) ning keelenäitamised kõrgele kogule (pr. Minni Kurs-Olesk). Üks koomiline mehike oli karskuseapostel Villem Ernits, kellel kõneärevuses manisk vesti alt ja lips krae alt välja kippusid vahtima.

Minu arvates olid Asutava Kogu tähtsamad tööd: 1) põhiseaduse koostamine, mille puudustele küll juba tol ajal K. Päts tähelepanu juhtis – nimetas seda lühinägelike naiste tööks – ja selle parandamist ette nägi; 2) maareform, kahju ainult, et tookord kohe tasu suurust võõrandamisele tuleva maa eest kindlaks ei määratud, milletõttu palju pärastisi sekeldusi ära oleks jäänud; 3) rahu tegemine Venemaaga (Tartu rahuleping 2. II 1920. a.); 4) riigipiiri kindlaksmääramine Eesti ja Lätimaa vahel.

Nagu eespool öeldud, oli minu osavõtt Asutavast Kogust aja puudusel kaunis väike. Tol ajal ilmusid minu sulest mitmed artiklid ajalehtedes, peamiselt sotside vastu. Ma võtsin osa ühest Balti riikide konverentsist Bulduris (Bilderlingshof), Riia rannas, ja eksperdina Tartu rahuläbirääkimistest. Nimelt oli Tartus minu ülesanne selgitada ja hinnata seda kahju, mida enamlased meile olid teinud raudteematerjalide (vedurite ja vagunite) Venemaale viimisega. Minu poolt väljaarvestatud summa ületas need 15 miljonit kuldrubla, mille peale lõpuks kokku lepiti. Ekspertideks olid veel insener Konrad Mauritz tööstuslikkudes küsimustes (endised veneaegsed vabrikud) ja metsateadlane August Undritz (metsakontsessioon). Selle konverentsi kohta on mitmelt poolt palju kirjutatud, ma märgin üles siiski ühe väikese vaidluse meie poolt nõutava kahjutasu üle.

Vene komisjoni juht Adolf Abramovitš Joffe – tegi omale ise 1927. aastal otsa – põhimõtteliselt ei eitanud kahjutasu nõudmist, kuid vaidles selle suuruse vastu, võrdles sellejuures venelasi ja eestlasi vendadega, kes oma isa pärandust jagavad, mis juhuslikult vanema venna kätte jäänud ja millest viimane ei jõua nooremale kuuluvat osa täielikult välja maksta. Selle peale võttis meie komisjoni juht Jaan Poska sõna, vaidles väga rahulikult ja asjalikult vastu, toetudes ekspertide arvestustele ja lõpetas oma kõne, kasutades Joffe poolt toodud võrdlust, umbes järgmiste sõnadega: „Väga austatud Ad. Abramovitš on väga tabava võrdluse teinud, aga ega noorem vend selles süüdi ei ole, kui vanem vend isa pärandusega halvasti on ümber käinud ja osa sellest ära raisanud. Nooremal vennal on ikkagi õigus oma pärandust täielikult kätte saada, kas või hooletu vanema venna osast." – Selline vastuvaidlus tegi Joffe kaunis närviliseks.

Ma võtsin Tartu rahukonverentsi koosolekutest osa kahel korral, 1919. aasta detsembri keskel ja 1920. a. jaanuari keskel. Rahulepingule kirjutati alla 2. veebruaril 1920. aastal.

Ma võtsin osa Läti piiriajamise komisjonist, kuid meie nõudmised olid lätlastele esialgu vastuvõtmatud. Alles hiljem läks uuel komisjonil korda kokkulepet saavutada inglase Stephen Georg Tallentsi kui vahekohtuniku abil. Selles teises komisjonis töötasin mina kaasa eksperdina, kaitsesin Valga linna ja Valga laiaroopalist jaama lätlaste kätte sattumise vastu. Selle juures tuli kaunis raskesti vaielda läti inseneridega, kes mitte ainult Valga jaama, vaid kogu Riia-Pihkva raudteed – isegi Eesti piirides – omale katsusid kiskuda. Tagajärjed on teada, päris õnnelik see lahendus meile just ei ole, mister Tallents sümpatiseeris rohkem lätlastega ja meie komisjoni juhataja, välisminister Ado Birk oli ka liiga järelandlik. Aga siiski, halb rahu on parem kui võimas vaidlus. Lätlased vaidlevad praegu veel piirijaama Semgali ja leedulased oma Vilno pärast poolakatega! Meil ei ole aga oma naabritega enam mingisuguseid piirivaidlusi.

Huvitavad olid Asutavas Kogus ülemjuhataja Johan Laidoneri ettekanded sõjategevuse üle. Neid kuulas kõrge kogu ikka suure põnevusega. Suurte ovatsioonide osaliseks sai Laidoner tol puhul, kui ta oma aruandes võis teatada, et Eestimaa vaenlastest puhastatud ja sõjategevus väljapoole meie riigi piire on viidud. See oli üks ilusamatest momentidest Asutavas Kogus. Seletatagu ja kritiseeritagu nüüd tagantjärele Asutava Kogu tegevust kui palju tahes, üht asjaolu peab tunnistama: siin tegi eesti rahvas esimese suure katse ennast sirgu ajades oma asjade korraldamist enese kätte

võtta, neid oma enese jõuga ajada ja vabastades ennast vanast feodaalkorra rämpsust. Arusaadav, et selle juures kogemuste puudus end tunda andis, aga see ei olnud see kõige suurem raskus, kahjulikum oli, et kaine ja kaaluv inimese mõistus marksismiga toidetud teoreetikutele sageli alla jääma pidi viimaste arvulise enamuse puhul. Marxi õpetus on ju nii magus ja meelepärane rumalatele; demagoogid, kes rumaluse peale spekuleerivad, ei vaja ka suurt tarkust, et seda õpetust levitada ja oma kasuks tarvitada. Ka meie järgnevad rahvaesindused on selle õpetuse pealiskaudse tundmisega küllalt mürgitatud olnud, sellest need alalised ülevõtmise ja mahakiskumise võtted, pikad kõned aknast välja; vaene, vähemuses olev loomulik mõistus suruti pahatihti vastu seina. Prantslased ütlevad selle kohta tabavalt: „Les raisonnements bannissent la raison."*

Järgmiste rahvaesinduste töödest esimeses ja teises Riigikogus kuni 1926. aasta aprillini võtsin ma osa juba aktiivsemalt, peamiselt komisjonides, kõige rohkem majanduse ja rahaasjanduse ning tehniliste küsimuste alal. Minu ülesastumised üldkoosolekutel piirdusid enam-vähem nende küsimuste asjaliku käsitlemisega, mõnikord ka võitlusega sotside ja kommunistide vastu. Need mind ei sallinud, mina neid ka mitte. Aga pean ütlema, et viimased mulle oma otsekohesusega ja vaatamata nende suurele häbematusele siiski ausamad vastased olid kui jesuiitlikud sotsid. Demagoog ei ole ma kunagi olnud. Üks saksa rahvasaadik – Werner Hasselblatt – tõendas mulle kord: ma võiksin oma asjalike kõnede järgi otsustades peaaegu igasse parteisse vastuvõetav olla. Minu suurem aktiivsus oli ka tingitud minu ametist, olin ma ju kaks aastat (1921–1923) minister: Konstantin Pätsi valitsuse ajal teede- ja kaubandus-tööstuse, Juhan Kuke kabinetis teede-, ja viimati K. Pätsi kabinetis jälle teedeminister. Minu tegevus nende ministeeriumide juhina oli suurelt jaolt vastuolus Riigikogu pahempoolse vooluga ja kutsus selle esindajate poolt välja alalist kriitikat ning karikatuure, millest mul kaunis hea kogu alles on ja mis mulle praegu palju lõbu teeb. Olgu edaspidi lühidalt jutustatud minu tegevusest Vabariigi Valitsuse liikmena.

Ministri koha vastu minul eriti huvi ei olnud, sest poliitika tegemiseks mul auahnust ei olnud, ja selle koha palk – 18 000 marka ehk 180 krooni kuus – mind ka ei meelitanud, ma olin tol ajal, nagu ennegi, varanduslikult kindlustatud. Aga K. Pätsi kutse Georg Vesteli kaudu ja need ülesanded,

* Targutamine peletab mõistuse.

mis mind ootasid, mõjutasid mind siiski seda kutset vastu võtma, kuna meil vähegi häädest administraatoritest ja otsustamisvõimelistest inimestest puudus oli ning ma lootsin oma rahvale sel alal jälle kasulik olla. Iseäranis läksin ma julge meelega sellele kohale, et ma ühestki parteist sõltuv ei olnud oma majandusliku iseseisvuse tõttu.

Riigivanem Konstantin Pätsi ettepanekul valis Riigikogu mu teedeministriks ja ühtlasi ka kaubandus-tööstusministri kohustetäitjaks Juhan Kuke asemele, kes Riigikogu esimehe kohale asus. Sellega algas meie majanduselus teatav pööre paremale poole.

Esimeses järjekorras asusin ma teedeministeeriumi jalule seadmisele, sest see oli J. Kuke kui võhiku juhtimisel täiesti hooletusse jäetud, seal aeti ainult väiksel viisil jooksvaid asju. Nimelt ühendasin ma teedeministeeriumi alla kõik tehnilised ja transpordi alad, likvideerisin siseministeeriumi ehituspeavalitsuse ja viisin kaubandus-tööstusministeeriumi alt siia üle mereasjanduse peavalitsuse ja sisevete valitsuse – et neid mõlemaid ühendada –, sadamatehased ja laevasõiduameti. Sellejuures kõvendasin ma teedeministeeriumi keskasutust uute kõrgema haridusega isikutega. Iseäranis nõrkades kätes oli posti-telegraafi ametkond oma poolhaiglase, väikeste kogemustega ülema Hindrek Rikandi juhatuse all. Minu poolt temale käsutada antud insener-elektrikule Gustav Jallajasele ta ei mõistnud – õigemini, ei tahtnud kohast tööd anda, nii et ma viimase ministeeriumi võtsin ning tema kaudu posti ametkonda korraldada katsusin, mis küll tülikas töö oli ja mida Jallajas väga otstarbekohaselt lõpule viis, kui tema Rikandi kohale asus. See sündis küll juba hiljem, kui mina enam minister ei olnud, Jallajas oli juba Vene ajal posti-telegraafi alal kõrgel kohal olnud. Teistel aladel olid mul tublid kaastöölised: kaptenid Tiedemann, Treilman (nüüd Tomara), insenerid Reinok, Sulg ja Beniko, isegi maanteede valitsuse ülem vana insener Lukk. Väiksema koha peal töötas minu vana sõber, endine koolivend insener Nurm tehnikaosakonna juhataja insener Perna abilisena. Ma võisin oma ametkonnaga rahul olla ja see jätkas oma tööd minu põhimõtetel ka hiljem, peale mind, nii et teedeministeeriumist oma suure ja laialdase tegevusega üks paremini korraldatud ja distsiplineeritud ministeeriume välja on kujunenud.

Keerulisem ja rohkem tööd oli mul kaubandus-tööstusministeeriumiga. See oli sotsialistliku vaimu tõttu väga suureks kasvanud kõiksuguste riiklike ettevõtetega. Seal asetsesid järgmised riiklikud ettevõtted: Erkat (Eesti riiklik kaubandusagentuur), mis pidi kogu Eestit varustama välis-

kaupadega ja teostama kogu meie eksporti – Jaan Tõnissoni laps ja lemmik; kütteainete keskkomitee, toitlusministeeriumi järelejäänud kaubad ja ametkond, laevasõidu amet, riiklik põlevkivitööstus. Siin tuli kohe vahet teha elujõuliste ja mitteelujõuliste ettevõtete vahel. Esimeste hulka kuulus esimeses järjekorras põlevkivitööstus. Peale selle näis minule elujõuline olevat turbatööstus, millega ka kütteainete keskkomitee väheselt oli tegemist teinud. Nende kahe tööstuse korraldamise võtsin ma kohe käsile, kusjuures ma turbatööstusele toeks elektrifitseerimise kava täita andsin. Nimelt lasksin ma Ellamaa turbarabasse elektrijaama ehitada, et alaväärtuslikku turvast seal elektriks muuta – transpordikulude kaotamiseks – ja odava elektri andmist ümbruskonnale – kuni Tallinnanigi – võimaldada. See pidi suurt Narva hüdroelektrijaama asendama. Eraettevõttena oli ehitatud Ulila turbatööstus. Mõlemale ettevõttele läks mul korda läbi viia põhikirjad, mille alustel nad iseseisvalt võisid töötada nendele määratud põhikapitaliga. Põlevkivitööstuse asjus oli kasulik kaastöötaja insener Märt Raud, aga jonnakas siiski. Ma tahtsin põhikirjas seda tööstust nimetada õlikivitööstuseks, mis õigem oleks olnud, nagu selle areng hiljem näitas, kuid oma kaaslaste sotside abil viis ta ikkagi põlevkivi nime läbi. Väiklane sots oli ta igal juhul: raamatus „Riigi Põlevkivitööstus 1918–1928" nimetas ta kui tähtsamat momenti minister J. Kuke poolt antud „kodukorda", aga minu poolt läbiviidud seaduslikku „Põlevkivitööstuse põhikirja", mis palju tähtsam, ei nimetanud ta poole sõnagagi, arvatavasti oma parteilaste soovil. Kukk oli tööerakondlane, seega minust pahempoolsem. Ma kirjutasin sellest ainult et näidata, missuguse väikluseni sotsid võivad minna. Üteldakse, poliitika rikub inimeste iseloomu.

Turbatööstuse asutamine, eriti selle ühendamine elektrijaamaga oli raskem. Minu abi insener Aleksander Kink (surnud 1937. a. detsembris) ei tahtnud minu väikest elektrifitseerimise programmi kuidagi omaks võtta. Ta ei unustanud ikka veel oma suurt Narva hüdroelektrijaama kava ja soovitas turbatööstust suurejoonelisemaks kujundada, ühendades selle kütteainete keskkomiteega, s.o. metsatööstusega. Et temale võimalust anda oma energiat väljendada, nimetasin ma tema koguni turbatööstuse juhatajaks ja eriti Ellamaa elektrijaama organiseerijaks. Selle ameti võttis ta vastu väga vastumeelt. Aga see ettevõte asus siiski tööle. Temale algusest peale juba teatavat hoogu anda tahtes sundisin ma raudteevalitsust uue elektrijaamaga suuremat lepingut sõlmima, nimelt Tallinna-Nõmme vaheliste mootorvagunite liiklemiseks elektri abil. Esimestel aastatel Ella-

maa asi ei edenenud soovitaval määral, niikaua kui Kink seda juhatas. Kuid hiljem arenes see ettevõte päris soodsasti ja töötas täie koormatusega, nii et teda tunduvalt laiendab tuli. Mul on hea meel, et minu algatus õnnestus ja ettevõte kasuga töötab.

Sadamatehastele põhikirja andmine ei läinud mul korda. Sotsid võitlesid liig vahvalt selle vastu. Erkati, toitlusministeeriumi ja kütteainete keskkomitee likvideerimine arenes normaalselt, aga laevasõidu ameti likvideerimisega ei olnud mul ka õnne. Kuna hukkunud laevade asemele pärast ilmasõda kiiresti uusi ehitati ja üleilmaline tonnaaž igapäev tõusis, prahihinnad langesid, oli laevasõidu ameti aruannetest selgesti ette näha, et see asutus varsti kahjuga hakkab töötama, aga seda meie statistikud – eriti sotsid – ei uskunud, ehk küll Ameerika Ühendriigid kohe peale sõja lõppu oma riikliku laevasõiduameti likvideerisid. Alles mõni aasta hiljem, kui riik juba mitmesaja tuhande krooni võrra kahju oli saanud, sai meie Riigikogu sellest aru ja siis likvideeriti see asutus. Laevasõidu asju riigil ajada oma bürokraatliku aparaadiga, riigikontrolliga jne. on võimatu, on tarvis kiireid otsuseid telegraafi teel, milleks bürokraatlik kord liiga pikaldane on.

Arusaadav, et minu eespool kirjeldatud põhimõtted ja peamiselt nende järgi tegutsemine mulle palju vaenlasi tõi ja mitte ainult poliitilisi. Sest likvideerimise puhul kaotasid paljudki oma kohad – kaubandus-tööstusministeeriumi koosseis ja kulud vähenesid umbes 50% võrra, võib-olla veel rohkemgi –, ja kohakaotanud otsisid abi oma poliitiliste parteikaaslaste poolt. Sellepärast siis alalised kallaletungid minule parteilehtede poolt, mõnitused ja mustamised, kui aga vähegi selleks võimalus juhtus. Nii näiteks 1922. aasta esimese tööstusnäituse avamisel peetud kõne puhul, milles ma toonitasin töö, kapitali ja intelligentsi koostööd, sõimas mind „Postimees" tööstuse lõhkujaks. Poliitikas määritakse iga teise partei tegelasi, ainult oma haisu ei taheta tunnistada. Me oleme näinud, kuhu see mustamine ja mahategemine rahvaesinduse on viinud – äratüdinemiseni ja uute esindus- ning valitsusvormide otsimiseni, mis peaaegu kodusõjani ja meie iseseisvuse hävitamiseni oleks välja jõudnud. Näib nagu oleks eestlase kõige suurem vaenlane eestlane ise. Tuleb meelde vana opmanite ja kiltrite aeg, kes sageli tigedamad olid kui parunid ise.

Veel üks asjaolu, mis koos minu ja rahaminister G. Vesteli eraalgatuse toetusega meie poliitiliste vaenlaste pahameele esile kutsus. See oli endiste Vene suurtööstuste küsimuse lahendamine. Kohtuminister Jüri

Jaakson – pärastine Eesti Panga president – viis oma ajal peremeesteta jäänud vabrikute kohta seaduse läbi, mille põhjal need vabrikud sekvestri alla võeti. Sekvestrivalitsuse liikmetele (hooldajatele) avanesid head sissetulekuallikad. Aegapidi ilmusid aga endised aktsionärid ja nõudsid oma vabrikuid tagasi enese valitsuse alla. Jaakson ise oli ka ühe sellise sekvestrivalitsuse liikme koha enesele muretsenud (Bekkeri tehased). Sekvestri alt vabastamine kuulus kaubandus-tööstus- ja rahaministri võimkonda, muidugi sellekohase seaduse päraselt. Selliseid ettevõtteid vabastasime meie sekvestri alt mitmeid, nagu Vene-Balti, Asserin, Dvigatel, Volta, ja võimaldasime neil vabalt tööle hakata. Muidugi tõi see jälle meile palju vaenlasi juurde. Kui visalt hooldajad sellistest kohtadest kinni hoidsid, näitab see, et Jaakson ja Augus Rei ennem riigivanema kohalt lahkusid kui et nad oma hooldajakohalt oleksid lahkunud, kui Riigikogu seda nõudis. Vabrikutele tegevusvabaduse andmisel oli rahaminister mitmele neist töötamiseks riigikassast laenu andnud, näiteks Vene-Balti tehastele kaunis suure summa, kui ma ei eksi, 900 000 krooni. See vabrik oli tookord inglaste käes ja ehitas uut raudsilda üle Narva jõe sõja ajal lõhutud ja ajutiselt parandatud silla asemele. Ka ärilise tegevuse toetamiseks ja oma kodumaa tööstusele põhja rajamiseks oli Eesti Pank eraettevõtjatele kaunis vastutulelik olnud. Nüüd algas agitatsioon Vesteli ja minu vastu riigi raha raiskamise ettekäändel. Selgus, et need 15 000 000 kuldrubla, mis venelased meile rahu tegemisel maksid, ei olnud tõesti mitte kõik Eesti Panga keldris, vaid suur osa oli välja laenatud. Meile kallalekippujate arvamise järgi oleks need miljonid pidanud puutumata seal seisma. Demagoogid ei võtnud seda arvesse, et peale sõja lõppu oli tarvis rahvale tööd muretseda, pidi vabrikuid käima panema, ettevõtteid asutama. Nad ei pannud tähele – ei tahtnud seda teha –, kui hiilgavad meil tööolud peale sõda olid võrreldes teiste riikidega. Mujal oli miljoneid tööta töölisi, meil oli aga nii palju tööd ja tegemist, et töölistest puudus oli. Seda asjaolu ignoreerisid meie vaenlased sihikindlalt ja saadi aru alles 15 aastat hiljem, nagu näha „Päevalehe" 22. septembri 1938. a. artiklist. Mida oleks meie valitsus teinud, kui meie 100 000 sõdurit sõja lõpul koju jõudes tööd ei oleks leidnud? Kas meie riik oleks üldse püsima jäänud, kuigi need 15 miljonit oleksid panga keldris puutumata seisnud? Nüüd olid meie nn. kuldsuud Karl Ast, Otto Strandman, Mihkel Martna, Erich Joonas ja *tutti quanti**

* Ja teised.

kõik suured numbritegijad – tsirkuse *terminus technicus* – või nagu nad ise näidata tahtsid, „isamaa päästjad". Nüüd siunati kord jälle seda neetud eraalgatust. Et ka Martna omal ajal sahkerdas sahhariiniga ja Mihkel Neps kartulilaevaga Rootsis kauplemas käis, sellest muidugi vaikiti. Meid taheti koguni riigivarasteks teha ja kohtu alla anda, kuid Strandmani enese maja Suure-Roosikrantsi uulitsal on tuntud „tollimaja" nimetuse all, nagu räägitakse, tema õnneliku mängimise pärast sisseveotollidega, mille muutmise kohta üks suur importöör ikka õigel ajal kaardimoori käest õigeid ennustusi hankis ja neid tulukalt ära kasutas. Mina ei vastuta viimaste ridade tõe eest, ma kirjutan neid selle näiteks, kui kerge on süüdistusi levitada, pealegi veel teades, kui suure heameelega neid vastu võetakse. Parempoolsed rühmad ja parempoolsed ajalehed on selle poolest võrdlemisi korrektsed olnud, ei ole langenud neegripoiste ja tõrvajate tasemele poliitilises võitluses oma vastastega.

Minu ministriks olemise ajal tegi valitsus paar kriisi läbi: 1922. aasta oktoobris astus esimene Pätsi valitsus tagasi – kriisi tegija oli Tööerakond –, millele järgnes tööerakondlase Kuke valitsus kuni 1923. a. juunini. Uue valitsuse loomine läks jälle Pätsi kätte, kriis kestis, kui ma ei eksi, paar kuud. Minul õieti ei olnud tuju jällegi valitsusse minna, kuid Pätsi tungival kutsel, vastu oma abikaasa soovi, kes õieti ikka mind sellelt kõrgelt kohalt tagasi hoida katsus, võtsin ma ameti siiski vastu. Ma tahtsin oma organiseerimistöid rohkem kindlustada, mõnigi neist ei olnud veel lõpule jõudnud, näiteks Pärnu kitsarööpalise raudtee väljaostmine riigile. Küll nõudsid mõned isiklikud asjad rohkem tähelepanu ja lahendust. Nii tegid Atlanta asjad mulle juba 1922. aastast peale muret. Ka Riigikogus alaline nägelemine ja närimine oli mind ära tüüdanud. Uue valitsuse koostamisel 1923. aastal oli Konstantin Päts deklareerinud – rühmade nõudmisel –, et valitsusest võtaksid tulevikus osa ainult isikud, kes ei ole äriettevõtetega seotud. Sama aasta kevadel, Aseri tsemendivabriku hooldajate alt vabastamise puhul oli aktsionäride peakoosolek ka mind seltsi juhatusse valinud, n.-ö. ainult nime pidi, sest mina ei ole iialgi Aseri vabriku ühegi aktsia omanik olnud. Ja ma sõitsin varsti peale uue valitsuse valimist, 1923. aasta augustis välismaale. Ei astunud Aseri juhatusest enne seda tagasi, vaid tegin seda varsti peale minu tagasijõudmist. Aga haisupommid olid juba valmis. Kohe ilmus Riigikogus arupärimine minu vastu kokkuleppe rikkumise etteheitega. Ajakirjandus oli täis „minister ja äri"-sisulisi kirjutisi. Minu välismaal oleku ajal oli A/s. Atlanta omanik Jaan Kirsch Atlantale

sadamatehastest mingisugust vana rauarämpsu ostnud, vist uue tekstiilivabriku jaoks, missugune asjaolu jälle minu vastu ette toodi, muidugi kõiksugu kahtlustustega. Minu vastastel on olnud arvamine, et kui keegi minister on, ega siis ta enam ei ole aus inimene, vististi otsustasid nad seda oma iseloomu ja isu kohaselt. Sarnaseid kahtlustusi ei ole üksi minu vastu ette toodud, vaid peaaegu iga kõrgemal kohal töötava isiku vastu. Mäletan K. Pätsi vastu tema maja ostmise puhul Asti poolt Riigikogus ettetoodud ropendusi, mis mõne moonamehe või Vene turu äärse päti suus paslikumalt „kuldsuulised" oleksid olnud kui rahvasaadiku suus. Mina olin talitanud päris korrektselt: olin tagasi astunud kõigist äriliste ettevõtete juhatustest, kus ma seniajani tegutsesin. Vist olin ma ainuke, kes üldse nii talitas. Igatahes Rei ja Jaakson seda ei teinud, loobusid ennem oma kõrgetest kohtadest, sest hooldamisest olid neil kümned tuhanded kroonid teenida. Ka Aleksander Oinas, olles kord teedeminister, jäi rahulikult edasi „Oma" juhatuse liikmeks.

Minu eriliseks vastaseks seltsis endistele uue Riigikogu Rahvusvabameelne rühm. See oli admiral Johan Pitka ettevõtmisel tekkinud, kes valimistel sinna koondasid kaitseväest vallandatud sõjaväelased, lahti lastud jaamaametnikud jne., üleüldse ebaõnnestunud elementi, kes lootis uue partei abil karjääri teha. See bande oli aga isegi nii ebataktiline olnud, et oma eestvõtjat Pitkat Riigikogusse ei valinud. Pitka oli vististi nendele ikka liig korralik. Seda parteid ühes ta ajalehe „Valvega" võiks küll kõige õigemini nimetada „sitasitikate" parteiks, kes oma karjääri tegi ja ülalpidamist otsis sõnniku sees tuhnimisega. Nende meeste „Valve" ülesanne igatahes oli täiesti selle sitika iseloomuline. Pitka sai ka oma eksisammust aru ja et sellest rämpsust, mida ta oli kogunud, lahti saada, raputas ta oma jalgelt kodumaa tolmu ja siirdus kaugele Kanadasse, lubades Eesti piirist üle sõites iialgi mitte enam siia tagasi tulla. Mõni aasta hiljem tuli ta siiski tagasi, tema ebaõnnestunud rühmast ei olnud aga siis enam halba haisugi järele jäänud.

Üks kaudsetest põhjustest, mis mind tõukasid omal ajal lahkumisele raudtee ülema kohalt, oli minu sissetulekute suur vähenemine, mis ähvardas minu kaunis suurt perekonda raskesse seisukorda sattumisega. Kaotasin ma ju sõja ajal tehniliste kursuste juhataja tasu – noored mehed läksid sõtta, kursused suleti ajutiselt, Vene raha ja väärtpaberid muutusid nulliks, samuti „Oberostid". Minu ehituskontor oli likvideeritud juba 1917. aasta lõpul ja see väike palk, mida ma kui raudteeülem sain (1000

marka kuus), ei võimaldunud minul äraelamist ja vanad tagavarad kahanesid iga päevaga. Ma asusin tookord uute raudteede ehitamist õhutama (Tartu-Petseri, Riisipere-Märjamaa-Virtsu või Pärnu). Aga nende väikeste ettevõtete vastu, milleks pakuti isegi välismaa kapitali, ei olnud mõjuvatel asutustel huvi. Õhus hõljusid suured kavad, nagu raudtee Muhu väina alt Saaremaale, seal Kihelkonna suursadama ehitamine, auruparv Tallinna–Rootsimaa vahel, hiljem veel Tallinna-Vasknarva (!) laiaroopaline raudtee, kõik vana patraja ja pudrutaja insener Walter Rosenthali projektid. Minu eespool nimetatud asjalikud projektid leidsid teostamist alles kümme aastat hiljem (täpsemalt 1928–1933) ja nagu satisfaktsioonina minule, minu juhatuse all. Tol ajal kerkis veel päevakorrale Venemaalt tulnud fantastide algatusel (insener Kink) Narva hüdroelektrijaama ehitamise kava, mille kõrvaleheitmist mina kui Riigikogu liige rahaasjanduse komisjonis õige mõjuvalt toetasin.

Tol ajal ringi vaadates tutvusin oma parteikaaslase dr. Jaan Raamoti kaudu Peterburist tulnud ärimeeste August Jansoni, Karl Saaretoki ja Jaan Kirschiga ning Tallinna juudi Leonid Fallsteiniga, kes 1919. aasta augustikuul olid avanud kaubamaja nimega Atlanta. Tol ajal hakkas juba kauplemine välismaaga (metsaeksport) ja sõja lõpul arvati avanevat suured äritegemise võimalused Venemaaga. Üks Atlanta osanikest asus Taanis, kes seal sisseoste importkaupade alal tegi, see oli kuulu järele Peterburi vilunud ärimees Edmund Kinkmann, kellega ma alles hiljem, 1921. aastal, Berliinis tutvusin, kelle nimi mulle aga Siberis tuttav oli, ma ostsin tema käest tookord ühe jalgratta. Dr. Raamoti (Asutava Kogu liige) soovitusel astusin mina 1919. a. oktoobrikuus ka Atlanta osanikuks, tegin selleks laenu Krediitpangas oma kinnisvara obligatsiooni vastu. See samm andis minu poliitilistele vastastele muidugi võimaluse mind kadestada ja selle tagajärjel ka asjatult mustata ning kahtlustada.

Kadunud Arthur Uibopuu hoiatas mind nende meeste eest, väljendades oma arvamist, et Peterburi ärimehed väga ebakorrektsed mehed olevat. Mina aga olin arvamisel, et kui keegi edukalt on äri ajanud – seda oli eespool nimetatud meestest kuulda –, siis on nad seda ometi võinud teha ainult korrektselt ja ausalt. Olin ma ju oma ehitusäri alal ka ainult sel viisil võinud heade tagajärgedega töötada. Nagu hiljem selgus, oli A. Uibopuul siiski õigus olnud oma heatahtliku hoiatusega. Üle kahe aasta – kuni 1921. aasta lõpuni – töötasin ma aktiivselt selles äris kaasa, pärast seda, kui mind ministriks kutsuti, jäin ma sellest tegelikult eemale. Võtsin küll

osa juhatuse koosolekutest, kuid kaotasin seal suurelt oma endise mõju. Need olid 1922. ja 1923. aasta. Peab ütlema, et äri oma esimesel kahel aastal õitses suurepäraselt, 1921. a. jaanuarist tema aktsiaseltsina 102 000 000 margalise (102 000 kr) põhikapitaliga, millest 75 000 krooni tegelikult sisse oli makstud (6 × 12 500). Konjunktuur oli soodne: venelased asutasid Tallinna oma kaubandusesinduse (Tsentrosojuz), mille kaudu nad suuri sisseoste välismaalt tegid. Atlanta kõrval tekkis ka teisi ärisid, mis kõik hästi töötasid, nagu Kosmos, Vinnal, Orntlich, Pärtsel jm. Tsentrosojuzi juhataja oli esialgu juut Isidor Gukovski (üks Tartu rahukonverentsi liige), pärast Georgi Solomon. Meil oli suureks abiks juut Grinberg, kellel korda läks Salomoniga sõlmida suur leping „Singeri" õmblusmasina osade peale väga heade hindadega. Need osad tuli tellida Saksamaalt ja tellimiste peale lepinguid sõlmima sõitsin mina Grinbergiga Berliini, kus asutasime oma operatsioonide jaoks erikontori, kellegi Peterburi endise suurkaupmehe Treibergi juhatuse all. See oli minu esimene sõit välismaale 1913. aastast arvates. Tellimised andsin ühele Hamburgi ja ühele Dresdeni „Singeri" õmblusmasina osade vabrikule. Viibisin 1920. aasta oktoobrist kuni detsembrikuuni kahel korral Saksamaal, kokku umbes kaks kuud. Maksud venelaste poolt olid kindlustatud Eesti Panga kaudu kullas, tagasivõtmatu akreditiiviga. See oli meie õnn. Sest ühe venelaste poolt äraostetud meie naisteenija kaudu olid Tsentrosojuzi mehed teada saanud, missugust hinda meie tellitud „Singeri"-osade eest ise Saksa firmadele maksime, ja mõned hinnad olid tõesti väga kõrged, kuna meil omal algul, venelastega lepingut sõlmides õiged hinnad puudusid. Olid ka mõned hinnad odavamad kui ise saime. Vaatamata viimasele asjaolule hakkasid venelased meile kõiksuguseid takistusi tegema – seda tegid nad kõikidele teistele firmadel ka – nii kauba vastuvõtmise juures, peamiselt raha väljamaksmisega, suurt hinnaalandust nõudes. Dr. Raamotil olid sageli läbirääkimised Salomoniga, minul vaidlused kauba äraandmise juures. Tekkisid takistused raha saamises. Venelased katsusid lepingut annulleerida, mis aga eespool nimetatud akreditiivi põhjal võimalik ei olnud. Selles küsimuses toetas meid õiglaselt Eesti Panga direktor Vestel. Tallinna ilmus ka pärastine Vene väliskomissar Maksim Litvinov (Finkelstein), kellega ma tutvusin.

Et kogu asja rahulikul teel likvideerida ja ka edaspidist koostöötamistkauplemist venelastega kindlustada, leppisin mina Litvinoviga niiviisi kokku, et Atlanta tegi ühe kaunis suure paušaalhinnaalanduse, millega

mõlemad pooled rahule jäid ja kauplemine venelastega edasi kestis. Halvemini käis mõne teise mehe käsi, näiteks Pärtseli oma, kes mitusada tuhat krooni kaotas. Grinberg enam Tallinna tagasi ei tulnud. Oma endiste tutvuste kaudu leidis ta Saksamaal tegevust, kuulu järele Darmstadti National Bank'is. Mina ei ole teda peale seda operatsiooni igatahes enam Saksamaal kohanud. Ilma selle juudita meie vist küll ei oleks osanud seda suurt lepingut Tsentrosojuziga sõlmida. Tema oli „Peterburi" hotellis – Tsentrosojuzi asukoht – oma inimene.

Seekord, s.o. 1920. aastal Saksamaal olles puutusin ma kaudselt kokku kahe tuntud isikuga, ilma aga et ma nendega isiklikult tutvust oleksin teinud. Need olid enamlaste tuntud tegelane Grigori Zinovjev (Apfelbaum) ja kindral krahv Rüdiger von der Goltz. Sügisel oli Zinovjev Saksa valitsusel loa saanud Saksamaale sõitmiseks ja ta asutas seal kommunistliku partei; kui ma ei eksi, oli esimene partei koosolek Kasselis. Selle järele asus ta aga väga aktiivselt kommunistliku internatsionaali heaks kihutustööd tegema, nii et saksa valitsus ta välja saatis. Zinovjevi väljasõit teostus Stettinist sama laevaga „Nordland", millega minagi Tallinnasse sõitsin.

Politsei saatel toodi Zinovjev kõige oma saatjaskonnaga – ligi 20 inimest, sekretärid ja masinakirjutajad – laevale. Kommuniste oli teda saatma ilmunud ka mõnikümmend, kes laeva lahkumisel laulsid internatsionaali ja järele hüüdsid: „Auf Wiedersehen!" Zinovjev oli lühikese, kaunis tüseda kasvuga, mustade pikkade juustega, kapellmeistri välimusega juut. Kogu aeg teel kuni Tallinnani töötas ta usinasti, dikteeris masinakirjutajaile ja kirjutas, hoidis ennast oma saatjatega eraldi teistest reisijatest. Isegi üldsöögilauda nad ei ilmunud, vaid nendele serveeriti sööke eraldi üldiste söögiaegade vahel.

Üks endine Vene ohvitser, kes Bermondt-Avalovi väeosas Kuramaal oli teeninud, juhtis minu tähelepanu sellele, et 8. detsembril peab kindral von der Goltz kõnet ühes Berliini ülikooli saalis „Historische Gesellschaft zu Berlini" ülesandel. Huvi pärast selle kindrali vastu, kelle nimi meile Landeswehri päevist tuttav, läksin tema loengule. Kindral oli tsiviilis, väikse kasvuga, võrdlemisi kõhn mees ja kaunis kehva, kuid siiski ladusa kõneanniga. Ta refereeris lühidalt oma tuntud raamatu sisu „Meine Sendung im Baltikum" („Minu missioon Baltikumis"), välja jättes Soomesse puutuvad asjaolud. Ka toonitas ta Andrievs Niedra lubadust Saksa sõduritele maad Lätis anda. Seletas avameelselt Saksa valitsuse käsu Riiast mitte enam edasi minna ignoreerimisest, kuidas ta Landeswehri mõjul

eestlastega kokku põrkas ja Võnnu all lüüa sai. Sealjuures kiitis ta eestlasi, kes olevat võidelnud kui lõvid; lätlasi, kes lätlaste eneste andmete põhjal Võnnu lahingu olevat võitnud, ei nimetanud ta poole sõnagagi sel puhul. Küll vähendas ta eestlastele antud kiitust kohe järgmiselt: aga enamlaste vastu ei sõdinud eestlased mitte nii vahvalt ja edukalt, sest nad on ise enamlased! Edasi refereeris ta Bermondt-Avalovi avantüüri üle, nimetades seda „maskeraadiks Vene lipu all", ja nii edasi kuni rünnakuni Thorenbergile 7. oktoobril 1919. aastal. Eesti soomusrongideni, mis selle ettevõtmise nurja ajasid ja Bermondti Riiga ei lasknud, kindral oma ettekandega ei jõudnud. Ta oli väga pahane inglaste peale (Greene, Gough). Eesti väejuhtide nimesid ta ka ei nimetanud, just samuti nagu ta oma eespool nimetatud raamatus seda ka ei teinud. Kuulajaid oli umbes 30 kuni 40, enamuses daamid, nähtavasti Landeswehri võsud, kes kõne lõpul innukalt käsi plaksutasid, kui kindral sellest Saksa viimasest võitlusest ilmasõjas, Saksa au päästmisest ja Läti valitsuse sõnamurdmisest kõneles. Peale kõne lõppu ümbritsesid kindralit paljud kuulajad ja esitasid temale mitmeid küsimusi, millele ta ka vastas. Mina liginesin ka ja küsisin, mis andmetel kindral võis kinnitada, et eestlased enamlaste vastu mitte edukalt ja nii vahvalt ei sõdinud kui Landeswehri vastu. Selle peale vastas kindral kaunis aeglaselt, et temal olevat selline informatsioon, kelle poolt, selle peale ta ei vastanud.

Esimestel aastatel heade tagajärgedega töötanud Atlanta meestel olid pead aegapidi segi läinud, oli hakatud äri suuresti laiendama, mitmed uued tööstuslikud ettevõtted kutsuti ellu (seebivabrik, nööbivabrik esimeses järjekorras asutatud lauavabriku juures, osteti majad Tallinnas ja Berliinis). Mina isiklikult sarnaste investeeringute vastu ei olnud, ma nägin, et mu kompanjonid rahadega väga ettevaatamatult hakkasid ümber käima ja arvasin, et nimetatud investeerimiste abil on ikkagi varandus kindlustatud. Aga minu eemaloleku ajal tekkis teine pahe: hakati raha ärist välja kiskuma, lihtsalt oma huvideks: Janson ja Saaretok Tartu pärmivabriku aktsiate omandamiseks, Janson peale selle veel omale Kärevete mõisa ostmiseks ja Raamot omale laevade ostmiseks; Kirsch kulutas oma mõistmatu metsatööstuse juhtimisega ja jonniajamisega asjata liigseid summasid. Proua Mari Raamot uhkustas linnapidi ja Haapsalus Atlanta meeste „suurte teenistustega", äratades oma lobisemisega suurt kadedust. Teiste ärimeestega koos asutati eriselt kauplemiseks venelastega „Ekal" (Eesti kaubandusliit). See oli nn. nepi aeg (Lenini „novaja ekonomitšeskaja

politika"*). Kirsch ja Janson võtsid Petrogradis „Novaja Bavarija" õllevabriku rendile, mis iseenesest hea ettevõte oli. Niiviisi kahanes Atlanta sularaha ja tekkisid võlad. Pangad krediteerisid Atlantat ainult osanikkude isiklike žiirode vastu. Ma vaidlesin küll vastu, ei tahtnud oma žiirot anda, kuna teised osanikud omale suured summad kõrvale olid toimetanud, aga lõpuks andsin järele, lootes sellega seisukorda parandada ja päästa. See oleks ehk võimalik olnud, kui meestel vähegi ärimehelikku arusaamist oleks olnud, aga ei, Saaretok oli kui haiglasest fantaasiast hullunud, tegi ostusid suurel määral välismaalt ehk küll minul kaubandus-tööstusministeeriumi kaudu täpsed teated olid, et kaupade hinnad maailmaturul langevad. Algust tegid puumaterjali hinnad. Sellegi peale vaatamata osteti suur hulk elektrikaupu jne., asutati ilma teiste osanikkude teadmata rauaja teraskaupade osakond jne.

1923. aasta septembris võtsin mina puhkuse ja sõitsin välismaale ning pidasin Kinkmanniga Berliinis nõu. Asjad niiviisi edasi minna ei võinud ja palusin teda Tallinnasse tulla äri juhtima ning kirjutasin temaga koos Tallinnasse kirja, milles nõudsime erakorralise peakoosoleku kokkukutsumist, mis ka täitmist leidis. Kui ma ei eksi, asus Kinkmann oktoobri lõpul äri juhtima. Sel ajal, kui ma välismaal viibisin, olid Tallinnas viibijad osanikud, nagu viimasel ajal nende juures moodi oli läinud, jälle ühe suurema rumalusega toime saanud; olid nimelt ühe laevatäie kivisütt Inglismaalt ostnud. J. Pitka oli neile selgeks teinud, kui kasulik see operatsioon on – kiiresti langevate hindade juures! Pitka äri põhimõte näis olevat „ne obmaneš, ne prodaš"**. Kavatsusel oli veel teine laevatäis kivisütt osta. Ma jõudsin veel õigel ajal koju, et seda teist ostu takistada. Esimene andis isegi süte realiseerimisel 7 miljonit marka (70 000 kr) kahju. Kuna Kinkmann Berliinis olles ei saanud Tallinna pankadele oma žiirosid anda, lasksin ma Berliinis 1/4 osa Atlanta Berliini majast tema nimele kirjutada, et ometi teatud reserv oleks, mida teised osanikud kätte ei saaks või ei raiskaks. Aga seisukord oli juba nii halvaks kujunenud, et jooksvate maksude tasumine raskeks läks. Petrogradist tuli „Novaja Bavarijast" küll natuke, aga Kirsch selle asemel et sealt võimalikult palju ja kiires korras raha või väärtusi välja saata, üüris omale suure korteri, möbleeris selle toredasti ja kallisti ning elas pillavalt ja laialt. Ühe suurema summa, 7000 Inglise naela eest oli Kirsch vanarauda ostnud kuskilt klaasivabrikust, mis enamlaste

* Uus majanduspoliitika.
** Kui ei peta, ei müü.

poolt üle võetud. Selle summa täielikult sisse maksnud, ei saanud ta aga rauda välja tuua mitte ühte kilo ja jäi rahast ka ilma (üle 70 000 kr). Viimasel erakorralisel koosolekul 1923. aasta oktoobris astusin mina juhatusest välja. Arvasin, et jätkub, kui ükski kommertspeaga mees – Kinkmann – kui asjaajaja direktor sinna jääb.

Ministri kohalt 1923. aasta oktoobri lõpul tagasi astumisele mõjutas mind Atlanta raske seisukord. Kinkmann ei suutnud seal ka enam asju korda seada. Maksuraskused olid nii suured, et nendele äriseisukord enam vastu panna ei suutnud. Aasta lõpul ärapeetud kreeditoride koosolekul otsustati Atlanta administratsiooni alla võtta (kohtu poolt kinnitatud 1924. a. jaanuaris), millega aktsionärid nõustusid, sest otsekohene likvideerimine oleks umbes ühe tuhande arvulise töölis- ja teenijaskonna ka raskesse seisukorda asetanud. Aga me eksisime rängasti, arvates, et administratsioon oma ülesandeid täidab Vene seaduste ja kommete kohaselt. Administraatoriteks määrati Eesti Panga esindajad Jaanvärk ja Hendrikson ning Scheeli panga poolt keegi Heinrichson, erakreeditoride poolt Isba (tšehhoslovakk) ja Fürstenwald, Saksa juut, Atlanta aktsionäride poolt Kinkmann. Selle asemel et äri päästa, tema tegevust jätkata, asusid administraatorid otsekohe selle likvideerimisele, Kinkmann ei saanud üksinda midagi ära teha. Peainitsiaator nüüd järgnevas pillamises oli Eesti Panga direktor Kukk, kes Jaanvärgile kindlad juhtnöörid andis, kuidas talitada, et likvideerimisel võimalikult suurem kahju tuleks, mida viimane ka truult kuni surmani täitis. Eduard Aule oli küll Eesti Panga president ja oleks võinud õiglasemat talitamist nõuda, aga see mehike värises ise oma koha pärast. Oli ju rahaminister Strandman direktor Johan Sihveri Eesti Pangast välja kangutanud ja nüüd ettevõtet toetada, kus üks viroonlane osanik oli, näis temale hädaohtlik olevat. See ettevaatus ei aidanud küll, sest Aule kaotas varsti oma koha ja tema järeltulijat A. Uibopuud kui haiget inimest mina ei tülitanud. Pahatahtliku iseloomuga oli ka direktor Tõnis Vares, väga arusaadaval põhjusel: oli ta ju raskesti vähihaige ja suri ka varsti. Nii oli siis kõige tegevam Atlanta likvideerimisel kahjulikus suunas J. Kukk, ühistegelane, kes tolleaegse Tööerakonna seisukohalt üldse valmis oli iga eraettevõtet lämmatama. Tema ja Strandman kõrgendasid ka väga tunduvalt laenuprotsente, et sellega – nende arvamise järgi – raha pankadesse meelitada, kuid ajasid kogu Eesti majanduse sellega ummikusse. Sellest absurdsusest saadi alles neli-viis aastat hiljem aru ja oldi sunnitud lõpuks seadusandlikult seda „kukesammu" parandama laenu-

protsendi alla viimisega 7%-le kaheteistkümnelt ja kõrgemalt. Nad olid „isamaa päästjad", ja üks isamaa päästmise aktsioon oli Atlanta varanduste võileiva eest äraröövimine. Näiteks tekstiilkaubad müüdi 66% alla omahinna, ehk küll sisseveotolle umbes samal määral kõrgendati. Riidekaupmees Goldmann hindas, Besprosvany ostis, teinekord jälle Besprosvany hindas ja Goldmann ostis, kõik läks „korralikult". Elektrikaubad sai Kapsi ka poolmuidu omale. Väike juhus: Kirsch oli ostnud kord ühe mõisniku kinnise tõlla, väga ilus töö, kallis sõiduriist – kas edasimüümiseks juhtumisel või lammutamiseks – olid väga hääd rattad ja palju rauda. See tõld müüdi ära 500 marga (5 kr!) eest. Räägiti, et Jaanvärk ja Fürstenwald olevat nende müükide juures kaunis hästi teeninud. Kaupadele järgnesid kinnisvarad ja teised ettevõtted. Nii müüdi Berliini maja ühes paremas asukohas Viktoria-Luise platsil, umbes nii suur kui Krediitpanga maja Tallinnas saksa teatri vastas, ka kolme uulitsa fassaadiga, viiekordne, Rmk. 265 333 (tolleaegse kursi järgi 1 Rmk = 88,5 Eesti marka), 23 512 000 marga, s.o. 235 120 krooni eest ühele Ameerika juudile, kes Eesti Pangaga mitmeid ärisid ajas Eagle & Ko. nime all ja kes mõne kuu pärast sama maja kolmekordse hinnaga edasi müüs. Selle kasuga igatahes aasta või paari pärast oleks võidud peaaegu kõik Atlanta võlad kinni maksta. Kui administratsioon oma pahatahtliku tegevuse 1. jaanuaril 1928. aastal lõpetas, oli Atlanta võlg Eesti Pangale 230 479 kr ja Scheeli pangale 183 365 kr, kokku 413 834 kr, kogu defitsiit oli 443 438 kr. Atlanta likvideerimise lõpul 1938. aastal olid aktsionäride arved järgmised:

Deebitorid:
K. Saaretok kr 5183.97
J. Raamot „ 25 131.36
L. Fallstein „ 1884.86
A. Janson „ 16 091.90
(1924. a. Janson 25 000 kr).
Kreeditorid:
K. Ipsberg kr 11 414.15
E. Kinkmann „ 14 629.88
J. Kirsch „ 19 742.77
H. Kõrgesaar „ 18 450.31

Aga Eesti Pank ei kannatanud, ehk küll Scheeli esindaja Berliini maja müügiks oma nõusolekut ei andnud. Kui mina Kinkmanniga koos direktor Varest palusime selle maja müümisega vähemalt üks aasta oodata, vas-

tas Vares: „Aga mis siis, kui enamlased Saksamaal võimule pääsevad?" Ja kui Kinkmann hädaldas oma Peterburi suure varanduse kaotuse üle ja et ta siin nüüd jällegi palju kaotab, vastas Vares mürgiselt: „See on Teile veel vähe." No mis seal siis veel maksis kõnelda säärase haige inimesega? Ta saatis ka kohtupristavi mulle koju ja laskis mu koduse sisseseade üles kirjutada: mis kasu sellest paari tuhande kroonisest mööbli ja taldrikute kogust võis olla? Aule aga, kelle poole ma pöördusin, ei julgenud siiski seda protseduuri takistada. Ka Atlanta tekstiiltööstuse vabrik Bekkeri tehastes anti poolmuidu käest ära ja see ettevõte töötas asjatundja insener Semjonovi juhatusel pool aastat hiljem hiilgavalt. Sest tookord oli just tekstiiltöö õitseaeg Eestis ja Atlanta administratsioon oleks võinud kergesti ettevõtte päästa. Aga vist ei tahetud seda Isaak Citroni mõjul mitte, nagu ma veel kuus aastat hiljem seda paha mõju tunda sain ühe teise tekstiiliettevõtte avamisloa muretsemise juures. Nööbivabrikule ilmus rendilevõtja, aga ei antud, lasti uus nööbivabrik asutada ja Atlanta oma roostetada, et aga kahju suurem oleks.

Varsti peale administratsiooni sisseseadmist sõitis Janson Saksamaale, kus ta Atlantast kaasavõetud rahaga ühe šokolaadivabriku ostis, selle ostuga aga sisse kukkus – Berliini mehed olid osavamad kui Peterburi mehed – ja lõpuks omale kuuli pähe laskis, enne aga veel oma noore sümpaatse abikaasa 1925. aasta oktoobris või 1926. aastal surmas. Saaretok sõitis järgmisel, 1925. aastal pikemaks ajaks välismaale ja Kirsch asus Venemaalt tagasi tulles Riiga elama. Jäid mina, Raamot ja Fallstein järele. Ka Hans Kõrgesaar, pärastine Majaomanikkude Panga juhataja, keda senimaani ei ole nimetanud, kes ka kogemata Atlanta aktsionäriks astus, viimasel aastal enne äri kokkuvarisemist. Tema nendest väljakraapimise kombinatsioonidest osa ei võtnud, oli täiesti korrektne mees. Samuti seisis kõigist nendest mahhinatsioonidest eemal Fallstein.

Nii jäi siis meid kaunis vähe järele ja nendegi hulgast jäi minule kõige raskem koorem, sest minul oli küllaldaselt poliitilisi vaenlasi ja ka varandust, vähem küll kui viimased ja pankade juhid arvasid. Viiks pikale kõike seda aastaid kestvat võitlust administratsiooniga kirjeldada, neid kokkuleppekatseid pankadega, eriti Eesti Pangaga, arvesse võttes Atlanta varanduste tegelikke hindu. Scheeliga saime võrdlemisi kergesti toime. Tema võttis üle temale panditud varandused ja rahuldus nende realiseerimisest saadud summadega, temal ei olnud meie vastu seda poliitilist vaenlust nagu Eesti Panga tegelastel. Kui aga Kukk Eesti Panga juhtimisest lahkus,

tema kreatuur Jaanvärk suri ja Fürstenwald Eestist lahkus peale selle kui ta Atlanta administratsioonis olles küllaldaselt oli oma taskuid täitnud, oli Atlanta varandustest ainult Kopli tänava kinnisvara saeveskiga ja nööbivabriku masinatega järele jäänud. Selle kinnisvara ja saeveski olin mina metsatööstur Mihhail Gelbiga rendile võtnud ja Atlanta metsatagavarad ära ostnud umbes 50% kallima hinnaga kui administratsioon neid tahtis realiseerida, ning asutanud uue metsatööstuse A/s Lignum'i 1924. aastal. Ma tegin Eesti Pangale ettepaneku see kinnisvara müüa Lignumile, millega Eesti Pank ka pikkade kauplemiste järel leppis, kuid mille eest uus Eesti Panga president Jüri Jaakson meilt võimatu suurt hinda välja pressis (13 miljonit marka), ja seda pärast seda, kui raudteevalitsus sellesama objekti eest peale täpsete hindamiste pakkus ainult 7 1/2 miljonit. Ka seegi kokkulepe teostus ainult panga presidendi puhkuse ajal direktor Paul Öpiku heatahtliku vastutuleku tõttu, kes ei lasknud Eesti Pangale soodsat juhust mööda minna poliitilise vaenluse kaalutlemisel, nagu seda olid teinud senimaani teised Eesti Panga juhid, kellel tähtis oli oma poliitilisi vaenlasi maha suruda, kuigi selle läbi kahju sai. Aga sellise iseloomuga on juba kord eestlased, eht Mikumärdi sulase mentaliteediga. See omadus väljendas ennast hiilgavalt vähe hiljem Harju Panga ja Kommertspanga likvideerimisele ajamisega. 1927. aasta augustis sõlmitud kokkuleppe raskus jäi lõpuks ikkagi minu õlgadele, kuna Raamot enne seda, 1927. aasta jaanuaris suri, Kirschi ja Saaretoki käest midagi võtta ei olnud, Kõrgesaar oma vekslite asjus osalt iseseisvalt kokku leppis, Fallstein aga end ühe miljoni margalise summaga lahti ostis Israel Rubinsteini kaudu. Jäime siis kolmekesi, mina, Kirsch ja Rubinstein A/s Lignumi kaudu selle kallihinnalise objekti osanikeks, kusjuures Rubinstein üks miljon marka sisse maksis, Kirsch oma vahepeal asutatud jahutööstusest mõned vanad masinad, automobiili ja mõned kahtlased oma jahutööstuse deebitoride kontod kaasa tõi, kuna mina oma kinnisvarade obligatsioonidega võlga Eesti Pangale ja tarvisminevat tegevuskapitali Krediitpanga abil kindlustasin. Jaakson pidas aga ikkagi tarvilikuks omale erilõbu lubada – võibolla polnud see mitte tema erilõbu, vaid Eesti Panga päästmise aktsioon? Nimelt laskis ta minule ikkagi oksjoni teha, määrates minu korteri sisseseade müügile, ehk küll eespool nimetatud kokkulepe peaaegu valmis oli. Ta trööstis irooniliselt mind: ega oksjonil saadud raha kaduma lähe, seda arvatakse ostusumma tasumiseks. Juriidiliselt oli tal ju õigus. Kõneldes selle üle mõne tuttava advokaadiga, kas praktiseeritakse juhul, kui pooled

on juba kokku leppinud, sellist oksjoneerimise taktikat, eitasid nad seda. Aga oksjon peeti ikkagi 5. juulil 1927. aastal ära – kõige mustem päev minu elus, nagu Mussolinil 18. novembril 1935. aastal! Ma olen optimist, tahaksin arvata, et see Eesti Pangale vist ikka väga tarvilik pidi olema. Oksjonile ilmunud juudid leppisid vähese summakesega oma vaeva eest, nii et Eesti Pank sai sellest oksjonist sissetulekut ainult 200 senti (2 kr)! Vist oli oodatud lõbu ja tulu liiga väike, sest Jaakson ei pidanud oma sõna: seda summat ei ole minu võlast maha kirjutatud. Kui ma meeles pean, siis tuletan ma seda Eesti Pangale veel meelde enne aegumise lõppu. See teeb mulle ka lõbu, olles oma isalt hea osakese huumorit pärinud.

Mitmed meie kodumaa ärimehed said rahuldatud Berliini maja müügi summast Kinkmannile langeva osa kaudu (Johan Rumberg, Eesti Seemnevilja Ühisus), samuti kaeti sellest osast väikesed asjaajamise kulud. Aga ka see osa oleks peaaegu Kinkmanni tasku libisenud, sest ta saatis selle summa Berliini lihtsalt oma nimele. Ainult kriminaalpolitsei abiga (Kirschi kaasabil) saime selle kätte. Nii et ka selles mehes eksisin ma. Ja „Brutus on üks auväärt mees, auväärt on nad kõik". Raamoti 6000 kr minu žiiroga veksli Krediitpangas maksin ma omast taskust kinni, oma laevadega kukkus ta sisse, nagu temale seda mitte ainult mina, vaid ka mitmed teised ette olid ütelnud, samuti tema poolt asutatud meripangaga.

Eespool nimetatud kokkulepe ei tulnud õnneks, sest Lignum oli 1927. aastast peale õieti ilma põhikapitalita, suurte võlgadega. Kui ma kuni 1927. a. sügiseni Gelbiga koos seda äri ajasin, oli see ikkagi midagi sisse toonud, et aga suurt võlga maksta, tuli veel võlga juurde teha, ettevõtet laiendada, et rohkem teenistust oleks ja sellega võimalus võlga tasuda. Aga mõne aasta pärast kerkinud üldine kriis rikkus minu paremad kavatsused, millele kaasa aitas Kirschi jonnakas omavoliline talitamine, selle tagajärjel suured kulud, peale selle veel uue kompanjoni Israel Rubinsteini ebaausus, kes rahade sissekasseerimisel 2 1/2 miljonit senti lihtsalt ära varastas. Ei aidanud ka see, et ma jõuka ja korraliku metsatöösturi Karl Tambergi äri osanikuks oskasin kutsuda, sest metsamaterjali hindade suure languse tõttu astus ta oma osakapitaliga välja ja 1. juunil 1931. aasta olime sunnitud Lignumi likvideerimisele asuma. Selles likvideerimiskomisjonis töötasin ma kaasa ilma mingisuguse tasuta üle nelja aasta, Atlanta likvideerimise asju ajasin ka peaaegu neli aastat, kokku kaheksa aastat tegin tühja tööd ja kaotasin kõik oma varanduse. Aga üks asjaolu rahustab mind ja ei riku minu und: ma olen korralikult ja ausasti asja ajanud, nii

Atlanta kui ka Lignumi likvideerimisel olen mina ikka kreeditorina olnud, ei ole ühtegi senti nende äride varandusest omandanud, olen küll kõik oma varanduse kaotanud, juurde maksnud ja olen praegu veel Pikalaenu Pangale (Eesti Pangast ülekantud võlg) ning Krediitpangale kokku 10 000 kr võlgu, mida ma aga loodan ka veel enne surma ära tasuda. Ei ole ma ka ühtegi oma tuttavatest ja korporatsioonisõpradest žiirodega sisse vedanud, ei ole ka nende žiirosid kunagi tarvitanud peale ühe korra, nimelt K. Mauritzi oma 1924. aastal, kui mul võimalik ei olnud oma kaunis suurt tulumaksu ühekorraga tasuda ja sunnitud olin selle maksmist ühe aasta peale paluma pikendada. Teine žirant oli tookord mu endine kompanjon insener Rosmann.

Läbi lugedes neid kohati valjusid ridu, mis ma oma ärikaaslaste kohta olen kirjutanud, tõuseb mul kahtlus, kas ma neile mitte ülekohut ei tee ja kas ma ka ise nende suurte kaotuste juures süüdi ei ole olnud? Kuid järele mõtelnud, ei ole mul põhjust oma sõnu muuta. Ma olen omal pikal eluajal õige suurtel kohtadel töötanud ja ka oma äri juhtinud ja ma ei ole õieti kunagi isiklikult eksinud korralduste tegemisel, ja kui neid korraldusi ja juhtnööre korralikult ja täpselt täideti, läks kõik hästi, nii riigiteenistuses olles kui ka isiklikkude asjade ajamisel. Aga Atlanta osanikud ei võtnud kahjuks peaaegu kunagi minu head nõu kuulda, lubasid seda küll teha, kuid ei täitnud oma lubadusi, tarvitasid peale selle minu usaldust kurjasti ja tegutsesid jultunud hoolimatusega. Mina olen alati inimesi usaldanud, kui just mingeid andmeid selle vastu ei olnud. Ja kui ma oma 50. eluaastani olin jõudnud, ilma et keegi minu usaldust kurjasti oleks tarvitanud ja ma ka ise kunagi sellise asjaga toime ei olnud saanud, siis oli küll neil härradel väga kerge mind ninapidi vedada minu žiirosid tarvitades, sellest omale profiiti teha ja minu peale vastutust jättes sellest kõrvale hoida ja raskest olukorrast ise välja pugeda nagu rotid uppuvast laevast. Olgu, nende teguviis neile ikkagi lõppude lõpuks suurt kasu ei toonud, mina aga rikastusin suure ja kurva kogemusega. Kahju, et see kogemus mulle nii hilja tuli.

Lõpuks olen veel sunnitud kõigest sellest äritegevuse ajast ühe ebameeldiva järelduse tegema, et eestlaste hulgas ikkagi väga palju ebaausaid ja lohakaid, hoolimata ärimehi – ja mitte ainult ärimehi – on, nii mõnigi teine rahvas näib korrektsem olevat. Ma oleksin ise rõõmus, kui see järeldus ekslik oleks, ja ma loodan, et ta kaua paika ei pea. Seda lootust õhutab minus kokkupuutumine meie maarahvaga, põlluharijate, nii meeste kui ka naistega; lohutav on leida neis veel palju otsekohesust, ausust ja südam-

likkust, sooja hinge. Nähtavalt õilistab inimest looduse lähedus, loodus on ju täiuslik, tema seadused valet ei tunnista.

Pärast ministrikohalt lahkumist töötasin ma II Riigikogu liikmena veel edasi kuni 1926. aasta juunikuuni, peamiselt komisjonides, mis majanduslikke küsimusi käsitlesid, aga iseäralist huvi mul parlamentliku töö vastu ei olnud, eriti peale K. Pätsi valitsuse kukutamist 1924. aastal. See kriis oli jällegi, nagu sageli, J. Tõnissoni intriigide saavutus ja Päts jäi umbes seitsekaheksa aastat valitsusest eemale. Tema partei nooremad kaaslased arvasid ilma Pätsita läbi saavat, kuid eksisid. Minul ei olnud ka vahekord oma parteimeestega kõige parem sest ajast saadik, kui nad maanteede valitsuse likvideerimist toetasid vastu minu tahtmist, olles arvamisel, et maakondade valitsused selle ülesandeid paremini mõistavad täita kui keskvalitsuse korraldused seda suudavad teha. Detsentralisatsiooni püüded olid tookord tugevad, tuletavad meelde omaaegset J. Tõnissoni projekti luua Eestis kaks parlamenti, üks Põhja-Eestis, teine Lõuna-Eestis (Tartus!). Muidugi loodi hiljem jälle maanteede valitsus teedeministeeriumi juures tookord likvideeritu asemele. Ka mõni põllumeeste rühma mees kaotas hooldaja koha minu korralduste põhjal – Jaan Teemant, Christian Arro (Pärnu raudtee hooldajad) –, mis teatavat meelepaha sünnitas. Ka ei saadud sealpool õieti aru minu ausatest püüetest Atlanta likvideerimisel, vist pahempoolsete Riigikogu liikmete kõnede mõjul, nagu oleks riik (Eesti Pank) Atlanta kaudu suurt kahju saanud; tegelikult on Eesti Panga põhikapital selle siunatud eraalgatuse abil koostatud, ja Atlanta kaasabile ei langenud sellest just kõige väiksem osa, eriti esimestel aastatel metsaekspordi kaudu sissetoodud välisvaluuta kaudu.

Kõige selle meeleoluga arvestades ei katsunud ma 1926. aastal eelseisvatel valimistel enam järgmisse Riigikogusse pääseda, astusin põllumeeste rühmast ning parteist välja ning loobusin üldse igasugusest poliitilisest tegevusest. Ka oli minu parteikaaslaste juures märgata väikest meelepaha selle üle, et minu pojad saksa koolides õppisid. Ma korraldasin seda meeleldi, sest meie koolid olid tol ajal (olgu meelde tuletatud haridusminister Jüri Annussoni) suuresti sotsialistlikkude kooliõpetajate mõju all ja sellest mürgist tahtsin ma oma poegi hoida. Ma lootsin nendest eestivaimulisi mehi kasvatada – olin ju nii mina kui ka kõik meie vanemad tegelased võõrkeelse kooli läbi teinud ja sellele vaatamata eestlaseks jäänud – ja ma ei eksinud.

Mul jäi sellest parlamentlikust tegevusest kaunis halb mulje. Seal oli esitatud võrdlemisi vähe intelligentsust ja halvasti mõjus minule võhikute

targutamine, mis pealegi suurelt demagoogiaga ja kitsaste parteihuvidega soolatud oli. Tõsised töömehed minu parteis peale Pätsi ja Laidoneri olid Jaan Teemant, kuulus oma teravate ja tabavate vahelehüüetega, August Jürmann, Jaan Hünerson, Mürk, Tamm ja mõned teised. Nimetan ka Kustas Tonkmanni, kes oma vähesele haridusele vaatamata omas üsna suurt loomulikku tarkust ja oma kerge keelega – ta oli meie rühmas teataval määral üks *enfant terrible*,* keda kõnetooli saadeti, kui keegi teine just ei tahtnud mõnda mitte päris sündsat mõtet avaldada – sotsidele palju pahandust tegi. Vana Tõnisson oma hiinlaste moodi põriseva ja ühe oktaavi piirides üles-alla kõlava häälega algas ja lõpetas „rahvuslise põhiheliga" sorr ja plaks! Tema eeskujul kõneles ka Karl Einbund, muutis aga oma kõne tooni mõnesse teise parteisse ülemineku puhul. Mida rohkem pahemale poole, seda suurem oli demagoogide arv: numbrite tegijad Otto Strandman 15-miljonilisest kullast; Ado Anderkopp, kes kaitseministrina Kerenskit järele katsus aimata loa andmisega sõduritel kasarmutest omavoliliselt lahkuda – Napoleoniks liiga väike, ka Kerenskiks mitte küllalt suur; koomiline figuur Ernst Veberman, kalanduse erispets – mereagronoom, nagu teda nimetati; Mihkel Martna, tööliste palkade suurendaja Šveitsi ja Inglismaa omade suuruseni; sots Leopold Johanson, kes alati täis püha viha kodanlist maailmakorda materdas ja kellele assisteerisid Erich Joonas, Jaan Piiskar ning Oskar Gustavson. Kange miitingumees oli Aleksander Oinas, kes Vabadussõja ajal olles siseminister oma juures varjas Viktor Kingisseppa, üks igav kõnemees, kerija ja heietaja, riigikontrolörina otsustamisvõimetu meheke. Praktilised sotsid Karl Virma ja August Rei ei teinud palju demagoogiat, vaid nosisid tasakesi kasusid, mis neile sotside parteis olemine kaasa tõi. Leopold Johanson oleks, kui ta Venemaal oleks olnud, vist küll mõnes tšekaa asutuses omale kannuseid teeninud, võib-olla koguni Lenini ordeni rinda saanud. Peale 1. detsembrit 1924. a. oli üks sots ka valitsuses, mille Jüri Jaakson seinast seinani koostas, nimelt Karl Ast – portfellita minister ja luuletai, tema töö oli väike, kuid ta suu oli lai. Üks koomiline figuur oli ka riigivanem J. Jaakson, kellest mõnigi anekdoot liikvel oli, näiteks, kuidas temale Läti presidendi Jānis Čakste külaskäigu puhul välisministeeriumi tseremooniameister Johan Markus püksitaskud kinni õmbles, et ta käsi püksitaskusse pista ei saaks. Ka tema abikaasa kohta – Riias Jaaksoni juures teeninud, nagu venelased ütlevad „dnjom kuharka, notšju sudarka",** – olid mõlemad anekdoodilised

* Hirmus laps.

** Päeval köögitüdruk, öösel armuke.

episoodid seltskonna suus, aga nendest ma vaikin, minu üldine lugupidamine daamidest ei luba muud. Kommunistliku rühma liikmete nimed on mul meelest läinud, ainult üks on meelde jäänud: Eduard Luts. Selle kohta üteldi, kui ta Vene olusid väga ülistas *ex oriente lux* asemel: *ex oriente Luts*. Meil eestlastel on võrdlemisi vähe häid kõnemehi, kaunis soravalt kõnelesid Strandman, Anderkopp, kõige kiiremini karskuse apostel Ernits, ka Gustavsoni kõnet võis kuulata, tema kõnedes oli kaunis palju huumorit. Igav oli Tõnissoni kõne – Vene riigiduumas jäi tema kõnede ajal saal peaaegu tühjaks, naljatati „nu, teper tjani son".* Mäletan, kui ta ühel suuremal banketil „Estonias" 1919. aastal kõnelema hakkas, kui kelnerid just praevaagnatega ilmusid ja etteandmisega kõne ajal peatusid, siis oli soe praad kõne lõpuks juba ära külmanud. Tema kõned olid alati pikad alaliste kordamiste pärast, ja enamasti tühjad. Punase peaga pastor Jaan Lattik oli kõnemehena palju huvitavam; kui tema ei oleks valinud vaimuliku karjääri, oleks temast päris tubli sotsialistlik kuldsuuline miitingumees võinud välja kujuneda. Kõige paremaks Eesti kõnemeheks pean ma küll Konstantin Pätsi, tema kõnedes oli ikka palju häid mõtteid ja tema kõneviis oli temperamentne, lihtne, arusaadav ja südamlik ning ta ei tüüdanud kuulajaid oma kõne pikkusega ja keeruliste retooriliste sõnakõlksudega. Kõnelemine parlamendis ei olnud kerge, kus igal mehel õigus oli vahele hüüda, et kõnelejat eksitada. Pätsi kuulas Riigikogu ikka suure tähelepanuga ja vaikides. Tema soontes voolav vene veri andis ennast tunda, venelased on ju tuntud head kõnemehed.

Lõpetan sellega oma väikese ringkäigu läbi Riigikogu saali ja kuluaaride, neid ridasid teie, mu auväärt sõbrad-seltsimehed, vist küll kunagi lugeda ei saa; peaks see aga siiski kogemata sündima, siis ärge mind siunake – nii mõnigi on seda juba küllalt teinud –, teie olete mulle palju lõbu valmistanud ja kui ma nüüd, hulga aastate järele oma mälestuses teid nagu kunstigaleriisse ritta olen seadnud, siis ärge pahandage selle üle, kui ma nii mõndagi väärikat naljahammast või *Jupiter tonans*'i** ei ole nimetanud. Nende ridade ülesanne on ju piiratud. Ja võib-olla on teist mõnigi südamega asja juures olnud ja mitte ainult laia suuga. Aga rappa ajasite meie rahvaesinduse ikkagi oma sajapealise diktatuuriga. Ajalugu hindab teid ehk veel halvemini kui naljaarmastaja Ipsberg.

Ma ei ole küll kunagi kitsarinnaline parteipoliitik olnud, aga lõpuks pean siiski oma parteikaaslaste heaks mõne sõna ütlema. On küllalt ette-

* Noh, nüüd lase silm looja (*teni son*).

** Jupiter Müristaja.

heiteid tehtud parteidele, et nad oma mehi alati katsuvad toetada ja soojadele kohtadele upitada. Seda etteheidet mina oma parteikaaslastele teha ei lubaks: mind nad ei ole kunagi upitanud ja ei ole ka ükski minu parteisõpradest vaevakski võtnud minult küsida, kuidas mu käsi käib peale kõigi nende raskuste, mis minu kaela langesid. Ainult Konstantin Pätsi ja osalt Johan Laidoneri ei saa ma päris puhtaks pesta, sest nemad, eriti K. Päts, on alati minu saatusest osa võtnud ja mulle oma lahket abi pakkunud, kui mul seda oleks pidanud tarvis olema.

Aga mis ilmaaegu kõnelda raskustest, ma katsun nagu ikka käia saksa vanasõna järgi: „Mach es wie die Sonnenuhr, zähl die heiteren Stunden nur."* Ma mõtlen hea meelega sellele töörikkale ajale, kui ma kaht ministeeriumi juhtisin, kui päevaaegsetest töötundidest ei jätkunud, kuidas siis kaubandus-tööstusministeeriumi sekretär Ravaraja – peaaegu iga päev – minu juurde õhtul koju ilmus paberitega täidetud portfelliga, kus siin kõik nendes olevad küsimused kiiret lahendust leidsid. Lõbu tunnen praegu veel nimetatud ministeeriumi ja teedeministeeriumi hoonetes käies ja meelde tuletades, et mina need hooned riigile ostsin ja ümber ehitada lasksin. Muidugi sain pahempoolsetelt jällegi siunata selle eest.

Huvitav mehike oli juut Menell, endine Rakvere või Viljandi linna rätsep, kes katseid tegi koos insener A. Lukkiga põlevkivist saadavate ainete uurimise alal. Oma katsete saavutustega sõitis ta Londoni ja huvitas sealseid ringkondi niivõrd, et inglased kavatsesid Eestis põlevkivitööstuse asutada õli ajamiseks ja Menellile oli ülesandeks tehtud sellekohast kontsessiooni nõutada. Ta jäi peatuma riikliku Vanamõisa põlevkivitööstuse juurde Port Kunda ligidal, mis kasutamata seisis, kuna riik töötas Kohtlas. Ma tegin valitsusele ettepaneku see tööstus kõige sisseseadetega ja põlevkivitagavaradega ära müüa, ja lasksin ka müügihinna kindlaks määrata. Mitmed ettevõtted ilmusid ostjatena, kuid pakkusid liig odavat hinda, mis ei vastanud tehtud kuludele. Ka Menell ilmus minu juurde koos noore Martnaga, oma advokaadiga. Pika kõneluse järele nimetas ta ühe summa, kuid mina naersin ta välja, nimetades seda summat naeruväärt väikeseks. Aga kui palju Teie, härra minister, siis tahate Vanamõisa eest saada, küsis Menell. Poolnaljatades vastasin mina paremat kätt välja sirutades, „sada tuhat inglise naela". Enne kui ma oma välja sirutatud käe sain tagasi tõmmata, haaras Menell sellest kinni ja hüüdis: „Einverstanden",** ja ei lasknud

* Tee nagu päikesekell, arvesta ainult pilvitut aega.

** Nõus.

kätt enam lahti. Ja müük oli tehtud, mis ületas kaks korda meie poolt määratud hinna. Varsti asutas Menell Londonis aktsiaseltsi ja inglased asusid tööle. Hiljem, juba peale minu äraminekut valitsusest, alandas valitsus seda hinda, aga tööd jäid siiski seisma, sest tookord olid õlitöötlemise meetodid veel katsete ajajärgus. Igatahes oli see Meneli teene, et inglased meie õlikiviga tutvusid ja sellega algas eraettevõtlikkus sellel alal tegutsema: asutati Saksa rahaga (Scheeli kaudu) A/s Õlikivi tööstus ja Inglise kapitaliga Oilfields Ltd., mis suure eduga töötavad. Menell aga elab ikka veel Londonis, kaks poega on juba mäeinseneriks õppinud ja kui ta mõne aasta tagant Tallinnas käis, ütles ta, et Vanamõisa vabrik ikka kord tööle hakkab.

Huvitavad päevad veetsin 1922. aastal Soomes, kuhu K. Päts sõitis – esimene meie riigipea külaskäik välismaa riigipea juurde – külastama Soome presidenti Kaarlo Juho Ståhlbergi. Kaasa sõitsid ministrid Bernhard Rostfeld ja Ants Piip, dr. Jaan Raamot, kindralid Paul Lill ja Andres Larka, mina ja ratsaväe inspektor kolonel Arthur von Buxhoevden. Vastuvõtt oli südamlik, soomlased pühitsesid tookord just Helsingi vabastamise päeva punaväelastest. Väga armas oli presidendiproua Ståhlberg, eriti ilus mälestus jäi mulle Soome kuulsast lauljannast Aino Acktést, kes ka vastuvõtu dineedest osa võttis.

Järgneval suvel tegi Balti päästeselts omal laeval ilusa väljasõidu Soome saarestikku (skääridesse), mis umbes nädala kestis ja millest kogu Vabariigi Valitsus oma perekondadega osa võttis. Külastati Hangot ja Åbot. Sellel väljasõidul koostas Päts oma uue valitsuse. Sellest väljasõidust võtsid ka osa minu abikaasa ja kaks poega, väiksed jõmpsikad; kõigil on sellest ilus mälestus järgi jäänud.

Mõni sõna veel ühest tüübist ühenduses Narva uue raudteesilla ehitamisega. Sõja ajal lõhutud ja ajutiseks rongide liiklemiseks parandatud silla asemele tuli uus raudsild ehitada. Projekt oli valmistatud Varssavi professori A. Pechenitzki poolt ja tööde täideviimine välja antud inglastele, kelle käes Vene-Balti tehas rendil oli. Ka tööde juhataja oli määratud, hiljuti Venemaalt Eestisse opteerunud teedeinsener Ottomar Madisson, tol ajal üks väga upsakas isand, kes oli võtnud omale professori ja inseneriteaduste doktori aukraadid. Tema ametisse kinnituse ettepaneku Vabariigi Valitsusele tegin mina kui teedeminister 1921. aasta detsembri lõpul. Sellejuures muutsin ma Madissoni poolt minu eelkäijale koostatud lepingu redaktsiooni. Nimelt oli töödejuhataja teenistusaeg määratud

kuni lõpparvete õiendamiseni ettevõtja firmaga, mina aga lasksin kinnitada „kuni ehitustööde ja silla proovimise lõpuni," ette nähes oma kogemuste põhjal, et lõpparvete tegemine võib peale tööde lõppu veel kaua kesta, kui ettevõtjaga sekeldused peaksid tulema. Ja mul oli õigus, sest inglased jäid pankrotti, töid teostati teise ettevõtja kaudu nende kulul ja lõpparved venisid pikale, mitu aastat peale tööle lõppu. Selle tõttu tegin ma riigile kaunis suure kokkuhoiu. Madissoni palk oli 30 000 marka (300 kr) kuus. See minu poolt tehtud muudatus pahandas väga insener Madissoni, ta ilmus minu juurde ning avaldas pikalt ja laialt oma pahameelt. Selle juures ülistas ta väga Vene olusid, avaldas kahetsust, et ta üldse Eestisse on tulnud. Pikale jutule tegin ma siis lühikese lõpu, üteldes temale: „Härra Madisson, seda viga võite kergesti parandada, kui Teie arvate, et Teie ilma Eestita läbi saate, võin mina Teile kinnitada, et Eesti ilma Madissonita ammugi läbi saab." See tegi ta taltsaks ja tööd algasid. Hiljem selgus, nagu juba varem teada oli, et Vene tehnilised kõrgemad õppeasutused doktori aukraade ei andnud, nagu see Saksamaal Wilhelm II poolt lubatud oli; järelpärimise kaudu Vene saatkonnast selgus, et ka enamlaste ajal doktorinsenere Venes ei fabritseeritud. Nii tuli temal sellest tiitlist loobuda, mis ka tema upsakust vähendas; professori tiitel aga jäi temale, sest ta oli tõesti teedeinstituudis õppejõuks olnud ja sai sarnase koha ka Tallinna tehnikumi juures, minule oli aga üks vihane vaenlane juurde tulnud.

Nüüd aga peale selle pika sissejuhatuse tuleb lõbus lõpp. 1923. aasta detsembrikuu algul, pärast inglaste pankrotti, peale tööde uut väljapakkumist, peale Vene-Balti tehastele suure summa laenuks andmist, et töölisi mitte ilma tööta jätta, peale suurte sekelduste, mis osalt minul lahendada tuli, igatahes minu poolt kinnitust leidsid, sai suur Narva sild valmis ja selle avamine sündis pidulikult kutsutud külaliste, riigivanema ning ministrite juuresolekul. Mina lahkusin ametist umbes üks kuu varem, aga minule saadetud kutset ei saanud ma kasutada, sain küll koosviibijate poolt telegrammi, milles ka minu teeneid hinnati. Hiljem sain ka ettevõtja Sch. poolt selle kulul koostatud albumi silla ehitustööde ülesvõtetega. Juurde oli lisatud raudkonstruktsioonide ettevõtja insener Šeljavini kiri, milles ta kirjutas: „Kahjuks ei tohtinud ma Teie nime albumi esimesele leheküljele teiste nimede hulka mahutada ja sellega mainida seda osa, mis Teie selle silla loomisel olete ära teinud. Mind segas selles tuntud „professori" tuline viha Teie vastu, kes ähvardas suurt skandaali teha, kui albumisse paigutatakse midagi tema – „tuntud professori" – näpunäidete

vastaselt." See oli siis kättemaks minule, mille väikluse üle ma südamest naersin ja praegu veel naeran. Albumi kinkisin ma kohe Tallinna tehnikumile. Insener Šeljavini kiri on mul veel alles. Selle „tuntud professori" viha minu vastu kestis kuni uute raudteede ehituseni, mil ma temaga (1929) välismaale sõitsin raudteeröövbaste tellimise asjus. Meie käisime Berliinis, Pariisis, Ruhrimaal ja Kattowitzis (Poolas), reis oli lõbus ja elasime koos – kaasas olid veel insener Nikolai Viitak uute raudteede direktsioonist ja insener August Ehvert riigikontrollist – läbi mõnegi naljaka episoodi, mis ajalehereportereile head materjali oleks andnud, kui nad nendest oleksid teadnud. Madisson oli omal erialal – tehniline mehaanika ja raudsillad – tubli õppejõud, kuid kahjuks vale iseloomuga ja suur intriigide sepitseja ning omakasu püüdja. Ta aitas oma tegevusega kaasa Tallinna kõrgema tehnikumi likvideerimisele määramisel, sest tehnikumil oli tema sepitsuste tagajärjel „intriigide pesa" kuulsus. Mina olin tehnikumi kogu kestvuse ajal selle hoolekogu liige ja mäletan, kuidas ühel koosolekul insener Eduard Avik soovi avaldas, et Madisson tehnikumist lahkuks, siis oleks loota selle paha kuulsuse kadumist. Madisson aga selle peale ainult vaikis. Selle märkuse tegin ma oma eelmise lause tõestuseks. Kaunis paha osa mängis tema ka tehnilise fakulteedi asutamisel Tartu ülikooli juurde. Aga jätkub.

Ma olen mitmel korral kirjutanud, kuidas poliitilised parteid harilikult igasuguse õiglustunde maha salgavad ning kärmed on parteitegelasi mustama ja sopaga pilduma ning kuidas iseäranis sotsid mind oma vihaga austasid ja igal juhul nimetatud abinõusid minu vastu tarvitasid. Nii oli Asutava Kogu ajal nende hääletoru „Sotsiaaldemokraat" ühes artiklis mind häbemata kombel laimanud. Harilikult kaitsesin ma ennast sarnastel juhtudel ajalehe abil, olen n.-ö. ka ajalehetegelane olnud, kuid seekord kaebasin ma sotside lehe vastutava toimetaja Aleksander Tulpi kohtusse ja kõik instantsid mõistsid ta süüdi, kolmeks kuuks vangi. Riigikohtu kui viimase instantsi otsuse järgi pidi see isand istuma minema. Siis muutusid sotsid aga alandlikuks ja käisid mitmel korral mind palumas, et ma armu annaksin. Minul ei olnud ju peale selle, kui nende laimamine hukkamõistmist leidis, õieti enam mingit kasu toimetaja kinniistumisest ja kui üks nende liidritest, pärastine riigikohtu liige Anton Palvadre mind väga härdalt oma seltsimehe eest palus, andsin ma järele: oli just minu sünnipäev ja ma olin heas tujus! Ma nõudsin aga, et see laimuprodutsent minu juurde isiklikult ilmuks, teedeministri kabinetti. See sündis ka varsti. Ta teretas, ma vaat-

lesin seda meest natuke, tema vaikis, ma ütlesin, nüüd võite minna, ja ta läks. Oli üks kohmakas igasuguse koduse kasvatuseta isik. Ma arvan, et üks vähegi kasvatatud intelligentne inimene oleks ikkagi paari sõnagagi mind tänanud, aga ma jäin ka sellise ülalpidamisega rahule, see näitas, kui palju see mees – ma arvan, vist tema partei enamus – minust madalamal seisab. Mina olen alati omaenese kallal kasvatustööd teinud ja edasijõudnud, nemad tammuvad ikka vanal kohal, Marxi hallitanud katekismuse tasemel ja põlvini sopa sees ning klassivõitluse mürgises aurus. Minu pilk vaatab kaugemale ja ma austan neid inimsoo õpetajaid, kes meile midagi paremat pakuvad kui mustust ja vihavaenu. Tulevad meelde Heine sõnad: „Niemals habt ihr mich verstanden, Niemals auch verstand ich euch! Doch, wenn wir in Dreck uns fanden, Da verstanden wir uns gleich."* Sotside tarkusest aru saada, selleks sopase vihavaenu sisse astuda, ei, seda ma ei tee. Jääge teie oma tarkuse juurde, mina sammun edasi, kõrgemale. mägede lumise tipu poole, nagu ma seda omas Siberi üksilduses sageli faktiliselt tegin ja rahuldustundega sealt alla vaatasin.

Sotsiaaldemokraatide toimetaja Tulpi oma juurde kutsumisel oli mul üks väike, kuigi mitte päris ilus tagamõte, mitte temalt tänu ootamine. Ma arvasin, et see on toosama Tulp, kellest eelpool kõne on olnud kui ässitajast ja streigile õhutajast sõja ajal, ja ma tahtsin enne armuandmist väikest kahjurõõmu maitsta. Aga ma eksisin, see oli koguni teine Tulp, niisiis kukkusin sisse. See oli ka parem, sest kahjurõõm on lõppude lõpuks ikkagi alaväärtuslik lõbu ja ma ei igatse enam kunagi seda naudingut. Üks sarnane protsess sotsidega kordus mul veel kord, aga sellest ehk edaspidi.

Ma lõpetan sellega oma tegevuse kirjelduse Eesti riigi asutamisel ja algpäevil, see oli kestnud 1918. aasta novembrist kuni 1926. aasta juunikuuni, II Riigikogu lõpuni, peaaegu kaheksa aastat. Ma tegin seda tööd suure armastusega ja innukalt ning teatav rahuldustunne täidab mu hinge, mu kohusetunne ütleb mulle, et ma olen nagu suure auvõla oma kodumaale tasunud.

---

* Te ei ole mind kunagi mõistnud, ka mina ei saa teist kunagi aru! Kui me aga ennast porist leiame, siis mõistame üksteist kohe (H. Heine, „Laulude raamat": „Kojutulek"; originaalis: „Selten habt ihr mich verstanden, selten auch verstand ich euch. Doch als wir im Kot uns fanden, da verstanden wir uns gleich!")

XIX

Uute raudteede ehitajana

Peale Atlanta kokkuvarisemist 1924. aasta algul läks minu varandus-lik seisukord kaunis raskeks. Riigikogu liikme palgast ja väiksest sissetulekust, mis samal aastal asutatud aktsiaselts Lignum andis, jätkus hädavaevalt äraelamiseks. Umbes 8000 rubla, mis mul Vene väärt-paberites oli, olid juba varem nulliks muutunud, samuti ka 5000 rubla suurune Haapsalu supelasutuse osa ja mõned Eesti ettevõtete aktsiad ei andnud mingit sissetulekut. Mitte just suurt sissetulekut ei andnud mulle ka „Gloria Palace'i" kinoteatri ehitamine, mille juures ma 1925/1926. aas-tal vastutav töödejuhataja olin olnud. Ma olin ikkagi sunnitud likvideeri-ma veel säilinud varandusi (Port Kunda, Ilmarise ja Harju Panga akt-siad), natuke välisvaluutat, mis veel Atlanta ajast järele jäänud, L. Simsi-varti lubjavabriku osa, Tartu Tiigi tänava maja osa. See likvideerimine kestis kuni 1928/1929. aastani, mil ma ka krundid Raua ja Kreutzwaldi tänaval ära müüsin. Suurt kulu tegi mulle tütre Frieda ebaõnnestunud meheleminek Saksamaale 1923. aastal. Kõige valusam oli mulle see, et ma rahapuu-dusel sunnitud olin vanema poja õppimise Odenwaldi koolis Saksamaal 1925. aasta detsembris pooleli jätma, kus ta kolm ja pool aastat oli õppinud.

Pikad kokkuleppekatsed Eesti Pangaga ja nendega ühenduses olev kirjavahetus, nagu kavade esitamine Eesti Pangale, protestid Atlanta administratsioonile jne., missugune töö peaaegu üksinda minu teha oli, võtsid lõpmata palju aega ja närvide pingutust. Kui seda õnnetut admi-nistratsiooni ei oleks olnud, mis nagu juba eespool mainitud, iseäranis

J. Kuke tõttu meile väga vaenulik oli, oleks likvideerimine ja kokkulepped kreeditoridega palju soodsamalt korda läinud. Administratsioon üldse mingisuguseid kokkuleppeid erakreeditoridega ei katsunudki teha, et aga aruannetes Atlanta kahjud hästi suured välja näeksid. Ühe, aktsionäridega kavatsetud kokkuleppe kava järgi nõudis Eesti Pank aktsionäridelt kõigi erakreeditoride täielikku rahuldamist, alles selle peale arvas ta võimaliku olevat omalt poolt mingisugust kokkulepet sõlmida. Nii venis see asi pikale, alles 1927. aasta augustikuus saime Eesti Pangaga kokkuleppele, kui Jaakson puhkusel oli ja teda asendas direktor Paul Öpik, kes vastutulelikum ja suurema arusaamisega inimene oli kui Jaakson. Sellest kokkuleppest olen ma juba eespool kirjutanud. Selle täitmise raskus jäi peamiselt minu kanda. Aga mul oli siiski selle üle heameel, ma pääsesin suruvast teadmatusest ometi kord selgusele. Lootsin oma tööjõu abil raskustest pääseda, ehk küll Strandman ja Kukk meie majanduselu oma rumala finantspoliitikaga 1926. aastal rahaprotsenti pankades tõstsid, et sellega raha pankadesse koguda. Kogu maailmas aeti teist poliitikat, nimelt rahaprotsendi alandamist, et sellega tööstust ja kaubandust elustada. Meil mängis muidugi selle juures suurt osa parteipoliitika, taheti teise partei meeste ettevõtteid raskustesse ajada. Ka meie raha valoriseerimine kõrge kursiga pani eraettevõtetele suure koorma kanda, meil tuli odava rahakursi ajal tehtud võlgasid kõrgema kursi järgi, s.o. kallima rahaga tasuda. Tagajärg oli kogu meie ärielu seisak – mis äri võis õitseda 13–18% krediidi juures? Tulid talude oksjonid, Kommertspanga kokkuvarisemine jne., millele oleksid järgnenud ka Krediitpank ja Scheeli pank. Selline kokkuvarisemiste ajajärk kestis mitu aastat ja suurenes veel 1929/1930. aastatel alanud üldise kriisiga, kuni lõppude lõpuks valitsus oli sunnitud rahaprotsenti seadusandlikul teel alandama (kuni 7%) ja ka meie rahakurssi alandama Inglismaa eeskujul. See mõistlik uuendus viidi Riigikogus läbi majandusministri Peeter Kurvitsa ja Jaan Tõnissoni abil, kuid olude sunnil. Eespool nimetatud asjaolud – kõrge laenuprotsent ja üldine kriis – raskendasid arusaadavalt minu tööd uues ettevõttes A/s Lignumis ja sellega ka Atlanta likvideerimisel oma peale võetud kohustuste täitmist.

Uut hoogu minu tegevusesse tõi uute raudteede ehitamine, mis mulle veel kord võimaluse andis oma kogemusi sellel – minu erialal – Eesti riigi huvides ära kasutada ja võimaldas mulle oma laste koolitamise eest küllaldaselt hoolitseda.

Meie raudteedevõrgu täiendamise vajadus oli juba meie riigi rajamise ajast päevakorral, seda küsimust käsitleti ajakirjanduses ja kodanikkude ringkondades. Olin ka mina ise selle küsimuse kallal tegutsenud nii ajakirjanduses kui ka mõnel eri kõnekoosolekul. Eriti toonitasin ma Tartu-Petseri raudtee ehitamist ja Läänemaa raudteevõrgu täiendamist – ühenduse parandamist Saaremaaga ja Pärnuga. Riigikogu poolt oli otsustatud Lelle-Papiniidu-Pärnu kitsarööpalise raudtee ehitamine, mis 1928. aastal lõpule viidi ja Tallinna-Pärnu ühendust 100 km võrra lühendas. Kui aga eelmisel aastal valitsus – rahaministriks oli Anton Teetsov – Ivar Kreugeriga lepingu sõlmis, millega Kreugeri trustile Eestis tuletikumonopol anti, mille eest trust valitsusele avansina suurema summa maksis, siis avanes otsekohe uute, meile hädatarvilikkude raudteede ehitamise võimalus ja sellekohane kava kinnitati Riigikogu poolt 25. mail 1928. a. Kava oli laiema ulatusega, kui seda meile õieti tarvis oli; nii oli kavasse ka võetud Tartu-Pärnu laiarööpalise raudtee ehitamine, mida mina küll tarvilikuks ei pidanud ja ka praegu sellel arvamisel olen. Aga et 1929. aastal uued Riigikogu valimised ees seisid, siis katsus iga rühm oma valijatele midagi pakkuda. Nii oli siis selles kavas peaaegu igale maakonnale uus raudtee ette nähtud. Esimeses järjekorras olid Tartu-Petseri laiarööpaline ja Rapla-Virtsu kitsarööpaline raudtee kavasse võetud ja krediidid määratud: Tartu-Petseri raudtee jaoks (87,58 km) 6 620 000 kr, Rapla-Virtsu jaoks (95,25 kr) 4 502 000 km, kokku 11 122 000 kr, sellega üks suurematest töödest Eestis. Nende tööde juhatajaks kutsus mind tolleaegne teedemister August Kerem, rahvaerakondlane. Kuna riigivanemaks oli ka Rahvaerakonna juht J. Tõnisson, siis nähtub, et siin minu endised parteikaaslased põllumeeste rühmast mingit osa ei mänginud, vaid minu valik teostus täiesti erapooletult ja asjalikult. Pärast teedeministri ettepanekut võtsin ma omale mõne päeva aega järelemõtlemiseks ja esitasin temale oma põhimõtted selle suure töö läbiviimiseks. Nimelt kauplesin ma kaunis suure iseseisvuse oma tegevusele välja, muu seas eri direktsiooni (ametkonna) raudteevalitsuse juures otsekohese ettekande õigusega teedeministrile, selle ametnikkude vaba ametisse valimise õiguse, suuremad palgad ametnikkudele kui see palgaredelis oli ette nähtud. Peale selle nõutasin omale õiguse Tartu-Petseri tee töid, mis eriti suured olid ja mille täideviimisel palju mehaanilisi abinõusid oli ette näha, suurematele ettevõtjatele välja anda, tarbekorral ka mõnele suuremale välismaa ehitusfirmale. Rapla-Virtsu tööde kohta lootsin ma, et nendega meie väiksemad ettevõtjad ka toime saavad, kuna

seal tööd olid väiksemad, mis ka väiksemaid investeerimisi mehaaniliste abinõude muretsemiseks nõudsid. Igasuguste lahkarvamuste eemaldamiseks töötasin ma uuele raudtee-ehituse direktsioonile – hiljem ümbernimetatud uute raudteede ehituse ametiks – täpse instruktsiooni välja, mis teedeministri, majandusministri ja riigikontrolöri poolt kinnitati ning 5. juunist kinnitas mind valitsus uute raudteede ehitajaks. Juunikuu lõpu poole oli mul ametkond niivõrd organiseeritud, et sihiajamine võis alata: Rapla-Virtsu teel 20. juunil ja Tartu-Petseri teel 22. juunil 1928. a.

Kuna Riigikogu oli viimase tee kohta teatavad kohad seadusega määranud, mida pidi raudtee läbima, siia tuli siin päris uus siht ajada ja uus projekt koostada; Rapla-Virtsu teel jäi küll varem aetud siht üldiselt muutmata, aga osalised muutmised olid siiski tarvilised, nii et ka siin täiesti uus projekt tuli koostada. Esimese sihiajamise partii juhatajaks oli Vassili Nemirovitš-Dantšenko teedeministeeriumist, kuhu ta ka jälle tagasi läks, teise partii juhiks A. Uusen. Need tööd edenesid nii kiiresti, et Rapla-Virtsu tööde väljapakkumine sündis septembri lõpul ja tegelikud ehitustööd (mullatööd) algasid oktoobrikuu algul. Kõik tööd said kodumaa ettevõtjad. Ma asusin seisukohale, et kasulikum on ehitustöid välja anda ettevõtjatele, mitte neid teostada majanduslikul teel; viimane süsteem on tülikas, meie riigikontrolli ametnikkude targutamiste tõttu pikaleveniv, tekitab suurt kirjavahetust ja nõrgendab seega tehnilise järelvalve teostamist ja kujuneb lõppude lõpuks ikka kallimaks kui ettevõtjate kaudu teostutud tööd. Tartu-Petseri sihiajamine ja seega projekti valmistamine venis umbes üks kuu pikemale, sest kohalikkude mõjude tagajärjel olin ma sunnitud sihti muutma, seda vähe ida poole – Peipsi poole – nihutama. See asjaolu tõstis küll ehituskulusid, aga ma pidin järele andma. Võrdlemisi suur viivitus tekkis tööde väljapakkumisel. Kõige soodsamad tingimused selle juures esitas Taani ehitusfirma Höygaard ja Schultz, kellel Eestis oma osakond juba mõne aasta eest oli asutatud ja kes suurte mehaaniliste abinõudega oli varustatud. Algasid protestid meie väiksemate ettevõtjate poolt, riigikontrolli vastuvaidlemised ja ettepanekud, töid majanduslikul teel teha või väiksematele ettevõtjatele anda. Iga ehituse juures on tähtis, et tööd kiiresti saaksid lõpetatud ja sellega ehitusesse mahutatud kapital mitte kaua tegevuseta ei seisa. „Neetud" kapitalistlik kord nõuab, et see kapital võimalikult ruttu hakkaks sissetulekut andma. Oma seisukohta ma muidugi kaitsesin ja kui detsembrikuu algul J. Tõnissoni valitsus langes, olid vaidlused olukorda juba niivõrd selgitanud, et uue teedeministri

Oskar Kösteri ettepanekuga, mis minu oma oli, nõustus ka sotsialistlik riigivanem August Rei ja valitsus kinnitas lepingu Höygaard ja Schultziga 20. detsembril mullatööde ja sildade ehitustööde peale ligikaudse summaga 2 500 000 kr. See oli suurim ehitustööde leping, mis senimaani Eestis sõlmitud.

Tartu-Petseri raudteede ehitustööde pidulik algus oli 10. jaanuaril 1929. aastal kõva külma ajal. Tegelikult algasid tööd alles mai algul. Kui erirong kutsutud võõrastega (riigivanem Rei, teedeminister jne.) Tallinna jaamast väljasõitmiseks oli valmis, küsisin ma ameti juhatajalt Ants Reimanilt, kas neil on ka arst kaasa võetud, mille üle ta väga imestas. Mina olin aga Vene raudteedel teenides tähele pannud, kui kõrgem ülemus teid revideeris, et siis ikka mingisugune suurem või väiksem õnnetus juhtus. Sarnased erirongid muutsid harilikku liiklemist ja tekitasid teenijaskonnas ikka teatavat ärevust. Ma seletasin seda Reimanile ja soovitasin arsti kaasa võtta. Ja tõesti, sama päeva öösel tagasi sõites jäi vagonett kahe töölisega erirongi alla ja mõlemad töölised said silmapilkselt surma. Arstil ei olnud muud teha kui seda konstateerida. Mina kaasa ei sõitnud, jäin Tartusse. Nüüd tõstsid parempoolsed lehed kisa, sotsialistlik riigivanem olevat surmanud kaks töölist! Ebausklikud tegid halbu ennustusi eelseisva ehituse kohta, aga kõik läks õnnelikult, ehitustööde juures ei tulnud ühtegi surmajuhtumit ette, olid ainult mõned väiksemad õnnetused, mille juures mõni tööline ka väikselt vigastada sai. Minu nimetamine uute raudteede ehitajaks ajas sotsid muidugi jälle minu vastu marru ja nende ajaleht kubises igasugustest minu isiku, minu kavatsuste ning minu tegevuse vastu sihitud artiklitest. Iseäranis ei andnud sotsidele hingerahu minu „suur" palk, milleks oli määratud 700 kr kuus, seega suurem kui ministri palk. Peale selle olin ma enesele veel välja tinginud 300 kr kuus sõidurahaks ja esinduskuludeks. Seda ma tegin meelega, et pääseda tüütavast arvete esitamisest oma sõitude ja nendega seotud teiste vähemate kulude üle, mis muidugi riigikontrolli poolt oleks vastuvaidlemisi, seletuste nõudmisi ja aegaviitvat kirjavahetust ellukutsunud. Töötas ju riigikontrolli teedeosakonnas minu vana „sõber" Tulp, kes juba, ainult kuulnud minu nimetamist, olevat vandunud minule „näidata", mis aga eales võimalik. Möödaminnes olgu üteldud, et ma need 300 kr peaaegu kõik sõitudel ära kulutasin, sest eriti esimestel aastatel sõitsin ma iga kuu paar korda välja kummalegi teele, nii et ma peaaegu pool aega sõitudel viibisin, mis muidugi suurte kuludega seotud oli. Kui „Rahva Sõna" artiklid liig hapuks

läksid, kaebasin selle vastutava toimetaja Joonase kohtusse ja ta mõisteti kuueks kuuks vangi. Siis olid sotsid jälle minu palvel, äraleppimise ja armuandmise asjus. Mina soovitasin neile kõik instantsid läbi käia, siis vaatan, mis teha, ma viivitasin nimelt ja kõik ehituse aeg jätsid sotsid mu rahule. Järgmised instantsid vähendasid Joonase karistust kolme kuuni ja ehituse lõpul amnesteeris valitsus Joonase.

Tööd edenesid minu poolt lepingutega määratud tööde kvantumi ja tähtaegade suhtes väga edukalt. Höygaard ja Schultzi kohalik administratsioon töötas korralikult ja kiiresti. Nende peavolinikuks, kes ametiasutustes asju ajas, oli insener Villem Reinok, endine raudteedirektor, üks väga asjalik ja arusaaja mees. Koha peal tööde juures oli peakorraldajaks Taani insener Einar Park, hea ülevaatega ja mitte väiklane isik, kellega kerge oli töötada, kuna ta minu korraldusi kõigiti korralikult püüdis täita. Ka Rapla-Virtsu teel oli ettevõtjate koosseis korralik, nagu insener Holostov, Didwig, kes küll raudteede ehituse alal võhik oli, aga heatahtlikult katsus oma kohuseid täita, noor agar tehnik Ruud, samuti Tõnisson & Co. veovarustuse alal mõlemal teel, Siegel veokaevude puurimisel. Kõige ebaõnnestunumaks ettevõtjaks osutus insener Jaan Tartland, kes esimesel aastal töötas kaunis korralikult, siis aga hakkas kõigest jõust töid halvasti tegema, töölisi tüssama palga mittemaksmisega, nii et tema ja minu ametkonna vahel varsti kõige halvem vahekord tekkis, kusjuures lõpuks selle mehe täieline kaabaklus välja selgus. Samasugune tüüp oli ka Tartu-Petseri teel, keegi Aleks. Tamm. Tema töötas allettevõtjana Höygaard ja Schultzi juures, kes temale neli või viis hoonet ehitada andis. Minul temaga mingisugust ametlikku vahekorda ei olnud, aga tal läks korda oma tööandjaid H. & Sch.-i umbes 40 000 kr võrra tüssata. Need kaks olid need kõige mustemad tüübid kogu ehituse ajal, muidu olid kõik korralikud töömehed.

Aga kõige paremad mälestused on mul säilinud minu ametkonna kaasteenijaskonnast. Mul oli õnne uute raudteede ehitusameti koosseisu valikul, kõik insenerid: Linde, Kõll jt., tehnikud, joonistajad ja teised ametnikud osutusid asjatundjateks ning kohusetruudeks. Erilise heameelega nimetan siin tehnika toimkonna juhatajat insener Nikolai Viitaki, tema abi tehnik A. Uusenit, minu abi insener Georg Benikot (Lelle-Papiniidu raudtee ehitajat), vanemat maamõõtjat, maade võõrandamistööde juhatajat Arnold Lilienthali. Tubli ja täpne mees oli arveosakonna juhataja J. Vares, samuti kantselei juhataja R. Pitser. Kindlates kätes oli ka tööde juhatamine väljas kohapeal. Üks jaoskonna juhataja oli minu vana pansionimamma, proua

Bocki pojapoeg insener Bock, tubli insener. Kõik töötasid suure innuga ja hea meelega, ja mis peaasi, täitsid täpselt minu korraldusi, nii et kõik kiiresti tehti ja õigel ajal projektid ning töökäsud välja anti; ühelgi ettevõtjal ei olnud meie poolt töötakistust. Samuti teostati ka lepingute alusel kiiresti tööde ülevaatused ja avansside maksmised. Ma võin veel kord veendunult ütelda, et kus minu korraldused ja nõuanded täideti, seal on kõik hästi korda läinud, ja mõtlen pahameelega, kui vähe minu ärilised kaastöötajad neid täitsid ja omamoodi talitades asjad nurja ajasid. Iseäranis suur abi oli selle suure töö juures mul insener Viitakist nii tema värskete teoreetiliste teadmiste ja juriidiliste kalduvuste kui ka isiklike meeldivate omaduste tõttu. Sellise hea ametkonna koosseisu abil oli minu isiklik töö võrdlemisi kerge ja mõnus. Täielikult usaldades oma ametkonda võisin ma vabaneda väikestest ülesannetest ja peamiselt teostada üldjuhtimist, sagedasti kohapeale sõita ja seal tarvilisi kiireid korraldusi teha või nende tegemiseks tarvilisi materjale kontori käsutada. Niisugune usaldus võitis ka usaldust ja lugupidamist minu vastu. Ma ei ole kunagi kuiv bürokraat olnud, olen ikka esimeses järjekorras katsunud inimene olla ja olen ka minule alluvate poolt ikka sooja vastutulekut leidnud, eriti siin selle minu viimase suure töö juures. Ma ei ole ka kunagi jonni ajanud, ei igal juhul oma arvamust õigeks pidanud, vaid olen hea meelega teiste arvamist õigeks tunnistanud, kui see ka mõnikord minule esialgu ekslik näis olevat, aga järelekaalumisel õigeks osutus. Ma arvan, et ükski ülemus sellise talitusviisiga omast autoriteedist midagi ei kaota. Lühidalt üteldud meie, s.o. uute raudteede ehitusametkond, töötasime kui üks pere, kõige paremas ja sõbralikumas vahekorras. Ma mõtlen heameelega ja teatava tänutundega oma kaaslaste vastu tagasi selle aja peale. Tööde lõpul katsusin ma ka kõik teha mis võimalik, et neid soovitada kohtadele, iseäranis raudteevalitsuse direktori Jaan Raudsepa kaudu. Meie üldine hea vahekord mõjus ka riigikontrolli kohalikkudele esindajatele hästi, nii et meil ka nendega suurt tegemist ei olnud. Neid oli kaks: Neumann Rapla-Virtsu teel ja Kreekmann Tartu-Petseri teel, ja nagu kuuldus, oli nende ülemus Tulp nende peale mõnikord väga pahane olnud, et uute raudteede ehituse alalt sugugi materjali ei tulnud riigikontrolli „punase raamatu" jaoks, ja mis sinna sattus, oli õieti naeruväärt vähe ja tähtsuseta.

Ja nüüd – *last not least* – ma ei või nimetamata jätta insener Raudseppa, kellele kui raudteevalitsuse direktorile ametlikult allus uute raudteede ehitaja oma ametkonnaga. See oli minu vana sõber Riia Polütehnikumist, oli

Venemaal suurtel kohtadel teeninud, viimasel ajal Jekateriina raudteel Harkovis, opteeris enda minu nõuandel Eestisse, kuhu ta 1924. aastal jõudis ja raudteel väiksele inseneri kohale asus, sealt aga kaunis kiiresti edasi jõudis ning peale selle, kui J. Teemant insener Reinoki raudteedirektori kohalt välja lõi, nimetati Raudsepp sellele kohale. Sellel kohal osutus tema heaks administraatoriks ja väsimata töömeheks. Temaga oli minul, seega kogu ametkonnal, hea usaldusvahekord, mis muidugi meie tööle ainult edu kaasa tõi. Ta võis mind ka täiesti usaldada, ma olen enesele ikka suureks häbiks lugenud kellegi usaldust kurjasti tarvitada. Ka teedeministritega (Köster, Jürmann ja Oinas) oli minul hea vahekord ja nad hindasid meie tööd õiglaselt. Kahjuks tekkisid minister Oinase ja Raudsepa vahel lahkarvamised, sest Oinas katsus oma sotsidele raudteel mõju muretseda, sokutades neid kohtadele, mida nad ei väärinud. Sellele ajas Raudsepp vastu, toetades end sel puhul seadustele ja määrustele. Oinas oleks heameelega Raudsepa kõrvale tõrjunud, aga ei leidnud selleks mingit põhjust. Need lahkhelid ei avaldanud aga minu ametkonna tegevusele mingit mõju. Meie töötasime, nagu juba öeldud, kui üks pere ja veetsime koos mõnegi lõbusa õhtu, mille tuju meie kenad naisametnikud oma sarmiga ilustada oskasid. Mulle on see ehitusajajärk – viis aastat – armsa mälestuse järele jätnud, ma tahaksin loota, et ka minu kaaslased seda heatahtlikult mäletavad.

Sellise ametkonnaga ja niisuguses õhkkonnas edenesid siis ka ehitustööd mõlemal raudteel hoogsalt. Siin ei ole koht ehitustööde tehnilist külge kirjeldada, seda on teinud tehnika ajakirjas 1929. aastal N. Viitak ja A. Uusen, esimene Tartu-Petseri, teine Rapla-Virtsu raudtee kohta. Olgu ainult üteldud, et kõik tööd täideti lepingus ette nähtud tähtaegadeks, välja arvatud J. Tartlandi omad, mille tähtaegu tuli pikendada selle mehe lohakuse ja ebakorrektsete võtete pärast, nagu seda juba varem mainitud. Tartu-Petseri teel algas rööbaste mahapanek kummastki otsast ja lõppes 28. juulil 1931. a. Viimase nn. kuldnaela lõi sisse riigivanem K. Päts Holvandi jaamas Tartust 50 km diplomaatiliste esindajate, Tartu, Võru ja Petseri maavalitsuste esimeeste ja paljude teiste külaliste juuresolekul. Sealsamas oli sel puhul Taani firma Höygaard & Schultzi poolt eine korraldatud, ilusa ilma tõttu õnnestus kõik hästi. Järgneval ööl kadus aga nn. kuldnael teelt ära, keegi oli arvanud, et see tõesti kullast oli, ja oli ta liipri seest välja tõmmanud. Nael oli aga ainult kullatud.

Rongide korralik liikumine avati 1. novembril 1931. aastal. Rapla-Virtsu teel, kus ka roobaste mahapanek teostati mõlemast otsast, lõppes

see töö 23. septembril 1931. a. ja rongide liiklemine algas 1. detsembril. Mõlemad teed olid niivõrd hästi ja täielikult ehitatud, et eespool nimetatud päevadel 1. novembril ja 1. detsembril võis otsekohe alata nende korralik ekspluateerimine ning normaalne tulude saamine, ilma et, nagu see harilik nähe, tarvis oleks olnud enne veel ajutist liiklemist korraldada. Kogu selle ajani, mil ma neid ridu kirjutan, s.o. 1936. aasta märtsini, ei ole mõlematel teedel veel ühtegi õnnetust juhtunud, haruldane juhus uutel teedel!

Järgmisel, 1932. aastal, algas lõpparvete tegemine ettevõtjatega ja mõne väiksema töö lõpetamine, nimelt üldise kriisi puhul vähendati juba eelmise aasta peale määratud krediite, nii et võimalik ei olnud kõiki jaamahooneid valmis ehitada, vaid nende lõpuleviimist lükati edasi järgmise kahe-kolme aasta peale. Sellega ühenduses tuli vähendada ametkonna koosseisu, mis koosnes 54 ametnikust, ja tööliste arvu, mis oli olnud Rapla-Virtsu teel kuni 1000, Tartu-Petseri teel kuni 2500, see vähenes paarisajani. Intensiivne töö kujunes nüüd ametkonna kontorisse, lõpparvete tegemiseks. Viimasele tööle tuli väike viivitus Abja-Valga kitsarööpalise raudtee sihiajamise tööde ja projekteerimise tõttu. Nimelt oli kavatsus seda teed ehitama hakata. Need tööd nõudsid umbes kaks kuud talvist aega, nii et tööd oleks võinud välja pakkuda 1933. aasta märtsikuus. Pööre tuli aga sots Leopold Johansoni teedeministriks nimetamisega 1932. aasta detsembris. Mis head või korralikkust võis tuua sellisesse suurde tehnilisse ametkonda, nagu seda on teedeministeerium, see tuntud fanaatiline sots (õigem vist küll kommunist), kellel üldse igasugune tehniline haridus ja arusaamine puudus, kes trükitöölisest sotsialistliku „Stimmvieh'i"* häältega partei ninameheks oli tõusnud? Arusaadav, et ta nüüd, K. Pätsi armust ministriks saanud, sellel kohal ainult oma partei huvisid esiplaanile võttis. Esimeses järjekorras lõi ta ei enne ega ka hiljem mitte kunagi nii suure olnud tööta tööliste kaadri – tööolude korraldamine kuulus juba tookord teedeministeeriumi võimkonda –, meelitades neid kõigi abinõudega linnadesse, peamiselt Tallinnasse. Teiseks katsus ta sellele kogule muretseda päevatööd, kuigi sellest tööst mingit kasu ei olnud (nagu tiigi puhastamine Viljandis jne.). Selle põhimõtte järgi pidi Abja-Valga raudteed ehitatama majanduslikul toel, võimalikult päevatöölistega ja kilomeetrite viisi, et tööd jätkuks kas või kümneks aastaks. Edasi katsus ta raudteed sotsia-

* Häältekarja, s.o. kriitikameeleta valijate.

liseerida sellega, et võimalikult palju sotse tahtis ametisse määrata, muu seas aktiivseid sots-agitaatoreid Tallinna paigutada. Ta ei põrganud tagasi sellegi eest, et mõnda sõjaaegset raudteelast, Vabadusristi kavaleri ametist tagandada ja asemele sots-agitaatorit nimetada. Muidugi ei leppinud direktor Raudsepp selliste ebaausate võtetega ja ajas suurema hulga nendest nurja. Johansoni viha tema vastu oli piiritu ja ta otsis konksu, millega Raudseppa kinni haarata, oli ju vist Oinas ja kogu sotside partei temale lahkudes selle ülesande pärandanud, nagu Taavet surmavoodil Saalomonile oma vihameeste kohta, kellest ta ise eluajal jagu ei saanud. Ega minugi ametisolemine Johansonile unerahu andnud, hea meel võis tal ehk küll olla, kui tal korda läks Abja-Valga raudtee-ehitamine 1933. aasta märtsis nurja ajada. Aga päris ootamatu näis temale juhus olevat, nii minust kui ka Raudsepast lahti saada. Juba eespool nimetatud Tartland pakkus temale selleks oma abi. See mees oli tööde lõpul oma arved esitanud, mitte vähem kui 70% võrra suuremad kui tegelik tema tööde väärtus oli. Arusaadav, et selliste arvete kontrollimine ettevaatust ja aega nõudis. Ettevaatuse pärast kutsusin ma abiks väljastpoolt raudtee ametkonda kolm erapooletut inseneri – kaks Tallinna linnavalitsusest (Kesküla ja Pursmann) ning üks endine ettevõtja insener Konstantin Zeren, kes praegu teedeministeeriumi avalike tööde osakonda juhib, et kõik vaidlusele tulevad küsimused meie ja ettevõtjate vahel täiesti õiglaselt ja erapooletult lahendust leiaksid. Tartlandile see meetod ei meeldinud – kõik teised ettevõtjad olid sellega rahul – ja ta katsus oma nõudmiste rahuldamist meile kiires korras peale sundida, ähvardas mind, et ta kaebab ministrile. Ühe sellise ähvarduse kordamisel näitasin ma talle ust, mille peale ta välja tormas ja lubas kohe ministri juurde minna kaebama. Seda ta ka tegi ja suure südametäiega muude valede hulgas luiskas Johansonile, et tema arvete kontrollimine viibivat sellepärast, et mina nõudvat tema käest altkäemaksu, ta olevat mulle ka juba maksnud, kuid ma nõudvat veel! Sellest hakkas Johanson kinni, kirjutas ise sellekohase ülekuulamise protokolli ja sai Tartlandilt sellele allkirja. Nüüd oli tal trump käes ja ta sundis Tartlandi prokuröri poole pöörduma, ähvardades muidu seda ise teha. Tahes või tahtmata tegi seda Tartland. Tuginedes Tartlandi kaebusele, tegi Johanson kohe ettepaneku Vabariigi Valitsusele vallandada Raudsepp ametist, sest et tema mitte küllalt minu tegevuse järele ei olevat valvanud. Minu kohta ta sarnast ettepanekut teha ei saanud, sest minu süü pidi ikka enne veel kindlaks tehtama ja see protseduur võis kaua kesta. Siis mõtles Johanson teise

kombinatsiooni välja, nimelt likvideerida kogu minu ametkond, sellega siis ka mind. Selleks tarvilise põhjuse leidmiseks – tema oma pahur pea seda ise ei mõistnud leida – pöördus ta teedeministeeriumi ametkonna poole, mis tema terrori ees ja oma kohtade pärast värises, ja sealt leidus üks näiliselt asjatundja, teedeinsener Jaan Ulk. See mees oma koha kindlustuseks – peainspektor – leidis tarvilise põhjuse. Nimelt kestvat tema arvamise järgi lõpparvete tegemine ettevõtjatega, mille eeltööd peavad mõõdetud ja arvestatud olema, lahkarvamised lahendatud, riigikontrolli märkused arvesse võetama, liiga kaua. Ulk oma ettekandes ministrile seletas, kui tööd on tehtud, siis samal päeval peavad ka kõik lõpparved tehtud olema. Seda võis muidugi kirjutada mees, kellel ehitamise praktikast aimugi ei olnud, kes raudteede ehitamist nuusutanudki ei olnud, kes üle 20 aasta raudtee parandusosakonnas istunud, ise vist üht vahiputkat ka ei olnud ehitanud, üks igavene vana p...se. Kui ta õiglane oleks olnud, siis oleks ta ennem oma inseneridiplomi pidanud ahju viskama ja ministrile soovitama targemate poole pöörduda. Ja kui tal vähegi teadmise himu oleks olnud, siis oleks ta tarvitsenud ainult natuke oma nina pista ehituste kirjandusse, ta oleks siis õppinud teadma, kuidas iga ehituse lõpu puhul lõpparved ja aruanded aega nõuavad, mõnikord koguni rohkem kui ehitustööd ise. Aga sel vanal p...sel seda huvi ei olnud ja ta arvas, ministrile meeldida on kasulikum. Niisiis otsustas minister aeglase töö pärast kogu uute raudteede ametkonna likvideerida 1. mail 1933. aastal. Oma kättemaksutujus ei mõtelnud kumbki, ei minister ega see auväärt teeinsener sellele, kui kogu ametkond likvideeritud, kes siis neid lõpparveid ja aruandeid peaks tegema, kas nõiakepp või ikkagi inimesed? Kui ametlik likvideerimine tehtud, siis tuldi otsusele, et ikkagi vist tuleb see töö kellelgi teha. Ja siis hakati neid vallandatud ametnikke jällegi ametisse võtma, ametkohtadele anti aga teised nimed ja määrati teised tasud, sest minu „ministeeriumi" – nagu sotsid uute raudteede ehitusametit nimetasid – ametnikkude kõrgemad palgad olid sotsidele ammugi valusaks pinnuks silmas. Aga peasiht oli saavutatud: minust sai minister lahti ja Tõnismäel tehti sel puhul illuminatsioon! Raudsepast ta aga lahti ei saanud, valitsus andis talle ta ettepaneku puhul pika nina. Katkestatud töö algas uuesti ja lõppes alles 1934. a. sügisel. Ma olen veendunud, et ilma selle sotsi lõhkumiseta oleks meie selle ülesande kiiremini ja vähemate kuludega täitnud.

Ja Tartlandi kaebus jäi ka tagajärjeta, kohtu-uurija pidi ise tunnistama ametlikus protokollis, et Tartland suli on. Selle lause, mida kohtu-uurija

Tartlandi kohta tunnistaja juuresolekul tarvitas, lasksin ma protokollida, see oli selle ligi kaks aastat kestnud uurimise lõbus lõpp. Ja kui Johansoni ministriks olemine lõppes, võttis ta mütsi pihku, lahkus ministeeriumist ilma et kellegagi oleks jumalaga jätnud, jäi temast järele ainult halb hais, nii et ta kabineti aknad pidid mitu päeva avatuks jääma, enne kui seal jälle hingata võis. Spets „teedeinsener" Ulk nuusutas seda halba haisu veel suure himuga ja küürutab oma selga uue ülemuse ees ning sorib vanu veneaegseid tsirkulaare, kaugemale selle lolli tarkus ei küüni.

Lõplik aruanne uute raudteede ehitamise kohta ei ole veel valmis, samuti ei ole valmis ka sellekohane teaduslik album, milleks küll juba 1. maiks 1933. a. 90% tööd oli tehtud. Selle valmimist ei soovi vist ka praegune teedeminister, sest muidu selguks, kui hästi ja odavasti ehitus on teostatud, nimelt suure krediidiülejäägiga, vist esmakordne juhus meie riiklikkude ehituste juures.

Suli Tartlandi kohta pean veel mõne sõna ütlema. Ma olen Siberis paljude kurjategijatega kokku puutunud, nii mõnigi nendest on mulle tegusid seletanud, mille eest nad karistust pidid kandma. Neid põhjustasid ikka mõned maised huvid, mõnikord küll koguni väike rahasummake, mis mõndagi tapmisele oli ahvatlenud. Aga selle Tartlandi tegevuse juures minu vastu ei võinud sarnastest huvidest juttugi olla, sest ega minu ametkond ka ilma minuta tema kasuks mingit ülekohtust, seadusevastast sammu ei oleks teinud ega teinudki – Tartlandi suured pretensioonid sulasid, kui ma ei eksi, kokku kolme- või neljasaja kroonini – nagu lõpparvetel selgus. Kõik ettevõtjad olid minu ametkonna toimingutega rahul ja Tartlandi vastu olin ma isegi eriti heatahtlik kui vana sõjaaegse kaastöölise vastu. Tema inetu teguviis minu vastu on seletatav ainult tema kuritegevusliku iseloomuga, kes valmis on teist tapma ka ilma mingisuguse põhjuseta – kas au riisumine on vähem kui tapmine! Seega pean mina teda üheks täielikult alaväärtuslikuks inimeseloomaks, halvemaks kui ühte viimast Sahhalini saarele saadetut kurjategijat, *sahhalinets* plussiga! Surgu sarnane saatan kord vanglas! Vanglast ta igatahes mööda ei pääse, sest viimase paari aasta jooksul on ta juba mitu vargust toime pannud: Kapsi maja juurest Kadriorus kive varastanud, Koplis ühe lammutatava hoone juurest materjali varastanud, lõpparvete tegemisel raudteevalitsuses üht dokumenti võltsinud, kuid on senimaani vanglast ümbernurga hiilides veel pääsenud. Aga selliste kalduvustega isik, kes õiglaselt ühtegi asja ei aja, kord ikka teenitud palga kätte saab.

Tema ülesastumises minu vastu olen ma ka ise osalt süüdi oma suure usaldusega inimeste vastu. Nii Venemaal kui ka Eestis kaunis kõrgetel kohtadel olles on minu uksed alati lahti olnud nii abiotsijatele kui ka minult nõu küsijatele, seda kuni viimse ajani. Ja ka Tartland on kord seda lahtist ust tarvitanud uute raudteede tööde algusel, mil ta ettekäände all, et tal väga kibe taga on, minu juures kodus kord oma kavatsusi ette kandis ja nõu küsis ning mulle mitmeid kavasid paberil üle andis läbivaatamiseks. Samal ajal aga oli ta ühele oma kümnikule ülesandeks teinud akna taga luurata ja seletas sellele pärast, et ta olevat minule altkäemaksu andnud. Et seda kümnikku (keegi Leopold Kärbis) valetunnistajaks meelitada, olevat, nagu mulle tema kompanjon Arnold Kapsi kõneles, Tartland temale koguni ühe majakese ehitanud uue raudtee naabruses Vigala jaama ümbruses. Jätkub sellest sulist.

Kui kõigele sellele häbematusele lõpp tuli, austas mu endine ametkond seda sündmust lõbusa koosviibimisega hotellis „Rooma". Kolm-neli kuud varem austas mind raudteelaste hoolekande ühing sellega, et mind oma auliikmeks valis ja tänavu, 1936. aasta vabariigi aastapäeval austas mind Eesti Punase Risti valitsus kõrge aumärgi annetamisega. Ma lõpetan selle ajajärgu eesti soost vene kirjaniku, Tallinnast pärit Aleksandr Šeller-Mihhailovi luuletusega, mis küll, nagu ma mäletan, ka kunagi hästi eesti keelde tõlgitud, missugust tõlget ma aga ei mäleta.*

„Minu sugu.

Kes minu sugu ilma tõivad,
ei vürstid, krahvid polnud need,
kuid siiski uhked olla võivad,
et puudusid neil orjased,
et nende truudes rindes lõivad
liht talurahva südamed.

Mu isa, sinna sündis tema,
kus kohad kõhnad, tühjad ees,
kus loodus kare võõrasema,

* Avaldame siin originaali asemel Mihkel Kampmanni (Kampmaa) tõlke („Sakala Lisa", nr 35, 1896, lk. 173–174). Lisaks on ilmunud vähemalt Mihkel Neumanni tõlge „Minu suguvõsa" („Postimees" nr. 128, 14. VI 1896, lk. 3) ning Hans Kägeri tõlge („Sakala", nr. 7, 12. II 1898, lk. 3).

kus rahvas viletsuse sees.
Peab põlvest põlve rübelema:
on lihtne Eesti talumees.

Jäi hälli vaseks lapseks maha,
tal kasvas kõikumata laad,
ei sallin'd tema silmad paha,
vaid õigusele nõudis maad,
ta teed ei tasandanud raha,
vaid ise raius elura'ad.

Ei pärandust mul kokku kannud,
kuid kindel, julge oli meel,
ta mulle tööks on jõudu annud
ja vaimus karastas ka veel,
nii karastas, et miskiks pannud
ma pole puudust eluteel.

Läks aastaid hulk, ta rahu leidnud
haud ootab mind niisamati,
kuid oma au me' varjul peitnud
kes keset elutormisi,
ei oma talusugu heitnud
me häbi sisse iialgi."

Ma võiksin sellega oma elulookirjelduse õieti lõpetada, sest minu aastates võiks küll juba tüdinenult küsida, mis võib sulle elu veel pakkuda? Aga ei, elutüdimust ma veel ei tunne; kui mul ka enam niipalju tööd, rõõmu ja valu veel ülejäänud eluteel oodata ei ole, kui seda on olnud, ütleks ma siiski Faustiga:

„Ich bin nun durch die Welt gerannt;
...
Mein Leben durchgestürmt, erst gross und mächtig,
Nun aber geht es weise, geht bedächtig."*

* „Ma kihutasin mööda ilmamaid, ... kõik elu läbi tormand, ülbelt tõtlik; kuid nüüd mu käik on aeglane ja mõtlik" („Faust" II, 5 „Südaöö"; tlk. A. Oras).

On veel ülesandeid, kohustusi, küsimusi, mis mind huvitavad, on kunsti ja looduse iludusi, probleeme ja mõtteid, mille suurusest ja sügavusest alles sääl hakkad aru saama, on ilusaid silmi, millesse vaadates süda veel nooruse tuld tunneb, või taevalikku ilusat igatsust, nagu seda äratavad Sixtuse madonna silmad. – Kui laulik laulab: noorus on ilus aeg, laulaksin mina: kogu elu on ilus aeg.

Kuigi ma nüüd jällegi vaheaja teen, kavatsen ma oma kirjutust veel mõne märkusega täiendada, kui selleks aega leidub.

XXII

*PRAETERITI FIDES – SPES FUTURI**

Jälle veedan ma mõne suvenädala ilusas, mulle nii armsas ja koduses Haapsalus ning arvan, et ma küll vaevalt paremat aega leian oma eluloo kirjelduse lõpetamiseks. Õhk on soe, meretuul nii pehme ja magus, hingad teda sisse, on sul tundmus, nagu jooksid värsket rõõska piima, tuju on hea ja süda nii rõõmus, õhtupäiksest roosavärviliseks maalitud hõredad pilved kaugel silmapiiril, kajakad liuglevad õhus, metspart manööverdab oma kaheksa pojaga sulistades meres. Minu mõtted liuglevad minevikku, kerkivad vaimusilma ette mälestused, head ja pahad, vilksavad hetkeks ja kaovad pilvede taha nagu linnud, mis sügisel meilt kuhugi kodu poole lendavad. Mu elutegevus on nii mitmekesine ja mitmekülgne olnud, ma võin selle poolest saatusega rahul olla. Luuletaja leiaks sellest materjali mõnegi ilusa luuletuse jaoks, aga see ma ei ole, ma armastan küll luulet; ma kirjutasin ainult oma lastele lühidalt ja need viimsed read kirjutan ma nendele nagu jumalagajätuks, mis vist enam väga kaugel ei või olla.

Ma olen teid, mu armsad pojad, küllalt tüüdanud oma nõuandmistega ja õpetustega, nagu see hea sõbra kohus on, ja teen seda veel kord lühidalt, küll tuletate siis vast ka meie pikemaid kõnelusi meelde. Ärge põlake tööd, siis ei põlga ka töö teid, täitke täpselt ja kohusetruult oma ülesandeid, pidage sõna, olgu lubamine teile raskem kui selle täitmine. Ajage ausasti oma asju, ärge sattuge oma südametunnistusega vastuollu,

* Truudus minevikule – lootus tulevikule.

ka jahiseadusega määratud ajal lastud lind võib halva lõhnaga olla. Lord Byron ütleb kuskil: „Wer Glaubens jedermann auch sei beflissen, die Stimme Gottes spricht aus dem Gewissen."* Puhas südametunnistus ei riku und ega ka tervist ja tervis on inimese kõige suurem varandus. Olge tolerantsed teiste inimeste vastu, eriti usu asjus. Teadus õpetab meid, et kogu loodust, kogu maailma laotust, kosmost, valitsevad igavesed, targad muutmata seadused. Meie teame ja usume seda. Aga kas ei ole inimsoo vaimne arenemine, moraalsed kaalutlemised ja nende tagajärjed ka mitte tingitud kindlatest, igavestest seadustest – nagu kõik meie viiele meelele ilmutatavad looduse seadused –, mis annavad mõtet meie elule, nagu õiglus, ausus, armastus – ja mis juhivad ja mõjutavad meie mõtlemist ja tegevust? Kahjuks ei tunne meie neid seadusi veel mitte, veel vähem nende autorit. Newtoni sündimismajale Woolsthorpe'i linnakeses on kinnitatud sõnad: „Nature and nature's laws lay hid in night, God said: „Let Newton be," and all was light."** Nende seaduste Kepler ja Newton ei ole aga veel ilmunud, võib-olla meie ei ole nende tundmises isegi veel Kopernikunigi jõudnud. Ristiusu kaks tuhat aastat on veel vähe, et selle õpetuse suurepärasest sisust aru saada ja selle järgi käia. Ükski religioon ei õpeta inimestele midagi halba, kuigi eksitused ette tulevad, igal ühel neist on õilis eesmärk, hoiatada inimesi ja nende tähelepanu juhtida sarnaste, kuigi veel selgitamata seaduste peale. Ja need ja kõik looduse täpsed seadused, kas on nad maksma pandud ilma ühe kõrgema autori või seadusandliku kogu teadmata? Religioonid katsuvad ka sellele küsimusele vastust anda ja paljud on nende vastusega rahul ja õnnelikud. – Olge viisakad oma kaasinimeste vastu, eriti naiste ja nende vastu, kes teist vähegi madalamal seisavad, viisakus on odav kingitus, mida aga igaüks heameelega vastu võtab ja mis teile enestele lõbu valmistab ning kasu toob. Et teiste seisukohtadest ja teguviisist aru saada, kujutlege ennast ise nende asemele. Viisakus ei tohi aga muutuda seljaküürutamiseks kõrgemalseisvate ees, veel vähem rikaste lollide ees. Olge uhked, aga mitte upsakad, selleks peate aga ennast hästi tundma õppima ja õigesti hindama, võrreldes ennast teistega ja tutvudes nende relvadega. Elu on võitlus, milles peale muu ka julgust tarvis on. Sissekäik

* Ükskõik missugust usutunnistust järgitakse või maad läbitakse, Jumal räägib inimese südametunnistuse kaudu („Whatever creed be taught or land be trod, Man's conscience is the oracle of God"; Lord Byron, „Saar" I, 6).

** „Loodus ja loodusseadused on öösel peidus, Jumal ütles: „Saagu Newton," ja valgus sai" (A. Pope).

Delphi oraaklisse kandis nähtaval kohal pealkirja: „Tunne iseennast." Õppige aegsasti enese üle valitsemist, kes seda ei mõista, ei mõista ka teiste üle valitseda, muutub teiste ja enese orjaks. Ärge riivake kellegi au ja enesearmastust, seda ei andesta keegi ja miks enesele ilmaaegu vaenlasi teha, neid on isegi küllalt ja sõpru nii vähe. Kõige paremad sõbrad on raamatud. Ma loodan, armsad pojad, et teie eluvõitluses, õppides elust ja raamatutest, jõuate vastu pidada ja püsida – ma olen katsunud teid jõudumööda varustada tarviliste relvadega nendes oludes ja sellel kohal, ma mõtlen sellel maal, kuhu saatus teid on paigutanud, nimelt Eestis. Ma ei ole arvamisel, et see just see kõige suurem õnn ja au on, et me eestlased oleme, nagu ma ei näe ka iseäralist õnne ja au selles, kui keegi sakslane, prantslane jne. on. Iga inimene on oma õnne sepp, kuigi mitte igaühel suurt sepikoda oma õnne sepitsemiseks ei ole ja väiksemas peab töötama. Ka viimases võib meistriks saada, peab aga armastust töö vastu ja püsivust olema. Kui sõjas, lootuseta võitluses, mõni mees või väeosa ennast vaenlasele vangi annab, ei kaota ta sellega oma sõjamehe au, aga ülejooksikud ei vääri kummalgi pool lugupidamist. Arenemise ülim tipp on inimene, mitte rahvas.

Eelmistes ridades nimetasin ma meie Eesti riiki. Oma ja teie saatus ei tee mulle absoluutselt võetuna suurt muret. Need vähesed aastad, mis mind veel raskelt võiksid tabada, on ikkagi ainult väike protsent nende õnnelikkude, töörikaste aastate arvust, mis juba läbi on elatud ja teie olete täies nooruses ja jõuate ka raskeid aastaid üle elada lootuses paremate aegade peale. Ja peaksid äpardused teid tabama, siis tehke ruttu nii materiaalne kui ka moraalne bilanss, kriips alla ja edasi. Valmistage omale ujumisrõngas julgusest, optimismist, kuduge sinna sisse minugi pärast ka natuke kergemeelsust, ei elumere vood teid siis mata. Ärge hädaldage, sellega lõbustate ainult oma „sõpru", kahjurõõm olevat ju see kõige ehtsam rõõm. Ja Shakespeare „Othellos" ütleb: „Kes ikka vana õnnetuse üle kaebab, sarnaneb sellega, kes uut õnnetust taga otsib." Ärge otsige enesele õnne teiste õnnetusest.

Aga minu armas Eesti, mille järele mind igatsus ja armastus kaugelt võõralt pinnalt koju tõi, see Eesti äratab minu südames küll musti muremõtteid ja kahtlust. Ajalugu, alates kaugest minevikust, näitab, kuidas rahvad ja riigid tõusevad, õitsevad ja jällegi kaovad, ei püsi ka kõige suuremad ja vägevamad riigid. Võitlusele olemas olemise, elu eest, allub iga eluavaldus looduses, ka üksikud rahvad ja riigid, vaatamata oma kõrge

kultuuri saavutustele, nii rahvad, kes ei ole jõudnud omale riiklikku organisatsiooni luua, kui ka need rahvad, kes vägevaid riike on loonud. Ainult nende eluiga on mitmekesine, saatus, lõpptulemus aga seesama. Kui pikk aeg on eesti rahvale ja riigile määratud? Kes seda teab. Ja kas Kalev siis veel kord jõuab koju? See lagunemine ja kadumine sünnib mitmel põhjusel, mida võib jagada kahte gruppi, nimelt v ä l i m i s t e l ja s i s e m i s t e l. Harilik v ä l i s p õ h j u s on ühe riigi äravõitmine teise, enamasti suurema rahva poolt, kus võidetud riik oma iseseisvuse kaotab, selle rahvas aga suurema riigi organismis kas viimasega ühte sulab või teataval määral edasi elutseb. On võitja riik kõrgema kultuuriga kui allaheidetud, siis saab viimane oma iseseisvuse kaotamise puhul selle eest isegi teataval määral kompensatsiooni, osa võttes oma vallutaja kõrgemast kultuurist. Näiteks Rooma riigile alistunud Euroopa ja Aasia rahvad, kuna keskajal võidukad, kuid kultuurivaesed mongolid oma allaheidetud rahvastele mingit kompensatsiooni ei suutnud anda. Eestile on kardetavad kaks suurriiki, Vene ja Saksa, kes ainult ootavad, kunas paras aeg oleks Eestit enesega ühendada. Nii kaua kui Venel veel ekspansioonivõimalused kauges idas olemas, ei ole meil sealt poolt hädaohtu karta. Ka sakslased ei julge meid veel neelama hakata, niikaua kui Venemaa sõjaliselt tugev on. Peaks aga jaapanlaste isu suurenema ja nemad Ida-Siberist suure tüki omandama- ja kord see ikka täide läheb, võib-olla koguni Baikali järveni – siis muidugi võtab Vene ekspansioon suuna läände, s.o. meie poole ja kokkupõrge Saksamaaga on möödapääsematu. Kellele jääb siis võit? Muidugi, niikaua kui Venemaal enamline kord valitseb, valiks ma kahest pahest vähema, nimelt Saksamaa. Hädaohtlikud on meile aga mõlemad ja sealt poolt meid ähvardavat pealetungi ei suuda meie oma nõrkade jõududega kõrvaldada ja keegi ei tea suurte riikide poliitilisi kombinatsioone ette aimata. D'Alembert ütleb tabavalt: „Sõjas on tarvis inimesi tappa, poliitikas petta." Ja meie suured naabrid on mõlemal alal osavad ja ette valmistatud. Meie oleme küll uhked oma Vabadussõjas näidatud vahvuse ja saavutatud tagajärgede peale, meie ei tohi aga unustada, et seal õnn suurt osa mängis. Selle peale tulevikus loota ei või, arvestades meie väikse rahvaarvuga ja majanduslike ressurssidega.

Mitte ainult neid välistegureid, vaid ka sisemisi näib mul küllalt olevat, mis meie püsivust elujõuliste rahvaste ja riikide hulgas kõigutada võivad. Pöörates pilku minevikku, siis näeme, et soome-ugri-turaani rahvad vaa-

tamata oma kaunis suurele arvule (*ca* 25 miljonit) vähejõulised on olnud iseseisvate riikide rajamisel ja ka oma vitaliteedi poolt teistest, näiteks slaavi ja germaani rahvastest maha jäävad. Kõik hõimluse otsimised Eesti, Soome ja Ungari vahel ei loo mingit reaalset jõudu, mürkgaaside ja pommide vastu ei aita kõrge kultuur. Isegi viimases oleme eespool nimetatud hõimlastest maha jäänud.

Eestlased võivad uhked olla sellele, et nad rohkem kui tuhat aastat siin Balti mere kaldal paika on pidanud, võidelnud vahvasti oma vaenlaste vastu, ei ole vabaduse tulukest kustuda lasknud. See on aeg-ajalt ikka lõkkele löönud. See on õige, visadus ja püsivus eestlasel ei puudu. Aga mis on sarnane alaline võitlus, võõra rahva orjamine, sagedane vaenuvankri veeremine, vaesuse ja viletsuse kannatamine, aastasadade kestel vaimuhariduse puudumine, mis on see kõik sellest vaprast, töökast, ausast rahvast teinud? Kõik tema voorused on nagu päikese kiired, mis juhitud läbi rikutud klaasist valatud kõvera prisma, nii et selgete vikerkaare värvide asemel on näha ainult mingisugune must-kirju värvide segu. Ta on läbi teinud pika õppeaja, saanud halva kasvatuse hoolimata õpetajatelt, tal puudub nii-ütelda hea lastetuba. Viimase osalisteks said ainult vähesed väljavalitud. Seda värvide-mõtete segu ja „hea lastetoa" puudust võis märgata, kellel silmad, kõrvad ja nina ja vähegi tähelepanu andi oli, meie riigiloomise algpäevil, millal küll võis osalt süüd veeretada revolutsiooni- ja sõjaaegade toorustele; kahjuks võib seda veel tänapäevalgi tähele panna. Eestlase siiamaani avaldunud mentaliteet võib, kui see nii edasi kestab, suureks sisemiseks hädaohuks saada tema iseseisvusele. Eestlase kõige suurem vaenlane on eestlane ise. Ma kirjutan seda raske südamega ja oleksin rõõmus, kui ma eksiksin.

Mida oleme näinud Eesti riigi rajamise algpäevilt? Asutavas Kogus suur pahempoolne enamus, marksistide ja kommunistide ässitustöö isegi Vabadussõja ajal, võitlus eraomanduse ja eraettevõtlikkuse vastu mitte idee pärast, vaid aetud ihast, teiste varandust nende käest ära kiskuda, nivelleerida mis vähegi suurest massist kõrgemal näis olevat. Selleks istutati võõraste tööstusmaade klassivõitlus Eesti pinnale, külvati viha ja vaenu meie väikese rahva sekka, lõhestati teda parteidega. Suurte, peamiselt parempoolsete jõupingutustega ehitati siiski riiki ja loodi tarvilikud asutused, kohtud, koolid jne. Küll mõjutasid nende tegevust parteimehed ja mitmed asutused muutusid partei filiaalideks, nagu riigikontroll sots Oinase juhatusel ja koolid tööerakondlase

Annussoni ajal, mil igasugune usuõpetus koolidest eemaldati, ka meie prokuratuur ei ole vaba poliitikast. Pikad aastad kulusid ära, enne kui selline mentaliteet vähegi muutus: maa põlluharijatele eraomanduseks, eratööstust tunnistati jne., mille järgi ka kogu meie majanduslik olukord tunduvalt paranes, uued koolimajad, talud, tööstused tekkisid ja uued ehitised kerkisid. Aga lugegu keegi erapooletu, näiteks mõni välismaalane, meie ajakirjandust kuni 12. märtsini 1934. a., teie ei leia sealt ühtki head sõna meie valitsuse tegevuse kohta, nagu ei oleks meil midagi positiivset ära tehtud. Sellevastu leiab sealt ainult pahatahtlikku arvustust, avalike tegelaste, eriti valitsuse liikmete mahategemist ja laimamist, nagu ei oleks meil Eestis ühtegi ausat tegelast. Ma olen kokku puutunud võõraste rahvastega mitmel alal, aga sellist kadedust ei ole ma kuskil leidnud kui eestlaste hulgas. Siin ei olda kade mitte ainult selle peale, kelle käsi paremini käib kui kadestaja oma, vaid kadestatakse ka seda, kes samasuguses heas või halvas seisukorras on. See on juba pahem kui Mikumärdi sulase mentaliteet! Ja missugune jõle lõhkumise himu valdas parteimehi, kui neil avanes võimalus mõnele vaenlasele-eestlasele kahju teha, hävitati heameelega selleks suuri varandusi, mille all sajad kodanikud kannatasid. Olgu mainitud Harju panga, Kommertspanga, Aeronaudi ja Silva likvideerimised. Atlanta likvideerimisest kirjutasin ma juba varemalt. Sellise lõhkumise ja mahategemise tuhin tikkus isegi teadusesse. Üks Tartu ülikooli teadusejünger – olgu ta nimi unustatud – töötas suure innuga ja nägi palju vaeva näidates, et Kreutzwald ja Koidula sugugi eesti luuletajad ei olnud, vaid ainult võõra vaimuvara tõlkijad. Selline rumal viha kestab edasi osalt praegu veel eestlase tegevuse vastu, ametlik šovinism, mis isegi suurte rahvaste juures nii lopsakalt ei võrsu, ei too siin suurt paranemist. Mis kasu võib võõrakeelse reklaami ja siltide keelust tulla? Ainult halb eeskuju võõrale vallutajale, väga siunatud Vene valitsus oli tolerantsem. Sarnane mentaliteet ja parteimeeste kergemeelsed lubadused rahvale enesele häälte võitmiseks äratasid mitte ainult maise saagihimu, vaid ka võimuhimu. Kõige rumalam hakkas ennast pidama targaks ja kõlbulikuks riigi asju ajama, nagu oleks kunagi rahvamassid ajalugu teinud, seda teevad ikka üksikud ja massid jooksevad ainult nendele järgi. Niisuguse võimu ülevõtmise iha – mis ka väljastpoolt Eestit toetust leidis – tagajärjed olid 1. detsembril 1924. a. ja 8. detsembril 1935. a. Kas ei ole siis eestlane ikkagi enese kõige suurem vaenlane?

Selle vastu võib küll vaielda, tuginedes viimase paari aasta tulemustele. Parteid on kaotatud, valitsusel on võimalus olnud sajapealise võimkonna puudumisel kavasid pikema aja peale teha ja neid ka läbi viia ning see võimalus on andnud häid tagajärgi. Ajakirjandus leiab valitsuse tegevuses juba mõndagi kiita, suurem sopakirjanduse levitaja Aleksander Veiler näib mustamise ja ropu määrimisetöö puudusel siiski päris hea tervise juures olevat, samuti ka tema ametivennad marksistliku „Rahva Sõna" talus. Veel hiljuti („R. S." 6. III 1936. a.) ilmus seal August Rei sulest artikkel, milles autor parteitegelasi süüdistas üksteise materdamises ja mustamises. Vastuvaidluses ei tohi aga unustada üht tähtsat asjaolu, see pööre paremusele pole sündinud mitte vabatahtlikult, ei ole võrsunud rahva mentaliteedi paranemisest, vaid on peale sunnitud, on piitsa plaksutamise mõjul tekkinud. Selle piitsa võttis õigel ajal kätte K. Päts ja seda aitab keerutada J. Laidoner. Näib, et piits on väga mõjuv abinõu ja olgu õiglaselt öeldud, mitte ainult eesti, vaid ka teiste rahvaste hea käekäigu korraldamise juures. Me näeme, et isegi prantslased, *la grande nation*, ülekäte lähevad, kui piits nõrkades kätes on, nagu praegu juut Léon Blumi käes. See tähendab, meile on tarvis kindlat valitsust, kindlat võimu, mis meie riiki juhiks. Meie parteidesse killunenud, juut Marxi õpetusega mürgitatud rahvas ei mõista tervikuna riigivalitsemisel töötada, ta vajab kõva kätt, kes tarbekorral julgeb ja mõistab piitsa tarvitada. Ei jõua meie rahvas ega ka teised rahvad enne rahuranda, kui Marxi mürk on kahjutuks tehtud, nagu seda on teinud Hitler ja Mussolini ning missugusele teele on osalt asunud ka K. Päts. Muidugi mõistab neid moodsa demokraatia teooria hukka ehk nad küll oma rahvad on päästnud otsekohesest hukkumise ohust. Oleme aga kannatlikud, ärme ruttame kohtuotsusega, seda teeb ajalugu õiglasemalt, kui meie seda praegu tarviliku perspektiivi puudusel teha suudame. Vähe on veel neid, kes teavad, et Marxi õpetus on juutidele abinõuks teiste rahvaste paljaksriisumiseks ja orjastamiseks, nagu see on läbiviidud Venemaal ja nagu seda õpetavad Siioni tarkade protokollid.

Mulle näib, et K. Päts kõige oma poliitilise tarkuse juures siiski suure vea teeb – kes on selle vastu kaitstud? –, et ta oma poliitilisesse programmi on võtnud koostöö sotsidega ja loodab, et need tulevikus valitsust toetavad. Endised sotside juhid on ka nüüd enamasti mõjuvatele kohtadele upitatud, Marxi kurss on näiliselt langemas, aga marksistide kurss tõusmas. Poolvaimuhaige sotsi L. Johansoni ministriks olemise

ajal oli meil tööta tööliste arv viisteist tuhat, nüüd on töölistest puudus, aga kogu riigis on siiski streikide organiseerimine energiliselt teoksil, vist küll Kominterni korraldusel, nagu Hispaanias, Prantsusmaal ja Belgias, kus sotsid kommunistidega ühise väerinna on loonud. Kas meie sotsid ennast eraldavad teiste maade sotsialistidest? Vist küll mitte. Ja K. Päts on eksiteel. Ei aita ka valitsuse koketeerimine töölistega, kusjuures siseminister Eenpalu 1936. a. 25. veebruaril valimiste eelses kõnes – kui mälu ei peta – Narvas töölistele nõu andis end hästi organiseerida, siis saab valitsus neile paremini vastu tulla. Mul on töölistega palju tegemist olnud ja tunnen neid õige hästi ja tean, et kaunis suur protsent nendest sotsid ei ole, aga nad on sunnitud viimastega kaasa minema, iseäranis kui agitatsioon neile hiilgavaid väljavaateid ette maalib. Sellistele sõpradele lootmine, nagu praegune valitsus seda teeb, tuletab meelde valmijutustust, mille järgi talumees leidis poolkülmunud ussi, soendas seda oma põues ja kui uss soojust tundis, oli ta esimene asi oma elupäästjat hammustada. Meie sotsid on niiviisi pääsenud 1. detsembril 1924. a. ja 12. märtsil 1934. a., on hammustanud selle kümne aasta jooksul ja hammustavad veelgi. Peale 8. detsembrit 1935. a. said vapsid piitsahoobi, missugust veel ükski valitsus pole andnud, sarnane valus hoop oleks pidanud õieti langema meie marksistide turjale, aga pole midagi parata, viimased on targemad olnud ja neil on osavad, suurte kogemustega instruktorid, kuna vapsid oma pöörast võimuiha peaaegu ainult rumaluse abil rahuldada lootsid. Kurb oleks meie rahva saatus ja mitte püsiv, kui tema juhtimine ainult piitsa abil teostatav oleks. Ma ei tahaks seda abinõu ennustada kui ainukest, vaid tahaks loota ja uskuda, et rahvas ometi areneb ja tema vaimne tasapind tõuseb teiste, suuremate Euroopa rahvaste tasemele. See on aga võimalik ainult meie noorsoo hoolika kasvatuse kaudu, mis annaks noortele hea „lastetoa". Sellest kasvatustööst peavad aga eemale jääma marksistid oma internatsionaaliga ja üleilmlise revolutsiooni ideedega. Siis haihtub see lõhkumise ja hävitamise iha, mis praegu veel nii sügavasti meie rahva mentaliteedis pesitseb ja mille olemasolu meie marksistid veel hiljuti süvendada tahtsid, katsudes haarata oma kätte meie noorte organiseerimist marksistlikus vaimus, katsudes neile anda isegi sõjalist kasvatust, s.o. ette valmistada neist tulevaid punakaartlasi. Parteide likvideerimisega kadusid ka sarnased hädaohtlikud katsed: käed eemale, mis meie noori rikkuda tahtsid. Mitte viha ja vaenu õpetust ei ole meie noortele

tarvis, vaid teadmisi omandada ja neid kasutada enese ja oma isamaa kasuks, positiivses, elujaatavas töös, mitte lõhkumises. Tähtsam veel kui teadmiste omandamine on kindla iseloomu kasvatamine, mille abil isik võib püsida seal, kuhu saatus kedagi asetab, oma isamaa ja selle ajaloo tundmine, truudus minevikule – *praeteriti fides* – on lootus tulevikule – *spes futuri*. Goethe ütleb:

„Herr und Knecht und Überwinder
Sie gestehn's zu jeder Zeit,
Höchstes Glück der Erdenkinder
Ist nur die Persönlichkeit."*

Ajaloo tundmine aitab ka iseennast tundma õppida ja õigesti hindama, sellega kasvab ka lugupidamine teiste vastu, mis üksikute inimeste kui ka üksikute rahvaste vahel õiget arusaamist võimaldab ja kõiki kõrge inimsuse poole juhib. Siis kasvab vaba vaim, mis enese üle suudab valitseda, tarbekorral iseennast piirata, ilma et piitsa tarvis oleks. „Man kann in wahrer Freiheit leben und doch nicht ungebunden sein."** (Goethe.) Selline kasvatustöö on raske, kestab kaua ja korralikud, puhtad käed ja südamed peavad selle juures tegevad olema. Kui Mooses Iisraeli lapsi Egiptusest välja viis, pidi ta nelikümmend aastat nendega kõrbes rändama, kuni ta tõotatud maa piirini jõudis, see tähendab niipalju aega oli tarvis, enne kui noorsugu, teine põlv, üles kasvas ja oma vabaduse ning riigi loomise idees kindlaks ja vankumatuks sai ja jäi. Niisiis, ühe generatsiooni iga kulus selleks ära. Ega meiegi vist lühema kooliajaga tarvilikku kursust läbi teha ei jõua. On meie tõusev põlv aga tarvilikult kasvatatud, siis ei ole meie iseseisvusel mingit hädaohtu meie eneste poolt karta, „vaim loob omale keha," ütleb Aristoteles. Ja see uus vaim ei luba enam toime panna Rakvere ja Tartu veretöid, ei kadesta, ei halise, ei karda, ei lõhu, ei laima, ta teab, et Ernest Rénan'il on õigus üteldes, „paha eksitus on arvamine, nagu võiks oma kodumaale kasulik olla laimates neid, kes selle kodu on asutanud". Sellist ilusat pilti, kus üksmeel, rahulik töö ja ühised aated kõiki ühendavad, näen ma oma silmade ette kerkivat ja vist mina mitte üksinda.

* Härra, sulane ja võitja tunnistavad igal ajal, (et) inimlaste kõrgeim õnn on ainult isiksus (J. W. von Goethe „Lääne-ida diivan VIII" – „Suleika raamat, Suleika 1–4". Originaalis algus: „Rahvas, sulane…").

** „Võib elada tõeliselt vabana ja ometi seotud olla" (Goethe, „Tõeline nauding").

Kõik need, kes meie Eesti iseseisvuse saavutamisele on kaasa aidanud ja meie riigi rajamisel rasket tööd teinud, võiksid siis rahuldusega ütelda nagu Faust: „Es kann die Spur von meinen Erdentagen nicht in Aeonen untergehen."* Ehk viivitavad ka meie välishädaohud kaua, kaua oma tulekuga ja ei takista selle ilusa pildi teostumist. Selle lootusega lõpetan ma oma eluloo kirjutamise, mille viimased leheküljed juba kavatsetud piiridest üle hakkavad minema.

Su üle Jumal valvaku, mu kallis kodumaa!

Haapsalus,
23. juulil 1936. a.

* „Ei täitsa tühjaks tee mu surelikku retke eoonidegi ahne meel" („Faust" II, 5; tlk. A. Oras).

JÄRELSÕNA

KÕIGI MEELTEGA ELATUD ELU

Nende mälestuste käsikirja läbi lugenud, leidsin ma kohe, et see teos peaks ilmuma trükis – mälestuseks ühest sirgest eesti mehest, suurest tööinimesest, organisaatorist ja optimistist kogu elu läbi, ehkki ta optimism ja inimeste usaldamine nii mõnigi kord raskele proovile on pandud. Tema jõulise ja sirge iseloomuga on hästi kooskõlas viimnegi hetk tema elust, mis meil temast teada on: kui ta ööl vastu 14. juunit 1941 koos oma abikaasaga ja tollele toeks kaasa läinud poja seltsis veoautol raudteejaama liikuma hakkas, ei langenud ta mitte püssi- ja NKVD-meeste vahele kokku, vaid seisis püsti ja laulis vägeva häälega, kattes veoautomürina: „Priius kallis anne, taeva kingitus."*

Karl Ipsberg oli ehitusinsener, kes suurema aja oma elutööst veetis raudteede projekteerimise, ehitamise ja korrashoiu töödega – ka vabariigiaegsed Eesti raudteed on ehitatud tema juhtimisel –, kuid ta ei jäänud kunagi kitsaks kutseinimeseks, vaid omandas enesele laialdase hariduse, eriti kirjanduses, ja huvitus mõtlemistegevusest ja Eesti ajaloost, evis suurt huvi klassikute vastu ja harrastas loodust selle majesteetlikus võimsuses, nagu ta seda tundma õppis oma pioneerluse- ja ehitamisaastail Siberi ürglooduses.

---

* Elfriede Lenderi mälestuste järgi: „Ta sammunud sirgelt ja püstipäi, jäänud veoautol püsti seisma ja selle liikuma hakates alustanud valju häälega: „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm."" *Toim.*

Ta murdis teha tööd ja elas elu täite meeltega, põlgamata nii armutuhinaist kui materiaalsemaist ollustest tekitatud joovastusi. Ühesõnaga: elas elu kõigi meeltega, kaotamata aga kunagi pead, nii et võis hästi jõuka mehena naasta 1911. a. Venemaalt Eestisse.

Tema mälestused on kirjutatud, nagu ta ise sissejuhatuses ütleb, oma laste jaoks, kuid see asjaolu ei ole piiranud ta siirast avameelsust ega ole ka vähendanud nende huvitavust laiema üldsuse jaoks, eriti kuna neid memuaare läbib ainete huvitavuse kõrval soe toon ja juba eespool esiletõstetud optimism.

Ta jutustab suure lugupidamise ja armastusega oma vanemaist ning talukodust, annab otse haruldaselt selge ja poolehoiust läbihõõgutatud pildi oma õpetajatest Tartu vast asutatud reaalkoolis, põhjendab veenvalt korporatsioon Vironia asutamise vajadust, mille eeltöist ta pidevalt osa võttis ja milleks ta isegi Jaan Tõnissonilt pooldava kirja sai. Edasi jutustab ta palju oma Siberi-aastaist, andes juba peatükke, mis sobinuksid mõnda ekspeditsiooni kirjeldavasse tähtteosesse; kajastab Vene 1905. a. mõttetuid revolutsioonimetsikusi, välismaareise ja kodumaale pöördumist, kuid kogu tema jutustuse sekka põimuvad noorusest peale hümnilised, kuid lihtsad read armastusele ja naise silmadele.

Kodumaal usaldatakse tema kätte meie suurima ehituse, Estonia kontserdi- ja teatrimaja püstitamine. Ta viib selle üle paari aasta kestva ehitamise läbi ilma kopikatki tasu võtmata, maksab veel 2000 rubla juurdegi protsessikuludeks, mis tal kanda tuleb ehituse juures juhtunud õnnetuse pärast. Talle usaldatakse ka teise suurehituse, Krediitpanga maja püstitamine. Ja kui tuleb Vabadussõda, kutsub Konstantin Päts Karl Ipsbergi Eesti raudteede ülemaks, mis koht on eriti vastutusrikas tolleaegsel lagunemisperioodil ja erilisi nõudeid asetaval sõja- ja purustuste ning parandusi vajaval ajastul.

Edasi astub K. Ipsberg K. Pätsi kutsel ministriülesannetesse, kogeb parteidesõja inetusi; eriti vihastavad teda sotsid, kelle vastu ta ikka on olnud ja kelle pihta ta oma mälestustes õigegi kõvu sõnu ja salvavat irooniat tarvitab. Tal tuleb neid paaril korral isegi laimamise pärast kohtusse kaevata, mis iga kord lõpeb tema võiduga.

Järgneb suuri kaotusi majanduse alal, mis endisele rikkale mehele isegi oksjoni kaela toovad. Kuid ta ei jää norutama, vaid algatab uusi tegevusi, jutlustab oma memuaarides ka oma lastele optimismi, nii et tema mahu-

kad ja siin ühte köitesse koondatud memuaarid võime lõpetada ta enese sõnadega: „Kui laulik laulab: noorus on ilus aeg, laulaksin mina: kogu elu on ilus aeg."*

Artur Adson

* Karl Ipsbergi põhiliselt 1930. aastail kirjutatud käsikirjalistest mälestustest on seni ilmunud vaid katkendeid, veidi pikemalt Küllo Arjakase saatesõnaga 1990. a. ajakirjas „Looming". Avaldame tema mälestused Eesti Riigiarhiivis säilitatava käsikirja alusel. Seda masinakirjateksti on avaldamiseks toimetanud kirjanik Artur Adson, kuid oleme aluseks võtnud autori enda versiooni, kohendades selle keelt siiski loetavuse huvides. Välja on jäetud pikem eestlaste ja baltisakslaste vahekorra käsitlus, see koht on tähistatud. Sama käsikirja juurest pärineb ka Artur Adsoni saatesõna.

ISIKUNIMEDE REGISTER

Adrianov, insener Siberis 108, 128, 134
Ackté, Aino 270
A. E., preili Virumaalt 65
A. H., preili Kambjast 65
Ahmed, artellivanem Siberis 120
Aigustov, Nikolai 129
Aleksander III, Venemaa keiser 32
Aleksandra Feodorovna, Venemaa keisrinna 187
Aleksei Nikolajevitš, Venemaa troonipärija 103
Allik, soomusronglane 239
Amberg, Oskar 205
Amelung, Julius 25
Anderkopp, Ado 267, 268
Andersen, Hans Christian 135
Andronnikov, vürst, insener Siberis 144
Annusson, Jüri 266, 294
Anvelt, Jaan 222
Archimedes 158
Arhangelski, M., insener 208
Aristoteles 297
Arro, Christian 266
Arro, Johan 60
Arronet, Heinrich von 228
Ast (Rumor), Karl 252, 254, 267

Aule, Eduard 260, 262
Aurelia („Solveig"), preili Balašovis 83, 86, 136, 137, 187, 188, 190, 193, 196–198, 200, 201
Avik, Eduard 272
Bacon, Francis 30
Badmajev, Pjotr 103
Baer, Karl Ernst von 23, 77
Baklanovski, Nikolai 92
Balzac, Honoré de 137
Barbi, Alice 76
Barth, Peter 25
Bauer, Heinrich 235
Beck, Alexander 25, 58
Ben Akiba 110
Beniko, Georg von 249, 279
Berg, von, Saksa ametnik 231
Bergfeldt, supelasutuse omanikud Haapsalus 228
Bergmann, Jaan 13
Bermondt-Avalov, Pavel 257, 258
Besprosvanny (Kofkin), Betty 261
Birk, Ado 238, 247
Bischoff, Carl Adam 58, 61
Bismarck, vürst Otto von 24
Blum, Léon 295
Blumberg, Gustav 17
Bock, insener 280
Bock, proua Tartus 16–19, 98, 280
Bock, Charlotte vt Rosenthal (Bock), Charlotte
Bock, Blandine vt Punga (Bock), Blandine
Boltenko, polkovnik 110, 142
Borel, jahutööstur Saraatovis 152
Bresinsky, Hermann 243
Breško-Breškovskaja, Jekaterina 220
Brunner, Bernard 31
Bruttan, Andreas 22, 23
Bulak-Balahhovitš, Stanislav 243
Bunge, Woldemar von 27, 37–40, 46, 50

Burnstein, Julius 70, 73, 74, 81, 83–86, 169, 172
Burnstein, perekond 71, 73, 81
Busch, August 210
Buxhoevden, Arthur von 270
Börne, Ludwig 87, 176
Byron, Lord George Gordon Noel 290
Carlyle, Thomas 5
Christiani, Titus 24, 33
Citron, Isaak 262
Cröger, Carl 77
Cullman, Karl 58
Čakste, Jānis 267
D'Alembert, Jean Baptiste 292
Dante Alighieri 159
Daragan, insener Venemaal 172
Darwin, Charles 22, 23, 77
Denikin, Anton 196
Didwig, insener 279
Doroševits, Vlass 132
Dostojevski, Fjodor 147
Durnovo, Ivan 164
Eberhard, Tartu ülikooli tantsuõpetaja 31
Ech., preili Tambovis 83
Eenpalu, Kaarel (Einbund, Karl) 267, 296
Ehvert, August 272
Eichhorn, Alma 41, 43
Eichhorn, Ewald 38, 82
Eichhorn, Hermann 13, 27–29, 41, 64
Eichhorn, Karl 41, 43
Einbund, Karl vt Eenpalu, Kaarel
Eisenschmidt, Eduard 60
Eldring, Aleksander 228
Elias, raudteeametnik 239
Eliaser, mehaanik Siberis 147
Engelhardt, Pavel 173
Engels, Friedrich 222
Enno, Ernst 60

Ernits, Villem 246, 268
Fallstein, Leonid 255, 261–263
Fetkovitš, insener Venemaal 172
Foch, Ferdinand 236
Frantzen, Gottlieb Wilhelm 23, 35, 41
Friedrich II Barbarossa, Saksa-Rooma keiser 27, 139
Fuchs, Georg 28, 32, 55, 64
Fuchs, perekond 28
Fürstenwald, Atlanta likvideerija 260, 261, 263
Gangnus, Karl 74
Gantemurov, vürst, loomaarst 111
Gedroitz, Anton 142
Geheeb, Paul 187
Gelb, Mihhail 263, 264
Gerassimov, Aleksandr 219
Gernhardt, Felix 41, 43
Gernhardt, Heinrich 41–45
Glage, August 16, 17
Goethe, Johann Wolfgang von 5, 30, 31, 46, 138, 159, 179, 201, 212, 297
Goldmann, ärimees 261
Goltz, krahv Rüdiger von der 257, 258
Gothein, Georg 232
Gough, Sir Hubert de la Poer 258
Greene, Warwick 258
Grenzstein, Ado 45
Gretchen, leeriõde 41, 43
Grinberg, juudi spekulant 256, 257
Grinkevičius, Silvestras 166
Grippenberg, Oskar-Ferdinand 154
Gromov, insener Venemaal 169
Grönberg, Theodor 62
Grübler, Martin Oskar 58
Gukovski, Isidor 256
Gustavson, Oskar 267, 268
Gutenberg, Johann 138
H., neiu Tartus 51
Haas, Ludwig 232

Habermann, Eugen 207, 233
Hanko, Jüri 38
Hasselblatt, Carl Eduard 11–13, 27, 41, 47, 54, 55
Hasselblatt (Luther), Marianne 55
Hasselblatt, Werner 248
Hegel, Georg Wilhelm 168
Heine, Heinrich 19, 34, 107, 138, 273
Heinrichson, Atlanta likvideerija 260
Hellat, Aleksander 241
Hellat, Georg 21
Hendrikson, Atlanta likvideerija 260
Hermann, Karl August 13
Higier, Theodor 36, 39
Hilkov, vürst Mihhail 87, 154–156
Hitler, Adolf 295
Hlebnikov, insener Siberis 154, 156
Hoff, arst Viinis 183
Holostov, insener 279
Holzschmidt, Osvald 34, 35, 39
Homeros 50, 51, 79
Honig, insener Venemaal 172
Horatius 51
Horvat, polkovnik 89, 90
Hurt, Jakob 13, 45, 46
Hünerson, Jaan 267
Ibsen, Henrik 190
Ignatius, insener Venemaal 168, 169
Ipsberg, Aleksander 174–176, 182, 187
Ipsberg (Kindsvater), Angelika 152, 154, 174, 176, 211
Ipsberg (Kevend), Anna vt Zeiger (Ipsberg; Kevend), Anna
Ipsberg (Schuler), Elfriede 154, 174–176, 181, 182, 184–186, 229, 274
Ipsberg, Eugen 156, 174, 175, 181, 182
Ipsberg, Georg Leopold („Gori") 176, 185, 186
Ipsberg, Jaan 11, 45, 55
Ipsberg, Johannes 11
Ipsberg, Karl 26, 123, 190, 210, 225, 236, 261, 268
Ipsberg (Laanes), Liisa 11

Ipsberg (Schuler), Maja 66, 176, 182, 183
Ipsberg, Marie vt Johanson (Ipsberg), Marie
Isba, Atlanta likvideerija 260
Ivanov, tehnik Siberis 122, 128
Ivanov, Nikita 142
Ivanova, Aleksandra 122
Jaakson, Jüri 252, 254, 263, 264, 267, 275
Jaanvärk, Atlanta likvideerija 260, 261, 263
Jacoby, Karl Gustav 206
Jakobson, Carl Robert 12, 13, 28, 31, 45, 203
Jallajas, Gustav 249
Jannsen, Johann Woldemar 28, 45
Jans, Johan 245
Janson, August 255, 258, 259, 261, 262
Jemeljanov, insener Venemaal 169
Jelena Ivanovna, proua Siberis 125
Joffe, Adolf 247
Johanson, Tartu reaalkooli õpetaja 24, 25
Johanson, Gretchen 66, 72
Johanson, Juhan 37, 51, 65–67, 236
Johanson, Leopold 267, 282, 283, 285, 295
Johanson, M., Luke mõisa rentnik 64, 82
Johanson (Ipsberg), Marie 11, 12, 37–39, 64, 66, 67, 134, 152, 229, 243
Johanson, perekond Meeksis 64
Johanson, Wanda vt Juhansoo, Vanda
Joonas, Erich 252, 267, 279
Judenitš, Nikolai 243, 244
Juhansoo, Vanda (Johanson, Wanda) 66
Jõgever, Jaan 31
Jürgenstein, Anton 229
Jürima (Jürmann), August 267, 281
Jürmann, August vt Jürima, August
Kainz, Josef 134
Kalmanovitš, juut Saratovis 164
Kandaurov, insener Venemaal 166, 168
Kann, Nikolai 218, 234
Kant, Immanuel 50, 158

Kapp, Aleksander 207
Kapsi, majaomanik 285
Kapsi, Arnold 239, 286
Kapsi, August 261
Kapustin, Mihhail 33
Karl XII, Rootsi kuningas 15
Kask, soomusronglane 239
Katariina II, Venemaa keisrinna 19, 72, 152, 160
Kathen, Hugo von 238
Kaulitz-Niedeck, Rosa 235
Kedder, Harry 39
Kelch, Christian 64
Kepler, Johannes 290
Kerem, August 276
Kerenski, Aleksandr 220, 232, 267
Kesküla, Martin 283
Kevend, Albert 152
Kevend (Ipsberg), Anna vt Zeiger (Ipsberg, Kevend), Anna
Kevend, Klara 152, 167
Kevend, Gustav 42
Keyserling, krahv Hermann von 230
Kieseritzky, Gustav von 62, 79
Kindsvater, Alexander 164
Kindsvater, Angelika vt Ipsberg (Kindsvater), Angelika
Kindsvater, Charlotte 176
Kindsvater, perekond 152, 160
Kingissepp, Viktor 267
Kink, Aleksander 250, 251, 255
Kinkmann, Edmund 255, 259–262, 264
Kirill, mõisaomanik Venemaal 191–193, 196, 197
Kirill Vladimirovitš, suurvürst 154
Kirsch, Jaan 253, 255, 258, 259, 261–264
Kisseljov, kaupmees Beljovis 167
Knoll, viitsekubener 164
Knorring, Konstantin von 11, 43, 45, 54
Koemets, Peeter 231
Kogerman, Paul 233

Koidula, Lydia (Jannsen, Lydia Emilie Florentine) 239, 294
Koik, David 60
Konik, Konstantin 238
Konstantinovski, Aleksandr 25, 33
Kopernik, Mikołaj 290
Koppel, Karl 229
Korff, parunid 165
Korostovets, Izmail 203–205, 207, 212, 213, 218, 228
Kostõrko, Jegor 146
Kotšubei, vürst, mõisaomanik 72
Kovtunovitš, kapten 129
Kreekmann, riigikontrolli ametnik 280
Kreutzwald, Friedrich Reinhold 17, 294
Kreuger, Ivar 206, 207, 276
Krupp, Ernst 165
Krusenstiern, von, supelasutuse omanik Haapsalus 228
Kryczanowski, Tallinn-Pärnu raudtee ülem 238
Kšesinskaja, Matilda vt Romanovskaja-Krassinskaja, vürstinna Maria
Kukk, Juhan (Johan) 242, 248–250, 253, 260, 262, 275
Kulomzin, Anatoli 124
Kunder, Juhan 13
Kuppitz, Johann 64
Kuppitz, Paul Arthur 60
Kuropatkin, Aleksei 154
Kurrik, Johan 31
Kurs-Olesk, Minni 246
Kurvits, Peeter 275
Kõll, insener 279
Kõrgesaar, Hans 261–263
„Känksepa Saamul", kingsepp 14
Kärbis, Leopold 286
Köster, Oskar 278, 281
Köstlin, matemaatik 71
Kügelgen, Hermann von 25
L., arst Venemaal 191, 192, 194, 195
L., üliõpilane Peterburis 83
Laanes (Steinbach), Mari 11

Laanes, Kusta 7
Laanes, Liisa vt Ipsberg (Laanes), Liisa
Laidoner, Johan 239, 243, 247, 267, 269, 295
Laikmaa, Ants (Laipman, Hans) 211
Laipman, Hans vt Laikmaa, Ants
Lange, insener Siberis 108
Lange, Friedrich August 16, 17
Larka, Andres 270
Lattik, Jaan 234, 268
Lauge, Karl 36
Lebedev, insener Tallinnas 210
Lebedev, koolide inspektor 33
Lender (Meikov), Elfriede 182, 222
Lenin (Uljanov), Vladimir 220, 222, 258
Lepik, raudteetehnik 243
Lermontov, Mihhail 215
Lesnevski, S., insener Venemaal 172
Levitski, üliõpilane Riias 74
Lilienkampf, Jaak 60, 134, 213
Lilienthal, Arnold. 279
Lill, Paul 270
Linde, insener 279
Lindgren, Armas 207
Linevitš, Nikolai 154
Linnamägi, Jaan 213, 228, 237
Litvinov, Maksim (Wallach, Meer-Henoch) 256
Lovšintski, praktikant 91
Luht, Heinrich 238
Ludvinovski, juudi ärimees Siberis 117
Lukk (Luck), Aleksander 60, 249, 269
Luther, Martin 32
Luther, Martin Christian 233
Luts, Eduard 268
Lvov, vürst Georgi 220
Lvov, Nikolai 81
Lönn, Wivi (Olivia Mathilda) 207
Lübeck, Adalbert 239

Lüüs, Karl 235
M., preili Tartus 33
Maass, Adolf Eduard 16
Madisson, Tartu ülikooli vehklemisõpetaja 66
Madisson, Ottomar 270–272
Makarov, Stepan 154
Malcher, Heinrich 66, 78, 79
Malm, Harry Aleksander 239
Marconi, Guglielmo 51
Margens, Hans 60
Maria Theresia, Austria keisrinna 135
Marie Antoinette, Prantsusmaa kuninganna 135
Markus, Johan 267
Martna, Hans 269
Martna, Mihkel 230, 252, 253, 267
Marx, Karl 222, 232, 273, 295
Mascagni, Pietro 134
Mašie, hiina tööline Siberis 121
Mathiesen, Kahkva mõisa rentnik 46
Matrenenski, insener Venemaal 168, 169, 177
Matsiejevitš, insener Siberis 97, 106, 117
Matsijevski, Jevgeni 128, 129
Mauritz, Konrad 202, 246, 265
Menell, Harald 269, 270
Menning, Karl 230
Menšikov, vürst Aleksandr 15
Merflür (?), üliõpilane Riias 61
Merkel, Garlieb Helwig 77
Mertens, pastor Smolenskis 174
Meyer, Leo 63
Mihhailovski, insener Siberis 96, 97, 102, 103, 106, 108, 166
Mitt, Ferdinand 60, 134
Mitt, Richard 60, 134
Mohrmann, Karl 58
Muravjov-Amurski, krahv Nikolai 113
Muromtsev, Nikolai 140, 208
Mussolini, Benito 264, 295

Mäns, Bernhard 225
Möller-Zakomelski, parun Aleksandr 159
Müller (Miller), Natalie 170
Mürk, Johannes 267
Napoleon I, Prantsusmaa keiser 15, 135, 173, 211, 267
Neiken, Georg 35, 40–43
Nekrassov, Nikolai 101
Nemirovitš-Dantšenko, Vassili 277
Neps, Mihkel 253
Neumann, riigikontrolli ametnik 280
Newton, Isaac 290
Niedra, Andrievs 257
Nietzsche, Friedrich 153, 196
Niggols, Julius 239
Nikolai I, Venemaa keiser 19
Nikolai II, Venemaa keiser 124, 203, 219
Nurm, Gustav 34, 37, 39, 60, 63, 134, 249
Oettingen, Alexander von 31
Oettingen, Arthur Joachim von 31
Oganovski, polkovnik 127
Oinas, Aleksander 122, 254, 267, 281, 283, 293
Orav, Juhan (Johann) 30, 34, 38, 39, 59, 60
Orntlich, Arnold 256
Ostwald, Wilhelm 58
Paldrok (Paldrock), Aleksander 82
Palvadre, Anton 272
Parik, Jüri 240
Park, Einar 279
Parts, Kaarel (Karl) 60
Parts, Mihkel 60, 61
Pauļuks, Jānis 153
Payer, Friedrich von 232
Pechenitzki, A., professor Varssavis 270
Peet, August 224, 228
Peeter I, Venemaa keiser 15
Perna, Artur 233, 249
Petersen (Peterson) Ferdinand 233, 237, 238

Petri, Johann Christoph 77
Piip, Ants 230, 270
Piiper, Johannes 233
Piiskar, Jaan 267
Pilar von Pilchau, parun Adolf 236
Pitka, Johan 254, 259
Pitser, R., ametnik 279
Plehwe, Vjatšeslav 156
Pletnjov, V., sandarmipolkovnik Venemaal 172
Poska, Jaan 218, 222, 228, 247
Pressel, Konrad 148
Pressel, Wilhelm 148
Prževalski, Nikolai 146
Pugatšov, Jemeljan 177
Puhk, Voldemar 238
Punga (Bock), Blandine 18
Punga, Gustav 18
Pursmann, insener Tallinnas 283
Pusta, Kaarel Robert 230
Pušetšnikov, Aleksandr 90–92, 96, 97, 108, 127–129, 141, 143, 144, 147, 166, 177
Puzyna, Klety 77
Pärtsel, Jakob Voldemar 256, 257
Päts, Konstantin 176, 218, 219, 228, 231, 234, 237, 245, 246, 248, 249, 253, 254, 266–270, 281, 282, 295, 296
Raamot, Jaan 220, 255, 256, 258, 261–264, 270
Raamot (Tamm), Mari 258
Rathke, klaverivabrikant 91
Rathke, Heinrich 91
Raud, Märt 250
Raudsep, Oskar 244
Raudsepp, Jaan 60, 280, 281, 283, 284
Raudsepp, Oskar Gustav 52, 59
Ravaraja, A., ministeeriumi sekretär 269
Redlich, Maidla mõisa rentnik 32
Rei, August 252, 254, 267, 278, 295
Reier, Hermann 233

Reiman, Ants 278
Reinecke, jahutööstur Saraatovis 152
Reiners, raudteeametnik 239
Reinok, Villem 233, 239, 241, 249, 279, 281
Renan, Joseph-Ernest 7, 297
Rennenkampf, Paul von 129, 159
Richter, Alexander von 77
Rikand, Hindrek 249
Ripke (komtess Igelström), proua 26
Ripke, Johannes 21, 25–27, 33–36, 38, 40, 43
Ritter, Karl Wilhelm 58
Robuk, sandarmipolkovnik Siberis 143
Romanovid, dünastia 209
Romanovskaja-Krassinskaja, vürstinna Maria (Kšesinskaja, Matilda) 222
Rosenzweig, insener Siberis 154
Rosenthal (Bock), Charlotte 18
Rosenthal, Elmar 239
Rosenthal, Heinrich 239
Rosenthal, Raimund 18, 98
Rosenthal, Walter 239, 255
Rosmann, Paul 207, 210, 217, 225, 265
Rostfeld, Bernhard 270
Rotermann, Christian Barthold Johann 210
Rotomski, arst Smolenskis 174
Rousseau, Jean-Jacques 216
Rtšeulov, tehnik Siberis 117
Rubinstein, Israel 263, 264
Rumberg, Johan 264
Rutenberg, Otto von 77
Ruud, tehnik 279
Rõškov, kaupmees Beljovis 168
Rückert, Friedrich 179
Saar, Aleksander 228
Saareste, Andrus (Saaberk, Albert) 233
Saaretok, Karl 255, 258, 259, 261, 263
Safronov, raudtee distantsiülem Tallinnas 206
Sahharov, kindral 129

Sahharov, Viktor 129, 165
Salov, Balašovi semstvo esimees 81
Satdarov, Burgunutdin Abdul 122
Savina, Maria 167
Savitš, Konstantin 122, 144
Savrimovitš, Boleslav 147
Schaub, vabrikudirektor Tallinnas 210
Scheel, Klaus 260–262, 270
Schmidt, raudteeseltsi juhatuse esimees 172
Schmidt, jahutööstur Saraatovis 152
Schmidt, Tallinna linnapealik 229
Schmidt, Carl 31
Schoultz von Ascheraden, vabahärra Karl Friedrich von 77
Schroeder (Schröder), Friedrich 61, 134
Schuler, K., arhitekt Saksamaal 182
Schwalm, Hugo 59
Schwartz, Voldemar 15
Schönrock, Friedrich Eduard 50, 52
Seckendorff, Adolf von 227, 228
Seeland, William 61
Seen, Gustav 60
Selja, R., insener Siberis 156
Semjonov, insener Tallinnas 262
Seraphim, August Robert 77
Shakespeare, William 138, 291
Sibbul (Kindsvater), Olga 152
Sibbul, perekond 154
Sibbul, Woldemar 134, 151, 152, 181
Siegel, insener 279
Sihver, Johan 260
Simberg, Karl 148, 151, 152, 155
Simsivart, Leo 274
Sisask, perekond 229
Sitska, Jaan 50
Skopnik, insener Venemaal 85
Sobieski, Jan 135
Sokolov, kubermangu insener Tallinnas 206

Sokolovski, ehituse peadirektor Tallinnas 210
Solomon, Georgi 256
Soomelt, Mihkel 50
Spengler, Oswald 153
Ståhlberg (Elfving), Ester 270
Ståhlberg, Kaarlo Juho 270
Stern, proua, masinakirjutaja 180
Steuernagel, Saksa ohvitser 230
Stojanov, Aleksandr 88–92
Stolzenwald, majaomanik Tartus 33
Stolzmann, peainsener Venemaal 92
Stolõpin, Pjotr 129, 164, 165
Storm, Theodor 161
Strandman, Otto 208, 218, 222, 252, 253, 260, 267, 268, 275
Ströhm, Arthur Carl 225
Stryk, Heinrich von 235
Studnitski, insener Siberis 108
Sulg, Edgar 241, 249
Säkk, Eduard 239–241, 243
Šahhovskoi, vürst Sergei 203, 207
Šeljagovski, kindral 126
Šeljavin, insener 271, 272
Šeller-Mihhailov, Aleksandr 286
Širokolobov, mõrvar Siberis 132
Šuberski, insener Siberis 156
Zeiger, Märt 12, 47, 54
Zeiger (Ipsberg; Kevend), Anna 11, 42, 55
Zeiger, Reinhold 42
Zemitāns (Semitan), Jorģis 243
Zeren, Konstantin 283
Zimmermann, Christian Aleksander 134
Zimmermann, Johannes 246
Zinovjev (Apfelbaum), Grigori 257
Zoege von Manteuffel, Werner Maximilian 159
Zschokke, Conradin 136
Žukovski, Vassili 19, 167
Tallents, Stephen Georg 247

Tallmeister, Theodor 234
Tamberg, Karl 264
Tamerlan (Timur-lenk) 119
Tamm, Aleksander 279
Tamm, Karl 267
Tanska, raudteetehnik 243
Tarrask, Friedrich 32
Tarrask, Konrad 52, 59
Tarrask, Otto 65, 66
Tarrask, Roman 65, 230, 236
Tarrask, vennad 64, 65
Tartland, Jaan 239, 279, 281, 283–286
Teemant, Jaan 266, 267, 281
Teetsov, Anton 276
Tekkel, Paul 83, 149, 151
Thalberg, Johann 74, 75
Thamar (Tamara), Georgia kuninganna 215
Thomson, Gustav 152
Tiedemann, Oskar Leopold 249
Tiisik, Karp 207
Tokmakov, V., kasakas Siberis 131
Toll, ettevõtja Rootsis 207
Tolstoi, krahv Lev 95, 167, 171, 176
Tonkmann, Kustas 267
Toomara (Treilmann), Oskar Eduard 249
Tornius, sugulased 11
Treffner, Hugo Hermann Fürchtegott 31, 34, 35
Treiberg, Artur 256
Treilmann, Oskar Eduard vt Toomara
Treskinski, insener Siberis 153
Treubeck. Reinhold 204
Trubock, Julius 239
Tšernov, Georg 39
Tšingis-khaan 110, 119, 139
Tšitšerošin, Tallinna politseimeister 204, 205
Tšitšerov, Andrei 142
Tšuju-Datšen, hiina ettevõtja Siberis 121

Tuglas (Oinas), Elo 183
Tulp, Aleksander 240, 244, 272, 273, 278, 280
Turgenev, Ivan 167
Tõnisson, Aleksander 48, 242
Tõnisson, Jaan 62, 63, 166, 222, 230, 245, 246, 250, 266–268, 275–277
Uder, Anna („Annchen") 41, 43
Uesson, Anton 233
Uibopuu, Arthur 60, 134, 204, 225, 255, 260
Ulk, Jaan 284, 285
Uluots, Jüri 246
Undritz, August 246
Ursati, Aleksandr 90
Uusen, Aleksander 277, 279, 281
Walden, Paul 58
Waldersee, krahv Alfred von 129
Vallner, Artur 222
Vares, J., ametnik 279
Vares, Martin 34, 35
Vares, Tõnis 260–262
Weber, Karl 13, 54
Veberman, Ernst Constantin 267
Veidenbaum, raudteelane 241
Veiler, Aleksander 295
Weinberg, Peter 21
Verjovkin, Pjotr 213
Werther, James 61
Veske, Mihkel 13, 30
Vestel, Georg 35, 240, 248, 251, 252, 256
Vestel, Oskar 34, 35, 134
Vietinghoff-Scheel, parun Konrad von 75
Wihksning (Vīksniņš), Friedrich 61
Viisolin, tisler Ahjal 91
Viitak, Nikolai 272, 279–281
Wilhelm I, Saksamaa keiser 24
Wilhelm II, Saksamaa keiser 129, 137, 231, 271
Vilms, Jüri 218, 222
Vinnal, Hans 256

Winnig, August 238
Wirkhaus, Adalbert 229
Virma, Karl 233, 267
Witte, krahv Sergei 89, 119, 155
Vogt, A., Tartu reaalkooli õpetaja 25
Volta, Alessandro 135
Wühner, Hans 64
Öpik, Paul 263, 275

Sisukord

Sissejuhatuseks	5
Kodus	7
Tartus koolis	16
Kas Tartu või Riia?	48
Riia Polütehnikumis	57
Venes, Rjazani-Uralski raudteel	80
Peterburis	87
Irkutsk, Baikal, Tšita, Ingoda	93
Sihiajamise töödel Hiina piirini	105
Raudtee ehitamisel Hiina piiril	117
Bokserite mäss	126
Õppereis välismaale	133
Taga-Baikali raudtee-ehituse lõputöödel	139
Baikali järve ringraudtee ehitusel	147
Jällegi Euroopa-Venemaal: Saratovis, Beljovis ja Smolenskis	162
Frieda surm	181
Solveig	187
Esimesed muljed ja tegevus kodumaal kuni ilmasõja alguseni	202
Ehitustööde ettevõtjana	210
Vene revolutsiooni ja Saksa okupatsiooni ajal	218
Minu tegevus Eesti riigi algpäevil raudteeülemana, ministrina, rahvasaadikuna ja ärimehena	237
Uute raudteede ehitajana	274
Praeteriti fides – spes futuri	289
Järelsõna. *Artur Adson*	299
Isikunimede register	302

TLÜ AKADEEMILINE RAAMATUKOGU
1 0200 00348031 0

Mitmekülgne insener ja teedeminister KARL IPSBERG sündis 3. jaanuaril 1870 Tartumaal Suure-Kambja vallas talumaniku pojana. Ta õppis Kambja kihelkonnakoolis ja Tartu Õpetajate Seminari algkoolis, lõpetas Tartu Reaalkooli ning seejärel 1897. a. ehitusinsenerina Riia Polütehnikumi; oli ka üks üliõpilaskorporatsiooni Vironia asutajaid. Ipsberg töötas 1898–1911 insenerina Siberi ja Rjazani-Uralski raudtee raudtee ehitusel, oli Tallinnas ehitusbüroo omanik ning juhatas 1911–1913 Estonia teatrihoone ja Tallinna Krediitpanga maja ehitamist. Ta võttis raudteed Saksa okupatsioonivõimult Eesti Vabariigile üle ja oli 1918–1919 Eesti riigi raudteede ülem. Uute raudteede ehitusameti juhatajana 1928–1933 korraldas Ipsberg Tartu-Petseri ja Rapla-Virtsu raudtee ehitamist. Ipsberg oli Eesti Tehnika Seltsi asutajaid ja juhatas selle juures kursusi, mis olid Tallinna Tehnikumi ja Tallinna Tehnikaülikooli eelkäijaks. Ta oli 1921–1923 Konstantin Pätsi ja Juhan Kuke valitsuse teedeminister ning 1921–1922 kaubandustööstusministri kohusetäitja. Ta oli ka Asutava Kogu (1919–1920) ning I ja II Riigikogu liige (1921–1926).

Ipsberg vangistati 14. juunil 1941 Tallinnas. Ta abikaasa küüditati ja suri asumisel. Emaga vabatahtlikult kaasa läinud poeg arreteeriti ja mõisteti sunnitöölaagrisse, kus ta suri. Teisel pojal õnnestus jõuda Saksamaale ja sealt Inglismaale. Erinõupidamise otsusega mõisteti Karl Ipsberg 1942. a kümneks aastaks sunnitöölaagrisse. Karl Ipsberg suri 27. juunil 1943 Kirovi oblastis Vjatlagis.

1930. aastate esimesel poolel valminud mälestustekäsikirjast „Ühe sirge mehe elukäik" on seni ilmunud vaid mõni üksikkatkend, siin ilmub tekst esmakordselt tervikuna. Optimistliku põhitooniga tagasivaates käib autor uuesti läbi kõik oma elujärgud.

9 789949 452491

Eesti Päevaleht AKADEEMIA

Müügil ainult koos Eesti Päevalehega. Raamatu hind 79 krooni / 5,05 EUR. Lisandub ajalehe hind 18 krooni / 1,15 EUR.